

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

Ясь Олексій Васильович

УДК 930.1 (477) "XIX/XX"

**УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКИ
У СВІТЛІ КУЛЬТУРНИХ ЕПОХ І СТИЛІВ МИСЛЕННЯ
початку XIX – 80-х років XX ст.**

07.00.06 — історіографія, джерелознавство та
спеціальні історичні дисципліни

Дисертація
на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант:
академік НАН України,
професор, доктор історичних наук
Смолій Валерій Андрійович

КИЇВ — 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА	
ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	21
1.1. Теорії «стилів мислення»: історіографічні та міждисциплінарні виміри	23
1.2. Сильові підходи у світлі методології дослідження	51
1.3. Джерельна база дисертації	70
РОЗДІЛ 2. ПІЗНЬОПРОСВІТНИЦЬКЕ ІСТОРІОПИСАННЯ	
ТА ПОЧАТКИ РОМАНТИЗМУ	79
2.1. Малоросійська візія Д. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя	85
2.2. Раціоналізм versus романтизм: М. Маркевич як перехідний тип історика	103
РОЗДІЛ 3. СВІТ РОМАНТИЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ	119
3.1. Фрагмент як форма мислення: Сильові та жанрові виміри студій М. Максимовича	124
3.2. Історія як сюжет: Представлення образу Б. Хмельницького в однойменній монографії М. Костомарова	141
3.3. Позитивізм у пізньоромантичній рецепції П. Куліша	155
РОЗДІЛ 4. НА КУЛЬТУРНИХ ТЕРЕНАХ	
«ПЕРШОГО» ПОЗИТИВІЗМУ	170
4.1. Типологічний метод у дослідницьких практиках В. Антоновича	175
4.2. Компаративізм як вислід космополітизму: Порівняльно-історичний метод у студіях М. Драгоманова	188
РОЗДІЛ 5. «КРИТИЧНИЙ» ПОЗИТИВІЗМ І ЙОГО	
СОЦІОЛОГІЧНІ, НЕОКАНТІАНСЬКІ	

ТА ВІТАЛІСТИЧНІ РЕВІЗІЇ	201
5.1. «Народна маса» – старий / новий герой, або Модернізація наративу М. Грушевського	206
5.2. Традиція й Революція у великому тексті М. Грушевського	221
РОЗДІЛ 6. НЕОРОМАНТИЧНА ХВИЛЯ	234
6.1. Образ як метафора: Українська минувшина в галицькій апології С. Томашівського	239
6.2. «Велика людина», культ героїв та символістська естетика в репрезентації В. Липинського.....	251
РОЗДІЛ 7. ПОВОРОТ ДО СОЦІОЛОГІЗАЦІЇ МИНУВШИНИ: У ЗМАГАННЯХ ЗА «МАСОВУ» ІСТОРІЮ	266
7.1. «Колективний чоловік» на авансцені історії, або Колективне й Індивідуальне у представленні М. Грушевського	271
7.2. Україна-Гетьманщина у світлі теорії «єдиного процесу» М. Слабченка	285
7.3. Клас і нація в марксистсько-більшовицькій соціологізації української історії М. Яворського	299
7.4. Концепція «господарської автономії» України О. Оглоблина	312
РОЗДІЛ 8. СТАРІ ПОРАХУНКИ ТА НОВІТНІ ВИКЛИКИ: СТИЛЬОВІ ПРОФІЛІ ЕМІГРАЦІЙНИХ І ДІАСПОРНИХ ІСТОРИКІВ	326
8.1. Людина модерна та Людина історична, або Переддень «антропологічного повороту» в рецепції Б. Крупницького.....	331
8.2. «Невикінчена харизма»: Гетьман І. Мазепа в конструкції Мазепинського ренесансу О. Оглоблина.....	345
РОЗДІЛ 9. ТРАНСФОРМАЦІЇ РАДЯНСЬКОГО КАНОНУ ТА ЙОГО УКРАЇНСЬКІ ПРОЕКЦІЇ	356
9.1. У пошуках доповнюючих мірил вартості: «Суд історії» за версією Ф. Шевченка	361

9.2. Історія як «точна наука», або Марксизм у національно-культурницькому прочитанні О. Компан.....	373
ВИСНОВКИ	385
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	401

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

АУ	Архіви України
БУ	Більшовик України
БЧ	Библиотека для чтения
ВЕ	Вестник Европы
ВИ	Вопросы истории
ВФ	Вопросы философии
ДД	Державницька думка
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвещения
ЖР	Життя й революція
ЗІАІ	Записки історично-археографічного інституту ВУАН
ЗІФВ	Записки історично-філологічного відділу ВУАН
ЗНТШ	Записки наукового товариства імені Шевченка
ЗСЛ	За сто літ
ЗУНТК	Записки Українського наукового товариства в Києві
ЗЧСВВ	Записки Чина Св. Василя Великого
ІДВ	Історичні джерела та їх використання
ІДУ	Історіографічні дослідження в Україні
ИВ	Исторический вестник
ИЖ	Исторический журнал
ИМ	Историк-марксист
ИСССР	История СССР
КА	Красный архив
КВ	Краківські вісті
КС	Киевская старина
КСт	Київська старовина
КТ	Киевский телеграф
КУ	Комуніст України

ЛВ	Львівські вісті
ЛГ	Литературная газета
ЛНВ	Літературно-науковий вістник
ЛН	Литературное наследие
ЛР	Літопис революції
ЛУ	Літературна Україна
МН	Молода нація: Альманах
МТ	Московский телеграф
НГ	Нова громада
НЗП	Наукові записки Інституту історії АН УРСР
НТЕ	Народна творчість та етнографія
ОЗ	Отечественные записки
ПГ	Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні. Соціальна преісторія. Народня творчість та її соціологічні підстави. Науковий щорічник
ПКЗР	Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права
ПМ	Прапор марксизму
ПрД	Проблемы диалектики
РА	Русский архив
РВ	Русский вестник
РИЖ	Русский исторический журнал
РКСУ	Рукописна та книжкова спадщина України
РО	Русское обозрение
РС	Русская старина
РСв	Русское слово
РСл	Рідне слово
РУ	Радянська Україна

СВк	Средние века
СВНУ	Середні віки на Україні
СЗ	Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник
СИ	Социологические исследования
СО	Сын Отечества
СОРЯС	Сборник отделения русского языка и словесности императорской АН
ТКДА	Труды Киевской духовной академии
УАЗ	Український археографічний збірник
УАЩ	Український археографічний щорічник
УГО	Український гуманітарний огляд
УЖ	Украинская жизнь
УІ	Український історик
УИ	Университетские известия
УІЖ	Український історичний журнал
УКСНСД	Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність
УЛ	Український літопис
УЛГ	Українська літературна газета
УСІ	Український соціологічний інститут
ФЖ	Философский журнал
ФН	Философские науки
ХУ	Хліборобська Україна
ЧИОНЛ	Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца
ЧОИДР	Чтения в императорском Обществе истории и древностей Российских при Московском университете
ЧШ	Червоний шлях
ЮК	Южный край
HUS	Harvard Ukrainian Studies

JUS	Journal of Ukrainian Studies
KH	Kwartalnik historyczny
SR	Slavic Review

ВСТУП

Термін «стиль» походить від грецького слова *στυλος* (лат. *stilus, stylus*), що первісно означало «стебло». Із поширенням писемності стилем почали називати паличку для письма з кістки або металу, загострену з одного кінця, щоб шкрябати на восковій дошці, і тупу з іншого кінця, у вигляді лопаточки чи кулясту, аби витирати написане. Звідси походить давній вираз «обернути стиль», тобто стерти написане на воску. Відтоді «стиль» застосовують для позначення письмових вправ, а згодом це слово перейшло із практики письма у сферу мови – античної риторики та поетики. Відтак стиль стає явищем мови й опановує нові обшири побутування, зокрема його вживають для окреслення персональної манери античного автора чи оратора. Стиль навіть перетворюється на специфічне мірило творчої експресії, зокрема застосовується для опису своєрідних риторичних приписів, вибору засобів і композиційних форм вираження, котрі надавали мові певної якості.

За античних часів зароджується й інша традиція осмислення стилю як слова-поняття та слова-логосу з перспективи вивчення мислення, котру зазвичай пов'язують із Гераклітом. У широкому сенсі йдеться про семантичний характер організації стилю, який нав'язує відповідний зв'язок тексту з контекстом, себто його буття у світлі різноманітних практик. Тож дві традиції античної думки віддавна намітили той конфлікт у потрактуванні стилю, котрий набув неабиякої гостроти в інших культурних епохи. Таким чином, склалися відмінні тенденції в репрезентації стилю як виразу творчої неповторності й, заразом, як певного, зокрема обмежувального, канону.

Із плином історичного часу споглядаємо диференціацію різних значень поняття «стиль». Цей термін уживають для позначення складу мови, особливостей її вживання в поезії та прозі, зображувальних засобів, зокрема різноманітних тропів, фігур, типів і форм. Пізніше відбувається специфікація предметних значень стилю на багатьох рівнях функціонування мови – персональному, груповому, жанровому, дисциплінарному, етнокультурному,

соціальному, соціокультурному, художньо-мистецькому, літературному. Урешті-решт викристалізовується розуміння стилю як явища, що відображає цілі пласти культурної історії. Первісні тлумачення цієї дефініції як сукупності ознак у формі та змісті, компендіуму технічних прийомів і засобів мистецького вираження, цілісної образної системи поступаються місцем розумінню стилю як особливого типу бачення й мислення, зокрема як способу осягнення світу та місця людини в ньому.

Упродовж усього XIX ст. ширяться спроби структурувати загальну історію на засадах культурної цілісності, подібно до концептуалізації минувшини мистецтва й літератури, зокрема шляхом виділення певних періодів та епох. Взаємозв'язок різноманітних культурно-історичних явищ примушує гуманітаріїв дедалі частіше порушувати проблеми культурної і стильової єдності часу. Постають численні паралелі на ниві культурного, духовного, економічного, суспільно-політичного та інших зрізів історичного буття. Не випадково європейська соціогуманітаристика породжує ряд термінологічних новацій, як-от «*стиль епохи*», «*стиль часу*», «*господарський стиль*», «*стиль культури*» й т. п. Отож цілісність стилю, зокрема окреслення часової, мистецької чи жанрової належності багатьох предметів і об'єктів культурного світу, стає визначальною характеристикою його смислу. Важливого значення набуває організуюча функція стилю, котра вимагає розглядати фрагмент твору чи уривок тексту з перспективи стильової єдності. Відтак стиль асоціюється із загальними культурологічними ознаками певного історичного часу. Більше того, виникла ідея *культурної епохи* – універсальної організації простору культури як певного спектра стильових пропозицій, котрі своєрідним чином розгортаються, переломлюються й трансформуються в низці сфер людського буття, зокрема в історіописанні.

Стильова цілісність як спосіб єдиної організації строкатого та суперечливого історичного світу виявилася вельми привабливою для багатьох інтелектуалів, зокрема для позначення й інтерпретації поглядів своїх колег та опонентів. Приміром, М. Грушевський уважав, що саме в романтичному стилі

представлено поховання Б. Хмельницького у працях польського історика Л. Кубалі [478, с. 1474], а також зіставляв погляди В. Антоновича зі стилем французьких істориків-позитивістів [782, с. 6].

На початку ХХ ст. кардинальні зрушення у соціогуманітаристиці спричинив неокантіанський поворот, який не тільки трансформував засадничі уявлення у цій царині, що відтепер ототожнювалися з науками про культуру / дух і світом цінностей, а й упровадив інструментальне розуміння ролі та функцій термінів. Саме на перехресті неокантіанської парадигми, соціоцентричного вектора пізнання й культурно-історичної традиції постало поняття *«стиль мислення»*.

Актуальність теми. На зламі ХХ і ХХІ ст. стильове маркування та репрезентація різноманітних сфер людської діяльності набули неабиякого поширення, передусім у багатьох галузях соціального, культурного й наукового життя. Зокрема, до сучасної соціогуманітаристики ввійшло чимало означень (*«стиль висловлювань»*, *«стиль писань»*, *«стиль теоретизування»*, *«стиль поведінки»*, *«стиль праці»*, *«стиль політики»*, *«стиль урядування»* та навіть *«стиль життя»* й ін.), якими інтенсивно послуговуються чимало інтелектуалів із відмінними пізнавальними цілями та мотиваціями. Тим паче, що стильове маркування дозволяє гнучко окреслити й адекватно передати колективні, групові, індивідуальні смисли, пов'язані з розмаїтими творчими контекстами, ракурсами, масштабами.

Це призвело до широкого стильового представлення багатоманітних зрізів і площин суспільного та культурного буття, зокрема академічного життя й дослідницьких практик, спричинило нинішню актуалізацію теорій *«стилів мислення»*, котрі виникли на теренах соціогуманітаристики в першій третині ХХ ст. За сучасної доби актуалізація даної концептуальної пропозиції пов'язана з евристичними, інструментальними й організуючими можливостями, котрі дозволяють запропонувати новітні підходи для репрезентації історії науки, зокрема українського історіописання ХІХ–ХХ ст. Адже концепт *«стиль мислення»* був породжений різноманітними запитам

інтелектуалів, які зводилися до головного питання – як мислить учений / науковий колектив у межах певної соціокультурної системи (суспільства), себто як персональне / групове мислення сприймає й асимілює соціальні, культурні, політичні та інші настанови і виклики соціуму?

У другій половині ХХ ст. прибічники антропоцентризму в наукових практиках висунули ряд нових питань до мислення інтелектуалів, пов'язаних з осягненням їхньої культурної свідомості як певного стильового вибору. Урешті, в останні десятиліття у соціогуманітаристиці поважне місце посіли проблеми мовного / наративного представлення текстів як неодмінної складової та навіть способу репрезентації стилю мислення вченого. Власне, мовне маркування стало одним із найважливіших вимірів застосовування стильових підходів в історіографічних і наукознавчих студіях.

Таким чином, *актуальність дисертаційної праці* визначається багатьма взаємопов'язаними сучасними пізнавальними запитами та контекстами, насамперед великим діапазоном інструментальних можливостей для конструювання й представлення історії науки, зокрема репрезентації з відмінних перспектив і масштабів дослідницьких практик, текстів та поглядів знаних українських істориків початку ХІХ – 80-х рр. ХХ ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося в рамках науково-дослідної теми відділу української історіографії Інституту історії України НАН України «Дисциплінарні виміри української історіографії» (державний реєстраційний номер 0112U003219).

Об'єктом вивчення є структури мислення й погляди українських істориків – Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Грушевського, С. Томашівського, В. Липинського, М. Слабченка, М. Яворського, О. Оглоблина, Б. Крупницького, О. Компан та Ф. Шевченка, котрі розглядаються у світлі основних стильових напрямів і культурних епох початку ХІХ – 80-х рр. ХХ ст. Вибір зазначених істориків обумовлено передусім масштабом персонального

впливу на українську історіографію, зокрема на зміну наукових практик і стильових канонів історичного письма.

Предметом дослідження є тексти названих вище вчених в їхньому видовому й жанровому розмаїтті, а саме багатотомні синтетичні праці, монографічні серії, індивідуальні монографії, брошури, статті, есе, рецензії, бібліографічні нотатки й огляди та ін.

Хронологічні рамки студії охоплюють початок XIX – 80-ті рр. XX ст. Нижня межа дослідження пов'язана з появою академічного історіописання на українських культурних обширах, а верхня – умотивовується свідомим виключенням сучасного періоду історії науки. Вибір такого тривалого часового діапазону спричинено необхідністю простежити стильові трансформації в текстах істориків із перспективи плину та взаємодії ряду культурних епох.

Просторові межі дисертації здебільшого локалізуються територією в кордонах сучасної України, але включають також багато аспектів і проблем, пов'язаних із побутуванням української наукової еміграції впродовж 1920–1980-х рр. в Європі та Північній Америці.

Мета дисертаційної роботи полягає в репрезентації широкої стильової палітри, котру творили багатоманітні дослідницькі практики і студії відомих представників українського історіописання початку XIX – 80-х рр. XX ст. Провідний рефрен дисертації спрямовано на те, щоби крізь висвітлення й аналіз текстів українських істориків продемонструвати, як змінювалося їхнє наукове мислення в руслі засвоєння / заперечення / сприймання / модифікації / доповнення / перетворення ідей і настанов різних стильових напрямів.

Досягнення цієї мети передбачає послідовне виконання таких дослідницьких завдань:

- визначити головні характеристики культурних епох та їхні особливості на ниві історіописання;

- представити специфіку темпорального розгортання різних культурних епох на теренах українства в межах імперського й радянського простору;

- окреслити стильові напрями, притаманні тій чи іншій культурній добі, зокрема масштаби їхнього впливу на наукові практики українських істориків;
- проаналізувати видове та жанрове розмаїття текстів визначних репрезентантів української історіографії початку XIX – 80-х рр. XX ст.;
- виявити найзагальніші стильові конфігурації у творчості відомих українських істориків на рівні інструментальних пріоритетів, культурницьких настанов і світоглядних орієнтирів;
- з'ясувати головні риси ідеалів науковості українських учених у контексті певних стильових сполучень;
- простежити провідні концептуальні пропозиції українських істориків та означити їхні стильові засади;
- розглянути творення різних типів істориків у межах української історіографії;
- показати, як зміна стильових напрямів впливала на трансформацію структур мислення істориків.

Методологія і методи. Наріжним конструктом дисертаційного дослідження є поняття «стиль мислення», позаяк організаційні й евристичні можливості стильових підходів найбільше спричинилися до нашого методологічного вибору та, кінець-кінцем, виплекали формулювання провідної проблематики дисертації – *історик і стиль*. Методологічну основу праці становить комбінація трьох відмінних стильових підходів (соціокультурного, культурознавчого та наративного), які виокремлено на основі аналізу різноманітних дослідницьких стратегій.

Соціокультурний підхід націлений на відтворення функціонування історіописання як своєрідного соціального інституту з відповідною методологією й технологією продукування конкретного виду знань. Цей підхід спирається на широке застосування системно-структурного, функціонального, історико-генетичного методів і семантичного аналізу, а також виявлення різноманітних каузальних залежностей. Зокрема, семантичний аналіз ужито для витлумачення мисленнєвих структур істориків, передусім основних

термінологічних сполучень. Історико-генетичний, функціональний і системно-структурний методи використано для висвітлення впливу соціокультурних вимог певного суспільства на розгортання стильових напрямів.

Культурознавчий підхід спрямований на осягнення існування історичної науки в культурному просторі певної доби. Інструментальний діапазон цього підходу достатньо широкий (класифікаційне та дескриптивне моделювання, семіотичний аналіз та ін.), але найповніше відображений у компаративному (порівняльно-історичному) й типологічному методах, які вжито для типології творчих спільнот, означення домінуючих типів істориків / учених, а також зіставлення різних ідей, концептів, термінів. Семіотичний аналіз застосовано для опису та репрезентації загальних принципів і методів знання, котрі побутували у практиках істориків.

Наративний підхід зорієнтований на представлення науки як ряду епістем (різноманітних просторів і форм знання з певним співвідношенням слів і речей, за М. Фуко), дискурсивних практик (конкретних способів циркуляції, реалізації цих форм знання) та вербально-наративних стратегій їх репрезентації. Даний підхід скеровано на пошук прихованих, ба навіть «зникаючих» смислів у текстах істориків, себто на виявлення бінарних опозицій, доповнюючих контекстів, перехресних значень і т. п. Більш докладно про методологічну основу дисертації йдеться в підрозділі 1.2 («Стильові підходи у світлі методології дослідження»).

Ступінь наукової розробки провідної проблематики дисертаційного дослідження в різних галузях української соціогуманітаристики є нерівномірним, а у царині національної історіографії XIX–XX ст. – фрагментарним. Такий стан речей зумовлено, з одного боку, міждисциплінарним походженням теорій стилів мислення, що потребує певної адаптації різних підходів до студіювання історії українського історіописання. З іншого боку, зазначені прогалини пояснюються штучними обмеженнями, які побутували в радянській науці й істотно вихолощували та примітивізували такі дослідницькі стратегії відповідно до пануючих ідеологічних догматів.

Утім, українські вчені-гуманітарії зробили помітний внесок у розробку стильових підходів і теорій (І. Іваньо, Б. Парахонський, Д. Чижевський, Ф. Шміт та ін.). Однак ці концепти з очевидних причин залишалися на маргінесах вітчизняної соціогуманітаристики, зокрема історіографії. У пострадянський період теорії стилів мислення здобувають значне поширення, перекладаються та перевидаються класичні праці їх фундаторів – К. Мангайма й Л. Флека. Нині стильові підходи застосовуються на теренах філософії та соціології науки (В. Глушков [686], О. Івін [793-795], В. Порус [866], Б. Пружинін [867], В. Стьопін [753], В. Устюгов [731], В. Штанько [754] та ін.), наукознавства (Л. Мікешина [749]), інтелектуальної історії (Л. Рєпіна [640]), психології (О. Лібін [1188]), культурології (О. Устюгова [202, 654, 885-886]), історії математики (А. Родін [1187]) та ін.

Ряд проблем, пов'язаних зі стильовими теоріями, порушено у студіях І. Колесник [581, 746, 801, 802, 1025], котра, зокрема, запропонувала типологію неперсоніфікованих, безпредметних стилів мислення з різною часовою тривалістю для масштабної репрезентації історії науки у світлі трансформацій когнітивної свідомості. За її ініціативою, інструментальні та пізнавальні можливості поняття «стиль мислення» обговорювалися на методологічних семінарах в Інституті історії України НАН України, а у другому випуску альманаху теорії та історії історичної науки «Ейдос» видруковано кілька розвідок про стильові підходи на теренах історіописання й соціогуманітаристики. Крім того, такі наукові стратегії вживалися у студіях Л. Зашкільняка, Я. Калакури, Н. Яковенко та ін.

Та незважаючи на помітні досягнення з актуалізації, переосмислення й поширення стильових теорій і підходів у сучасній науці, на полі українського історіописання вони застосовувалися, як правило, епізодично щодо окремих аспектів та проблем, пов'язаних із творчістю конкретних інтелектуалів. Отже, загальний рівень вивчення й, найголовніше, інструментального застосування стильових підходів стосовно структур мислення та текстів знаних українських істориків початку ХІХ – 80-х рр. ХХ ст. можемо визначити як недостатній,

оскільки окреслена проблематика так і не стала предметною областю для спеціальних студій. Докладніше ступінь наукової розробки проблематики дисертаційної роботи проаналізовано в підрозділі 1.1 («Теорії "стилів мислення": історіографічні та міждисциплінарні виміри»).

Наукова новизна та теоретичне значення дисертації визначаються тим, що на опрацьованому первинному матеріалі – текстах істориків – запропоновано комбінацію різних підходів для репрезентації українського історіописання початку XIX – 80-х рр. XX ст. у річищі трансформацій культурних епох і стилів мислення. Зокрема, у роботі представлено основні стильові конфігурації у творчості українських істориків, які склалися внаслідок співіснування, перехрещування й сполучення різноманітних інтелектуальних і культурних елементів. У дисертаційній студії апробовано інструментальні можливості стильових теорій і підходів стосовно вивчення архітектоніки праць ряду видатних науковців, а також їхніх конструкцій минувшини.

Крім того, у дисертації проаналізовано історичне письмо ряду вчених, зокрема розглянуто стильову підоснову багатьох концептуальних пропозицій в українській історіографії. Із перспективи пізньопросвітницького історіописання та раннього романтизму висвітлено багатотомні історії Д. Бантиша-Каменського й М. Маркевича, а також їх сприйняття в культурному просторі імперії Романових. У руслі романтичної парадигми представлено тексти М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, визначено їх роль у професіоналізації української історіографії. Окреслено стильові сполучення й інструментальні вподобання у студіях В. Антоновича та М. Драгоманова в контексті поширення «першого» позитивізму. Розглянуто дослідницькі стратегії «критичного» позитивізму, соціологізації та віталізму в монументальному проекті «Історії України-Руси» М. Грушевського. Висвітлено неоромантичні візії української історії у працях В. Липинського та С. Томашівського. Показано змагання різних підходів на ниві «масової» історії в українській історіографії 1920-х рр., зокрема проаналізовано концепцію

«генетичної соціології» М. Грушевського, теорію «єдиного процесу» М. Слабченка, конструкцію «господарської автономії» України О. Оглоблина та спробу більшовицько-марксистської соціологізації історії М. Яворського. Простежено відображення викликів повоєнної соціогуманітаристики та старих інтелектуальних поррахунків українського історіописання у працях Б. Крупницького й О. Оглоблина еміграційного періоду. Проаналізовано рецепцію концептуальних пропозицій західної соціогуманітаристики в переддень «антропологічного повороту» в текстах Б. Крупницького. Розглянуто студії Ф. Шевченка та О. Компан як представників реформістського (нонконформістського) напрямку в українській радянській історіографії.

Таким чином, у дисертаційному дослідженні репрезентовано багатоманітну стильову палітру та макроконтексти культурних епох, у руслі яких розгорталися дослідницькі практики і структури мислення відомих українських істориків початку ХІХ – 80-х рр. ХХ ст.

Практичне значення дисертації полягає у формулюванні інструментальних і концептуальних підходів, які дозволяють подати полівимірну картину українського історіописання початку ХІХ – 80-х рр. ХХ ст. Опрацьована комбінація стильових ракурсів може бути застосована для вивчення наукової спадщини, передусім текстів, багатьох українських істориків ХІХ–ХХ ст., зокрема для виявлення типових структур мислення, з'ясування стильових засад їхніх поглядів і практик. Результати дисертаційної роботи придатні для багатоаспектного впровадження й реалізації як в узагальнюючих академічних студіях, так і дидактичних посібниках, спеціальних курсах з історії українського історіописання та інтелектуальної історії України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації висвітлювалися в доповідях на 19-ти наукових конференціях, семінарах і круглих столах; міжнародних: «Радянські нації та національна політика в 1920–1950-х роках» (м. Київ, 10–12 жовтня 2013 р.), «Світло й тіні українського радянського історіописання» (м. Київ, 22–23 травня 2013 р.);

всеукраїнських: «Українська історіографія на межі тисячоліть: Історіографічні читання, присвячені 35-річчю Українського історичного товариства» (м. Київ, 29 вересня 2000 р.), Перших (м. Чернігів, 3 грудня 2002 р.) і Других (м. Чернігів, 4 липня 2003 р.) Костомарівських читаннях, «Михайло Максимович і українська історична наука» (м. Київ, 10 листопада 2004 р.), «До 190-річчя з дня народження Миколи Івановича Костомарова» (м. Київ, 19 червня 2007 р.), «Наукові читання, присвячені 125-літтю Вадима Модзалевського (м. Київ, 13 вересня 2007 р.)», «Олена Апанович: людина, історик, громадський діяч» (м. Київ, 10 грудня 2009 р.), «Олександр Лазаревський та українська історична наука» (м. Київ, 9 червня 2009 р.), «Пантелеймон Куліш: історія і сучасність» (м. Київ, 27 жовтня 2009 р.), «"Працювати на користь Україні": До 130-ліття від дня народження української вченої-історика Наталії Полонської-Василенко» (м. Київ, 11 лютого 2014 р.), «Переяслав 1654 року в інтелектуальній традиції, політичній культурі й практиці раннього нового та нового часу» (м. Київ, 8 квітня 2014 р.), а також на методологічних семінарах в Інституті історії України НАН України: першому («Нова українська історіографія: образи, методи, напрями»; м. Київ, 17 січня 2006 р.), другому («Нова історіографічна культура та український гранд-нарратив»; м. Київ, 24 квітня 2007 р.), третьому («Історична наука в Україні як історія інтелектуальних співтовариств»; м. Київ, 25 листопада 2008 р.), четвертому («Історія науки як історія понять»; м. Київ, 15 квітня 2010 р.), шостому («Ментальні мапи як інструментарій історика»; м. Київ, 20 листопада 2012 р.), сьомому («Проект людського "Я": тіло, життя, історія»; м. Київ, 20 травня 2014 р.).

За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 65 праць (без співавторів), у т. ч. індивідуальна монографія у 2-х частинах (100,7 др. арк.), 53 статті (з них 12 внесено до міжнародних наукометричних баз даних) у фахових виданнях, затверджених ВАК України (62,7 др. арк.), 2 статті у закордонних виданнях (2,5 др. арк.), а також 9 статей у збірниках і журналах (16,5 др. арк.).

Структура роботи зумовлена метою та завданнями. Дисертація

складається з переліку скорочень, вступу, дев'яти розділів (двадцяти двох підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (1202 бібліографічні позиції). Загальний обсяг дисертації становить 532 сторінки, з яких основна частина – 400 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Питання щодо впровадження терміна «стиль мислення» чи «мисленнєвий стиль» (нім. *Denkstil*) потребує уточнення. Зазвичай його поширення пов'язують із теорією «стилів людського мислення» німецько-британського соціолога та філософа угорського походження К. Мангайма. Втім, майже одночасно з цим ученим цю дефініцію застосовував польський лікар та філософ єврейського походження Л. Флек у німецькомовній студії «Виникнення і розвиток наукового факту: Введення до теорії стилю мислення та мисленнєвого колективу» (1935) [655]. Нині цього вченого, до речі львів'янина за походженням, вважають попередником ідей постпозитивізму в філософії та соціології науки [1201, с. 371].

У радянському наукознавстві тривалий час заслугу введення поняття «стиль мислення» до широкого обігу приписували німецькому фізику М. Борну. Зокрема, покликувалися на його відому працю «Стан ідей у фізиці» (1953), котру переклали російською мовою 1963 р. М. Борн посилався на листування зі своїм колегою, швейцарським фізиком-теоретиком В. Паулі і застосовував цей термін для означення «загальних тенденцій думки (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. – Авт.), що повільно змінюються та створюють певні філософські періоди з характерними для них ідеями у всіх областях людської діяльності, в тому числі і в науці» [773, с. 227-228].

Зрештою, М. Борн тлумачить зазначену дефініцію у звичному контексті німецької історико-культурної традиції, зорієнтованої на пошук найзагальніших ідей, інтелектуальних взірців та пізнавальних настанов, притаманних тій чи іншій культурній добі. Зокрема, він обстоює думку про стиль мислення як «філософське обличчя», дух певної епохи, котрий визначає її культурні засади [772, с. 266]. Варто наголосити, що і сам В. Паулі був ученим зі здатністю до широкої філософської рефлексії, який не цурався

застосовувати здобутки соціогуманітаристики у студіях з історії фізики та природознавства. Приміром, він уживав термін «архетип», до появи якого спричинився швейцарський психолог та філософ К.-Г. Юнг [860, с. 138–139].

Таким чином, поняття «стиль мислення» постало як вислід колективної творчості на інтердисциплінарному рівні протягом 1920-х–1930-х років. Дехто з сучасних дослідників підкреслює, що цей термін був уведений до обігу самими вченими для осягнення свого місця в історії науки, передусім, стосовно того, до якої доби чи періоду належить їх діяльність [867, с. 65]. Але ця заувага, вочевидь, більше стосується Л. Флека, ніж К. Мангайма, котрий мав більш широкі дослідницькі інтенції.

1.1. Теорії «стилів мислення»: історіографічні та міждисциплінарні виміри

Первісно зазначена концептуальна й інструментальна новація, мабуть, виникла у контексті спроб К. Мангайма виокремити групові взірці мислення, породжені відповідним соціальним середовищем у світлі соціології знання. Саме завдяки працям цього вченого, котрий 1933 р. емігрував до Великобританії і читав лекції у Лондонській школі економіки та політичної науки, соціологія знання й її ключове поняття «стиль мислення» (англ. *Thought style*) здобули неабияку популярність в англomовному науковому світі [547, с. 20–21]. Провідне завдання автор книги «Ідеологія та утопія» (1929) убачав у тому, щоби показати «як людина насправді мислить» [608, с. 19]. Такі дослідницькі устремління скерували його погляд у напрямку соціального світу, людської діяльності та політичних практик, які розгорталися на теренах суспільства.

Соціокультурну залежність стилю мислення К. Мангайм трактує у доволі широкому сенсі, зокрема з акцентуванням на особливостях буття різних прошарків, верств і груп. На його думку, «твердження про те, що індивід мислить, є насправді взагалі неточним. Значно вірніше було б сказати, що він лише бере в цьому процесі участь, розвиває далі думки, висловлені до нього іншими людьми. Він опиняється в успадкованій ним ситуації з відповідними цій ситуації моделями мислення і намагається розвинути успадковані способи реакції, або ж замінити їх іншими, щоб більш адекватно впоратися з новими викликами, які випливають із змін чи перетворень ситуації» [608, с. 21].

За великим рахунком, у текстах К. Мангайма йдеться про багатоманітне сполучення соціальних, культурних та психологічних чинників, які продукують сталі норми свідомості, що складають певний суб'єктивний образ світу, наприклад, консервативний стиль мислення. Відтак він уважав, що соціальне буття є складним історичним явищем, яке у різні епохи породжує відмінні життєві домінанти економічного, релігійного та іншого спрямування.

Вони і визначають стиль епохи. На його думку, у межах тієї чи іншої доби існують відмінні соціальні констеляції (конфігурації взаємодіючих факторів), які зумовлюють існування різних «стилів мислення» або «мисленневих позицій».

Теорія німецько-британського дослідника виникла на підставі аналізу перехресних контекстів стилю як естетичної, так і соціологічної дефініції [611, с. 322-325]. До таких спроб спричинилася ціла низка інтелектуальних впливів, як-от неокантіанство, феноменологія, марксизм за версією раннього Д. Лукача, соціологічні теорії М. Вебера й М. Шелера. Останнього, до речі, вважають фундатором соціології знання, визначним адептом якої став К. Мангайм. Певна річ, ідея новітньої соціологічної мутації стилю як культурологічного чи мистецького поняття постала на ґрунті інтелектуальних трансформацій воєнної та міжвоєнної доби. Тим паче, що концептуальна й інструментальна пропозиція К. Мангайма спиралася на ідею про вкоріненість будь-якого знання у соціальній сфері [557, с. 50].

Зазначимо, що схожі думки побутували і у творчості низки тодішніх інтелектуалів. Скажімо, ще 1919 р. український мистецтвознавець Ф. Шміт запропонував перенести теорію стилів із царини мистецтва й культури у площину соціального життя (теорія «еволюціоністських або соціальних стилів») [668, с. 318-319]. Цікаве соціологічне означення «стилю», за аналогією з медициною, як *«симптомо-комплексу, що спрямовує увагу дослідника на механізм твору, який веде від ознаки до побудови»*, запропонував у другій половині 1920-х років ленінградський учений та фундатор синтетичної теорії мистецтва І. Іоффе [574, с. 6]. У той же час своєрідну візію соціологізації стилів з історії й теорії російської літератури висунув відомий літературознавець П. Сакулін, який намагався віднайти і представити «історичний ритм культурних епох та літературних періодів» [642, с. 15-16].

Проте найпослідовніше і повно тогочасні дослідницькі інтенції реалізував та перевів в інструментальне русло саме К. Мангайм. Загалом німецько-

британський соціолог розглядав стиль мислення як посередню, проміжну ланку між різними рівнями людського життя – духовного, культурного та соціального, а найбільше – суспільно-політичного.

«Те, що вже достатньо однозначно розроблено в області історії мистецтва, – пише К. Мангайм, – що твори мистецтва можуть бути точно датовані у відповідності з їх стилем, так як кожен елемент форми можливий лише за певних історичних умов і містить характерні риси епохи, може бути *mutatis mutandis* (лат. з урахуванням відповідних змін. – Авт.) показано у сфері мислення за допомогою фіксації все більш точних критеріїв “аспекту” кожного пізнання. У міру того як ми з все більшою точністю визначаємо феноменологічні ознаки, які дозволяють нам розрізняти окремі типи мислення, стає все більш можливим датувати типи мислення так, як датуються картини, і, піддавши аналізу структуру мислення, встановити, де і коли світ представився суб’єкту, що переходується за певним висловлюванням у цьому і тільки в цьому образі; більше того, у низці випадків аналіз може бути доведений до тієї стадії, яка дозволяє відповісти і на інше питання, **чому** (виділення К. Мангайма. – Авт.) світ сприймався саме в такому образі» [610, с. 226].

Ця аналогія К. Мангайма не тільки нав’язує інструментальне запозичення зі сфери історії мистецтва, а й скеровує евристичні запити до соціокультурної царини, що є засадною для певної історичної доби. Відзначимо, що автор виходив із гносеологічних потреб, пов’язаних із пошуком методологічних орієнтирів, які б мали допомогти вивчати складні процеси й явища на маргінесі, периферії політичного, соціального, культурного і духовного життя.

Власне, дослідницька програма К. Мангайма призначалася для виявлення окремих, специфічних «фрагментів», які б дозволили сконструювати цілісну систему мислення («мисленнєву структуру»), себто виявити фундаментальні світоглядні орієнтири, властиві тому чи іншому соціальному прошарку.

Варто підкреслити, що саме наявність соціальної перспективи у вивченні мислення є однією з провідних настанов соціології знання К. Мангайма [607, с.

25-26]. Тож автор прагне досягнути «єдність стилів мислення й аспектів пізнання за допомогою зведення *одиночних висловлювань та документів, в яких знаходимо спільні риси, до єдиного вираженого в них світосприйняття і життєвідчування*; в тому, щоби виявити цілісність системи, яка імпліцитно міститься у мисленні у вигляді окремих фрагментів; там де стиль мислення не пов'язаний із замкнутою системою, досягнути цього *через виявлення "єдиної установки" чи перспективи цього мислення*» [610, с. 257]. Відтак його дослідницька стратегія скерована на аналіз численних предметних значень слів, які вживаються представниками різних суспільних груп [839, с. 128]. Причому сам автор схарактеризував свій інструментарій як «метод соціологічного семантичного аналізу» [608, с. 67 (прим. 9)].

Теорія стилів мислення та соціологія знання К. Мангайма здобули визнання у науковій і суспільно-політичній думці середини ХХ ст., хоча й оцінювалися вельми суперечливо, а деякими вченими (Р. Арон, К. Поппер та ін.) вкрай негативно. Та, попри розмаїття оцінок і тлумачень, зазначена термінологічна і концептуальна новація відображала тогочасні дослідницькі устремління багатьох науковців, котрі прагнули відтворити переломлення соціальних, ба навіть соціокультурних контекстів науки у когнітивних процесах, зокрема надати їм певного сенсу.

Зрештою, К. Мангайм не запропонував однозначну експлікацію поняття «стиль мислення» як одного з ключових термінів соціології знання, що пізніше спричинило низку різноманітних потрактувань і пропозицій. Тому проблема розробки адекватної та виразної мови з обсягу соціології знання і до сьогодні привертає увагу ряду вчених [875].

Схожими мотивами керувався й польський дослідник Л. Флек. Утім, на відміну від німецько-британського соціолога, він прагнув виявити й окреслити не «мисленнєві структури» певного соціального прошарку, а соціокультурний і психологічний виміри наукової діяльності, зокрема на теренах історії медицини. Для реконструкції складного механізму цієї взаємодії він упроваджував понятійну сув'язь стиль мислення / розумовий колектив, яка

мала заповнити гносеологічні прогалини у студіях з історії науки. «Якщо визначити *«розумовий колектив»* як *співтовариство людей, які взаємно обмінюються ідеями чи підтримують інтелектуальну взаємодію, то він стане в наших очах одиницею розвитку якої-небудь сфери мислення, певного рівня знання та культури. Це і є те, що ми називаємо стилем мислення (курсив Л. Флека. – Авт.)*», – відзначає Л. Флек [655, с. 64].

Зауважимо, що в іншому місці польський учений подає більш вузьке тлумачення «стилю мислення», зокрема характеризує його як *«спрямоване спостереження разом із відповідною ментальною та предметною асиміляцією сприйнятого»* [655, с. 121]. Водночас «стиль мислення» виступає у його студії як своєрідна замкнута система, яка створює певну гармонію інтелектуальної взаємодії між суб'єктом, здобутим знанням та об'єктом пізнання.

Проте стиль мислення забезпечує також побутування ілюзій, стереотипів і упереджень, яких неможливо позбутися у межах цієї системи [655, с. 63]. Тому автор пропонує досить складну модель, що враховує різні інтерактивні чинники у формуванні наукового знання та характеризує його як результат колективного пізнавального процесу. З означеної перспективи функціонування науки розглядається Л. Флеком як історичний зв'язок та взаємодія різних стилів мислення. На його думку, саме сплетіння відмінних поворотів мислення, позаяк вони пов'язані з усім обсягом знань, які потенційно мають і оперують «розумові колективи», часто-густо призводить до виникнення сучасних наукових понять [655, с. 122].

Вважають, що Л. Флек висунув своєрідну психологічно-соціологічну інтерпретацію поняття «стиль мислення» з виразним наголосом на історичній зумовленості колективних уявлень [577, с. 271]. Таким чином, він демонструє соціокультурні та інтелектуальні витоки походження наукових фактів як самобутніх продуктів буття «розумового колективу». Вчений навіть обстоює тезу, що факт – це *«результат певного стилю мислення»* [655, с. 117] чи понятійна структура, «яка відповідає стилю мислення, котру можна вивчити з

історичного, індивідуально- та колективно-психологічного поглядів» [655, с.106].

Варто відзначити, що свої думки автор – лікар та мікробіолог із великим експериментальним досвідом і світовим ім'ям ілюструє численними специфічними прикладами з історії дослідження хвороб протягом кількох століть. Тим паче, що хвороби сприймаються Л. Флеком як символи-метафори, які конструюють науковці у своїй свідомості, щоб задовольнити вимоги пізнавального процесу та потреби комунікації в академічному середовищі.

Загалом термінологічна конструкція польського дослідника мала відобразити соціокультурний і психологічний зміст когнітивної свідомості «розумового» чи «мисленнєвого колективу» (нім. *Denkkollektiv*), як у діахронному, так і синхронному розрізі. Відтак пізнавальна діяльність розглядається Л. Флеком як соціальний процес, який продукує вимоги до комунікації між окремими дослідниками, позаяк циркуляція знань, уявлень, стандартів і норм раціональності забезпечує існування «розумового колективу».

Водночас Л. Флек із застереженням ставився як до вимог вульгарного соціологізму, котрий нав'язував жорстку соціальну зумовленість наукового знання, так і до ідей самодетермінації науки, що тільки-но вимальовувалися у ранніх інтерналістських візіях. Отож польський учений сприймав «мисленнєвий колектив» не тільки як соціальну спільноту, а й як співтовариство з певними культурними й психологічними механізмами. Наразі постає питання: яким чином досягається єдність чи певний консенсус ідей у такому колективі? Вважають, що саме відсутність однозначної відповіді на це питання свідчить про суперечливість його теорії, хоч і демонструє авторську глибину у розумінні зазначеної проблематики [867, с. 72].

Трагічна і зла гра долі спричинилася до того, що Л. Флеку довелося «опробувати» на практиці свою концепцію «мисленнєвого колективу» у нацистському концентраційному таборі Бухенвальд. У 1944–1945 рр. йому

випало керувати ізольованим колективом із в'язнів-лікарів, які під контролем Інституту гігієни Ваффен СС розробляли новий метод виготовлення вакцин [655, с. 8-9].

Конструкція Л. Флека певною мірою нагадує понятійну зв'язку парадигма / наукова спільнота, висунуту американським істориком науки Т. Куном. Недаремно останній розглядав студію Л. Флека як предтечу багатьох своїх ідей [597, с. 15] і став ініціатором її нового «відкриття» для західного академічного світу впродовж 1960-х років. Скажімо, Т. Кун навіть застосовує термінологічне сполучення «новий стиль дослідження» та «старий стиль дослідження» стосовно окреслення процесу інтелектуальної трансформації, котра відбувається у «нормальній науці» [597, с. 206].

Понятійну конструкцію (стиль мислення / соціальний прошарок), яка певною мірою продукує аналогії щодо термінологічної сув'язі Л. Флека, використовував і К. Мангайм. Щоправда, німецько-британський учений прагнув з'ясувати соціальні та культурні виміри консерватизму як ідеології та політичної доктрини, себто керувався дещо відмінною дослідницькою мотивацією, порівняно з Л. Флеком.

«Суть цього способу – концепція стилю мислення. – наголошує К. Мангайм. – Історія думки розглядається за такого підходу не як звичайна історія ідей, а через аналіз різних стилів мислення, їх народження та розвиток, злиття і занепад; ключем до розуміння змін мислення слугує мінливість суспільного тла, перш за все доля класів та суспільних груп, які виступають “носіями” цих стилів мислення» [839, с. 126]. Причому автор уважав, що «стиль мислення стосується більш ніж однієї області людського самовираження: він охоплює не тільки політику, але також мистецтво, літературу, філософію, історію і т. п.» [839, с. 128].

Зазначимо, що і К. Мангайм, і Л. Флек, трималися думки про соціокультурну своєрідність і, заразом, гетерогенність будь-якої культурної доби. Ця ідея належить до засадних положень теорії стилів мислення у варіаціях обох учених. Наприклад, Л. Флек був переконаний, що кожна

історична культурна доба є соціальною структурою, яка має свої домінуючі концепції, але водночас зберігає інтелектуальні залишки минулого та містить зародки майбуття [655, с. 54].

Схожу тезу знаходимо і в студіях К. Мангайма. Зокрема, останній уважав, що *«соціальний прошарок не створює свій стиль мислення з нічого, що він вростає у вже існуючу картину світу і систему мислення, сприймаючи незвичайну для нього, до того часу, можливо ту, котра існувала лише в зародку тенденцію думки, підпорядковуючи її завданням функцій, які змінилися, і тільки у такий спосіб, згодом, перетворюючи її у щось дійсно нове»* [611, с. 422].

Теорії К. Мангайма та Л. Флека продемонстрували очевидну поліфункціональність і неабиякий методологічний потенціал дефініції «стиль мислення», який значною мірою визначався численними контекстами її вжитку. Вони, попри низку суттєвих відмінностей, заклали концептуальні підвалини в інструментальному використанні поняття «стиль мислення», які метафорично, хоч і з певними застереженнями (за візією Л. Флека провідний рефрен скерований на сполучення культурних, соціальних і психологічних рушіїв!), можемо означити як *соціокультурний підхід*. Такий підхід скерований, головним чином, на відтворення впливу нормативних, регулятивних механізмів соціокультурної системи на різні сфери суспільної діяльності, зокрема на дослідницькі практики.

Вважається, що поява, точніше, поступове перетікання терміна «стиль мислення» з обширів європейської соціогуманітаристики до радянського інтелектуального простору сталося протягом 1960-х–1970-х років [1199, с. 255-256]. Спершу ця дефініція уживалася, переважно у студіях з наукознавства, а також у працях, в яких порушувалися філософські і соціологічні проблеми з історії науки. Щоправда, ця термінологічна новація ширилася здебільшого без зазначення джерела походження, зокрема у відриві від первісних теорій «стилів мислення» К. Мангайма, Л. Флека та ін.

Такі передумови поширення поняття «стиль мислення» на теренах радянської науки спричинилися до досить специфічних спроб його тлумачення й інструментального використання. Первісно цей термін розуміли досить вузько. Зокрема вважали, що стиль мислення складається з певних правил, зазвичай несформульованих, а уявних, які визначають алгоритм наукового дослідження [661, с. 49]. Іноді стиль мислення розглядали як детермінанту стратегії наукового пошуку та дослідницької програми [873, с. 56], провідний елемент, котрий творить систему, певний канон [828, с. 306], базові принципи логічної конструкції теорій [551, с. 5], за якими будується світ науки у ту чи ту історичну добу тощо.

У ширшому розумінні зазначене поняття трактували як сукупність характерних норм мислення певного історичного періоду, загальноновизнаних уявлень про ідеальне наукове знання та відповідні способи його здобуття. Інколи цей термін тлумачили як *«сукупність еталонів і способів пояснення й опису, норм доказовості й обумовленості знання, ідеалів його побудови та організації»* [1183, с. 162] чи як *«сукупність генеральних ідей»*, що визначають творення наукової картини світу [835, с. 93].

Дехто з дослідників характеризував стиль мислення як логічну форму (структуру), яка визначається стандартними уявленнями (системою категорій, ідей, принципів) тієї теоретичної системи, котра відповідає історично конкретній формі витлумачення детермінації процесів і явищ дійсності та визначає як загальні, так і окремі способи розгляду об'єктів, тобто методологію та методику конкретних досліджень.

Ця низка досить громіздких означень продукувала однозначне детерміністське представлення стилю мислення на теренах історії науки. Щодо функцій стилю мислення, то вважалося, що вони репрезентують дослідницькі інтенції, скеровані на інтеграцію наукових знань та пошуки гносеологічного ідеалу [882, с. 54]. Водночас стилю мислення приписували й організаційно-структурну функцію, себто упорядкування *«процесу наукового пізнання відповідно з певним зразком, еталоном наукової теорії»* [660, с. 254].

Крім того, низка науковців послуговувалася цим поняттям для позначення сукупності способів і методів організації знань у цілісні системи [871, с. 75].

Проте інші дослідники суттєво розширювали функціональний діапазон стилю мислення, зокрема виокремлювали: критичну, селективну, вербальну і навіть прогностичну функції [606, с. 13]. Збагачувалося і змістове наповнення цієї дефініції, котру часом навіть представляли як своєрідну «духовну технологію» [829, с. 42].

Загалом стиль мислення розглядався як операційний термін, який відтворює загальну, метатеоретичну картину світу науки певної доби [884, с. 179]. Причому вважалося, що стиль мислення найповніше виявляється у мові науки, передусім, у її категоріальному апараті [841, с. 26]. Зрештою, у більш чи менш відрефлексованому вигляді ця дефініція вживалася у термінологічних парах: стиль мислення / ідеал науковості та стиль мислення / картина світу / образ чи образи науки. Та побутують і більш складні конструкції: стиль мислення / дослідницька програма / картина світу та ін.

Така специфіка застосування спричинила домінування нормативної функції цього поняття. Відтак змістове наповнення стилю мислення коливалося у межах тлумачення зазначеної нормативності, яка набувала – то універсальних рис ідеальності, то приземлених ознак стереотипу, алгоритму, канону, традиції, логічної структури, пріоритетів, принципів у дослідницькій стратегії чи програмі тощо. За спостереженням російської дослідниці О. Устюгової, стиль наукового мислення тлумачили як *«поняття, котре цементує уявлення про всі сторони соціокультурного розвитку, який впливає на наукове пізнання»* [654, с.46].

Таким чином, домінував дещо спрощений, а у деяких аспектах навіть вульгаризований соціокультурний підхід, спрямований на схематизацію механізму суспільної детермінації, зумовленості в історії та філософії науки. Зазвичай цю популярну метафору прагнули витлумачити й досягнути в логіко-аналітичному та раціональному сенсі.

Втім, спроби експлікації і логічного пояснення вимивали, ба навіть вихолощували евристичну складову поняття «стиль мислення», зокрема його ціннісні, регулятивні характеристики. Натомість вживання цього терміну у неформалізованих та широких контекстах виявляло його надзвичайний потенціал з обсягу метанаукових рефлексій [866, с. 63]. Побутувала думка, що стиль мислення широко (і навіть занадто широко!) застосовується тоді, коли не потрібна висока точність дефініцій [577, с. 240].

Не випадково у середині 1970-х років навіть циркулювала теза про «підступність» і загадковість терміна «стиль мислення», позаяк наукознавцям не вдавалося віднайти адекватний «концептуально-понятійний формалізм» щодо означення творчості окремих учених [770, с. 211-212]. За афористичним висловом одного з наукознавців – учасників тодішніх дискусій, *«стиль мислення – це те, що витає в науковій сфері, виражає “дух” наукового мислення свого часу»* [823, с. 22].

Ця заувага досить точно відображає суперечності і навіть гносеологічне «безсилля», які постали у межах соціокультурного підходу з обсягу теорії стилів мислення у тодішній радянській соціогуманітаристиці.

Отож на зламі 1970-х–1980-х років відбувається поступовий перегляд тлумачення вказаного терміна, його функціонального призначення та продукованого сенсу. Скажімо, на початку 1970-х років у студіях з історії літератури академіка Д. Лихачова вживається поняття «стиль доби». Причому автор тримається думки про надзвичайно великі інтеграційні можливості цієї дефініції [836, с. 66], до яких включає спосіб відображення, бачення і розуміння світу [836, с. 12].

Ці думки нав'язують певні аналогії, хоч і з певними застереженнями, з морфологією всесвітньої історії О. Шпенглера. Більше того, Д. Лихачов обстоював тезу про двоїсту природу стилю: загальну, властиву історичній добі у цілому, та предметну, дисциплінарну, що склалася у певній науці [836, с. 53]. Власне, Д. Лихачов окреслив нові – культурологічні пріоритети у

дослідницьких практиках з обсягу теорії стилів на обширах радянської соціогуманітаристики.

Відтоді достатньо виразно проступає *культурознавчий підхід* у тлумаченнях терміна «стиль мислення» з перспективи ціннісних, а згодом – культурологічних характеристик. Тож домінація гносеологічного розуміння цього поняття, зокрема його нормативної й організаційно-структурної функцій, поступається трактуванню стилю мислення як знака, носія ціннісного, культурного змісту наукового знання [887, с. 126-127].

На думку Б. Пружиніна, побутують спроби включити поняття «стиль наукового мислення» до більш широкого культурного контексту, себто нав'язати зв'язок із вихідним поняттям «стиль» [867, с. 67]. Приміром, наприкінці 1970-х років одна з учасниць тогочасних дискусій висловила думку, що «стиль наукового мислення, з одного боку, фіксує у формі картини світу досягнення, нормативи, які виробляються у процесі самої науково-пізнавальної діяльності, а з іншого боку, з'єднує наукове пізнання з позанауковими формами пізнання, переломлюючи здобутки інших наук, соціально-культурного контексту через картину світу певної науки» [760, с. 67].

Водночас циркулюють погляди, що «стиль мислення зв'язує науку, як окрему форму людської діяльності, з культурою у всій її багатоманітності і через неї з матеріальним виробництвом» [795, с. 51]. Натомість інші дослідники обстоюють думку, що «засобами культурологічного аналізу стиль наукового мислення відтворюється завдяки виокремленню його атрибутивних рис, спільних із аналогічними утвореннями у мистецтві (стиль художнього мислення), у сфері моралі (норми й регулятиви поведінки), у філософії (принципи)» [822, с. 71].

Та означені зрушення спостерігаємо не тільки у філософській та наукознавчій літературі, а й у деяких історичних працях. Наприклад, 1978 р. видається монографія російського історика-медієвіста Л. Баткіна «Итальянские гуманисты: стиль жизни и стиль мышления». За старою

радянською традицією автор, звичайно, уникав покликань щодо походження поняття «стиль мислення», винесеного до назви його студії. Тим більше, що на той час, хоч і невеличким накладом (600 прим.), побачив світ російськомовний переклад студії К. Мангайма «Идеология и утопия» (М., 1976. – Ч. 1–2).

Достеменно невідомо, якими мотивами керувався Л. Баткін – обмеженим обсягом монографії, міркуваннями ідеологічної лояльності, можливо вважав, що питання про походження цього терміна є другорядним із перспективи провідних дослідницьких завдань. Однак, внутрішні рефлексії автора стосовно предметної області своєї праці виразно демонструють самотутнє розуміння стилю мислення, котре істотно відрізняється від більшості тлумачень радянських філософів, соціологів та істориків науки.

Зокрема, Л. Баткін визначає предметне поле свого дослідження як *«історію культурної свідомості в самому широкому сенсі»*, *«стиль гуманістичного філософування: не стільки, що мислили (гуманісти. – Авт.), скільки як (курсив Л. Баткіна. – Авт.) вони це робили»* [545, с. 8]. Причому головна мета монографії, сформульована істориком, полягає в тому, щоб *«з'ясувати культурний (курсив Л. Баткіна. – Авт.) сенс групової спільноти гуманістів»* [545, с. 9]. Таке розуміння стилю мислення виказує дослідницькі устремління автора на відтворення загального соціокультурного контексту групової свідомості. Це формулювання провідної проблематики нав'язує певні паралелі з вищезгаданими теоріями К. Мангайма та Л. Флека.

Проте концептуальна пропозиція Л. Баткіна виявляє і суттєві відмінності його дослідницьких настанов, які зорієнтовані на культурну ідентичність спільноти гуманістів, зокрема на пошук ціннісних підстав їх стильового, а за великим рахунком – життєвого вибору. Натомість К. Мангайм та Л. Флек (з певними застереженнями!) відшукували соціокультурну зумовленість у походженні тих чи інших «фрагментів» або «зразків» мислення.

Можливо, трактування Л. Баткіна було запозичене з західної наукової літератури, або постало під впливом спілкування з філософом В. Біблером –

автором відомої монографії «Мышление как творчество» (М., 1975), який репрезентував інтелектуальну традицію, започатковану російським мислителем М. Бахтіним. Про ці творчі контакти свідчить і сам Л. Баткін [545, с. 193 (прим. 37)], і відомий історик-медієвіст А. Гуревич [265, с. 217]. Зрештою, стиль мислення в інструментарії Л. Баткіна слугує досліднику засобом, який виявляє специфічні риси свідомості італійських гуманістів як особливої культурної спільноти – своєрідної групової ідентичності [545, с. 170-174].

Культурознавчий підхід Л. Баткіна наслідував і український дослідник І. Іваньо, який використовував термін «стиль мислення» стосовно вивчення творчої спадщини Г. Сковороди [522, с. 229]. На його думку, ця дефініція дозволяє точніше відобразити контекстно-ситуаційні аспекти, пов'язані з жанрово-стилістичною специфікою творчості Г. Сковороди, зокрема з витлумаченням його текстів [573, с. 16]. Автор уважав, що з «одного боку, стиль визначається епохою, тобто сукупністю всіх умов виховання, традиції, розвитку письменства, в межах якого поступово відокремлюється в самостійну галузь філософія. З другого боку, *це явище пов'язане з пошуками і здобутками самого мислителя, його власними поглядами та принципами*» [573, с. 247].

Заразом І. Іваньо акцентував увагу на літературних особливостях стилю Г. Сковороди, які дозволяли відтворити світосприйняття цього мислителя та ідентифікувати його місце у культурній системі координат, зокрема у світлі доби бароко. Відтак він обстоює думку про барокові риси творчості українського мандрівного філософа [573, с. 245], які все ж таки тлумачить як «стиль людини перехідної епохи» [573, с. 248].

На початку 1980-х років на теренах українського літературного процесу навіть постає цікава дилема щодо маркування й оцінки творчості письменників: «Стиль письма чи стиль мислення?» [616, с. 128]. Ця думка є ще одним важливим свідченням повороту до культурознавчого потрактування зазначеної дефініції.

Впродовж 1980-х років поняття «стиль мислення» дедалі більше пов'язують із культурним тлом певної епохи, зокрема з її аксіологічними вимірами. З такої перспективи стиль мислення розглядають як особливий феномен культури, що відіграє неабияку евристичну роль у наукознавстві [887, с. 128], а також ототожнюють його з консервативною складовою у пізнавальному процесі [887, с. 134].

Отож культурні та ціннісні компоненти дедалі частіше побутують у наукознавчих тлумаченнях та інтерпретаціях. Скажімо, російський філософ О. Кравець уважав, що *«стиль мислення має характер неочевидного ціннісного знання про правильні канони пізнання, якими керується наукова спільнота»* [824, с. 169]. Ба більше, вчений навіть обстоював тезу, що певна інтелектуальна традиція спирається на відповідний стиль мислення [824, с. 171].

Інший російський філософ П. Гайденко порушила питання про зіставлення художніх та наукових стилів мислення. Зокрема, вона висловлювала думку, що такі паралелі тільки формулюють проблему, а її вирішення потребує проникнення до внутрішньої логіки мислення вченого та стилетвірних чинників свідомості певної історичної доби [1189, с. 276]. Проте, мабуть, найяскравіше про суттєві зрушення у тодішніх дослідницьких практиках, свідчать метафоричні визначення стилю мислення як своєрідного інтерфейсу між культурою та природознавством, посередньої ланки між наукою і соціумом [843, с. 199]. Такі тлумачення впритул підводили до думки про механізми ціннісного відбору і трансляції норм раціональності, котрі відповідають даному типу культури.

Зауважимо, що протягом 1980-х років мають місце спроби вибудувати навіть певні ієрархії стилів мислення за ступенем їх загальності та сферою циркуляції: стиль мислення доби / філософський стиль мислення / професійні стилі мислення / буденний стиль мислення; загальнонауковий стиль мислення / конкретно-науковий стиль мислення / стилі мислення наукових напрямів, шкіл та колективів / стиль мислення окремих учених [606, с. 15-16]. Ці

ієрархічні схеми, попри надмірну лінійність, вказували не тільки на розширення і своєрідну структурованість інтелектуальних уявлень, а й на прагнення адаптувати теорію стилів мислення до інструментальних потреб конкретних дослідницьких практик.

Власне, вони зафіксували напрочуд мінливі терени функціонування поняття «стиль мислення», котрі локалізувалися від представлення пізнавальних настанов з обсягу окремих епох до репрезентації особливостей мислення окремого вченого [788, с. 89]. Водночас побутували спроби нормативного визначення «стилю мислення», зокрема зіставлення його з такими термінами, як-от «світогляд» та «методологія» [822, с. 69-70].

Та, мабуть, найкращою працею, на нашу думку, з осмислення понять «стиль» та «стиль мислення» у радянському інтелектуальному просторі слід уважати монографію українського філософа Б. Парахонського – «Стиль мышления. Философские аспекты анализа стиля в сфере языка, культуры и познания» [632]. У цій студії автор комплексно проаналізував різноманітні предметні значення стилю, які виникли на багатьох рівнях його побутування. Він навіть розглянув специфіку продукування відмінних смислів понять «стиль» та «стиль мислення». Циркуляція цих термінів у його тексті постає, то в контексті мовних моделей і літературних текстів [632, с. 10], то в сенсі художньої свідомості [632, с. 26], іноді як спосіб фіксації різних форм діяльності [632, с. 88] чи взагалі як спосіб самовираження, котра відображає неповторну психологію творчості [632, с. 24].

Сучасні дослідники відзначають, що Б. Парахонський сприймає стиль мислення як певну модель світу, котрій властива цілісність і замкненість, але не у сенсі її завершеності й повноти, а як самобутню форму представлення, конструювання й осягнення реальності [877, с. 68]. Заразом Б. Парахонський не тільки демонструє широкі інструментальні можливості «стилю мислення» з перспективи соціокультурного і культурознавчого підходів, а й подає виклад поглядів деяких adeptів «лінгвістичного повороту» у монографії 1982 р.! Причому він пов'язує цю дефініцію, як із загальною картиною світу, що

фіксується у стильових трансформаціях наукового знання в ту чи ту історичну добу [632, с. 86], так і з інваріантним смислом стилю як індивідуального «почерку» творчості або її результатів [632, с. 41].

Більше того, Б. Парахонський відводить поважне місце інструментальному розумінню стилю мислення як своєрідного маркера. На його думку, стиль мислення за рахунок «маркованих форм» навіть витворює «символічну структуру даної спільноти і навіть свого роду мову, штучно створену цією групою». За його візією, у мисленні існують такі *«марковані елементи у вигляді характерного набору понять, уявлень, смислів та значень, за якими епоху можна пізнати й визначити, позаяк цей стильовий комплекс становить її індивідуальне надбання»* [859, с. 57].

З-поміж інших праць радянських науковців монографія Б. Парахонського вигідно вирізняється і спробою автора досягнути циркуляцію понять «стиль» та «стиль мислення» у координатах не тільки радянської, а й західної думки. У його дослідженні віднаходимо покликання не тільки на класичні студії К. Мангайма [632, с. 35-36], які за рідкісним винятком відсутні у роботах радянських науковців, а й виклад поглядів низки західних учених – Р. Барта, Е. Гуссерля, Г. Кайзерлінга, А. Л. Крьобера, А. Лавджоя, Х. Ортеги-і-Гассета, М. Фуко та ін. [632, с. 34-41]. Скажімо, Б. Парахонський висловлює цікаву і навіть пророчу думку, що у структуралістській методології поняття «стиль» практично тотожне терміну «дискурс» [632, с. 22].

Але у текстах радянських авторів 1980-х років посилення на монографію Б. Парахонського представлені зрідка, хоч вказана проблематика досить інтенсивно розроблялася на ниві наукознавства та філософії. Причини такого напівзабуття цієї монографії слід, вірогідно, шукати в її невеликому, як на тодішні часи, накладі (1800 прим.), а також у тому, що вона була видана у Києві – на периферії радянського інтелектуального простору.

Однак, здебільшого стиль мислення на протязі 1980-х років тлумачиться у широкому соціокультурному сенсі, часто-густо поза межами змісту, власне, предметного знання. Фактично цей термін, переважно, застосовується щодо

уявлень, образів, моделей, норм і зразків, які побутують у глибинних шарах свідомості та створюють первинні схеми пізнавальної діяльності певної доби.

Втім, помічаємо й трансформацію ідеї тотальних, монолітних стилів наукового мислення (класичного, некласичного, постнекласичного і т. п.), яка до того часу домінувала у філософських працях та студіях із наукознавства. Натомість постають думки про диференціацію стильових утворень, визнання їх видового розмаїття та нерівномірності поширення у різних сферах соціокультурного буття. Зокрема, навіть висловлюється припущення, що сучасність не може мати єдиного наукового стилю мислення [606, с. 42].

Такі констатації були надзвичайно важливими з перспективи інструментального застосування цього поняття, позаяк дозволяли гнучко змінювати рівень загальності, а відтак і ракурс висвітлення. Тим паче, що стиль мислення відтепер уживається як термін із багатьма динамічними смислами. У другій половині 1980-х років вказане поняття вже не сприймається виключно як інструмент генералізації уявлень високого рівня загальності у наукознавчому сенсі, а дедалі частіше застосовується як культурознавчий маркер щодо певної спільноти чи особи, зокрема щодо визначення її групової чи персональної ідентичності.

Суттєво розширився й функціональний діапазон зазначеної дефініції. Якщо раніше стилю мислення відводили здебільшого нормативну [759, с. 47], синтезуючу та організаційно-структурну та деякі інші функції, то протягом 1980-х років до кола останніх включили: аксіологічну (ціннісної орієнтації), комунікативну, регулятивну та соціалізуючу функції [887, с. 136-137].

З поширенням у радянському культурному просторі 1970-х–1980-х років візій Т. Куна, І. Лакатоша, С. Тулміна, П. Фейєрабенда споглядаємо поступове витіснення поняття «стиль наукового мислення» у філософії та історії науки за рахунок низки інших термінів, передусім кунівської «парадигми», позаяк остання продукувала більш точний і виразний смисл [867, с. 69]. Натомість поняття «стиль мислення» впродовж 1980-х років перетікає до низки

предметних областей (історії окремих наук, дисциплін чи певних дослідницьких практик), на теренах яких здобуває помітну популярність. Відтак у текстах 1980-х років з історії науки дедалі частіше споглядаємо вживання цілої низки похідних термінів, як-от стиль філософського, географічного, біологічного, фізичного, природничого, екологічного, історичного, інженерного і навіть математичного мислення!

Таким чином, наприкінці радянської доби стиль мислення розглядався як термін поліфункціонального призначення з рухливою варіативністю сенсів та великим інструментальним потенціалом на інтердисциплінарному рівні. Загалом щодо потрактування і вживання цього поняття у радянській науці встановилася певна конвенціональність, яка відображала динамічну рівновагу між *соціокультурним і культурознавчим підходами*.

Пізнавальна ситуація, яка склалася у пострадянській соціогуманітаристиці, дивним чином сполучила швидкоплинні інтелектуальні й культурні мутації з традиційними, іноді майже архаїчними концепціями та підходами. Багатоманітність дослідницьких практик, фрагментарність і версіальність представлення історичного минулого, розмаїття способів його осягнення, які раптово відкрилися перед сучасними науковцями, призвели до стану інтелектуального шоку та втрати світоглядних орієнтирів. Мов у різнобарвному дитячому калейдоскопі ширився один науковий / культурний поворот за іншим. Відкривалися нові можливості та перспективи, які водночас продукували новітні суперечності і проблеми.

Такі різноманітні, суперечливі, конкуруючі і, заразом, взаємодоповнюючі підходи повною мірою простежуємо і у царині теорії стилів, зокрема щодо побутування поняття «стиль мислення». Протягом 1990-х–2000-х років цей термін набуває значної популярності і широко застосовується у багатьох суспільних та гуманістичних дисциплінах, зокрема в історіографії.

На перший погляд, стиль мислення трактується, переважно у межах вищезгаданої конвенціональності, яка склалася ще у радянську добу. Проте сучасні дослідники відзначають істотну еволюцію у розумінні й оперуванні

зазначеним поняттям, яку вбачають у поступовій відмові від нормативного тлумачення та переходу до гнучкої і плюралістичної репрезентації [864, с. 161].

Вказана дефініція фіксується у термінологічному апараті історії, філософії та соціології науки, психології, мистецтвознавстві, культурології й інших наукових галузей і дисциплін. Цей термін тлумачиться у дидактичних посібниках із наукознавства (Л. Мікешина) [749, с. 344-348], історії та філософії науки (В. Стьопін, В. Штанько та ін.) [753, с. 233, 353; 754, с. 88], історіографії (Я. Калакура, І. Колесник) [745, с. 35; 746, с. 42], студіях з інтелектуальної історії (Л. Репіна) [640, с. 374-375], працях з історії понять (І. Колесник) [581, с. 136-151], дослідженнях з історії психологічних практик [1188], енциклопедіях (В. Порус) [1202, с. 931-933] та словниках [1200, с. 992-993; 1199, с. 255-257]. Заразом термін «стиль мислення» побутує у політологічних та соціологічних дослідженнях. Більше того, ця дефініція стала навіть предметом кількох дисертаційних студій з обсягу теорії пізнання (В. Глушков, В. Устюгов та ін.) [686, 731].

З такої розмаїтої перспективи стиль мислення постає у вигляді цілої низки тлумачень. Тож цей термін традиційно розглядають як засіб метатеоретичного дослідження структури та динаміки науки. Зокрема, стиль мислення визначають як сукупність «методологічних регулятивів, ідеалів та норм» [1200, с. 992], «характерних рис мислення, систему орієнтацій» [1202, с. 931], один із «найбільш суттєвих елементів у механізмі соціально-економічної детермінації» [793, с. 80 (прим. 1)] і т. п.

Окрім того, зазначене поняття вживають щодо загальноновизнаних передумов наукової роботи у межах певної академічної спільноти, котрі усвідомлено чи неусвідомлено прийняті її членами [866, с. 79]. Дехто з учених навіть обстоює думку, що будь-яка наукова діяльність, окрім логічної впорядкованості, характеризується ще й «особливим стилем» [1187, с. 26].

Циркулює навіть своєрідний афоризм, що *«стиль мислення історичної доби – це мов би вітер, який панує в цю епоху та нестримно гне все до одного*

боку» [793, с. 84]. Втім, усвідомлення цієї інтелектуальної й культурної домінації, ба навіть «летаргічного масового засліплення», відбувається тільки в умовах іншої історичної доби.

Зауважимо, що сучасне акцентування на соціокультурній зумовленості стильових утворень, властиве відповідному підходу, суттєво відрізняється від канонів жорсткої і, переважно, лінійної детермінації, котрі побутували у працях багатьох радянських авторів. Натомість у пострадянську добу ширяться погляди про багатошаровість та рухливість стилетвірних чинників і норм, їх варіативність та пластичність у різних дисциплінарних системах і наукових галузях, зокрема щодо ступеня інтенсивності циркуляції, предметних меж, інтердисциплінарних впливів і т. п. Отож стиль мислення розглядається як своєрідний транслятор ціннісних пріоритетів та світоглядних орієнтацій певного історичного часу, себто культурних складових колективної та індивідуальної свідомості.

Зрештою, у пострадянській соціогуманітаристиці відбувається остаточне зміщення акцентів із соціокультурного контексту стильових практик на їх ціннісні, культурологічні виміри, початки якого споглядаємо ще на приимерку радянської доби. Відтак О. Івін навіть висловлює думку, що стиль мислення є своєрідним способом мислення певної культури, котру він уявляє у вигляді сукупності *«глобальних імпліцитних передумов теоретичного мислення цієї культури (епохи, цивілізації), ті майже непомітні для неї окуляри, крізь які вона дивиться на світ»* [794, с. 24]. Він навіть обстоює думку, що *«теоретичний горизонт кожної культури обмежений, властивим їй стилем мислення»* [794, с. 25].

Російський наукознавець Л. Мікешина вважає, що стиль мислення – термін із соціально-історичним, ціннісним забарвленням, хоч і наголошує на його регулятивному й нормативному характері, який виявляється у *«правилах-рекомендаціях»* та *«правилах-заборонах»*. Тому вона розглядає стиль мислення як мінливу, синтетичну *«одиницю»* знання, яка є більш великою, ніж метод чи система методів [749, с. 344-345].

На думку російської дослідниці Л. Рєпіної, у просторі інтелектуальної історії вповні адекватно «працює» поняття «стиль мислення історичної епохи», котре репрезентує кардинальні трансформації європейського суспільства і відповідно зміну періодів «теоретичного мислення» [640, с. 374]. За спостереженням російського філософа Б. Пружиніна, вживання поняття «стиль мислення» дозволяє вченим досягнути «*єдність смислового поля*» і, водночас, впровадити ідею поліваріантності, себто «*стилістичної багатоманітності*» на ниві представлення знання засобами наукової мови [867, с. 65].

Таке сполучення єдності смислу і стилістичної багатоманітності у висвітленні культурних епох чи наукових періодів перетворює цей термін на привабливий і доволі дієвий інструмент у царині історії та філософії науки. Зокрема, В. Порус вважає, що стиль мислення не тільки дозволяє «схоплювати» найважливіші характеристики різних історичних періодів у науці, а й порівнювати їх між собою [866, с. 63].

Український історик І. Колесник тлумачить стиль мислення як своєрідну «норму» – «*зразок пізнавальної діяльності, алгоритм думання*» [801, с. 45], ба навіть як «*інваріант інтелектуальної поведінки*» [801, с. 46], хоч і наголошує на можливих відхиленнях від «норми», зокрема у вигляді творчої суб'єктивності [581, с. 138]. Схожу думку про «інваріантність стилю» свого часу висловлював український філософ Б. Парахонський [632, с. 40-42]. У широкому сенсі йдеться про представлення та маркування когнітивної свідомості як певної предметної області, так і соціогуманітаристики загалом [581, с. 140].

Багатообіцяльні інструментальні перспективи пов'язують із застосуванням поняття «стиль мислення» на персональному чи особистісному рівні. Скажімо, І. Колесник наголошує на персональних контекстах вживання цього поняття. Зокрема дослідниця обстоює тезу, що «стиль історичного мислення» складає пізнавальну домінанту у вивченні ментальності історика, позаяк останній сприймає «навколишній світ, своє місце в ньому крізь “фахові

окуляри”, призму символів і образів історії, що зумовлюють його професійну поведінку, тип історіописання, манеру “думання”, характер дослідницьких практик» [802, с. 182]. На її думку, «індивідуальний стиль мислення має амбівалентну природу: наукову та аксіологічну» [581, с. 142].

Зазначимо, що співзвучні думки про індивідуалізоване маркування стилю та інших похідних дефініцій (стилю культури, стилю мислення, стилю життя) спостерігаємо і в царині інших наук, зокрема в історії та філософії математики. Один із учасників сучасних наукових дискусій у сфері соціокультурної філософії та історії математики визначає стиль як *«таку сукупність ознак, яка вирізняє діяльність однієї людини від діяльності іншої безвідносно до технологічних особливостей цієї діяльності»* [1187, с. 17], а у метафоричному розумінні тлумачить цю дефініцію, як дещо схоже на індивідуальні особливості письма (почерку!), властиві конкретній особі [1187, с. 18].

На думку О. Ткаченко, *«поняття “стиль мислення” застосовується для більш повного та всебічного обґрунтування того, як мислить людина, як творяться ідеї і виробляється нове знання, як встановлюються традиції та формуються мисленнєві шаблони»* [877, с. 66]. Недаремно стильовими підходами активно послуговуються для ідентифікації поглядів та світосприйняття відомих науковців, зокрема щодо їх належності до певної спільноти тощо [858, с. 47-48].

Стиль мислення застосовують і щодо генералізації наших уявлень про пізнавальний процес, у т. ч. на обширах історії науки. В. Півоев виокремлює чотири основні стилі в історії науки – міфологічний, теологічний, природничо-науковий чи раціонально-логічний та креативний або багатомірно-плюралістичний [863, с. 26-27].

І. Колесник пропонує розглядати історію історіописання з перспективи зміни й конкуренції різноманітних стилів мислення [1025, с. 83]. Приміром, вона обстоює думку про побутування таких неперсоніфікованих, безпредметних стилів із різною часовою тривалістю, як-от міфологічний, провіденціальний, універсально-раціоналістичний, романтичний,

позитивістський, сцієнтичний (раціонально-аналізуючий), наративістичний (раціонально-розуміючий) [801, с. 46].

У пострадянську добу стиль мислення вживають і для диференціації інтелектуальних уявлень. Цією дефініцією позначають гносеологічний статус великих наукових теорій у контексті їх номіналізму чи субстанціональності [797, с. 68]. Стилем мислення послуговуються і для характеристики цілих напрямів філософської або наукової думки. Зокрема, аналітичну філософію у широкому розумінні розглядають як певний стиль філософського мислення [567, с. 13].

Та у сучасних дослідницьких практиках спостерігаємо певні традиції наступності щодо вживання стильових підходів, хоч і з певним зміщенням у бік продукування культурознавчих смислів. Означені тенденції свідчать, що стиль мислення як операційний термін-інструмент дозволяє не тільки фіксувати пізнавальний / науковий ідеал чи гносеологічну домінанту певної академічної спільноти та окремого вченого, а і розглядати аксіологічні виміри й онтологічні характеристики їх побутування.

Проте на пострадянських теренах побутують і новації. Останні, мабуть, найпомітніші у рефлексіях щодо нинішньої циркуляції дослідницьких практик з обсягу теорії стилів. Зокрема висловлюється думка, що стиль мислення виявляється не стільки у теоретичних висновках чи конкретних результатах дослідження, скільки у мотиваціях світосприйняття, ба навіть у самій мові наукового дискурсу [654, с. 160].

Дехто з учених вважає, що стиль наукового мислення взагалі *«інтегрує умови розуміння текстів відповідно до їхнього соціокультурного контексту і когнітивного змісту, регулює виникнення та зміну смислів, тобто формує і поширює загальноприйнятий контекст наукового пізнання»* [204]. Зазначений пасаж незаперечно виказує постмодерністські впливи, хоч споглядаємо й авторські прагнення пов'язати новації з традиційними тлумаченнями.

Отже, в царині сучасної соціогуманітаристики ширяться новітні чинники, які продукують кардинальні термінологічні мутації у теорії стилів. Передусім,

варто вказати на інтелектуальну і культурну хвилю постмодерністського повороту, яка повною мірою докотилася до пострадянського інтелектуального простору лише на зламі 1990-х–2000-х років. Вона спричинилася до перегляду самого терміна «стиль». Адже, за висловом голландського вченого Ф. Анкерсмита, знову гостро постала проблема перенесення цього поняття з історії мистецтва на загальну історію людства [540, с. 36-37], хоч і в дещо іншому розумінні.

Зауважимо, що спроби трансформувати традиційне тлумачення стилю як якісної, регулятивної характеристики культури споглядаємо ще у працях славнозвісного французького філософа М. Фуко. Останній пропонував тлумачити історію ідей як певний стиль аналізу чи встановлення відповідної перспективи висвітлення [656, с. 256-257].

Таке розуміння стилю у певному сенсі наближає його до засадної авторської дефініції – дискурсу. Та й сучасні дослідники також відзначають наближеність чи схожість понять «дискурс» і «стиль мислення» [777, с. 8], а також «епістема» та «стиль мислення» [523, с. 228]. Ще більший вплив на циркуляцію й змістовне наповнення поняття «стиль» мала відома теорія Г. Вайта. Водночас сам автор був вельми скептично налаштований щодо вживання дефініції «стиль» у своїй студії, позаяк уважав її досить неточною, суперечливою і навіть не вповні «теоретичною» [652, с. 7].

Втім, він так і не зміг відмовитися від застосування цього терміна, проте спробував наповнити його новим смислом. У теорії Г. Вайта поняття «історіографічний стиль» розглядається у світлі певних комбінацій трьох дослідницьких стратегій / модусів: аргументації (формізм, органіцизм, механіцизм, контекстуалізм), ідеологічного підтексту (анархізм, консерватизм, радикалізм, лібералізм) та побудови сюжету (роман, комедія, трагедія, сатира) [652, с. 49-50], але на досить обмеженому фактографічному матеріалі.

На його думку, конкретне сполучення зазначених модусів і становить історіографічний стиль певного історика або філософа історії [652, с. 18]. Причому автор пов'язує чотири типи стратегій пояснення з чотирма

основними тропами (метафора, метонімія, синекдоха, іронія) поетичної чи фігуративної мови [652, с. 52]. Власне, Г. Вайт пропонує розглядати історичний твір як «*вербальний артефакт* у формі наративних прозаїчних дискурсів» [881, с. 155].

За влучною заувагою його опонента Г. Іггерса, такий історіографічний підхід мінімізує різницю між історичним знанням, спекулятивною філософією історії та художньою літературою [796, с. 143]. Більше того, Ф. Анкерсміт висловлює думку, що в теорії Г. Вайта епістемологію взагалі заступає філософія мови [540, с. 163].

Загалом теорію Г. Вайта та інші «лінгвістичні» візії історіописання трактують у сенсі пошуку відповідності між певним фрагментом минувшини й тією частиною мови, яка найкраще її представляє. Однак, попри полярні підходи істориків щодо цієї теорії, на сьогодні навіть опоненти Г. Вайта тримаються думки про різні епістемологічні статуси тексту та вважають за можливе обговорювати питання, принаймні щодо ступеня часткової автономії мови наукового дискурсу. Видається, що у сучасних суспільних і гуманістичних науках акцентується увага не стільки на художньо-мистецькому, метатеоретичному, соціокультурному чи культурологічному розумінні стилю, скільки на стилістиці самого дискурсу. Така «лінгвістична орієнтація» стає загальним евристичним гаслом нашої доби.

Зрештою, нині відбувається змістова трансформація як самого поняття «стиль», так і похідної дефініції «стиль мислення». Це перетворення продукує нові смисли, а відтак і новітні інструментальні можливості, які постають у світлі застосування інтердисциплінарних дослідницьких практик.

Протягом 1990-х–2000-х років на ниві соціогуманітаристики споглядаємо спроби представити синтетичні й універсальні побудови з обсягу різноманітних стильових підходів. Такою, приміром, є загальна теорія стилю російського культуролога О. Устюгової. Вона пропонує розглядати стиль із перспективи самоідентифікації суб'єкта культури, зокрема окреслює три глобальні парадигми: 1) «*прихованої суб'єктивності*», пов'язаної з

домінуванням надіндивідуального Абсолюту (від античності до Нового часу); 2) «відкритої суб'єктивності», яка вирізняється безпосередньою спрямованістю суб'єкта на самого себе (XIX – перша половина XX ст.); 3) *інтерсуб'єктивності*, котра спирається на заперечення як об'єктивної, так і суб'єктивної самодостатності (друга половина XX ст.) [654, с. 82-83]. Причому автор вважає, що остання парадигма найповніше репрезентована у культурних формах Постмодерну [654, с.116-131].

За великим рахунком, теорія О. Устюгової свідчить, що інструментальні компоненти постмодернізму посіли помітне місце у сучасних дослідницьких практиках. Так чи інакше, постмодерністські виклики остаточно поховали інтелектуальні уявлення, пов'язані з епохами «великих стилів» (романський, готика, ренесанс, бароко, класицизм, романтизм, модерн та ін.).

Крім того, вони спровокували інтелектуалів до афористичних пророцтв на кшталт «постмодернізм кінець стилю» [857, с. 187], які нагадують відомі есхатологічні настрої Ф. Фукуями про «кінець історії» й «останню історичну людину». Походження таких уявлень, мабуть, варто дошукуватися у постмодерністській естетиці, яка не тільки спирається на ідею полістильності, а й зорієнтована на стилізацію – своєрідну гру з багатоманітними стильовими формами, еkleктичну мішанину різноманітних культурних елементів, мовних протоколів, інтелектуальних складових тощо.

Отож розмаїті модифікації плаваючих смислів стилю та низки похідних термінів добре відображають сам дух креативності, котрий шириться у пострадянській соціогуманітаристиці загалом та в історичній науці зокрема.

Крім того, нові інтелектуальні трансформації призвели до суттєвого розширення сфер ужитку стильових підходів. Адже вони застосовуються вже не тільки на всьому просторі культури (стиль культури), а й охоплюють практично весь терен життя людини (стиль життя), себто майже всю площину соціального буття [886, с. 158]. Нині поняття «стиль мислення» розглядається як одна з традиційних стильових форм, яка акумулює як здобутки неklasичної соціогуманітаристики, так і постмодерністських віянь. Цей процес, звичайно,

непозбавлений численних конфліктів та суперечностей, але відкриває новітні інструментальні можливості. Передусім, актуалізується проблема мовного представлення предметного світу як пояснювальної стратегії у наукових текстах.

Зокрема, впроваджується ідея полістильності, побутування різноманітних стильових сполучень у творчості як окремих інтелектуалів, мислителів, науковців, так і неформальних академічних спільнот (напрямів, шкіл, течій, гуртків, груп, творчих тандемів і т. п.). Кардинально розширюється сфера застосування стильових підходів, що дозволяє розглядати складні механізми соціалізації вчених, зокрема порушувати проблеми їхньої персональної екзистенції у контексті відповідних соціо- та етнокультурних передумов, політичних обставин, а також різних суспільних практик [930, 939].

Врешті-решт, сучасна пізнавальна ситуація у царині пострадянської соціогуманітаристики є досить динамічною та мінливою. Вона містить як чимало прихованих і очевидних загроз, пов'язаних із глобальним розмиванням дисциплінарної конфігурації науки та дифузією самих основ предметного знання, так і багатоманітних потенційних можливостей і перспектив. Так чи інакше, проте комбінації відмінних стильових підходів протягом 1990-х–2000-х років міцно ввійшли до інструментального потенціалу багатьох дослідницьких практик у царині соціогуманітаристики.

1.2. Стильові підходи у світлі методології дослідження

Відомий філософ О. Лосєв якось напівіронічно відзначив, що йому *«боязко пускатися в той океан, який представляє собою різноманітні розуміння стилю з усією їх плутаниною та безладом»* [602, с. 150]. Російський психолог О. Лібін метафорично порівняв спроби осягнути сутність стилю зі славнозвісними пошуками розв'язання підступної загадки Сфінкса [1188, с. 3].

Ці зауваги повною мірою можемо віднести й до поняття «стиль мислення». Тим паче, що надзвичайна строкатість предметних значень, розмаїття контекстів застосування цього терміна не тільки витворюють численні та багатоманітні смисли, а й створюють тотальний ефект всеохоплюваності. Ба більше, стиль та низка похідних дефініцій, як видається нині, виявляють здатність до майже необмеженого поширення на всі сфери соціального і культурного життя.

За спостереженням українського філософа В. Горського, поняття «стиль» застосовується у вельми широкому сенсі як *«вираз особливостей, які маркують будь-який тип людської діяльності»* [558, с. 153]. Впадає в око й надзвичайна метафоричність цього терміна, який використовують щодо позначення предметів, явищ, процесів у відмінних, але перехресних, принаймні співмірних площинах соціального буття. Така нелінійна, полівимірна взаємодія з різними ступенями інтенсивності та мінливою просторово-часовою локалізацією породжує надзвичайно динамічну, інколи калейдоскопічну зміну контекстів розгляду.

Отже, виникають потреби в особливій пластичності мовних засобів, щоб адекватно передати складні соціокультурні, соціопсихологічні механізми та їх багатоманітні смисли. Вірогідно, саме пошук адекватного мовного представлення нових смислів з обсягу нинішнього швидкоплинного світу значною мірою і спричинився до введення цілої низки похідних понять. Тож утворився своєрідний метафоричний ряд схожих дефініцій, утворених від поняття «стиль», які досить популярні на теренах сучасної

соціогуманітаристики: стиль висловлювань, стиль господарювання, стиль епохи, стиль життя, стиль керівництва, стиль культури, стиль лідерства, стиль людини, стиль маркетингу, стиль поведінки, стиль політики, стиль пояснень, стиль праці, стиль реклами, стиль спостережень, стиль теоретизування, стиль урядування, стиль часу та низка ін. Визначальною рисою цих похідних термінів є збереження стійкого і, заразом, універсального смислового «ядра» поняття «стиль». Причому ця стильова єдність залишається, попри розмаїття інструментального застосування та функціонального призначення похідних дефініцій.

Зазвичай обстоюється думка про репрезентацію певної змістовної сутності (соціокультурної, ціннісної, гносеологічної, онтологічної, ідеологічної, культурної і навіть антропологічної), яка формується завдяки функціональній цілісності поняття «стиль» та інших похідних термінів. Уважають, що їх змістовні сегменти, як правило, різняться ступенем загальності стильових ознак, які залежать від певного способу представлення й адресної спрямованості, але все ж таки тяжіють до своєї первинної основи. Дехто з науковців навіть висловлює міркування про збереження інваріантності змісту цього поняття у різноманітних дисциплінарних модифікаціях [856, с. 183]. Зокрема, американський культуролог і антрополог А. Л. Крьюбер не тільки вказує на певну стійкість стильових форм, а й наголошує на їхньому онтологічному взаємозв'язку, який виявляється у певних моделях та зразках [590, с. 805].

Відзначимо, що йдеться не стільки про статичні елементи, скільки про динамічні, композиційні моменти, які співвідносяться з іншими, відмінними прикметами культурного й інтелектуального світу. Це дозволяє визначити, приміром, стильову належність твору, культурну підоснову певного явища чи процесу, ціннісні норми відповідного типу знань, соціокультурні характеристики й інтелектуальні складові образу, когнітивні особливості тієї чи іншої наукової спільноти, засадні риси поглядів та світосприйняття у конкретного вченого, мислителя, митця тощо.

Отож зіставлення різноманітних стилетвірних чинників та ознак дозволяє віднайти й досягнути *Інше*. Вочевидь, у цьому і криється основа того величезного, майже фантастичного інструментального потенціалу, яким послуговуються чимало відомих учених щодо означення чи відкриття світу інобуття. Недаремно О. Лосєв ще 1927 р. визначив стиль як «*співвіднесення художнього образу з тим, що не є ним самим, з тим, що є для нього інобуттям*» [601, с. 165].

Саме орієнтація стилю на виявлення іншого, відмінного та незвичайного і породжує його особливий технологічний статус, ба навіть специфічне призначення різноманітних похідних понять, оскільки вони відображають багатоманітність способів досягнення світу культури, властивих певному соціуму [558, с.154]. Відтак розмаїті модифікації стильових форм дозволяють досить вільно й активно оперувати предметним матеріалом, зокрема залучати його зі споріднених, суміжних площин соціального буття, а також гнучко змінювати рівень загальності відповідно до новітніх потреб.

З цієї перспективи поняття «стиль мислення» має досить давню традицію використання у наукознавстві, філософії та історії науки, культурології, соціології, психології і навіть історіографії! Зокрема, ще у 1971–1973 рр. цю дефініцію пропонував широко застосовувати щодо аналізу теоретичних побудов в історичній науці російський учений О. Уваров [882; 653, с. 82-86] .

Зрештою, інструментальні можливості стилю мислення значною мірою залежать від того чи іншого підходу, у межах якого вживають означене поняття. Останні з низкою застережень можемо звести до трьох основних, але досить умовних підходів – *соціокультурного, культурознавчого та нарративного*.

Звісно, така типізація підходів у жодному разі не є ідеальною, тим більше повністю герметичною, особливо за сучасних обставин, коли відбувається перехрещування, комбінування, а інколи й зрощування, сполучення відмінних дослідницьких практик на інтердисциплінарному рівні. Скажімо, культурознавчі складові тою чи іншою мірою репрезентовані у

соціокультурних моделях і навпаки, а постмодерністські елементи нині дедалі частіше застосовуються у межах обох вищеназваних підходів. Утім, між зазначеними підходами, попри інтелектуальні мутації, і до сьогодні зберігаються істотні відмінності. Крім того, інструментальний потенціал кожного з них вирізняється суттєвою специфікою вжитку, зокрема зорієнтованістю на різні пізнавальні стратегії.

Соціокультурний підхід скерований на відтворення функціонування науки як своєрідного соціального інституту з відповідною методологією й технологією продукування конкретного виду знань. Вважають, що таке розуміння стилю спирається на певний еталон наукової теорії, яка утворює відповідну парадигму (у розумінні Т. Куна) [654, с. 45]. Вчений і академічна спільнота розглядаються у межах певної соціокультурної системи, яка формує нормативи, регулятиви, канони, ідеали, програми, принципи та інші чинники, що впливають на побутування науки, зокрема конкретної дисциплінарної підсистеми або дослідницького колективу. Тож для представлення цього соціокультурного механізму за «жорсткою» схемою часто-густо послуговуються термінами «детермінація» чи «зумовленість». Натомість у випадку більш гнучкої репрезентації впливу соціокультурного середовища здебільшого вживають дефініції «домінація», «мотивація», «інтенція» і т. п. Наприклад, російський наукознавець Л. Мікешина тримається думки, що стиль мислення визначається більш пластично, порівняно з формалізованим методом [749, с. 347].

Загалом соціокультурний підхід спрямований на логіко-аналітичне та раціональне витлумачення світу науки. У методологічному сенсі така стратегія пояснення спирається на широке застосування системно-структурного, функціонального методів, семантичного аналізу, виявлення каузальності, генетичних зв'язків тощо. Термінологічна конструкція з обсягу соціокультурного підходу досить непогано вимальовується у численних наукознавчих студіях, про які йшлося вище: соціокультурна система / стиль мислення / ідеал науковості / образи історії (світу, науки).

Зауважимо, що наведені понятійні сполучення не тільки демонструють багатство контекстів в інструментальному застосуванні стилю мислення, а фактично виявляють різні пласти когнітивної свідомості та їх змістовні маркери. Більше того, стиль мислення застосовують не тільки стосовно відтворення того чи іншого соціокультурного контексту когнітивної свідомості, а й щодо структуризації загального образу / образів світу науки.

Втім, стиль мислення вповні не вичерпується призначеною сферою вжитку, позаяк йдеться про самобутній баланс авторських пріоритетів та поворотів думки, які визначаються низкою сформульованих регулятивів і норм раціональності, покладених в основу відповідної парадигми чи дослідницької програми. Нові компоненти знання (теорії, концепції, гіпотези, інструментальні засоби) тою чи іншою мірою входять до інтелектуального простору соціуму, зокрема продукують зміни існуючої культурної системи [522, с. 186].

У широкому сенсі поняття «стиль мислення» виступає як специфічний і, заразом, *універсальний гносеологічний маркер*, який означає баланс між соціокультурними вимогами та спрямованістю інтелектуальних трансформацій, показує зрушення, врешті-решт переформатування механізмів і засобів наукової концептуалізації у певній дисциплінарній підсистемі. Приміром, індустріальний поступ за часів «Великого буму» спричинився до поширення ідеалів т. зв. «точного знання» та концептів натуралістичного сцієнтизму у соціогуманітаристиці другої половини ХІХ ст.

Культурознавчий підхід спрямований на осягнення існування науки у культурному просторі певної історичної епохи. У світлі такого підходу вчений та його творчість розглядаються на межі приватного і публічного, професійного та буденного, одиничного й загального, свого і чужого, зовнішнього й внутрішнього, теорії та практики і т. п. Отож на перший план виступає пошук культурної та соціальної ідентичності особистості, що трансформується у ціннісні і світоглядні орієнтації науковця, зокрема у вигляді вибору стильових форм творчості [654, с. 177]. Причому такий вибір

російська дослідниця О. Устюгова навіть називає «стильовим портретом суб'єкта» [654, с. 196], а стильові практики розглядає як процес пошуку ідентичності (національної, історичної, індивідуальної) [202]. Відтак стиль постає як спосіб та форма ідентифікації суб'єкта культури [654, с. 78].

Врешті, у стильових рисах (універсальних, загальнонаціональних, регіональних, жанрових, групових, персональних та ін.) фіксується ставлення особистості (дослідника, письменника, митця), наукового колективу чи спільноти до навколишнього світу, зокрема способи його усвідомлення та розуміння.

Цей підхід окреслює, точніше відтіняє особливості та ступінь рецесії вченим / мислителем цілих історичних епох, напрямів думки, масштабних процесів і явищ, знакових подій, визнаних авторитетів, виявляє відмінні культурні й інтелектуальні шари в його світосприйнятті та поглядах тощо. Власне, культурознавча візія часто-густо відкриває неповторну інваріантність ціннісних установок особистості та їх впливу на дослідницькі практики.

У випадку з В. Липинським постає складна рівновага лояльностей, зокрема ідеалістичний та ригористичний шляхетський кодекс честі, якому він намагався слідувати як у буденному житті, так і у політичній діяльності та науковій творчості. Натомість постать П. Куліша асоціюється зі світоглядним та культурним максималізмом, який відіграв визначальну роль у його інтелектуальних трансформаціях й асоціювався з відповідним образом інтелектуала – мудрого ментора / вчителя!

Зазначимо, що ціннісні складові є надзвичайно важливими не тільки для окреслення поглядів ученого, а й для висвітлення процесів, пов'язаних із виношуванням конкретних планів і задумів наукових праць та проектів. Зокрема, відомий український економіст К. Воблий влучно схарактеризував такі підготовчі процеси у творчості науковця як «інкубаційний період» [555, с. 111].

У світлі культурознавчого підходу помітне місце посідає і зворотна рецесія постаті інтелектуала та його доробку на полі культури чи у світлі

певної історіографічної традиції. Прикладом такої рецепції є сприйняття особи «малоросійського історіографа» Д. Бантиша-Каменського з перспективи різних культурних середовищ, яку можемо представити у вигляді метафоричного означення – «свій серед чужих, чужий серед своїх» [538, с. 65-85, 109-120].

Культурознавчий підхід скерований на виявлення й відтворення різноманітних трансформацій культурної свідомості, зокрема аксіологічних компонентів у поглядах науковців. Методологічний діапазон цієї дослідницької стратегії достатньо широкий (класифікаційне та дескриптивне моделювання, семіотичний аналіз та ін.), але найповніше відображений у різноманітних компаративних і типологічних інструментах, зокрема у типологіях творчих спільнот, учених тощо.

Понятійні конструкції у межах культурознавчих практик виглядають не такими усталеними чи канонічними, як з обсягу соціокультурного підходу, зокрема вирізняються більшою мінливістю та пластичністю відповідно до певних дослідницьких потреб. Однак, можемо все ж таки виокремити певні термінологічні орієнтири, які досить часто вживаються у працях з історії та теорії культури: стиль мислення / стиль культури / культурна доба / історіографічна традиція / спільнота (спільноти) / ідентичність / тип ученого (мислителя, інтелектуала, митця, письменника).

На цьому місці варто зауважити, що наведені понятійні зв'язки у жодному разі не є аксіоматичними чи догматичними! Приміром, Л. Білас уживав для характеристики поглядів та свідомості низки українських істориків і публіцистів (М. Грушевський, Д. Донцов, В. Липинський) комбіновану термінологічну сув'язь, яка містила і культурознавчі, і соціокультурні ознаки: тип історичної людини / образ історії [768, с. 26-29].

Відзначимо, що з культурознавчої перспективи стиль мислення дозволяє розглядати різноманітні аспекти діяльності і творчості суб'єкта (вченого) в аксіологічних координатах різних спільнот (професійної, політичної, соціальної, конфесіональної, родинної і т. п.) та в межах відмінних суспільних

середовищ. Зокрема, йдеться про специфіку світосприйняття та наукових поглядів ученого, його фахові устремління, авто- і гетеростереотипи, дослідницькі пріоритети й ціннісні орієнтації, персональну позицію та роль у неформальному колективі (напряма, течія, школа, гурток, група, творчий тандем) та ін.

Не випадково російський історик науки В. Карцев уважав, що поняття «стиль мислення» є надзвичайно цінним для вивчення внутрішнього світу окремого вченого [577, с. 243], зокрема його неформальних зв'язків. Тим паче, що такий підхід дозволяє порушити низку важливих соціальних проблем наукової діяльності: передача стилю вчителя / майстра його учням, роль особистості у продукуванні механізму інтелектуальної наступності школи, персональні творчі устремління у контексті буття конкретного академічного колективу чи спільноти тощо [577, с. 272].

Суголосні роздуми віднаходимо у робочих нотатках українського історика Ф. Шевченка, котрий приділяв значну увагу проблемі творчої індивідуальності вченого. На його думку, *«індивідуальність історика проявляється через його праці. В працях кожного історика є своя особливість, свій стиль. Їх коріння потрібно шукати не лише в світогляді та умовах формування вченого, але ...в сугубо людських рисах його характеру»* [121, арк. 14].

В іншому місці він резюмує свої міркування у майже афористичному означенні: *«Портрет вченого (підкреслення Ф. Шевченка. – Авт.) знаходить своє відображення в його творах»* [117, арк. 50]. З такої перспективи стиль віддзеркалює культурно-антропологічну цілісність людини в світі історії, зокрема вирізняє домінуючі смисли її неповторного буття [885, с. 33].

Отже, на ниві культурознавчого підходу стиль мислення відіграє роль гнучкого *ціннісного маркера свідомості вченого* (поглядів, світосприйняття), який дозволяє простежити й досягнути його побутування на перехресті різних спільнот, середовищ, формальних і неформальних зв'язків, скласти неповторний візерунок співвідношення лояльностей як підмурку певної

ідентичності. Ба більше, це поняття виявляє найважливіші ціннісні смисли в житті мислителя / інтелектуала, зокрема ставлення до навколишнього світу, професійної спільноти, фахового вибору, врешті-решт – до своєї творчості.

На перший погляд, *нарративний підхід* з обсягу теорії стилів і стильових практик на сьогодні є найменш відрефлексованим. Цей підхід виглядає досить розмитим, оскільки постає як низка багатоманітних, швидкоплинних, а інколи й вельми суперечливих інтелектуальних конфігурацій. Такий собі невловимий і багатоликий постмодерний Янус!

Американський історик П. Берк слушно схарактеризував постмодернізм як «парасольку», під якою переховується низка теоретиків, котрі заперечують детермінізм та все, що пов'язано з «соціальною реальністю» [1186, с. 30]. Власне, за цієї «парасолькою» постає справжнє буйство різноманітних дослідницьких стратегій, технік прочитання текстів та незвичайна мінливість методологічного інструментарію, котрі годі вкласти в якісь концептуальні схеми чи моделі!

У постмодерністських візіях учений постає як автор-транслятор тексту та, заразом, як його читач-інтерпретатор. На відміну від інших підходів, зорієнтованих на соціокультурне, онтологічне, гносеологічне або аксіологічне маркування свідомості вченого, академічної спільноти чи певного виду діяльності, провідний рефрен постмодерністських стратегій зазвичай пов'язаний із мовним представленням світу, зокрема минувшини.

Зазначимо, що саме «мовний протокол», точніше лінгвістичні й нарративні компоненти, у багатьох випадках виступають як визначальні, хоч, звичайно, і не єдині характеристики «технології творчості». Згадаємо, приміром, модуси аргументації й ідеологічного підтексту у теорії «історіографічного стилю» Г. Вайта, які все ж таки підпорядковані певним мовним тропам. Тому його історіографічну концептуалізацію навіть охрестили «естетичним історизмом» [830, с. 48-49].

Отож пошук прихованих, ба навіть зникаючих та вислизаючих смислів у тексті (виявлення бінарних опозицій, доповнюючих контекстів і т. п.),

відомий як деконструкція (термін французького філософа Ж. Деріди), є неодмінним атрибутом методологічних сценаріїв у межах цього підходу. Термінологічну конструкцію одного з цих сценаріїв можемо уявити у такому вигляді: стиль мислення / суспільні (дослідницькі практики) / стратегії представлення / тексти / предметні значення / смисли.

Проте наведена понятійна репрезентація в жодному разі не є усталеною, а тим більше канонічною. Натомість уживаються найрізноманітніші, інколи вельми несподівані понятійні сполучення, зокрема навіть деякі традиційні терміни набувають іншого сенсу. Скажімо, стиль життя тлумачиться М. Фуко як «самотехнологія, самовиробництво суб'єкта» [202].

Зрештою, нині побутує полярність в оцінках пізнавального потенціалу та дослідницького інструментарію з обсягу постмодерністських стратегій, яка пов'язана з тотальною загрозою розмивання кордонів предметно-дисциплінарного знання, зокрема зі змішуванням знака й об'єкта. Означені трансформації породжують скептично-негативні настрої багатьох учених-гуманітаріїв до постмодерністських технік прочитання і потрактування наукових текстів. Водночас вони продукують симпатії їх прихильників і адептів, які обстоюють думку про архаїчність класичних і навіть некласичних дослідницьких стратегій та методологічних сценаріїв.

Утім, постають і компромісні візії щодо стратегій і протоколів мовного представлення. Наприклад, Ф. Анкерсміт, якого вважають представником пізньої фази наративістської філософії історії [568, с. 47], пропонує встановлення певного співвідношення між різними рівнями «примусу досвідом» (емпіризм) та «примусу мовою» (лінгвістика) [540, с. 156-168; 830, с. 51, 53].

Постмодерністські виклики спричинилися і до такої цікавої термінологічної інновації як гранд-наратив («великий текст»), яку зазвичай приписують французькому філософу Ж.-Ф. Ліотару. Цим терміном (здебільшого ретроспективно!) називають «велику оповідь» («великий наратив», великий текст), яка ідеологічно й інтелектуально легітимізує низку

суспільних, політичних, соціальних та інших практик у певному культурному просторі. Нині цим поняттям послугується чимало вчених-гуманітаріїв (причому не тільки прихильники постмодернізму!) у найрізноманітніших контекстах, зокрема й на обширах українського історіописання.

Саме з акцентуванням уваги на складних і суперечливих зв'язках між суспільними практиками, стратегіями мовного й епістемологічного представлення та багатоманітними смислами, які продукуються у текстах учених, пов'язані найважливіші інструментальні новації, котрі привніс постмодерністський підхід до царини сучасної соціогуманітаристики. На ниві дослідницьких практик цей підхід упровадив *мовне / нарративне маркування наукових текстів*, яке розглядається як одна з важливих ознак стилю мислення будь-якого вченого.

Таким чином, сполучення трьох окреслених підходів з обсягу стильових практик та теорій стилів репрезентує досить гнучкий набір різноманітних інструментів-маркерів щодо студювання творчості відомих українських істориків. На перший погляд видається, що такий дослідницький інструментарій є вповні самодостатній, зокрема продукує солідні можливості стосовно вибору певних сюжетів та стратегій представлення українського історіописання у контексті побутування різних культурних епох і стилів мислення. Втім, історіографічне спрямування нашої студії потребує деякої корекції чи адаптації низки термінологічних конструкцій і дослідницьких стратегій, розрахованих зазвичай на масштаб і проблематику наукознавчих чи культурологічних досліджень.

Передусім, певні пояснення, принаймні коментарі, варто подати стосовно співвідношення макро- та мікрорівнів у застосуванні стильових підходів. Йдеться про термінологічні сув'язі, які вживаються як стосовно маркування провідних напрямів суспільної і наукової думки, або т. зв. «великих стилів» (іноді їх ототожнюють із «культурними епохами»!) на ниві соціогуманітаристики (просвітництво, романтизм, позитивізм і т. п.), так і щодо окреслення стилю мислення конкретного вченого (позитивістський,

неоромантичний і т. п.). Зазвичай поєднання таких інструментів продукує чимало питань, зокрема щодо їх субординації чи співмірності.

Приміром, постають проблеми переходу від однієї культурної епохи до іншої, стильових «стиків» та їх впливу на наукову творчість істориків та ін. Більше того, виникають питання щодо інтелектуального вибору вченого / мислителя у межах «великого стилю», механізмів (способів) його реалізації, взаємодії стилетвірних чинників і персональних мотивацій тощо.

Власне, слід вести мову про рівень рефлексованості особистого вибору з огляду на соціокультурні реалії чи інтелектуальні домінації певної доби, належність до національної / регіональної / академічної / групової спільноти, інерцію й стереотипи мислення у межах певного ідеалу науковості та світоглядних орієнтирів, вплив драматичних, часом трагічних колізій творчої біографії тощо.

Іноді трансформації між макро- та мікрорівнями описують за допомогою тієї чи іншої ієрархії чи масштабування різноманітних стильових форм, які вводять як перехідні рівні чи дефініції. Зокрема, П. Малиновський пропонував розрізняти стилі мислення за рівнем їх загальності і навіть вибудовував низку ієрархічних моделей, з-поміж яких посередню ланку посідав стиль мислення наукового напрямку чи школи [606, с. 15-16]. І. Колесник відводить роль такої проміжної дефініції між універсальним стилем та персональним стилем вченого поняттю корпоративний / професійно-груповий стиль, притаманний «науковій школі, “незримому коледжу”, напрямку, або ширше – національному середовищу» [801, с. 46; 581, с. 141].

Крім того, постають питання щодо передумов, які спричиняють заміну / зміну / трансформацію «культурних епох». Д. Лихачов уважав неодмінною умовою такого переходу стан деякої хаотичності та нетривкості у культурних межах «великих стилів», що призводить до динамізму, своєрідного сплеску індивідуальної творчості. Тож «персональні стилі» поступово розмивають, руйнують стильову єдність епохи [600, с. 86-88], кінець-кінцем утворюють нові культурні й ідейні сполучення [600, с. 93]. Причому філософські засади,

які спричиняються до таких стильових трансформацій, з'являються раніше, ніж конкретні твори, в котрих вони втілюються [600, с. 91-92].

Та уявімо, що нетривкість, хаотичність, про які згадує Д. Лихачов у контексті російського літературного процесу, на теренах українського історіописання, котре поступово виокремлювалося й формувалося у межах відмінних культурних просторів в імперіях Романових і Габсбургів, зберігалася протягом цілого століття! За таких передумов, «культурні епохи» чи «великі стилі» фактично накладаються у часі, що витворює феномен їх співбуття!

Власне, про релятивність поняття «культурна епоха», індивідуалізацію її змісту та мінливість сенсу, котрий вона продукує у залежності від певних контекстів висвітлення і представлення, доволі добре висловився Б. Крупницький. *«Коли приглянемося ближче, то прийдемо до висновку, що треба індивідуалізувати кожен добу (тільки не робити з неї якогось організму!), шукати в ній того, що її особливо характеризує, відреставрувати, так би мовити, її стиль або її ритм, оскільки це можливо. Але знов ж поняття суцільності, цілостевості доби дуже релятивне»,* – наголошував Б. Крупницький [592, с. 215-216].

Чи не такий інтелектуальний феномен споглядаємо на обширах української історіографії XIX ст.?!

За відомим висловом Д. Чижевського, романтизм побутує в українській думці протягом усього XIX ст., зокрема навіть в «антиромантичні часи» європейської культури [532, с. 17]. У персональному вимірі романтизм представлений від М. Максимовича до Д. Яворницького, себто від 1820-х років до початку XX ст. Та романтичні віяння не тільки циркулюють у добу «першого» та «критичного» позитивізму і навіть захоплюють часи неокантіанського повороту і переддень ери «масової історії», а й посідають поважне місце у тодішньому культурному просторі.

Тож доцільно ввести мову про тривале співіснування та взаємодію низки «великих стилів», зокрема самобутнє переломлення різноманітних

інтелектуальних і культурних складових у поглядах українських істориків. Заразом потребують перегляду й усталені уявлення про виразно окреслені часові терени циркуляції тих чи інших «великих стилів» в українській інтелектуальній історії XIX–XX ст., особливо, зважаючи на специфіку соціокультурних передумов та політичних обставин.

У такому контексті слушним є припущення про полістильність мислення більшості визначних українських істориків чи науковців-гуманітаріїв XIX–XX ст. Недаремно культурологи вважають досить поширеною практику багатостильності у межах однієї творчої індивідуальності за часів модернізму [654, с. 104].

Врешті, слід висловити кілька зауваг і застережень щодо рівня загальності та змістовного наповнення деяких понять, що вживаються на сторінках нашого дослідження. Приміром, традиційне означення терміна «ідеал науковості» пов'язується зі сталими уявленнями про логічну структуру науки, що передбачає його застосування як інструмента метатеоретичної схематизації пізнавального процесу. Однак, у випадках висвітлення й аналізу дослідницьких практик історика, як правило, йдеться про більш конкретні і предметні уявлення, себто про істотно інший ступінь абстрактності.

З такої перспективи термін «ідеал науковості» вченого тлумачиться як: 1) пізнавальна орієнтація на конкретну дослідницьку стратегію, яка передбачає певний вид очікуваних результатів (скажімо, позитивістське відтворення / спростування каузального зв'язку чи детермінації, романтичне / неоромантичне осягнення призначення персонального / колективного героя і т. п.); 2) конкретна форма втілення й реалізації особистих задумів, тобто вид і жанр наукової студії (монографія, есе, багатотомна «синтетична історія», публіцистична стаття-лист, монографія-передмова (В. Антонович), рецензійна стаття, бібліографічна нотатка, своєрідні «описи» минувшини, які представляють щось посереднє між звичайним переказом подій та розширеним анотованим оглядом джерел (О. Лазаревський) і т. п.); 3) авторські уявлення про ціннісну значимість наукових результатів для

суспільства (просвітницьке моралізаторське повчання, романтична домінація слави, позитивістське прогностичне передбачення, апологія «масової людини» у річищі тієї чи іншої версії соціологізації історії і т. п.).

Іноді до ідеалу науковості вченого входять і його уявлення про суспільне, культурне та політичне призначення історика чи науковця-гуманітарія, а також власне розуміння морально-етичних і фахових приписів з обсягу функціонування професійної корпорації. Зокрема, М. Драгоманов пов'язував ідеал науковості з зовнішньою та внутрішньою свободою дослідника в академічному житті, порівнював становище вченого в імперії Романових («імперська наука») і поза її межами, хоч загалом обстоював вимоги позитивістської об'єктивності і каузальності в історіописанні. Досить своєрідні настанови щодо існування фахової корпорації українських істориків за радянської доби, попри публічне декларування відомих ідеологічних постулатів, запропонував Ф. Шевченко у вигляді роздумів про «суд історії» [892].

Зауважимо, що ідеал науковості досить часто виявляється у внутрішніх рефлексіях історика щодо своєї студії: декларування авторських мотивів і намірів, розуміння місця певної роботи на тодішньому культурному полі, пояснення стосовно методології, структури, способу викладу тощо.

Окремих уточнюючих коментарів потребує і такий відомий термін, як «архітектоніка» (грецьк. *ἀρχιτεχτονική [τέχνη]* – будівельне [мистецтво]) [904]. Німецький філософ І. Кант тлумачив поняття «архітектоніка» («архітектоніка розуму») як мистецтво побудови системи, зокрема науки [575, с. 462-463]. Д. Чижевський уживав зазначене поняття щодо творення філософської системи, зокрема у контексті означення характерології слов'ян [533, с. 38]. Водночас російський мислитель М. Бахтін трактував архітектоніку як своєрідний вираз художньо-естетичного бачення світу, який упорядковує не тільки просторово-часові моменти, а й смислові форми, зокрема композицію твору [546, с. 121].

Зазвичай архітектоніку вживають для позначення основних принципів та засад побудови тієї чи іншої студії [749, с. 426], зокрема змістовного

наповнення, оформлення й рубрикації, себто ієрархічного розподілу тексту тощо. У вужчому значенні це поняття застосовують для означення співвідношень різних частин праці, в т. ч. стосовно встановлення належної пропорційності між викладеним фактографічним матеріалом, його поділом і оформленням в окремих розділах та інших структурних одиницях [555, с. 137].

Досить часто вважають, що термін «архітектоніка» рівнозначний дефініції «структура» і застосовують його у відповідному сенсі. Така практика, ймовірно, склалася через те, що обидва поняття вживаються для позначення композиційної будови студії. Внаслідок цього відбувається зміщення чи навіть підміна призначення й адресної спрямованості обох термінів.

Здебільшого *структуру* (лат. *structura* – будова, порядок, зв'язок) тлумачать як взаємозв'язок складових частин цілого, тобто сукупність елементів, зв'язок між якими, власне, створює певний предмет і його властивості. Проте структура тільки окреслює звичайний, базовий набір елементів і формат рубрикації – ієрархічного поділу тексту на розділи, підрозділи, глави, параграфи щодо студії з тією чи іншою фахово-дисциплінарною, видовою та жанровою належністю. Отож поняття «структура» виконує нормативну функцію, тобто визначає видову або жанрову належність (цілісність) дослідницької роботи стосовно наявності чи відсутності певних елементів композиції.

Натомість термін «архітектоніка» відображає конкретні обриси цієї праці, зокрема реальне співвідношення між елементами роботи, спрямованість і динамізм викладу, завдяки яким текст набуває неповторних, індивідуальних ознак. Загалом архітектоніка демонструє логіку розгортання й представлення матеріалу у певній студії, втілення стильових настанов та дослідницьких устремлінь конкретного вченого, зокрема виявляє їх мінливість і відмінності щодо існуючих видових та жанрових канонів.

Скажімо, аналіз архітектоніки конкретної студії відкриває ступінь авторського розуміння й усвідомлення демаркаційної лінії між «своїм» та «чужим» (додатками, цитованими джерелами, парафразами і т. п.) текстом.

Відтак це поняття є важливим інструментом для виявлення як креативності, так й інерційності у стилі мислення історика, його видових і жанрових уподобань тощо.

Варто наголосити, що в українському історіописанні склалася певна традиція щодо використання терміна «архітектоніка». Вірогідно, поява цього поняття в українському культурному просторі пов'язана з французькою інтелектуальною традицією. Тим паче, що більшість з означених українських учених тою чи іншою мірою орієнтувалася на французькі інтелектуальні та культурні взірці. Цю дефініцію віднаходимо на сторінках студій харківського дослідника М. Петрова, а також у працях низки істориків ХХ ст. – В. Липинського, І. Борщака, О. Оглоблина, М. Слабченка, С. Томашівського та ін.

Іншим важливим інструментом, який розкриває стильові виміри наукової творчості, є дефініція «тип ученого», а у контексті нашої роботи – «тип історика». Це поняття побутує на теренах історіописання, щонайменше, від ХІХ ст. Первісно з типом історика асоціювалася самотутня манера певного вченого, передусім, яскраві прикмети його творчості, інколи навіть особисті якості, зокрема комунікативні, лекторські і т. п.

Проте вже у другій половині ХІХ ст. культурні епохи романтизму та позитивізму спричинилися до формації і виразного розрізнення таких відомих типів як історик-художник та історик-критик (історик-аналітик). Заразом побутує думка, що доба романтизму породила ще один тип ученого-гуманітарія – історика-філолога [641, с. 31].

Більше того, такі означення асоціюються з засадними складовими чи навіть стилетвірними чинниками у представленні та рецепції образу / образів певного вченого. Наприклад, М. Максимович – дослідник-критик, М. Костомаров – історик-художник, В. Антонович – історик-аналітик і т. п., хоч вирізнення таких типів інколи є вкрай суб'єктивним і суперечливим.

Іноді типологію вчених-гуманітаріїв прагнуть пов'язати з відповідним соціокультурним контекстом, виплеканим певною епохою. Зокрема, у

класичній історіографічній студії П. Мілюкова обстоюється думка про культурні та соціальні відмінності «професорського типу» доби Катерини II й Олександра I [615, с. 229], себто фактично йдеться про їх соціокультурне маркування.

Згодом шириться диференціація, зокрема вирізнення інших типів істориків у світлі зростаючого розмаїття дослідницьких практик, які зазвичай пов'язують із стильовою формацією позитивізму [549, с. 260-270]. Російський історик М. Богословський розрізняв три типи істориків: історик-художник, історик-мислитель (історик-філософ) та історик-дослідник (зорієнтований на евристичний пошук). Причому він обстоював думку, що вони нечасто побутують у «роздільному вигляді», а здебільшого представленні у різних комбінаціях [550, с. 98-99]. Свою типологію істориків представив і відомий російський історик-медієвіст О. Неусихін, який до низки відомих типів (історик-аналітик, історик-синтетик, історик-художник) додав ще історика-руйнівника («деструктора») [842, с. 12].

Протягом XX ст. некласичні дослідницькі практики спричиняють реконцептуалізацію уявлень щодо типів науковців-істориків. Відтак постає думка про співіснування, взаємопов'язаність і навіть взаємодоповнення різних типів учених. І. Шевченко метафорично означає два типи науковців (образи «метелика» та «гусені», інакше «живих» і «технічних» істориків) у руслі різноманітних варіацій історичного письма [948].

Цікаві типологічні градації істориків у світлі біоісторіографічного дослідження запропонувала одеська дослідниця Т. Попова. У певному сенсі ця пропозиція нав'язує переосмислення некласичних практик у вигляді низки типологічних опозицій: теоретик / практик-емпірик; учений-дослідник / учений-педагог; учений-філософ / учений-поет / учений-сцієнтист; генератор ідей / глосатор / транслятор / коментатор; критик / «догматик-конструктивіст» / догматик [635, с. 502]. Останній типологічний ряд навіть продукує своєрідне метафоричне доповнення за рахунок нового типу, породженого культурною

добою постмодернізму – критик-деконструктивіст або якесь подібне означення!

Зрештою, вирізнення типів учених / інтелектуалів, і до сьогодні відіграє помітну роль у представленні образів істориків у наукознавчих та історіографічних студіях, оскільки дозволяє у стислій і універсальній формі доволі виразно маркувати й узагальнювати дослідницькі практики.

Втім, не варто забувати про релятивність, інколи й очевидну суперечливість таких підходів, які часто-густо нав'язують надмірне спрощення та генералізацію наших уявлень. Зокрема, варто згадати про роздвоєння у рецепції постаті В. Антоновича (історик-аналітик чи історик-синтетик), котра фактично поділила інтерпретаторів та дослідників його творчості на два табори. У широкому сенсі можемо говорити про своєрідну спокусу «упорядкувати» досить складні, розмаїті, суперечливі практики істориків у вигляді показного й «гарного фасаду» типологічних означень.

Таким чином, комбінація трьох стильових підходів із низкою термінологічних уточнень і коректив дозволяє не тільки сформулювати низку запитів до текстів українських істориків, а й представити адекватні методологічні засади дисертаційного дослідження.

1.3. Джерельна база дисертації

Мета та пріоритети дисертаційної роботи визначили загальну спрямованість архівної й бібліографічної евристики, передусім формування джерельної бази дослідження, зорієнтованої на висвітлення та представлення поглядів і структур мислення визначних українських істориків початку ХІХ – 80-х років ХХ ст. Відтак залучені різноманітні комплекси джерел, які зберігаються у фондах низки архівосховищ України – Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ф. 36, 52, 99), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ф. 1, 10, 14, 22, 23, 32, 46, 106, 113, 131, 164, 172, 274, 338, 349), Наукового архіву Інституту історії України НАН України (ф. 1), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ф. 1), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф. 3561, 3695, 3864), Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (ф. 279).

Прикладна класифікація джерел дисертації побудована відповідно до провідних завдань студії, зокрема скерована на розкриття стильових трансформацій і дослідницьких стратегій визначних українських істориків. З цієї перспективи запропоновано таку *прикладну градацію джерел*, засади якої спираються на сполучення традиційних видових ознак із урахуванням ступеня персональної наближеності і певної ролі вчених у їхньому творенні: 1) опубліковані й неопубліковані праці у їхньому жанровому та видовому розмаїтті – великі синтетичні студії, серійні, одно- і багатотомні монографії, брошури, посібники, підручники, статті, замітки, доповіді, рецензії, рецензійні розвідки, відгуки, бібліографічні нотатки, огляди, есе та ін.; 2) літографовані та рукописні конспекти лекційних викладів, як самих істориків, так і тексти, зроблені їхніми слухачами; 3) підготовчі матеріали до історичних студій – чернеткові нотатки, виписки з джерел, записи, плани майбутніх праць, накиди, робочі записники та ін.; 4) документальні джерела – особові справи,

копії наказів, звітів, протоколів, стенограм, актів перевірки, а також доповідні записки, довідки та матеріали, які готувалися і подавалися науковцями на вимогу партійних, державних і контролюючих органів влади і т. п.; 5) джерела особового походження – мемуари, автобіографії, життєписи, щоденники, як самих істориків, так і їхніх колег та сучасників; 6) опубліковані та неопубліковані епістолярні джерела, приватний і офіційний епістолярій як автографи, так і копії, зроблені іншими особами; 7) стенограми: а) т. зв. «дискусій» щодо наукового доробку та праць окремих учених 1920-х – початку 1930-х років, протоколи перевірки установ ВУАН та ін.; б) нарад із питань історії України середини 1940-х років, які проводилися при ЦК КП(б)У за участі відомих українських істориків і культурно-громадських діячів; 8) хронікальна інформація про наукове, культурне та суспільно-політичне життя у періодичній пресі, некрологи, публічні заяви, коментарі та ін.; 9) електронні ресурси: а) е-архіви та е-бібліотеки з історії України й української та російської соціогуманітаристики – тематичні колекції електронних публікацій зі спеціальними засобами навігації й пошуку; б) е-версії конкретних публікацій, присвячені стильовим підходам і дослідницьким практикам істориків і т. п.

Основою *першого комплексу джерел* стали тексти знаних українських істориків початку XIX – 80-х років XX ст., передусім, багатотомні синтетичні праці, монографії й монографічні серії.

Це – перше [450-453] та друге видання [454-456] «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського, «История Малороссии» М. Маркевича [514-518], «История Украины-Руси» [465-479] та «Всесвітня історія в короткім огляді» [459-464] М. Грушевського, «Українська історія: Нарис I: Старинні і середні віки» С. Томашівського [649], «Нарис історії України» [534-535] і «Нариси з історії революційної боротьби на Україні» [536-537] М. Яворського. До цієї категорії слід віднести і багатотомні монографії «Богдан Хмельницький» М. Костомарова [491-498], «История воссоединения Руси» [334, 499-501] и «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» [502-504] П.

Куліша, монографії В. Антоновича [541], а також незавершені монографічні серії М. Слабченка – «Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни» («Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны») [526-531] та «Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття» [524-525] й О. Оглоблина – «Нариси з історії української фабрики» («Очерки истории украинской фабрики») [620, 630-631].

Варто вирізнити й монографії, котрі посіли провідне місце у науковій спадщині певних істориків, зокрема В. Липинського – «Україна на переломі 1657–1659 : Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» [506], О. Оглоблина – «Гетьман Іван Мазепа та його доба» [617] та «Думки про Хмельниччину» [619], Ф. Шевченка – «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [666] й О. Компан – «Міста України в другій половині XVII ст.» [584]. Окрім того, до цієї категорії джерел належить й авторський список семи томів для другого доповненого та переробленого видання монографії «История воссоединения Руси», котрий так і не був закінчений П. Кулішем [27-33].

З огляду на стильові особливості й специфіку дослідницьких практик низки українських істориків, які були зорієнтовані на представлення своїх текстів у форматі більш дрібних студій, засадними джерелами для дисертаційної студії стали також кількатомні зібрання праць М. Максимовича [510-513] та М. Драгоманова [482-488], а також збірки статей Б. Крупницького – «Основні проблеми історії України» [593] й «Історіознавчі проблеми історії України» [592].

До зазначених джерел належить і неопублікована монографія М. Грушевського про Д. Бантиша-Каменського [194]*. Цей дуже цікавий та

---

* Монографію М. Грушевського «Историограф Малой России» віднайшла в Архіві РАН провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України О. Юркова та люб'язно надала авторові дисертації для використання, за що складаємо їй щире подяку. Нині цю працю М. Грушевського О. Юркова готує до публікації.

оригінальний текст (можливо, одна з найкращих монографій М. Грушевського!) був використаний у другому розділі дисертації, зокрема додав багато важливих контекстів у рецепції як Д. Бантиша-Каменського, так і української історіографії перших десятиліть ХІХ ст.

Зауважимо, що до цього комплексу джерел варто віднести й неопубліковані праці М. Маркевича «О Малороссии и об Украине» [59] та «О народах Обитавших в Стране, где Господствует Язык Малороссийский» [60], а також студії О. Грушевського [48], П. Куліша [34], В. Петрова [53], Л. Перетца [51-52], Ф. Шевченка [95-96, 112] та ін.

Слід відзначити і резонансні публікації українських істориків, які є ключовими для висвітлення й інтерпретації їхніх поглядів, зокрема Ф. Шевченка – «Про суд історії» [892], О. Компан – «Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму» [812] та ін.

Чільне місце у джерельній базі дослідження посіли різноманітні рецензії [949-1176], позаяк цей вид публікацій дає можливість проаналізувати як етично-психологічні особливості взаємин між ученими в академічному середовищі, так і основні тенденції наукового процесу, стильові трансформації історичних студій, інтенсивність циркуляції інформації, рецепцію різноманітних праць, теорій і методологічного інструментарію на певному культурному полі та ін.

Загалом досить великий і неоднорідний масив рецензій, використаний у дисертації, за рівнем інформативності і функціонального призначення можемо поділити на кілька різновидів: а) бібліографічні або рецензійні нотатки; б) власне, рецензії.; в) відгуки на кваліфікаційні студії (дисертації) та інші праці, в яких подається формальний висновок-оцінка; г) критично-бібліографічні огляди; д) рецензійні статті; е) рецензії з подвійною видовою належністю (рецензії-есе, рецензії-монографії та ін.) [935]. Окрім того, доцільно виокремити низку неопублікованих рецензій на студії О. Компан [98], М.

Марченка [168], Л. Окіншевича [171], М. Петровського [169], М. Слабченка [49], Ф. Шевченка [126, 127, 129, 140] та ін.

Другий комплекс джерел представлений лекційними (конспективними) курсами, які суттєво доповнюють і нюансують погляди істориків [902, с. 130-132], зокрема дозволяють більш виразно окреслити сполучення різноманітних стильових пропозицій у їхній творчості.

Передусім, до цих джерел належать відомі курси В. Антоновича – «Конспекты лекций по истории Галицкой Руси» [7], «История Галицкой Руси» [18], «Конспекты лекций по истории козачества» [8-9], «Краткий очерк землевладения в Южной Руси» [14], «История Юго-Западной Руси» [19], «История Руси до монголов» [21] та ін. Ці літографічні / рукописні курси здебільшого є записами слухачів лекцій В. Антоновича, що зумовлює обережність у їхньому використанні, зокрема потребує пошуку певних potwierdжень думок і тез автора-лектора у друкованих текстах. До цього комплексу джерел варто також віднести й конспекти і матеріали лекцій М. Драгоманова [38-43, 78], О. Оглоблина [173], М. Слабченка [25], Ф. Шевченка [100-102] та ін.

Третій комплекс джерел обіймає багатоманітні робочі, чернеткові і підготовчі матеріали вчених до історичних студій В. Антоновича [77], М. Драгоманова [79], П. Куліша [35], М. Максимовича [68, 70, 72], О. Оглоблина [163, 174-175], Ф. Шевченка [103-111, 113-125] та ін. Такі матеріали дозволяють скласти уяву про горизонт евристичного пошуку історика, а також уточнити його погляди, підходи, концепції [902].

Приміром, величезна кількість робочих записів (тисячі виписок на найрізноманітніші теми!) Ф. Шевченка демонструють не тільки його блискучу ерудицію й високий фаховий рівень, а й низку думок, які лише епізодично відображені у друкованих текстах, зокрема авторські роздуми про творчу індивідуальність, парадокси у науці, імовірність і варіативність історичного

знання, особливості дослідницьких практик на теренах історіографії, негативні впливи «культу особи» на наукову діяльність тощо.

Водночас робочі записи репрезентують своєрідну конфігурацію інтелектуальних і культурних пропозицій, які тою чи іншою мірою сприймав / засвоював або, навпаки, відкидав учений. Скажімо, у робочих записниках П. Куліша виразно простежуються впливи європейських і американських позитивістів [26, 36]. У нотатках М. Максимовича зафіксовані авторські роздуми про психологічні відмінності росіян та українців [70], що у певному сенсі можемо розглядати як своєрідну предтечу відомої тези М. Костомарова про «дві руські народності».

Четвертий комплекс джерел складається як з опублікованих, так і неопублікованих документальних джерел. Передусім, це – особова справа О. Компан [153], документи, котрі висвітлюють службові й адміністративні практики Ф. Шевченка [304] та ін. Зокрема, варто відзначити низку матеріалів, які показують складний і болісний процес входження монографії Ф. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» до українського радянського історіописання у 1960 р. – протоколи і стенограми обговорення цієї праці, акти перевірки тощо [130, 132-134, 136-139, 141, 142]. Значний інтерес становлять матеріали, котрі готувалися Ф. Шевченком для партійних і державних органів, зокрема довідка про наукові праці І. Крип'якевича [97], а також робочі матеріали до «перяславських» тез (1954) [86].

П'ятий комплекс включає джерела особового походження, котрі пов'язані з визначними українськими істориками початку XIX – 80-х років XX ст. До цього кола джерел слід віднести автобіографії В. Антоновича [213], Д. Багалія [219], М. Грушевського [247], М. Драгоманова [365], М. Костомарова [321], І. Крип'якевича [323], П. Куліша [329-330], О. Оглоблина [380], уривки з автобіографії О. Лазаревського [386], а також щоденники М. Грушевського [264], С. Єфремова [289], М. Слабченка [300, 440], Ф. Шевченка

[304] та ін. Значну цікавість становлять і мемуари істориків – М. Грушевського [263], О. Домбровського [277], Д. Дорошенка [279], М. Драгоманова [282], М. Костомарова [253], Б. Крупницького [324-328], П. Куліша [333, 335], О. Лазаревського [210], М. Маркевича [252], С. Підгайного [402] та ін.

Окрім того, до цього комплексу джерел входять спомини сучасників, зокрема осіб наближених до видатних українських істориків, як-от мемуари О. Барвінського [222], В. Беренштама [235], А. Верзилова [243], П. Вігеля [245-246], Л. Драгоманової-Шишманової [281], Л. Жемчужникова [290-291], Б. Лепкого [343], М. Макарова [357], З. Недоборовського [371], Д. Овсянико-Куликовського [379], І. Славницького [37], К. Юнге [445] та ін.

Відзначимо, що особові джерела (автобіографії, мемуари, щоденники) істориків вирізняються підвищеною суб'єктивністю, котра пов'язана з особою мемуариста, зокрема з автостереотипами. Втім, цей комплекс джерел містить унікальні інтимні й приватні відомості, які мають важливе значення для встановлення наближеності автора-історика до тих чи інших подій, сприйняття певних інтелектуальних і культурних новацій, входження вченого до професійної корпорації і т. п. Наприклад, спомини Б. Крупницького демонструють істотну різницю між науковими спільнотами істориків у Київському та Берлінському університетах [325-326].

Зрештою, у розрізі проблематики дисертації автобіографічні й мемуарні тексти дозволяють скласти уяву про становлення індивідуальності вченого у культурному просторі, зокрема відстежити інтелектуальні вподобання й тяжіння до певних стильових напрямів.

Шостий комплекс обіймає епістолярні джерела, зокрема приватне й ділове листування істориків. До цього комплексу джерел залучений епістолярій цілої низки визначних українських істориків, у т. ч. Д. Бантиша-Каменського [2-4, 74], М. Грушевського [350-352], Д. Дорошенка [344], М. Драгоманова [218, 283-285, 349, 391-398], М. Костомарова [62-65, 293], А. Кримського [322], Б. Крупницького [437], П. Куліша [244, 331-332], В.

Липинського [344-347], О. Лазаревського [348], М. Максимовича [267-268, 316, 358], М. Маркевича [269], О. Оглоблина [242, 249-250, 296], М. Слабченка [300, 369], Ф. Шевченка [146, 148-151, 423] та ін. Варто відзначити й неопубліковане листування О. Компан [180-193], зокрема з такими відомими вченими як Я. Ісаєвич, З. Кописький, Д. Маковський, А. Перковський, В. Романовський, М. Суслопаров, Г. Швидько та ін.

Отож епістолярій визначних українських істориків містить напрочуд цікавий матеріал щодо визрівання низки концептуальних пропозицій істориків, які докорінно вплинули на стильовий візерунок їхньої творчості. Приміром, в епістолярії М. Слабченка простежується формування його візії «колоніального імперіялізму» [621, с. 5-6], а у листах О. Компан – її роздуми щодо призначення і застосування концепту «точна наука» на ниві історії [185].

Сьомий комплекс джерел складається зі стенограм дискусій, присвячених «викриттю» історичних поглядів і концепцій М. Грушевського [45-46], О. Оглоблина [176], М. Яворського [275] та ін. Ці стенограми і протоколи, попри ідеологічну тенденційність і заангажованість, доволі добре демонструють у який спосіб відбувався перехід від стану відносно «нормальної» науки 1920-х років до становлення, власне, радянського історіописання та його української / республіканської версії 1930-х років.

Окрім того, цей комплекс джерел включає стенограми нарад із питань історії України, котрі відбулися за участі провідних українських істориків, письменників і культурно-громадських діячів у березні-квітні 1945 р. [154, 156] та квітні 1947 р. [157]. Ці стенограми дозволяють простежити позиції низки українських істориків і письменників як щодо перспектив висвітлення й представлення історії України у воєнний і повоєнний час, так і їхні думки щодо організації наукової праці. Приміром, Ф. Шевченко на одній із цих нарад (1947) висловив думку про потребу створення республіканського історичного журналу, котрий мав об'єднати і скоординувати дослідницькі практики українських істориків й архівістів [157].

Восьмий комплекс джерел містить хронікальну інформацію з обсягу наукового, культурного та суспільно-політичного життя, некрологи, коментарі, публічні заяви, оприлюднені в офіційній і академічній пресі і т. п. Незважаючи на уривчастість і фрагментарність інформації, поданої у таких джерелах, вона, часом репрезентує важливі відомості щодо поглядів та інтелектуальних рис відомих українських учених. Наприклад, у некролозі на смерть В. Антоновича, написаному О. Лаппо-Данилевським, представлені дуже цікаві міркування про сполучення різних стильових елементів у дослідницьких практиках київського історика [1180].

Дев'ятий і останній комплекс джерел складається з електронних ресурсів: а) е-архівів та е-бібліотек з історії України, української і російської соціогуманітаристики, зокрема е-колекцій книг й історичних джерел розміщених на web-порталі Інституту історії України НАН України (<http://www.history.org.ua>), а також – на сайтах е-бібліотеки «Diasporiana. Проект із збереження інтелектуальної спадщини української еміграції» (<http://diasporiana.org.ua>), «Електронної бібліотеки української діаспори в Америці» (<http://ukrbiblioteka.org>), е-бібліотек «Чтиво» (історичний розділ; <http://chtyvo.org.ua/genre/istorychna/books>) та «Русская литература и фольклор» (<http://feb-web.ru>), е-архіву газети «Свобода» (<http://www.svoboda-news.com/arxiv.htm>), е-енциклопедії «Internet Encyclopedia of Ukraine» (<http://www.encyclopediaofukraine.com>) та ін.; б) е-версій конкретних публікацій, які присвячені стильовим підходам і теоріям [195, 198, 199, 202-204], дослідницьким практикам та окремим аспектам біографій визначних українських істориків [196, 197, 200, 201].

Отже, наявна джерельна база є достатньою й адекватною для розробки окреслених дослідницьких завдань, зокрема для з'ясування впливу культурних епох і стильових пропозицій на наукову творчість та структури мислення визначних українських істориків початку XIX – 80-х років XX ст.

РОЗДІЛ 2.

ПІЗНЬОПРОСВІТНИЦЬКЕ ІСТОРІОПИСАННЯ ТА ПОЧАТКИ РОМАНТИЗМУ

На зламі XVIII–XIX ст. європейський інтелектуал був учасником, або, принаймні, очевидцем масштабних метаморфоз, які спричинили Французька революція та початок епохи індустріальних перетворень чи промислової революції в Англії. Недаремно британський історик Е. Гобсбаум метафорично охрестив тогочасні соціокультурні зрушення як «*подвійний кратер* великого діючого вулкана» [659, с. 9]. Ці тотальні трансформації й заклали найголовніші соціокультурні координати того простору Модерну чи «довгого» XIX століття, в межах якого народи Європи прожили до Першої світової війни.

На думку німецького вченого Ф. Мейнеке, в той час, здавалося, що начебто сам Розум перебрав на себе управління державною владою [614, с. 143]. Ба більше, французький революційний уряд кінця XVIII ст. прагнув «раціоналізувати» навіть християнську віру впровадивши «релігію Розуму». Втім, новітні реалії доби революцій та наполеонівських війн швидко підважили початкове піднесення й ейфорію. Натомість ширилися повсюдна зневіра та всеохоплюючий скептицизм освічених верств суспільства до раціоналістичних, пізньопросвітницьких систем світобачення. Відтак на початку XIX ст. історична та суспільно-політична думка перебувала у стані інтелектуальних і культурних трансформацій.

Така гостра, болюча конфронтація раціоналістично-просвітницьких уявлень із динамічною та нещадною післяреволюційною реальністю стає зрозумілою, коли взяти до уваги провідні концепти мислителів доби Просвітництва. Передусім, слід згадати про винятковий статус універсального Ratio та природного Права у просвітницькому світосприйнятті. Тим паче, що останнім відводилася роль найголовніших системних чинників у процесі переходу людства від однієї стадії розвитку чи деградації до іншої. Тож

домінували уявлення, скеровані на досягнення «вічної» закономірності всіх речей і об'єктів в інтелектуальному дусі природно-правового мислення.

З цієї перспективи висувалися вимоги і до упорядкування світу історії, яку конструювали на засадах цілеспрямованого Розуму та людської Волі. Загалом ставлення до минувшини було амбівалентним. Незаперечне надбання раціоналістично-просвітницького мислення виявилось у секуляризації багатьох сфер життя, звільненні від релігійних і метафізичних елементів, зрештою в ідеї загальної, універсальної історії людства, яку розглядали у філософському плані. Водночас у минулому відшукувалися необхідні взірці – «корисні істини» для обґрунтування доцільності політичних і соціальних змін, аргументи, щоби ствердити ідею поступального розвитку людства за його іманентними складовими тощо. Причому на роль універсального мірила вартості претендував всесильний просвітницький Розум, який перетворився на монументальну, позачасову цінність стосовно всієї людської минувшини. Архаїчні інститути, звичаї, обряди та інші традиційні елементи, які суперечили раціоналістичним поглядам щодо довершеної побудови світу, піддавалися нищівній критиці.

Більше того, навіть окремі епізоди минувшини розглядалися, переважно, у контексті повчального дуалістичного (негативного чи позитивного!) значення в загальній канві людської історії, підпорядкованої моралізаторським та виховним цілям.

За доби Просвітництва увага освіченої публіки акцентувалася на проблемах життя окремої особистості чи на ідеальних завданнях усього людства. Тому неповторні явища та суперечливі постаті минулого здебільшого залишалися поза межами раціоналістичного світогляду з властивим для нього неісторичним способом мислення. Культивування ідеї позачасової самоцінності Розуму вело до емансипації поведінки людини стосовно історичних традицій, релігії, станової моральності, що супроводжувалося поширенням меркантилізму та повсюдного прагматизму. Зрештою, епоха

просвітництва витворила раціональну модель людського буття з наївним оптимізмом і вірою у царство Розуму.

Просвітницько-раціональний стиль мислення продукував прагматичне, моралізаторське та механістичне, а часто-густо й оптимістичне ставлення до історії. Заразом ширилася генералізація уявлень про минувшину, своєрідна парадигма суцільного порядку та ієрархії, яка спиралася на нормативно-універсальний і природно-правовий ідеал науковості. Універсальність розглядалась як найважливіша і навіть єдина мета всіх історичних студій. Означені духовні, інтелектуальні перетворення і соціокультурні зрушення в Європі породили зворотні ідеалістичні й ірраціональні реакції, які розгорталися під знаком романтичної опозиції стосовно раціоналізму.

Скептицизм щодо уявлень про однорідність людської природи як частини загального універсуму визрівав ще у середовищі мислителів пізньопросвітницького раціоналізму. Зокрема, його споглядаємо у преромантичних мотивах творчості Й.-Г. Гердера, Ж.-Ж. Руссо та ін. Критичною точкою таких культурницьких та інтелектуальних устремлінь стала післянаполеонівська доба європейської історії. Саме в цей час відбувається перенесення пріоритетів із самодостатнього культу Розуму на своєрідність і множинність культурно-національних укладів життя, з апології незмінності, одноманітності побутування історичної людини – на акцентування конфлікту «природного стану» з цивілізацією. Заразом поширюються ліберальні ідеали автономії особистості та середовища її побутування тощо.

Таким чином, у перші десятиліття XIX ст. ще донедавна вельми популярні теорії просвітницького раціоналізму остаточно програють змагання з новітніми романтичними інтенціями. Впорядковані на засадах універсальності Розуму, раціональності та логічної єдності реконструкції історичної минувшини водночас перетворюються у хаос незчисленних і неповторних атомів-фактів. Індивідуалізація, локальна предметизація та національна-регіональна фрагментарність світу історії в романтичних

інтерпретаціях сягають апогею. У полі романтичних систем світобачення опиняється історична Людина з розмаїтими та унікальними проявами національного і соціального буття, самобутніми, індивідуальними реакціями, яка остаточно руйнує логічні й універсальні схеми, тотально заперечує просвітницький потяг до абстрактних розумувань і уявлень.

На часі постають дослідницькі зацікавлення унікальним і самобутнім фактографічним матеріалом, який розглядається у контексті різнорідних виявів народного / національного духу. Мінливість, динамічність, суперечливість, конечність і нескінченість зробилися неодмінними характеристиками полівимірних історичних об'єктів, що функціонували у багатоплощинному середовищі, розглядалися з різних масштабів і ракурсів, зокрема з обсягу національної та регіонально-провінційної проблематики. У широкому розумінні цілісний потік історичного буття диференціювався на локальні утворення, через які прагнули досягнути внутрішній сенс історичного руху, вловити відчуття часу тієї чи іншої доби. Вживання в епоху, в образи її яскравих і славетних репрезентантів, їхню психологію, свідомість і навіть емоційний стан сформували інтуїтивний, динамічний стиль мислення романтиків, що, за великим рахунком, призвело до тріумфу ідеї історизму.

На зламі XVIII–XIX ст. становлення академічних історіографій низки європейських країн розгорталось у контексті взаємодії, змагання двох «великих стилів» – пізньопросвітницького раціоналізму та романтизму. Саме особливості їхнього співіснування, співбуття значною мірою визначали обличчя того чи іншого національного історіописання, котре вирішувало завдання, сформульовані соціо- та етнокультурними запитами певного суспільства.

У перші десятиліття XIX ст. учений, який студіював історію Малоросії, належав до суспільства перехідної доби як у соціокультурному, так і в інтелектуальному плані. Зазвичай цю епоху кваліфікують як академічну добу українського Відродження, котра ще відома як фаза А (за схемою чеського історика М. Гроха) [1185, с. 125], шляхетський період інтелектуальної історії

XIX ст. (за періодизацією І. Лисяка-Рудницького) [508, с. 199], харківська стадія національного руху (за візією О. Пріцака та Д. Решетара) [946, р. 249-250]. Проте часто до такої чи подібної концептуалізації висловлюють низку застережень, уточнень та пропонують певні модифікації (П.-Р. Магочій та ін.) [837].

У цей час фактично відбувалася зміна культурної та суспільної формації підросійської України, яку здебільшого тлумачать у межах конфлікту традиційного і модерного. Відтак тогочасний історик був, щонайменше, свідком, а якоюсь мірою й учасником тих кардинальних інституціональних, соціальних та інтелектуальних змін.

Українські землі поступово трансформувалися у західні імперські провінції Росії – малоросійські губернії. Значна частина нащадків козацької старшини та шляхти досить успішно інтегрувалася до станової ієрархії імперії Романових як малоросійське дворянство. Чимало українських панів зробило успішну кар'єру на державній службі, хоч і залишалися носіями місцевого, територіального патріотизму з ностальгійними та культурницькими мотивами. Натомість найбільш бідніші верстви здебільшого перетворилися на закріпачене селянство.

Втім, побутували автономістські традиції України-Гетьманщини, які ширилися в осередках старої культури – панських маєтках. Вони живили уяву та мотивували тодішніх українських інтелектуалів – нащадків козацької старшини віднайти своє унікальне місце й призначення за нових соціокультурних передумов і політичних обставин, але нав'язавши зв'язок із козацько-гетьманською минувиною.

У стильовому плані українське історіописання на межі двох століть містило строкате, іноді еkleктичне сполучення барокових, провіденціальних, просвітницьких та преромантичних складових. Мабуть, не варто надто переоцінювати рівня усвідомленості тогочасних уявлень місцевих антикварів, але саме вони створювали підґрунтя для постання майбутніх наративів XIX ст., виконаних за взірцями модерної концептуалізації з обґрунтуванням

національно-культурних претензій. Але на початку XIX ст. виникають і нові університетські центри, секуляризованої від схоластичних догматів науки та культури «німецького типу» у Харкові, а пізніше – у Києві й інших містах. Тоді ж помітно прискорюється процес входження української аристократії до російського імперського інтелектуального та культурного простору. Циркують і західні інтелектуальні впливи, зокрема романтизму.

Хто ж був, власне, істориком України у перші десятиліття XIX ст.? Історик-чиновник чи урядовець-архівіст із досить прагматичним ставленням до минувшини, малоросійський поміщик-антиквар, який сполучав літературно-естетичні вправи й етнографічні розшуки з ностальгійно-патріотичними мотивами, університетський або гімназійний викладач з орієнтацією на культурні та інтелектуальні взірці західноєвропейської думки тощо. Перехідний стан підросійської України творив мішанину типів учених зі строкатим розмаїттям дослідницьких практик (антикварної, початків архівної й етнографічної, літературної, мовознавчої), які своєрідним чином поєднували архаїчні і модерні стильові елементи. Це змагання і, водночас, перехрещування різноманітних інтелектуальних складових відбувалося на культурних теренах російської історіографії, в межах яких історики прагнули вписати самобутні сторінки малоросійської минувшини в імперський гранд-наратив.

Отож конкуренція традиційних і модерних вартостей, дослідницьких практик та мотивів, складні обставини інтелектуальної діяльності вимагали від тогочасного автора не стільки рішучого вибору певної стильової альтернативи, скільки їхнього сполучення, узгодження, співіснування у суперечливій системі внутрішніх цінностей та лояльностей. Відтак конфлікт традиційного і модерного дедалі більше переноситься у культурну площину, набуває нових ознак, зазнає істотної мімікрії.

2.1. Малоросійська візія Д. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя

Зазвичай перші академічні «синтези» української минувшини пов'язують з іменами Дмитра Бантиша-Каменського та Миколи Маркевича, хоч і розглядають їх як недосконалі навіть у контексті того часу. П.-Р. Магочій називає ці праці «ранніми історіями України» [603, с. 345]. У дореволюційній Росії «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського видавалася чотири рази (1822, 1830, 1842 та 1903), а вп'яте – опублікована як пам'ятка історичної думки в сучасній Україні з передмовою О. Гуржія (1993). Вважають, що перероблене і доповнене видання цієї праці (1830) з присвятою російському імператору Миколі I (від 10 квітня того ж року), хоч і має істотні фактографічні доповнення, але в концептуальному плані зазнало незначних перетворень [673, р.159; 589, с. 226]. Відтак друге видання найповніше репрезентує погляди історика. Натомість третє прижиттєве видання (1842) майже не відрізняється від другого.

Зауважимо, що у студіях українських і російських авторів XIX–XX ст. побутує широкий діапазон потрактувань «Истории Малой России» та загальних оцінок творчості Д. Бантиша-Каменського. Власне, розмаїття, а подекуди і контраверсійність, підходів та тлумачень, циркулює й на обшарах сучасної української науки.

Одні дослідники відносять Д. Бантиша-Каменського до російської, інші – до української інтелектуальної традиції. Зокрема, автора «Истории Малой России» розглядають як «найвидатнішого українського історика 1820-х років», хоч і вважають його радше «слухняним учнем Карамзіна», ніж послідовником «Истории русов» [799, с. 25-26]. Принагідно висловлюються думки про потребу уточнити належність Д. Бантиша-Каменського до російського історіописання [674, с. 9]. Побутує навіть теза про роль своєрідного вододілу у переході від компілятивності до академічної розробки української минувшини,

який відіграла «История Малой России» в російській історіографії [774, с. 612].

Вочевидь, більш адекватним є питання про ступінь впливу соціо- й етнокультурних вимог українства на авторські мотивації та дослідницькі устремління Д. Бантиша-Каменського. Тим паче, що саме трансляція таких запитів в «Истории Малой России» дозволяє вести мову про певне значення цієї багатотомної праці в українському історіописанні. У світлі цих настанов первісна проблема постає дещо в іншому вигляді: російський історик і його інтелектуальний продукт на культурному полі малоросійської / української історіографії та в імперському просторі.

На авансені російського історіописання Д. Бантиш-Каменський з'явився, передусім, як автор біографічного жанру. Тим паче, що протягом життя вчений написав чимало біографічних праць, у т. ч. багатотомних: «Деяния знаменитых полководцев и министров, служивших в царствование государя императора Петра Великого» (М., 1812–1813. – Ч. 1–2), «Жизнь преосвященного Амвросия, архиепископа Московского и Калужского, убиенного в 1771-м году» (М., 1813), «Жизнь Н. Н. Бантыша-Каменского» (М., 1818), «Словарь достопамятных людей Русской земли» (М., 1836. – Ч. 1–5 [502 біографії]; СПб., 1847. – Ч. 1–3 [129 біографій]), «Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов с 48-ю портретами» (СПб., 1840–1841. – Ч. 1–4) та ін.

Власне, історико-біографічні праці Д. Бантиша-Каменського зазвичай поєднували виклад життєвого шляху особистості з розлогими, досить часто невмотивованими екскурсами-відступами з дипломатичної, військово-політичної та церковної минувшини тощо. Вони доповнювалися усними свідченнями сучасників, самобутніми, інколи вельми великими витягами з джерел або їхніми переказами, пікантними подробицями, історичними анекдотами, замальовками, повчальними прикладами з відповідними сентиментальними оцінками й моралізаторськими пасажами і т. п.

Обставини, за яких Д. Бантиш-Каменський з'явився на теренах українського історіописання, достеменно нез'ясовані. Вірогідно, вирішальну роль у цьому персональному виборі відіграла спокуслива пропозиція малоросійського військового генерал-губернатора, князя М. Рєпніна-Волконського, яка давала змогу вдало поєднати імперську службу з улюбленими історичними студіями. До того ж, вона обіцяла кар'єрне просування та протекцію одного з впливових сановників, наближених до імператора Олександра І. Мабуть, саме тому 1816 р. очевидець Віденського конгресу полишає, попри призначення до російської місії у Неаполі, багатообіцяючу дипломатичну службу і стає чиновником з особливих доручень у канцелярії князя М. Рєпніна-Волконського.

Очевидно, що під час своєї служби чиновником з особливих доручень, а згодом управителем канцелярії князя М. Рєпніна-Волконського, Д. Бантиш-Каменський докладно ознайомився з культурними й інтелектуальними зацікавленнями тамтешньої аристократії. Тож деякі дослідники (Д. Дорошенко, О. Оглоблин та ін.) акцентують увагу на українському / малоросійському векторі у процесі написання «Истории Малой России». Так чи інакше, строкате сполучення російської імперської традиції з культурницькими інтенціями малоросійського панства значною мірою позначилося на студії Д. Бантиша-Каменського, в якій побутують різні інтелектуальні нашарування. Вони помітні навіть у внутрішніх рефлексіях історика, зокрема щодо окреслення авторських мотивацій у першому (1822) та другому (1830) виданнях «Истории Малой России».

Таким чином, «История Малой России» була написана спеціально запрошеним фахівцем, точніше істориком-чиновником, який своєрідно сполучав дослідницькі та службові практики і, водночас, не належав безпосередньо до середовища місцевого дворянства. Проте Д. Бантиш-Каменський був добре обізнаний із його культурницькими й інтелектуальними симпатіями. Заразом він фактично виконував дослідницький проект, замовлений «згори» князем М. Рєпніним-Волконським, який репрезентував устремління

малоросійської аристократії. Малоросійському військовому губернатору належала не тільки ініціатива у «соціальному замовленні» цієї праці, зокрема неабияка допомога автору в евристичних пошуках, а й активна протекція історика. Тим паче, що завдяки рекомендаціям князя та службовій практиці Д. Бантиш-Каменський установив сталі і досить розгалужені контакти серед місцевого дворянства. Власне, роль і значення українського вектора у цьому проекті істотно підвищується, якщо взяти до уваги те, що вченому-чиновнику бракувало фахового досвіду для написання масштабної синтетичної історії Малоросії. Зауважимо, що до 1816 р. він (майже без винятків) виступав як автор біографічного жанру, зокрема інтенсивно використовував підготовчі й чернеткові матеріали свого батька.

Видається, що навколо «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського склалася дивна, майже парадоксальна ситуація. Історик, який репрезентував давню інтелектуальну традицію російського історіописання від Г.-Ф. Міллера до М. Карамзіна, під впливом обставин та місцевого середовища мимоволі перетворився на своєрідний рупор культурних устремлінь малоросійської аристократії. Тим більше, що від прихильності «замовника» залежали й кар'єрні перспективи історика-чиновника. Водночас неофіційне становище Д. Бантиша-Каменського як «малоросійського історіографа», щонайменше, породжувало симпатії та помітне зацікавлення його особою з боку місцевого дворянства. Якщо метафорично означити ситуацію, котра склалася, то можемо вважати, що автор «Истории Малой России» несподівано став «своїм» серед «чужих», які прагнули представити «славетну» та «героїчну» козацьку минувшину на імперських теренах.

Отже, зазначений проект історіописання постав на перехресті кількох культурних й інтелектуальних векторів, що дозволяє розглядати його як своєрідну, хоч і паліативну спробу, культурницької легітимації української минувшини у межах великого російського наративу. Звичайно, суперечливі соціокультурні умови, складні обставини тогочасного інтелектуального та культурного життя підросійської України зокрема й імперії Романових

загалом, особистість Д. Бантиша-Каменського і його творчі інтенції наклали неповторний відбиток на цю працю.

Передусім, упадає в око те, що в «Истории Малой России» немає витриманої ієрархії джерел із погляду їхньої достовірності [576, с. 11-12; 589, с. 218] і їх критики при виборі певних відомостей. Єдина градація джерел, яку вводить автор, це – поділ останніх на рукописні та друковані. Відтак зв'язок між авторськими положеннями та тлумаченнями джерел є досить амбівалентний, а декларована теза про доказовість й аргументованість історичного викладу виглядає достатньо ефемерною.

Таким чином, на сторінках «Истории Малой России» спостерігаємо своєрідний конфлікт між окресленим ідеалом науковості та спробами застосувати його щодо конкретного фактографічного матеріалу. Недаремно М. Грушевський у своїй монографії, присвяченій Д. Бантишу-Каменському, розпочинає огляд першого видання «Истории Малой России» (1822) із зауваг щодо «монументального враження» від розкішності й оздобленості книги, яке переводить на механічний та сухо-нуднуватий і навіть монотонний характер викладу, котрий порівнює з невдалим конспектом чи «репетиторієм (реєстром. – *Авт.*) фактів» [194, л. 23].

Звідси цілком логічно постає й інша теза М. Грушевського про те, що опис М. Бантиша-Каменського та студії Г.-Ф. Міллера «дали готовий шаблон, скелет його історії» і, врешті-решт, відбилися на стилізації тексту Д. Бантиша-Каменського [194, л. 30]. У іншому місці історик згадує про «*Карамзинський стиль, імітований Б[антишем]-К[аменським]*», крізь який проступають впливи «документального матеріалу» [194, л. 36].

З такої перспективи стає очевидною однобічність багатьох тверджень і оцінок Д. Бантиша-Каменського щодо тих чи інших подій, явищ та історичних осіб, особливо стосовно доби Хмельниччини. Причому автор здебільшого не аргументує свої оціночні судження, позаяк їх логічність і раціональність є самодостатньою.

Зазначимо, що М. Грушевський як критик й інтерпретатор тексту Д. Бантиша-Каменського докладно зупиняється на джерельних прогалинах його багатотомної праці, перераховує приступні джерела, відзначає практично повну відсутність їхньої критики, а також пише про авторську нехіть чи навіть *«нездібність до яких-небудь узагальнень»* [194, л. 46]. Більше того, він вважає, що Д. Бантишу-Каменському малоросійська історія видавалася доволі нецікавою та малозначущою сферою наукових студій, яка розглядалася, переважно, у контексті кар'єрного просування.

Втім, варто відзначити й певні позитиви у критичних, хоч і дещо прямолінійних, трактуваннях Д. Бантиша-Каменського. Зокрема, вчений, у деяких випадках, наводить різні точки зору щодо тлумачення певних подій чи фактів. Наприклад, він зіставляє думки М. Стрийковського та М. Карамзіна стосовно часу приєднання Києва до Литви, хоч, урешті-решт, поділяє погляд російського історіографа [454, с. 26]. Заразом критичне ставлення автора до низки джерел дозволяє йому досить часто робити влучні спостереження. Приміром, «Историю русов» Д. Бантиш-Каменський слушно характеризує як *«мутне джерело»* [454, с. 153].

Зрештою, в авторському ставленні до джерел вгадується своєрідна нормативність, яка зумовлена як пієтетом архівіста щодо документів, так і раннім знайомством із практикою дослідницької праці. Ця нормативність мислення, точніше її початки, виявляються у найпростіших дослідницьких процедурах, які свідчать про усвідомлення вченим певних вимог до написання історичного дослідження. До них можемо віднести найпростішу спробу систематизації джерел (на рукописні і друковані), на основі яких підготовлено «Историю Малой России», критичне та раціональне, хоч і вибіркоче, ставлення до відомостей, поданих різними авторами, укладання великого й розгалуженого наукового апарату, елементи аналізу джерел, і, врешті-решт, прагнення спиратися на документальну основу при викладі фактографічного матеріалу.

Загалом науковий апарат праці Д. Бантиша-Каменського скерований на те, щоби подати якомога більше фактографічних відомостей та сформулювати

певні канони у викладі історичного матеріалу. Здавалося б, що такий великий і достатньо складний апарат незаперечно вказує на усвідомлення вченим відмінностей між «своїм» (авторським) та «чужим» (джерела, витяги з праць інших учених, усні свідчення і т. п.) текстом.

Утім, численні компілятивні запозичення з інших праць, постійні перекази документів та включення навіть окремих фрагментів з історичних джерел до сюжетної канви викладу свідчать, що межа між авторським та «чужим» письмом є вкрай нечіткою. Більше того, у низці глав «Истории Малой России» її взагалі складно провести.

Скажімо, Д. Дорошенко вважав, що автор багатотомника запозичив з «Истории русов» не тільки «окремі звістки, але й цілі сцени, промови, описи, в які дуже багатий цей твір» [789, с. 56]. Ця компілятивність Д. Бантиша-Каменського помітно відчувається у першій частині видання 1830 р., в якій подається чимало запозичень з «Истории государства Российского» М. Карамзіна та інших праць без авторських тлумачень і коментарів. М. Слабченко навіть зауважив, що Д. Бантиш-Каменський дивився на свою працю як на «доповнення до російської історії» [524, с. 106]. М. Марченко тримався думки, що певні глави «Истории Малой России», особливо першої частини, написані немовби у тіні російського історіографа [748, с. 142].

Отже, Д. Бантиш-Каменський так і не зміг позбутися компілятивного способу укладання тексту, що однозначно виказує інерційність його стилю мислення. На цьому місці варто зупинитися й на архітектоніці студії Д. Бантиша-Каменського. Зазначимо, що у першому виданні вся малоросійська історія до Хмельниччини висвітлюється автором у вступі (45 стор.) [450, с. IX–LIV]. М. Грушевський наголошував, що цей вступ був скомпільований із творів XVIII ст. [473, с. 565]. Але Д. Бантиш-Каменський істотно доповнив видання 1830 р. Проте конструкція і другого, переробленого, видання є вкрай диспропорційною, на що вже звертали увагу дослідники [589, с. 221].

Давньоруський період окреслено схематично в дусі М. Карамзіна. До того ж, йому присвячено всього три глави першої частини. Дещо більше уваги

приділено литовській та польській добі до XVII ст. Водночас XVII–XVIII ст. висвітлені якнайповніше. Цьому відрізку часу відведено близько 80 % усього обсягу «Истории Малой России». Досить довільно і часом невмотивовано виглядає поділ і рубрикація окремих глав. Зокрема, автор поділяє князювання Володимира, хрестителя Русі між першим та другим розділом, хоча в останньому приділяє йому лише один абзац [454, с. 5-8]. Подібним чином оформлений матеріал і у низці інших глав.

Таким чином, у рецензії Д. Бантиша-Каменського українська історія постає як величезне нагромадження подій та фактичних подробиць, які частогусто навіть не вкладаються у певні хронологічні сегменти. М. Максимович у приватному листуванні наголошував, що студія Д. Бантиша-Каменського містить суцільну мішанину імен та фактів [358, с. 155]. Ще категоричніше висловився Іван Крип'якевич, який слушно зауважив, що подробиці заступали автору цілісність української історії [747, с. 28].

Зрештою, поза увагою «малоросійського історіографа» залишаються не тільки низка подій та явищ, а й навіть окремі історичні епохи! Д. Бантиш-Каменський визнає лише дві найголовніші віхи в історії Малоросії: приєднання до Росії та ліквідацію Гетьманщини. Відтак татарська навала, литовська доба виглядають не як самостійні історичні періоди, а як звичайні епізоди з хронологічної канви подій! Видається, що Д. Бантиш-Каменський здебільшого сприймає історію у світлі важливості тих чи інших подій для тогочасної сучасності (початку XIX ст.).

Це свідчить про досить шаблонний спосіб конструкції його праці, який виказує однобічний історизм її автора, себто вибіркоче й обмежене усвідомлення мінливості історичних епох. Варто звернути увагу й на авторську манеру письма, яка фактично репрезентує читачеві задум історика, своєрідну логіку розгортання світу минувшини. З цієї перспективи виклад Д. Бантиша-Каменського не вирізняється особливою оригінальністю. Вчений зосереджується переважно на військово-політичній історії, передусім, на зовнішньополітичних зв'язках і дипломатичних зносинах.

Такі пріоритети у викладі матеріалу зумовлені давніми дипломатичними зацікавленнями історика. Тому він докладно зупиняється на взаєминах сторін, часто-густо наводить силу-силенну подробиць щодо побутування посольств, обставин переговорного процесу тощо. Помітне місце займають події церковної історії, яку автор, головним чином, висвітлює наприкінці низки глав.

Іноді православний, церковний чинник розглядається істориком не стільки як причина певних подій, а як їхнє ритуальне обрамлення. Певну увагу автор приділяє науці, мистецтву й освіті. Чимало у праці біографічних подробиць, життєписних характеристик і замальовок, що супроводжуються моралізаторськими трактуваннями та заувагами, в яких убачають впливи літературного сентименталізму [589, с. 221]. Та вчений прагне висвітлювати як негативні, так і позитивні риси історичних особистостей, у т. ч. і тих, яким він симпатизує.

Відзначимо, що в «Истории Малой России» дуже небагато авторських відступів, нотаток, коментарів, або спроб, принаймні, підвести читача до тлумачення подій, явищ, процесів і т. п. Д. Бантиш-Каменський постійно прагне триматися документальності у своєму викладі. Саме документальним свідченням він здебільшого віддає перевагу перед наративними джерелами, хоч і не цурається останніх [762, с. 130]. Відтак Д. Бантиш-Каменський порівнює факти, подані у тих чи інших джерелах, а не їх вірогідність загалом. Відомості, представлені у документах, більше відповідають критеріям раціональної логічності, що й пояснює його пріоритети як ученого.

Отже, домінація «зовнішньої сторони» минулого, зокрема військово-політичних подій, дипломатичної історії, почасти церковного життя та численних фрагментів із життєписів визначних осіб, які сполучаються з орієнтацією на свідчення документів, становлять засадні ознаки авторського викладу. Зазначені елементи й утворюють своєрідний нормативний канон авторського письма, який споглядаємо в «Истории Малой России».

Втім, у другому виданні студії Д. Бантиша-Каменського спостерігаємо і досить великі вкраплення із «внутрішньої історії» до загальної архітектоніки роботи. Приміром, дев'ятнадцята глава першої частини, присвячена кримським і буджацьким татарам, їхній військовій організації й тактиці [454, с. 336-348]. Щоправда, вона майже повністю запозичена з опису Г.-Л. де Боплана. До вказаних включень із «внутрішньої історії» доцільно віднести і двадцять п'яту главу про устрій Січі, побут та звичаї запорожців [454, с. 61-68], написану на матеріалах російського історика Г.-Ф. Міллера.

Зрештою, сюжетна лінія викладу Д. Бантиша-Каменського розчиняється у масі фактографічного матеріалу, численних парафразах, прихованих цитуваннях і безпосередніх покликаннях, вкрапленнях великих фрагментів із документів та інших джерел на загальному тлі політичної, дипломатичної, військової й церковної історії. Натомість узагальнення, інтерпретації, висновки майже відсутні. Тож «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського представляє досить специфічний ідеал нормативності як щодо дослідницької праці, так і української минувшини. Вчений прагне до відтворення достовірного образу історії, але створює його досить обмеженими засобами: демонстративна домінація документальних джерел, раціональна логічність, основу котрої складає особистий досвід, що є визначальним у верифікації тих чи інших відомостей, амбівалентне ставлення до свідчень різних авторів, частині з яких він довіряє беззастережно (наприклад, М. Карамзін, меншою мірою Й.-Х. Енгель) тощо. Водночас Д. Бантиш-Каменський намагається подати великий та різноманітний масив фактографічного матеріалу, що суттєво ускладнює сприйняття викладу і почасти навіть конфліктує з його ідеалом науковості.

Та канони викладу у його студії унормовані досить жорстко, переважно у дусі просвітницького раціоналізму (військово-політична площина минувшини, повчальні життєписи видатних історичних постатей, показова увага до освіти та науки), хоч і враховують певні авторські зацікавлення (дипломатична історія, церковне життя). Відтак сюжетна варіативність історії

у рецепції Д. Бантиша-Каменського є вкрай обмеженою. Така нормативність свідчить про синкретичність, зародковість уявлень історика про дослідницький інструментарій. Заразом вона виявляє орієнтацію автора на взірці природно-правового мислення, які постулюють однорідність представлення минувшини й однобічність розуміння руху, мінливості світу історії.

Характерною ознакою «Истории Малой России» є систематичне зіставлення давніх, архаїчних явищ із просвітницькими уявленнями про організацію суспільного життя, що побутували в історичній думці кінця XVIII – початку XIX ст. Більше того, на сторінках зазначеної студії спостерігаємо своєрідну трансформацію авторського ідеалу нормативності у контраверсію: архаїка / сучасність, яка є пріоритетною у представленні української історії.

Її споглядаємо вже на перших сторінках «Истории Малой России». Про це свідчить заувага автора про дикі звичаї радимичів, древлян, яким протиставляється побутування інших давньослов'янських племен. «Вони дикістю уподібнювалися звірям і не знали шлюбних союзів», – пише історик [454, с. 2]. Натомість про «київських слов'ян» він відгукується із симпатією, зокрема підкреслює їх освіченість та схвально оцінює родинні відносини. Причому споглядаємо своєрідне почуття вищості автора щодо самого предмета історіописання, зокрема його протиставлення до тодішньої сучасності. Ці сентенції Д. Бантиша-Каменського дуже нагадують аналогічні тези російського історика М. Карамзіна [489, с. 66].

Проте опозиції архаїка / сучасність, варварство / цивілізація спостерігаємо на сторінках «Истории Малой России» і щодо цілих історичних епох. Приміром, у першому виданні вказаної студії доба до Хмельниччини розглядається як «первісний стан». Цей термін навіть фігурує у назві першого видання – «История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края». Отож критерієм оцінки Д. Бантиша-Каменського виступають авторські уявлення про певний рівень

суспільства, а, відтак, і родинного життя. Вони переносяться на інші історичні епохи з позицій сучасної для вченого доби.

В оцінках Д. Бантиша-Каменського простежується стильова домінація просвітницько-раціональних поглядів на історію та суспільство. Поняття «просвітництво» є ключовим у його історичному письмі, хоч часто представлене у латентному вигляді. Ця дефініція виступає як антитеза до архаїчних елементів (дикість, варварство, невігластво, язичницькі вірування, забобони, легенди, перекази, середньовічна схоластика, обскурантизм), що суперечать раціональному Розуму. Та й сам термін «просвітництво» часто-густо вживається автором у розумінні сучасності.

Варто наголосити, що персональні характеристики Д. Бантиша-Каменського вирізняються вживанням численних епітетів, які споріднені з його моралізаторськими заувагами. Вони посідають неабияке місце у його мовному представленні, зокрема відображають позитивну / негативну роль подій, учинків, явищ і т. п. Зокрема, епітети-оцінки «ганебний» («ганебний відступ», «ганебний мир», «ганебна втеча», «ганебний вчинок», «ганебна пиха» і т. п.) і «благочестивий» («благочестива віра», «благочестивий світ», «благочестиве життя» і т. п.) та чимало ін. Д. Дорошенко навіть відзначав, що в цьому розумінні історик наслідував творчу манеру М. Карамзіна [569, с. 646].

Видається, що Д. Бантиш-Каменський розглядає історію не тільки як своєрідну збірку певних фактичних відомостей, а й моралістичних прикладів для сучасників. Такий моралізаторський прагматизм автора відображає специфічну рису його стилю мислення та пояснювальної стратегії, яка виявляється у представленні і витлумаченні минувшини в контексті діянь відомих історичних постатей із відповідними оцінювальним акцентуванням. Не випадково у передмові до свого біографічного словника 1847 р. автор зазначав: *«мета моя, зберегти для потомства подвиги, гідні наслідування, і висміяти слабкості, описуючи злочини, піднести ціну добродетності»* [1195, с. V-VI].

Однак, автор «Истории Малой России» не завжди послідовний у застосуванні дихотомічної зв'язки архаїка / просвітництво, зокрема щодо оцінки військово-політичних подій другої половини XVII ст. Почасти це пояснюється тим, що динамічність, суперечливість тогочасної історичної ситуації, постійні військово-політичні зміни, зокрема союзників Москви, надзвичайно ускладнювали застосування подібних критеріїв.

Відзначимо, що обсяг різноманітного фактографічного матеріалу з української історії другої половини XVII–XVIII ст. істотно зростає в авторському викладі. Зокрема, історик подає безліч повідомлень про криваві битви, плюндрування багатьох міст і земель, занепад культури й освіти, себто про процеси та події, котрі складно сприймалися у межах просвітницького історизму, зорієнтованого на конструктивні, поступальні чинники. Та й сам Д. Бантиш-Каменський досить промовисто означає своє ставлення до таких подій: *«Історик Малої Росії трепетно описує смутні часи міжусобних воєн, навал Поляків, Турків та Татар»* [455, с. 202].

Не варто забувати й те, що у першій частині «Истории Малой России» видання 1830 р. він значною мірою слідував за підходами та конструкцією відомої праці М. Карамзіна. Натомість друга та третя частини праці не мали такого «беззастережного взірця» для наслідування. Більше того, у другій частині студії зростає опір емпіричного матеріалу, який стає складно звести до звичного, апріорного поділу. Останній фактично розмиває усталені авторські підходи. Тим більше, що у цій частині роботи суттєво підвищується питома вага матеріалів, запозичених з українського історіописання XVIII ст.

Отже, починаючи з другої частини студії в оцінці історичних осіб Д. Бантиш-Каменський здебільшого дотримується принципу лояльності останніх стосовно російського престолу, хоч і вказує на їхні «темні та світлі» сторони. Тільки діяльність українського духовенства здобуває беззастережну позитивну оцінку історика. Відтак автор протиставляє діяння церковних ієрархів кривавим військовим подіям того часу. «Серед безперервних битв в Україні, розбрату міжусобного, навал чужоплемінників, Духівництво Малоросійське зі

скромних келій продовжувало сприяти *просвітництву*», – пише історик [455, с. 212].

Врешті, Д. Бантиш-Каменський у третій частині праці (1830) поступово повертається до традиційної антитези архаїка / просвітництво, яка формує нормативне представлення канви історичних подій. Але зазначену опозицію відтепер репрезентовано у більш прихованому вигляді. Автор, звичайно, має симпатії щодо предмета своїх студій – історії Малоросії, але загальноросійська лояльність усе ж таки переважає в його поглядах. Зокрема, Петра I історик розглядає як самодержця, який надав Росії «нове буття» [456, с.164].

Та найприкметнішою виглядає авторська оцінка Гетьманщини XVIII ст. Адже вона висвітлюється вченим не стільки як занепадаючий соціально-політичний інститут, скільки як джерело постійних бунтів та «зрад» щодо російського престолу. Недаремно після опису «зради» І. Мазепи та обрання на гетьманство І. Скоропадського Д. Бантиш-Каменський зазначає, що коли б Петро I «міг вільно діяти, то *ще тоді знищив би Гетьманство*» [456, с. 108].

Ця сентенція фактично виносить історичний присуд Гетьманщині з боку автора ще за півстоліття до її ліквідації. Вповні логічною у цьому сенсі видається і наступна думка історика, що відтоді «*історія цього краю помітно слабшає на події, стає нецікавою*» [456, с.140]. Наведена заувага фактично передуює фінальній сцені малоросійської історії – скасуванню Гетьманщини. Заразом вона відображає просвітницьку мотивацію вченого щодо призначення історіописання. Тим паче, що «багатство подій» є одним із найголовніших раціональних мірил вартості минувшини.

Таким чином, виклад Д. Бантиша-Каменського нав'язував низку сюжетів із минувшини Гетьманщини, які значною мірою імпонували старому українському панству, котре походило з заможних козацько-старшинських родів. М. Грушевський уважав, що цей проект постав на соціокультурному підґрунті Лівобережжя, насамперед Полтавщини, і навіть писав про певну солідарність Д. Бантиша-Каменського з тамошньою панською верствою [194, л. 72].

«В Полтаві б'ється серце історичної України для ініціаторів чи інспіраторів цього діла! Се історія лівобережної старшини й її гетьманів. Запоріжжє цілком на другім пляні, представлене в рисах негативних, в контрасті до панів-патріотів. Епоха Мазепи – центральне місце. Засудження його “измены” – головне завдання. Історія Кочубея описана так детально як ніщо інше, а її нерв – се короткозоре, невдячне, несправедливе, віроломне трактування рос[ійським] урядом найвірніших своїх прихильників», – стверджує історик [194, л. 71].

Загалом М. Грушевський тримався думки, що стильові перетворення в оновленій версії 1830 р. є мінімальними. Відтак він лише зрідка віднаходив «квітки красномовности» у дусі М. Карамзіна [194, л. 82], проте незаперечно кваліфікував роботу «малоросійського історіографа» як «ялову (безплідну, безбарвну. – *Авт.*) працю» [194, л. 99].

З такої перспективи конструкція «Истории Малой России» часом підпадала під вплив рукописів «військових канцеляристів», то відбивала дух офіційних панегіриків чи урядових реляцій, то відображала авторські спроби наслідувати М. Карамзіна та Г.-Ф. Міллера тощо. На відміну від пізніших дослідників (М. Марченко та ін.), які вважали, що перше видання повніше відображає ностальгійні чи патріотичні настрої малоросійського дворянства, М. Грушевський відводив цю роль виданню 1830 р. Він навіть тримається думки, що друге видання більшою мірою відображає становище й устремління старого панства на культурній ниві, хоч і не був упевнений щодо мотивів такої еволюції автора: впливи місцевого середовища чи рекламні хитрощі для кращого збуту праці [194, л. 110-111].

Та, попри окреслену різницю між першим та другим виданням «Истории Малой России», стиль мислення Д. Бантиша-Каменського досить складно формалізувати в єдиній, стислій формулі, позаяк його інтелектуальні уявлення часто-густо представлені у синкретичному вигляді. Передусім, слід звернути увагу на методологічні та світоглядні орієнтири автора «Истории Малой России». Д. Бантиш-Каменський прагнув писати достовірну історію, але її

ідеал у нього був дещо однобічним, сформованим у душі пізньопросвітницького раціоналізму. Він асоціювався з масовим використанням документальних джерел та повчально-моралістичними функціями історії, які репрезентували важливий для сучасника досвід минувшини.

Саме зі ставленням автора до джерел пов'язані початки його критицизму, які побутують на рівні вибіркового, часто апіорного порівняння різноманітних свідчень. Заразом Д. Бантиш-Каменський орієнтувався на поступальний, лінійний рух світу історії, який розглядається та оцінюється з універсалістської перспективи сучасності у сенсі природно-правового мислення. Такі дослідницькі настанови зумовлюють домінування у конструкції його студії одноманітного, хронологічно послідовного викладу військово-політичної та дипломатичної канви подій із невеликими вкрапленнями з «внутрішньої історії», який пригнічує читача величезною масою фактичних подробиць і деталей. Натомість середня ланка в архітектоніці «Истории Малой России» (проміжні узагальнення, ретроспективні відступи, гіпотетичні припущення, лінії позитивної чи негативної аргументації, авторські пояснення, коментарі і т. п.) ледве вибудована й розчиняється поміж конкретних відомостей. Тож оціночні висновки та моралізаторські трактування вченого подаються в основному у контексті досить жорсткої й унормованої пояснювальної стратегії, яка найповніше відображена в дихотомії – архаїка / просвітництво.

Зазначимо, що у ряді випадків такі тлумачення виглядають як судження, відірвані від хронологічно-описової логіки викладу, але вписані в означений нормативний канон. Загальний образ малоросійської історії конструюється Д. Бантишем-Каменським переважно описовим способом у контексті сучасної йому перспективи. Ця конструкція вибудована з різних сфер історичного буття (військова, політична історія, дипломатія та зовнішні взаємини, церква, культура, наука та ін.), які досить хаотично і суперечливо пов'язані між собою.

Отож спостерігаємо своєрідну парадоксальність стилю мислення Д. Бантиша-Каменського та його наслідків. Тотальна раціональна логічність дала історикові змогу запропонувати чимало влучних і точних тлумачень на фактографічному рівні. Однак, упровадження цього пріоритету щодо подій і явищ високого ступеня загальності призвело до того, що поза рецепцією автора залишилися переломні процеси у формації української історії (монголо-татарська навала, Литовсько-Руська держава та ін.).

У цьому сенсі друге видання «Истории Малой России» (1830) різюче контрастує, наприклад, із працею М. Полевого «История русского народа» (М., 1829–1833. – Т. 1–6), в якій татарська доба представлена як одна із найважливіших концептуальних віх російської минувшини. За великим рахунком, «История Малой России» відображає прагматично-раціональний стиль мислення автора, виплеканий у середовищі старих інтелектуалів доби Катерини II та карамзінівських часів, і досить далекий від філософських рефлексій.

Натомість Д. Бантишу-Каменському властиве фактографічне осягнення минувшини, яке він демонструє у своїх дослідницьких практиках – початках археографічної та літературної з істотним переважанням біографічних елементів і наголосом на моралізаторстві та прагматизмі. Вочевидь, такий персональний стиль мислення та нормативний ідеал науковості Д. Бантиша-Каменського суттєво ускладнювали й обмежували сприйняття нової предметної області історичних студій – малоросійської минувшини. Звідси і вибіркова рецепція істориком прагнень малоросійського дворянства щодо легітимації у культурному просторі Російської імперії. Цей підхід, на думку українського історика В. Замлинського, здебільшого задовольняв і офіційну владу, і місцеве дворянство [792, с. 81]

Таким чином, місцеві культурницькі інтенції представлені в урізаному, паліативному вигляді. Тим більше, що Д. Бантиш-Каменський включає історію Малоросії до російського гранд-нарративу на засадах однорідності й універсальності як одну з багатьох імперських провінцій. Він тільки почасти

відображає мотиви колишньої слави нащадків козацько-старшинських родів, місцевої неповторності та патріотизму, до яких ставився хоч і з помітною симпатією, але з показною безсторонністю спостерігача (див. докладніше [538, с. 65-120; 911, 937]).

2.2. Раціоналізм versus романтизм: М. Маркевич як перехідний тип історика

«История Малороссии» Миколи Маркевича постала на романтичній хвилі українських культурницьких та ностальгійно-патріотичних інтенцій 1830-х–1840-х років. Ця студія з'явилася після двох видань «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського (1822, 1830) і майже збіглася з її третім виданням (1842) та публікацією «Истории русов» (1846). З означеної перспективи «История Малороссии» М. Маркевича була проміжною працею. Недаремно її розглядають як своєрідну межу між «дворянським і буржуазним періодами» в історичній думці (М. Марченко) [748, с. 150], місток, перекинутий «від історіографії епохи просвітництва через романтичну культуру до позитивістсько-народницької історичної думки» (В. Кравченко) [589, с. 325], перехідну працю між дворянською патріотичною історіографією початку ХІХ ст. та українським романтичним народництвом (З.-Є. Когут) [580, с. 198].

Історичні погляди та стиль мислення М. Маркевича і донині тлумачаться по-різному. Передусім, це пов'язано з тим, що автор зазначеної праці належав до дослідників перехідного типу, які від етнографічних, музичних і поетичних зацікавлень еволюціонували до, власне, історичних та історико-статистичних студій. Під офортом М. Маркевича, виконаним Львом Жемчужниковим 1861 р. й опублікованим у журналі «Основа», є власноручний, іронічний напис автора «Истории Малороссии», який досить точно відображає його інтелектуальну еволюцію: «Нині волосся моє сиве і скуйовджене, вуса обвисли, музику замінила історія, поезію – статистика» [791; 51, арк. 26].

Світосприйняття та погляди М. Маркевича попервах формувалися у середовищі старих панських осередків української / малоросійської культури. Тим паче, що він належав до відомого козацько-старшинського роду єврейського (за припущенням одеського вченого О. Маркевича – сербського) походження Марковичів-Маркевичів, з якого вийшло чимало громадських діячів та декілька відомих істориків. Зазначимо, що М. Маркевич успадкував

велику фамільну бібліотеку та виявив неабияку цікавість до походження свого роду.

Варто підкреслити, що М. Маркевич принципово поділяв дослідницьку працю історіографа й історика. Зокрема, він уважав, що перший пише тільки для вченої громадськості, останній – для всіх [587, с. 107]. Призначення історика автор «Истории Малороссии» вбачав, передусім, у літературній обробці фактографічного матеріалу.

Та найкраще дослідницькі мотивації й інтенції простежуються у його полемічній реакції на велику рецензійну статтю М. Полевого, присвячену другому виданню «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського (1830). Адже М. Маркевича найбільше вразила заувага рецензента про відчуження росіян від «туземців» (малоросіян), зокрема його протиставлення Москалів та Козаків [1086, с. 77], яке фактично констатувало співіснування різних народів в імперії Романових.

М. Маркевич навіть написав окрему розвідку «О Малороссии и об Украине», яка мала увійти до його майбутньої книги «О Малороссии» [59]. На його думку, «...починаючи з Олега та до Новгородців XIV віку *всі нас уважали переважно Росіянами, та й наше Ім'я Малоросіяни це доводить*» [59, арк. 3]. Ця теза нагадує відомі пасажі знаменитої дискусії «південців» та «північан».

Однак, М. Маркевич не обмежується вказаною констатацією. Він наголошує на славі та гідності, пов'язаних із козацтвом [59, арк. 4зв], на виключній ролі Києва як духовного і релігійного центру всієї Русі [59, арк.8], обстоює думку про значення етноніму Україна як пограничної землі та відкидає тлумачення М. Карамзіна («прилегла до поля сторона») [59, арк. 8зв-9].

Такі зауваги виказують загальноросійську лояльність, яка zarazом сполучається з героїко-патріотичними устремліннями історика, зокрема з його орієнтацією на своєрідні, унікальні характеристики української минувшини. Відтак історик прагне означити особливе і навіть унікальне місце Малоросії на загальноросійському культурному полі.

Зрештою, М. Маркевич демонструє скептичне та негативне сприйняття студій М. Полевого з перспективи пізньопросвітницького раціоналізму, зокрема наголошує на повчальній функції історії. Однак, цей негативізм не є тотальним. Зокрема, український історик практично погоджується з тезою М. Полевого, коли розглядає малоросійську минувшину як частину загальної історії Росії.

Отож мотивації М. Маркевича як дослідника є досить складними та суперечливими. Це – домінація літературно-естетичних складових та культурницьке представлення малоросійського патріотизму, які сполучаються з щирою загальноімперською лояльністю і пізньопросвітницьким розумінням призначення історіописання. Такий інтелектуальний підмурок спричиняв досить своєрідну і вибірккову рецепцію тогочасних романтичних новацій, до якої автора «Истории Малороссии» підштовхували його дослідницькі практики – літературна, етнографічна й антикварна.

Втім, для реалізації амбітного проекту з написання нової версії історії України в 1830-х–1840-х роках та її введення до імперського гранд-нарративу фахові можливості і підготовка М. Маркевича видаються, щонайменше, недостатніми, особливо, якщо взяти до уваги стислий термін підготовки його п'ятитомника (літо 1838 р. – початок 1840 р.) [589, с. 307].

Дехто з сучасників навіть називав його «Историю Малороссии» продуктом «сільської діяльності», яку автор написав між господарськими справами у маєтку [1198, с. 448]. Таке досить дивне поєднання поміщика-культурника й антиквара-збирача історичних пам'яток і реліквій із літератором-митцем та етнографом-практиком в одній особі створювало незвичайний, перехідний тип історика-аматора зі своєрідним стилем мислення.

М. Маркевич відразу постулює власні принципи щодо композиції «Истории Малороссии», в основу якої покладено шестичленну періодизацію української історії, або, як він висловлюється, 6 відмінних «історичних картин»: 1) від найдавніших часів до Лянцкоронського, 1500 р. (глава 1); 2) від Лянцкоронського до унії, 1500–1592 (глава 2–4); 3) від початку унії до Богдана

Хмельницького, 1592–1646 (глава 5–10); 4) від поголовного повстання до смерті Хмельницького, 1646–1657 (глава 11–22); 5) від смерті Хмельницького до падіння Мазепи, 1657–1709 (глава 23–48); 6) від падіння Мазепи до останніх днів Малоросії, 1709–1793 (глава 49–56) [514, с. 4, 5].

Така періодизація, незважаючи на змістовну неоднорідність, відображає авторське розуміння безперервності та поділу української історії, попри численні і масштабні метаморфози. Певна річ, М. Маркевич досить уважно ознайомився з критикою М. Полевого щодо студії Д. Бантиша-Каменського, особливо стосовно одноманітності висвітлення різних історичних епох [1086, с. 247-248].

Не випадково періодизація автора «Истории Малороссии» побудована за принципом контрастності – періоди слави та піднесення чергуються з епохами занепаду і катастрофічної руйнації. Таким чином, мінливість і швидкоплинність світу історії сприймається істориком набагато повніше, ніж його попередником Д. Бантишем-Каменським, який схильний відтворювати малоросійську минувшину у вигляді поступового і лінійного руху.

Однак, попри нібито чітке окреслення принципів побудови та оформлення фактографічного матеріалу, композиція «Истории Малороссии» є вкрай нерівномірною. Причому сам автор досить часто порушує власні принципи. Зокрема, М. Маркевич практично не узагальнює матеріал як з обсягу окремих глав, так і навіть окреслених періодів, які об'єднують низку структурних одиниць його багатотомника.

Історію докозацької доби (до 1500 р.) він висвітлює лише в одній-єдиній главі [514, с. 3-23]. Натомість перебіг подій другої половини XVII – початку XVIII ст., себто п'ятий і шостий періоди за його поділом, подаються істориком дуже докладно (34 глави)!

Загалом М. Маркевич тримається персоніфікованого принципу викладу матеріалу. Зокрема, козацьку минувшину XVI ст. він висвітлює майже виключно з перспективи славетних діянь гетьманів. Персоналістичний канон домінує і щодо відтворення української історії XVII–XVIII ст., позаяк низка

розділів названі іменами відповідних гетьманів. Зауважимо, що історичні часи, коли не було володарів гетьманської булави, суттєво ускладнюють авторський виклад, оскільки примушують історика робити певні відступи.

Варто підкреслити, що персоналістичні домінації становлять характерну ознаку авторського письма. Власне, крізь замальовки історичних осіб М. Маркевич створює образ тієї чи іншої епохи. Заразом історичу властиве не тільки акцентування на домінації козацької слави, а й своєрідне протиставлення її трагічним подіям, чергування світлих і темних періодів минувшини. Окремі деталі персональних характеристик екстраполюються автором до сутнісних рис історичного руху, що істотно відрізняє «Историю Малороссии» від праці Д. Бантиша-Каменського.

Так чи інакше, наведені замальовки історичних осіб фактично є елементами соціопсихологічної характеристики суспільства, які виявляють романтичні елементи стилю мислення М. Маркевича. У плінності людського буття, а надто видатних особистостей на сторінках п'ятитомника проступає романтичне розуміння мінливості світу історії, зокрема естетично-літературний спосіб її сприйняття, самобутній дуалізм у зображенні тріумфу козацької слави та трагізму, катастрофічності й духовного напруження давнього українського життя.

Зазначимо, що М. Маркевич, як і Д. Бантиш-Каменський, приділяє пріоритетну увагу зовнішній канві історичних подій, насамперед у військово-політичній площині. «Внутрішній історії» Малоросії він відводить лише окремі текстові фрагменти, які представлені у вигляді супутніх авторських роздумів та відступів від сюжетної лінії. Один із рецензентів його студії з цього приводу відзначив, що її точніше було б назвати «Историей войн Казаков Малороссийских», аніж «Историей Малороссии» [1140, с. 181].

Зазначені пріоритети у викладі М. Маркевича виглядають доволі дивно, коли взяти до уваги зібраний ним величезний етнографічний матеріал, а також його непідробну, майже фанатичну зацікавленість українською старовиною. Почасти вказані особливості пояснюються тим, що автор значну частину

матеріалу з «внутрішньої історії» переніс у додатки до п'ятого тому, в якому вміщені відомості про кількість військ та населення за різними джерелами, список полків, устрій і управління, розпис правителів Малоросії, таблиця гетьманів, списки генеральної старшини, церковних ієрархів, хронологія битв та пригод тощо.

Зрештою, стильові риси автора «Истории Малороссии» виявляються і у його ставленні до джерел, які він сприймає не стільки як історик, скільки як антиквар-колекціонер, що одержує естетичну насолоду від самого процесу збирання й упорядкування пам'яток.

Недаремно з п'яти томів «Истории Малороссии» три складаються з публікації джерел, посилянь та різноманітних додатків. Та навіть за такого розподілу матеріалу М. Маркевич висловлює жаль в останній примітці до своєї студії, що не зміг у повному обсязі подати витяги з багатьох джерел [518, с. 85].

Така нотка автора свідчить, що літературно-естетична обробка матеріалу у його викладі постійно конфліктує з антикварними мотивами збирача старожитностей. Це спостереження справедливе і стосовно всієї творчої спадщини М. Маркевича, в якій є чимало нереалізованих задумів та незавершених праць на тлі значної кількості нагромадженого фактографічного матеріалу [883].

Найважливішим джерелом для М. Маркевича є «История русов». Більше того, мотиви козацької героїки та слави, представлені в «Истории русов», чудово сприймаються М. Маркевичем. У переробленому вигляді він подає навіть деякі афористичні розумування автора «Истории русов». Водночас у його багатотомнику практично відсутні елементарні критичні тлумачення тих чи інших джерел, хоч він і прагне продемонструвати читачу власну думку щодо позиції певного історика чи його студії.

Значні запозичення зроблені М. Маркевичем і з твору Д. Бантиша-Каменського. Приміром, порівняння викладів Д. Бантиша-Каменського й М. Маркевича про приїзд московського посольства до Переяслава 1654 р. та

перебіг подальших подій дозволяє стверджувати, що останній є переробленим варіантом першого [514, с. 334-336; 454, с. 349-352]. Відзначимо, що численні запозичення М. Маркевича з «Истории русов» та студії Д. Бантиша-Каменського помітила ціла низка дослідників.

Та найголовнішу роль, імовірно, відіграли літературно-естетичні й антикварні мотиви у стилі мислення М. Маркевича, які часто-густо висували на перший план не особу історика, а митця та колекціонера-збирача. Вочевидь, автор прагнув поєднати художньо-естетичне відтворення українського минулого з викладом величезної кількості фактів. Однак, чимало зібраних М. Маркевичем відомостей та матеріалів не вкладалося у канву викладу, який здебільшого концентрувався навколо визначних особистостей і перебігу військово-політичних подій. Тож значна частина фактографічних матеріалів переноситься М. Маркевичем, як і Д. Бантишем-Каменським, до численних додатків та наукового апарату праці.

Зазначимо, що такі проблеми в межах романтичного історіописання зазвичай вирішувалися за рахунок уведення до конструкції минувшини масового, колективного героя – народу / нації. Проте обмежене і вибіркоче сприйняття романтизму завадило історика вдаватися до цього способу. Народна маса представлена в «Истории Малороссии», переважно на другому, а то й на третьому плані. Отож у ставленні до фактологічної основи та композиції п'ятитомника М. Маркевич виглядає більше як колекціонер-антиквар, якому шкода вилучити чи відкинути хоч би частину віднайденого матеріалу, аніж учений.

Загалом авторська манера письма поєднувала різні стильові настанови, які досить часто сполучалися, змагалися чи створювали химерні контури у репрезентації української минувшини. Тому спосіб мислення М. Маркевича на сторінках «Истории Малороссии» постає у вигляді строкатої палітри з різних інтелектуальних вимог та культурницьких елементів. Наприклад, романтичні устремління історика споглядаємо у спробах продемонструвати загальний психологічний стан суспільства у ті чи інші історичні часи, попри домінування

персоніфікованої канви викладу. Зокрема, М. Маркевич розглядає Запорозьку Січ не тільки як безпечний притулок для православних та осередок опору, а як своєрідну психологічну протизагу щодо унійних змагань. «...*Страх перед козаками вгамовував фанатизм Унії*», – пише історик [514, с. 120].

Більше того, для авторського стилю характерне поєднання експресії та художньо-естетичних замальовок із психологічними екскурсами, морально-етичними роздумами, в яких М. Маркевич постає як літератор-митець. Щоправда, в «Истории Малороссии» вкраплюються й окремі елементи пізньопросвітницької критики та приклади з обсягу моралізаторських повчань.

Але поряд із психологічними характеристиками в «Истории Малороссии» споглядаємо й оціночні елементи, подані зазвичай із морально-етичної, духовної перспективи. Зауважимо, що у студії М. Маркевича побутує і звичайне утилітарне моралізаторство, до якого постійно вдавався Д. Бантиш-Каменський. Такою, приміром, є заувага, в якій автор п'ятитомника характеризує моральні чесноти гетьмана Богдана Хмельницького [514, с.152].

Інколи М. Маркевич навіть запозичує моралізаторські приклади з інших праць. Зокрема, варто згадати сентенцію про Івана Виговського, для якого «золото було ідолом, і котрий нікому не був вірний до смерті, як тільки золоту, і ніколи, ні душею, ні за народженням, не був нашим співвітчизником» [514, с. 300]. Остання є переробленим варіантом моралізаторської критики І. Виговського з «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського [454, с. 316].

Ба більше, український історик Д. Кравцов навіть відзначав, що М. Маркевич посідає «місце між Бантиш-Каменським та *“Історією Русов”*, вагаючись часом між обома письменниками» [825, с. 237]. У рецепції М. Маркевича духовний чинник часто-густо іманентно пов'язаний із самим рухом історії, її станом у ту чи іншу добу. Таким є апокрифічний сюжет з «Истории русов» про гетьманство Федора Богдана. Автор називає цей час «золотим віком» Малоросії, який вирізняється «духом єдності та братської однастайності» між поляками і малоросами [514, с. 61].

Водночас появу самозванців у Росії на початку XVII ст. М. Маркевич характеризує як боротьбу фальші з правотою, що справила сильний вплив на Малоросію [514, с. 98]. Щодо участі козаків у поході царевича-самозванця Дмитрія на Москву історик наголошує, що «на то була воля Королівська, і справа видавалася їм справедливою» [514, с. 99], тобто відшукує для них моральне виправдання. Тож у викладі української історії, принаймні до кінця Хмельниччини, М. Маркевич здебільшого послугується літературно-естетичним способом її відтворення, зокрема приділяє значну увагу морально-етичним складовим, які виказують романтичні впливи.

На цьому місці постає питання: наскільки усвідомленим є сприйняття минувшини в «Истории Малороссии» М. Маркевича?

Передусім, складається враження, що автор прагне перенести, трансформувати старі сюжети козацько-старшинського історіописання в інтелектуальний простір сучасної йому доби. Причому він застосовує для реалізації своїх задумів фактографічні запозичення з творів, які мають відмінну інтелектуальну орієнтацію («История русов», «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського та ін.).

Зазвичай появу дослідників-антикварів із домінуючою орієнтацією на збирання та збереження матеріальних решток історії, вивчення й передачу духовної спадщини минувшини пов'язують із добою Відродження, власне, з тодішніми зацікавленнями класичною давниною. Саме антиквари й породили спосіб мислення, який зорієнтований на усвідомлення самоцінності та унікальності будь-яких реліквій минулого [651, с. 75].

Втім, «антикварну» історію тлумачать і у контексті раціоналістичних та атеїстичних впливів XVIII ст., зокрема як один із засобів у подоланні страху перед плинністю земного буття [751, с. 166]. Щодо самих антикварів, то останніх зазвичай розглядають як збирачів, знавців і критиків давніх текстів та інших реліквів минувшини, своєрідних попередників репрезентантів академічної історіографії. Однак, постать М. Маркевича цікава не стільки його

схожістю з попередниками – аматорами-антикварами, скільки незвичним поєднанням архаїчних та модерних елементів у його дослідницьких практиках.

Адже автор не лише відтворює старі сюжети та традиційні мотиви, що побутували в «Истории русов», а й прагне розширити останні, вкласти у них новий, романтичний зміст, вловити через залишки старовини неповторний дух тієї чи іншої епохи. Зокрема, шанобливе ставлення до духовних та матеріальних пам'яток минулого підноситься істориком до масштабу самоцінності всієї української історії, буття якої набуває самостійного, внутрішнього сенсу. Заразом М. Маркевич розглядає малоросійську минувшину як невід'ємну частину загальноросійської історії. Відмітимо, що автор відтворює історію Малоросії не тільки шляхом апології слави, а й застосовує морально-етичне та трагіко-катастрофічне обрамлення минулого. Зокрема, він вводить легендарні сюжети до українського минулого.

Отож достовірність окремих подробиць і деталей має для М. Маркевича часто-густо другорядне чи навіть третьорядне значення. Натомість він зосереджує свої зусилля на тому, щоб завдяки літературній переробці матеріалу створити загальний образ («картину») певної епохи. Більше того, каузальний зв'язок майже не простежується у зазначеній студії. Проте автор із повагою ставиться й до фактографічного матеріалу, що не вкладається в літературно-естетичну канву викладу і переносить його до численних додатків. Відтак історична минувшина сприймається М. Маркевичем здебільшого з погляду письменника-митця і, водночас, антиквара-колекціонера.

Чільне місце у творі М. Маркевича посідає художньо-естетична цілісність, романтична апологія у відтворенні не тільки тієї чи іншої епохи, а всієї української історії. Заразом він підкреслює фахові ознаки своєї праці у дусі пізньопросвітницького раціоналізму. *«Історія, як присяжний медик, котрий розкриває трупи отруєних людей, повинна викривати такі таємниці, до яких має непереборну відразу»*, – зазначає М. Маркевич [515, с. 413]. У іншому місці він обстоює думку, що *«обов'язок Історика вимагає бачити*

своїми очами всі давні папери, для того, щоб не брати інакше, як із самого джерела» [518, с. 49].

Такі зауваги виглядають як певний дисонанс у світлі літературно-естетичних пріоритетів М. Маркевича та його дослідницьких практик. Але ці розумування здебільшого відображають різноманітні інтелектуальні впливи на автора «Истории Малороссии» і становлять більше зовнішній антураж, який демонстративно декларує історик, аніж сутнісні риси його праці. Крім того, ці настанови показують розмитість ідеалу науковості М. Маркевича, який коливається між початками романтизму і канонами пізньопросвітницького раціоналізму, етнографізмом та антикварним пієтетом, апологією малоросійської слави і лояльністю імператорському престолу.

Не випадково в «Истории Малороссии» споглядаємо численні суперечності, котрі не узгоджуються з первісними авторськими конструкціями. Приміром, постійне прагнення автора акцентувати увагу на рівноправному характері державного об'єднання Малоросії з Москвою, зокрема його теза про Б. Хмельницького як «незалежного володаря» [514, с. 377], згодом поступається думці про корисність урізання прав і привілеїв Гетьманщини протягом наступних десятиріч.

Зауважимо, що перехід І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII автор характеризує як акт, що дав «привід і право Петру знищити умови Хмельницького та злити в єдину масу *дві стихії Імперії, два народи єдиновірні й єдиноплемінні*» [515, с. 444]. Ця авторська сентенція вельми нагадує розумування Д. Бантиша-Каменського. Тож романтична апологія славетної та героїчної української історії раптово трансформується у міркування раціональної доцільності, що вимагає ліквідації Гетьманщини для «злиття» Малоросії з Російською імперією.

Ба більше, Петра І М. Маркевич змальовує як «генія», «велетня», великого реформатора, який обороняє загальноросійські інтереси. «Петро все вів до однієї мети – до *просвітництва Росії, а з просвітництвом пов'язано благоденство*», – стверджує історик [515, с. 448]. Автор настільки захопився

постаттю російського імператора, що навіть збирався написати про нього спеціальну працю, хоч і не виконав цього задуму [587, с. 103-104].

Відзначимо, що М. Маркевич був свідомий того конфлікту, який виник між героїко-патріотичним висвітленням і витлумаченням матеріалу до доби Хмельниччини включно та пізньопросвітницьким, раціоналістичним трактуванням наступних історичних епох. Скажімо, М. Маркевич докладно зупиняється на обґрунтуванні необхідності входження України до складу Російської імперії. *«Є багато важливих причин, за якими Малоросія повинна була ввійти до складу Імперії Всеросійської. Свобода почуттів, свобода вірувань найперша з них»*, – наголошує автор [515, с. 582]. Відтак історик обстоює думку, що перед тодішніми малоросіянами постала дилема: або вести пастушаче і розбійницьке життя, або вступити під скіпетр імперії Романових [515, с. 583-584].

Конфлікт різних підходів у його викладі простежується і на персональному рівні. Найповніше це змагання виявляється в опозиції двох історичних постатей на сторінках «Истории Малороссии», до яких М. Маркевич (подібно Д. Бантишу-Каменському) виявляє беззастережну симпатію: імператор Петро I і наказний гетьман Павло Полуботок. Зокрема, у передмові 1848 р. до публікації актів з історії Малоросії він характеризує П. Полуботка як «безстрашну та бездоганну» постать [214, с. 110]. Тож цей конфлікт історичних особистостей є досить показовим для розуміння авторських поглядів.

«Великим був Петро в своїх замислах, великим був і в засобах досягнення мети своєї! – пише М. Маркевич. – Але ще один тяжкий подвиг мав здійснити благодушний цар: Йому необхідно було, для блага вітчизни та для спільного заспокоєння двох народів, замкнути правдиві вуста знаменитого Українця – перед Ним стояв Полуботок» [515, с. 566]. Та й це протистояння автор вирішує на користь російського царя, хоч і спирається на вигадану промову П. Полуботка, запозичену з «Истории русов» [586, с. 229-230].

Такий конфлікт романтичної апології з пізньопросвітницьким раціоналізмом у п'ятитомнику М. Маркевича зумовлювався різними причинами. Зокрема, починаючи з доби Хмельниччини автор дедалі більше запозичує матеріал із «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського. Останнього він все частіше і частіше іменує «правдолюбивий», «вчений і працелюбивий» Д. Бантиш-Каменський [515, с. 546, 548], що свідчить про зміну його ставлення до цього історика, якому він здебільшого опонував, хоч і у прихованому вигляді, у першому томі. Певна річ, це призводило до поширення просвітницьких розумувань, які раніше побутували у вигляді окремих включень, що істотно не впливали на романтичну домінацію у висвітленні української історії.

Не варто забувати і того, що М. Маркевич здобув освіту в часи, коли впливи раціоналізму та класицизму ще залишалися панівними у російському інтелектуальному й культурному середовищі. Звісно, ці авторські спроби призводили до логічних суперечностей у трактуванні фактографічної канви подій малоросійської історії різних епох, особливо за часів Петра I. Наразі сучасні науковці вказують на подвійну етнокультурну лояльність М. Маркевича. Зокрема, її визначають як взаємодоповнюючу (В. Кравченко) [589, с. 317], а також звертають увагу на синтез автономістських та лоялістських інтерпретацій в «Истории Малороссии» (С. Величенко) [673, р.167].

Втім, із перспективи п'ятитомної студії, очевидно слід вести мову про співіснування відмінних інтелектуальних пластів, точніше мозаїчного сполучення різнорідних елементів. Тим паче, що і у другому томі, в якому питома вага просвітницької критики найбільша, автор і далі тримається літературно-естетичної манери викладу. Він навіть намагається віднайти морально-етичні підстави своєї конструкції малоросійської історії.

Доволі промовистою є сентенція М. Маркевича щодо оцінки гетьманства І. Мазепи, особливо стосовно мірила вартості історичних постатей: «Народ всюди народ; його висновки вірні та чіткі; він краще всіх характеристичних описів представляє людей, їх вдачу та розум; і часто швидким обрисом, двома

словами, одним прислів'ям. Про Мазепу він сказав: *від Богдана до Івана не було Гетьмана* (курсив М. Маркевича. – Авт.)» [515, с.565].

Якщо б автор цього виразу не був нам достеменно відомий, то його можна було б із певністю приписати М. Костомарову, якому притаманна оцінка історичних постатей та явищ в означеному контексті. Подібні зауваги М. Маркевича віднаходимо і у його пізніших працях. Зокрема, в одній з останніх прижиттєвих публікацій він досить промовисто відгукується про роль колективного, масового героя в історії. *«Держави дряхліють, народ завжди молодий; держави вмирають, народ ніколи. Він співає і працює, працює і співає. На його вустах проза вбирається в поезію, істина у вигадку, небувалі обставини долучаються до справи під час розповіді про щось»,* – наголошує вчений [840, с. 139].

Так чи інакше, М. Маркевич прагнув віднайти нові, художньо-естетичні засади висвітлення української минувшини, що наближало його до adeptів романтизму зі славнозвісним культом народності. В інтелектуальному плані «Историю Малороссии» можемо розглядати як своєрідну предтечу творчих експериментів представників романтичного народництва на ниві українського історіописання, котрі ввели на авансцену минувшини колективного героя – народ / націю. Сильові риси творчості М. Маркевича проступають у напіваматорському характері його студії та її літературно-естетичних мотивах.

Передусім, варто звернути увагу на своєрідну апологію козацької героїки, контрастне протиставлення слави і трагедії, легендарності та катастрофічності, пошук морально-етичних і духовних канонів мінливості історичного буття, піднесення старих патріотичних мотивів до ідеї безперервності й самоцінності всієї історії Малоросії, персоніфіковане акцентування викладу, введення позанаукових елементів, зокрема апокрифічних сюжетів і героїв та ін.

Останні, звісно, дисонують із декларуванням вимог до дослідницької праці у дусі пізньопросвітницького раціоналізму, які суперечать практикам М. Маркевича, що розгорталися, головним чином, у літературно-естетичній та етнографічній площинах. Ця суперечність виявляється у вільному тлумаченні

й обробці джерел, які проводилися істориком у руслі власних естетичних смаків і потреб практично без будь-якого критичного відбору. Варто звернути увагу й на роль пізньопросвітницької критики, яка в авторському представленні узгоджує героїчне і славетне висвітлення малоросійської історії з імперською лояльністю.

Таким чином, «История Малороссии» відображає два різні конфлікти у світосприйнятті та поглядах її автора. Провідним із них є змагання між застарілими канонами пізньопросвітницького раціоналізму і класицизму та новітніми романтичними впливами.

Інший конфлікт походить із царини своєрідної рецепції романтизму самим М. Маркевичем, який прагнув трансформувати сюжети доби середньовіччя та ранньомодерних часів у патріотичному дусі на кшталт «Истории русов», але спирався як на нові вимоги романтизму, так і на архаїчну культурно-історичну традицію України-Гетьманщини. Таке калейдоскопічне, розмаїте сприйняття української минувшини іманентно вело до різноманітних інтелектуальних нашарувань та численних суперечностей, які помічаємо у його тексті.

За великим рахунком, у поглядах та світосприйнятті М. Маркевича змагалися літератор-митець із колекціонером-антикваром і етнографом. Ця конфронтація створювала досить химерний і суперечливий стиль мислення історика, в якому хаотично вкраплені елементи пізньопросвітницького раціоналізму і класицизму, етнографічного та естетичного романтизму й незвичайної пошани до автономістської традиції минулого, апології козацької слави, місцевого патріотизму і загальноімперської лояльності.

Врешті, розмитість ідеалу науковості М. Маркевича не дозволяла йому генералізувати розмаїті уявлення, погляди та настанови. Тож спроби цілісної репрезентації минувшини в «Истории Малороссии» часто-густо містять довільне нашарування відмінних інтелектуальних і культурних пластів.

Здавалося б, що устремління М. Маркевича та інших дослідників призведуть до появи низки або, принаймні, кількох великих «синтетичних»

робіт з української історії впродовж першої половини XIX ст. Тим більше, що культурні запити та претензії вищих станів Малоросії визначили загальний вектор цього руху, а інтелектуальне підґрунтя просвітницького історіописання продукувало чимало взірців для конструювання великих наративів. Але цього так і не сталося! «Синтези» української історії залишилися у вигляді проектів, незавершених чи неопублікованих рукописів тощо. Що ж стало тим нездоланим бар'єром для тогочасних устремлінь українських інтелектуалів? Чому так і не з'явилися інші визначні малоросійські наративи 1820-х–1840-х років?

Існуючі відповіді та тлумачення (домінація російського культурного простору, цензурні обмеження, недостатній фаховий рівень малоросійських авторів, зростання компонентів імперської лояльності в самосвідомості місцевої аристократії, зміна її етнокультурної орієнтації) задовольняють лише почасти. Менш помітні, але більш суттєві причини, на нашу думку, варто шукати у трансформації засадних вимірів російського культурного поля, які пов'язані зі становленням нового публічного простору іншої культурної доби – романтизму (див. докладніше [538, с. 121-146; 901, 933]).

РОЗДІЛ 3. СВІТ РОМАНТИЧНИХ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

Романтичне історіописання породжує яскраві та контрастні, часом несподівані і суперечливі інтерпретації, позаяк апелює до уяви й інтуїції історика. Відтак романтизм продукує різноманітні відчуття та рефлексії вчених як щодо своєї стильової природи, так і творчих експериментів науковців, зорієнтованих на інтуїтивні й ірраціональні зразки мислення. Недаремно із цим стилем пов'язана ціла низка відомих афоризмів інтелектуалів та мислителів.

Отож романтизм визначають як своєрідну інтелектуальну «хворобу», порівняно з «класикою», що є «здоров'ям» (Гете) [1184, с. 13], «нове царство наукової роботи», з якого постав ряд соціогуманітарних дисциплін ХІХ ст. (В. Віндельбанд) [554, с. 313], суцільний «колорит місця та часу» на сцені минувшини (В. Бузескул) [457, с. 50], «життєво зумовлену реакцію супроти просвітницької думки» (К. Мангайм) [612, с. 350], врешті-решт як ідею тотальної диверсифікації, котра об'єднує досить різноманітні напрями і стильові течії (А. Лавджой) [598, с. 301].

Утім, британський історик Е. Гобсбаум навіть висловив думку, що романтизм узагалі не піддається жодній класифікації [659, с. 353]. Проте не бракує й різноманітних міркувань про потребу інтердисциплінарного вивчення й осягнення феномена романтизму, зокрема у сучасній соціогуманітаристиці. Така багатоліка, мінлива та калейдоскопічна рецепція витворює враження невловимості й оманливості і, заразом, синкретичної неподільності романтизму, яку споглядаємо під час спроб осягнути його у межах формалізованих схем та концепцій. Зрештою, іманентний ефект руху і суцільної домінації індивідуальності, властиві романтичному історіописанню, висувають на перший план ідею історизму.

Саме ця ідея, попри різноманітні морально-етичні, релігійно-містичні, національно-регіональні та інші мотиви, набула тотального поширення і

фактично визначила інтелектуальну спрямованість європейської романтичної історіографії. Романтичні тлумачення історичного руху вибудовувалися під знаком моральності і добра, краси й естетизму, фольклористичних, етнографічних та літературно-художніх захоплень народним / національним буттям тощо. На відміну від просвітницько-раціональної історіографії, що віддавала перевагу класичним взірцям античності, романтики зосередилися на своєрідній медієвізації минувшини. Відтепер романтичного ідеалу на теренах історії здебільшого дошукувалися саме в часи середньовіччя, зокрема прагнули декодувати його залишки – народні думи, балади і пісні.

Із романтичними інтерпретаціями до історичної науки ввійшов масовий, колективний герой – народ / нація з множинністю, ірраціональністю і містичністю способів дії та неосяжним розмаїттям форм її виявів. Вважалося, що саме у минулому народ сповна виявив свою духовну силу. З його появою єдиний, всеохоплюючий і логічно впорядкований Космос минулого, представлений у просвітницько-раціональному світобаченні, воднораз поступився місцем романтичному Хаосу з безліччю епізодів і фрагментів. Ба більше, поява народу / нації на сцені минувшини призвела до того, що історична подія вилучається з логічного вмотивованого та зумовленого ланцюга раціоналістичних схем. Відтепер ширяться уявлення про дискретність, мозаїчність та фрагментарність світу історії.

Кардинальні метаморфози європейського устрою перших десятиліть XIX ст. продемонстрували інтелектуалам-романтикам швидкоплинний зв'язок між минулим і сучасним, який реалізовувався за життя однієї генерації. Цей досвід переживання, споглядання катастрофічних революційних, військово-політичних зрушень і масштабних соціокультурних трансформацій істотно підважив раціоналістичні уявлення про універсальність та лінійність змін на історичних підмостках, сенс яких зазвичай виводився з перспективи сучасності. Натомість постулюються новітні романтичні уявлення про історичний час як органічний потік, який може набувати різної подоби: бурхливого водоспаду, стрімкої та могутньої течії, кількох самостійних річищ,

спокійної заводі, що майже завмерла у своєму плині тощо. Рух цього потоку у романтичній історіографії визначався ірраціональними засадами: волею божественного Провидіння чи народним Духом.

Помітно змінюється й призначення історика, котрий відтепер не прагне досягнути минуле у душі всесильного Ratio, а відіграє роль специфічного посередника між Минулим та Сучасним, сакральним і буденним. За афористичним означенням Ф. Шлегеля, «історик є *пророком, зверненим назад*» [1184, с.193], який намагається досягнути минувшину інтуїтивним шляхом. Відтак до інтуїції апелюють не тільки як до методу, а, за великим рахунком, як до кінцевої мети пізнання.

У культурну добу романтизму розпочинається диференціація критики й герменевтики, себто намічається виразна демаркація між встановленням достовірності джерела та його інтерпретаціями і потрактуваннями. Дослідницькі і культурні практики романтиків широко продукували нові вимоги до історіописання [916]. Передусім, передбачалося не тільки художнє, а й достовірне написання історії. Тому стильова формація романтизму постала під гаслом поєднання історії з філологією, ідеї з фактом, яке задовго до появи романтиків сформулював італійський філософ Дж. Віко [591, с.167].

Втім, сполучення зазначених вимог у романтичному світобаченні здебільшого реалізовувалося в ірраціональному, амбівалентному вигляді на основі чуттєвого проникнення до сутності речей та явищ, зокрема через фольклорні й етнографічні джерела. Вважалося, що якраз вони і представляють духовну підоснову народу / нації, яку прагнули досягнути у межах «мовної програми» романтизму. Зазвичай поширення романтизму на українських теренах розглядають у контексті західних інтелектуальних впливів, іноді за російського, східноєвропейського чи південнослов'янського посередництва. Проте романтична хвиля на національному ґрунті мала й специфічні, унікальні характеристики. На українських землях, де в народній пам'яті побутували численні перекази про добу Гетьманщини, козацької звитяги та вільного життя, що час від часу потрапляли на сторінки друкованих

видань початку ХІХ ст., романтизм віднайшов плідючий ґрунт. Адже тодішня сучасність із тяжкою кріпацькою працею селянства, усталеним, розміреним побутом малоросійського панства, разюче контрастувала з оспіваною славетною минувшиною і спогадами про героїчні часи козацтва.

Та й інтелектуальний простір імперської Росії суттєво різнився від середовища побутування романтизму в Німеччині чи Франції. Панські маєтки, в яких ще жеврів відгомін старих автономістських традицій, малоросійські земляцтва великих, особливо столичних, міст, літературні салони та студентські гуртки, групи поетів, митців, критиків та інших дописувачів навколо т. зв. «товстих», універсальних журналів складали неповторні осередки романтизму. Заразом постали і нові інституціональні структури – наукові товариства й асоціації, які суттєво розширили можливості академічної комунікації. Вони творили новий публічний простір модерної доби, який з’явився спершу як доповнення до офіційних форм громадського життя. З часом ці модерні осередки публічності набувають дедалі більшої ваги, зокрема певною мірою впливають і на урядову сферу. Завдяки їхній появі ширяться неформальні, часто-густо непов’язані безпосередньо зі службовою, урядовою або викладацькою діяльністю, культурні і дослідницькі практики.

Вважають, що, попри різноманітні чинники та специфічне соціокультурне підґрунтя, український романтизм протягом першої половини ХІХ ст. став органічним явищем національного духовного, культурного та наукового життя. Причини такого феноменального успіху та тривалої популярності романтизму як одного з «великих стилів» (від другої половини 20-х до 70-80-х років ХІХ ст.), очевидно, слід шукати у його динамічній і багатовимірній інтелектуальній основі. Вона не тільки дозволяла інтегрувати суспільні запити та культурно-освітні вимоги тогочасного українства до національного Відродження, а й формувати світоглядні і ціннісні орієнтири в умовах соціальних, культурних та духовних трансформацій. Більше того, романтизм став тим ферментом, який привніс європейські інтелектуальні та світоглядні впливи в Україну і спричинився до початку нового етапу українського

Відродження, пов'язаного з кирило-мефодіївськими братчиками на Наддніпрянщині й Руською трійкою в Галичині. Не випадково тодішній український рух досить часто називають «молодим» або «новим» і порівнюють з «Молодою Європою» (1834), заснованою Дж. Мадзіні. У цьому ж річищі «Книгу буття українського народу», автором якої вважають М. Костомарова, зіставляють із «Книгами польського народу і польського паломництва» (1832) А. Міцкевича та «Книгою народу» (1838) Ф. де Ламенне.

Загалом український романтизм мав поліфункціональне призначення: 1) як каталізатор національної міфотворчості; 2) як інструмент для оформлення та висунення суспільно-політичних і культурницьких програм; 3) як месіанський репрезентант української ідеї на теренах слов'янства та Європи; 4) як спосіб актуалізації історичних традицій, що формували національну свідомість; 5) як інтелектуальне підґрунтя для творчості багатьох українських учених та одна зі стильових моделей функціонування тогочасної історіографії [936].

Врешті-решт, романтизм спричинився до перших спроб самоусвідомлення українства та, власне, запустив модерний проект «винайдення» України! Ця функціональна синкретичність зумовила побутування романтизму на українських теренах від 1820-х років до початку ХХ ст. Заразом специфічність умов і контекстів поширення українського романтизму породжувала багатство мотивацій, а також розмаїті, інколи незвичні інтелектуальні сполучення у поглядах тодішніх науковців.

3.1. Фрагмент як форма мислення: Стильові та жанрові виміри студій М. Максимовича

Одним із найвідоміших репрезентантів української романтичної історіографії був природничник і гуманітарій М. Максимович. Його світосприйняття та погляди, переважно тлумачать у руслі інтелектуальних впливів тогочасної німецької думки, передусім натурфілософії Ф. фон Шеллінга.

У світлі такої філософської візії людський світ сприймався як продукт художньої творчості Божого Провидіння, а будь-який витвір мистецтва – як його мікрокосм. Адже шеллінгівська натурфілософія спиралася на ідею єдності світу і його мистецько-художнього осягнення. Людина розглядалася як вища мета Природи, а метафізичні пошуки народного духу на шляху до свободи тлумачилися як сутність тодішньої науки [1184, с.354-355].

З ідеями німецького філософа М. Максимович ознайомився за посередництвом московського професора фізики та агробіолога Михайла Павлова і плеяди його послідовників [548, с. 600-601]. Та, незважаючи на майже повну однастайність різних дослідників щодо витоків інтелектуальних впливів, питання про сполучення тих чи інших складових у світосприйнятті М. Максимовича, його роль в українському історіописанні і досі залишаються дискусійними.

Зауважимо, що М. Максимовича розглядають як «поміркованого українофіла», але не в пізньому значенні цього терміна (О. Пипін) [521, с. 320], «теоретика-етнографа» (І. Стешенко) [876, с.354], «історика-аналітика» (П. Клепацький) [798, с. 84], філолога-критика історичних праць (І. Крип'якевич) [747, с. 34-35], «героїчного наукового анахорета (самітника. – *Авт.*)» (О. Гермайзе) [778, с.18], «українського слов'янофіла» (М. Слабченко) [524, с. 173], «старого українофіла» і «філологічного апологета української окремішності» (М. Яворський) [536, с. 257], «основоположника народницького напрямку» (Н. Полонська-Василенко) [750, с. 67] і навіть як «хрещеного

батька» українського Відродження (І. Лисяк-Рудницький) [508, с. 31]. Це розмаїття громадських і академічних ролей М. Максимовича безперечно продукує чимало питань. Очевидно, що відповідей на них варто дошукуватися у його численних текстах та різноманітних культурних, освітніх і дослідницьких практиках.

Ключовим моментом у світоглядній еволюції М. Максимовича є його несподіване перетворення з московського природничника у київського, а пізніше – наддніпрянського гуманітарія-історика, яке ще й дотепер нез'ясоване повною мірою. Вочевидь, саме ця метаморфоза стала тим інтелектуальним сплавом, завдяки якому сформувалися самобутні погляди цього вченого.

Вважають, що у цій трансформації «травника» (як називали юнака тогочасні приятелі!) в філолога й історика важливу роль відіграли його публічні виступи «Об участии Московского университета в просвещении России» (1830) та «Речь о русском просвещении» (1832) [634, с. 11]. Саме вони виявили його широкі дослідницькі устремління на ниві соціогуманітаристики.

Проте зацікавлення цією проблематикою споглядаємо в майбутнього вченого ще в юнацькі часи. Тим паче, що М. Максимович як представник дрібного малоросійського дворянства, яке походило з козацької старшини нижчого та середнього рангу, перебував під благодатною опікою родичів-українців – дядьків Тимківських. Останні зробили успішні кар'єри на російській урядовій службі та в академічному світі [748, с. 196].

Зокрема, слід згадати: Іллю Федоровича, доктора права і філософії, професора Харківського університету і одного із засновників Новгород-Сіверської гімназії, в якій навчався М. Максимович; Романа Федоровича, професора грецької і римської словесності Московського університету; Єгора Федоровича, знаного російського дипломата й автора тритомних записок про подорож до Китаю; Василя Федоровича, письменника та губернатора Бессарабії.

Отже, сфера гуманістичних та суспільних наук не була для юнака *terra incognita*, як і кар'єрні перспективи імперського чиновника чи урядовця.

Найбільшу популярність принесла М. Максимовичу збірка «Малороссийские песни» (М., 1827), завдяки якій він спізнався з М. Гоголем, В. Жуковським, О. Пушкіним та багатьма іншими письменниками, поетами й інтелектуалами. Причому думки автора-укладача про відображення в піснях «народного духу», висловлені в передмові до цього видання, були досить прихильно сприйняті російською освіченою публікою.

Зазвичай вважають, що ані «Украинские народные песни» (М., 1834), ані «Сборник украинских песен» (К., 1849), видані М. Максимовичем, так і не змогли зрівнятися з тим феноменальним успіхом, який мала збірка 1827 р. Історик Федір Савченко – учень та особистий секретар М. Грушевського вважав, що саме «Малороссийские песни» спокусили М. Максимовича перетворитися із «професора-ботаніка на ректора-словесника» [870, с. 25].

Таким чином, як у долі М. Максимовича, так і всього українства збірка 1827 р. мала величезне значення. Адже вона стала каталізатором тієї хвилі етнографічних дослідів, з якою, власне, пов'язують початок ери українського романтичного народництва ХІХ ст. [800]. Врешті, видання 1827 та 1834 рр., мабуть, варто радше розглядати не як єдиний визначальний чинник в означеній метаморфозі молодого вченого, а у загальному контексті його побутування у Москві.

Зауважимо, що М. Максимович виступав не тільки у ролі академічного вченого-природничника, популяризатора, етнографа, критика та полеміста, а навіть як видавець-редактор. У світлі таких розмаїтих дослідницьких, культурних та освітніх практик позірна швидкоплинна метаморфоза природознавця у гуманітарія не видається зовсім несподіваною, а виглядає як досить умотивований, хоч і поступовий вибір. Це перетворення пов'язане з успішним входженням М. Максимовича у московський неформальний

публічний простір, який відкрив молодому науковцю інші можливості та перспективи, ніж кар'єра університетського професора ботаніки.

Загалом наукові інтереси М. Максимовича формувалися на перехресті кількох мотиваційних потоків: західні впливи і публічне середовище московських інтелектуалів та літераторів 1820-х – початку 1830-х років, ідеалістичний потяг до малоросійських коренів і щира загальноросійська лояльність, блискуча кар'єра університетського професора у Москві та Києві, яка різьоме контрастувала з майбутнім становищем приватного вченого-відлюдника на Михайловій горі, сполучення різноманітних практик природничника, гуманітарія, популяризатора та редактора-видавця в одній особі тощо.

Знання розглядалися М. Максимовичем як необхідний продукт Розуму, закладений і організований природою у Людині. З цими уявленнями, очевидно, і пов'язана його спроба поширити універсалістські підходи щодо навколишнього світу, що впливає з шеллінгівського принципу полярності у розумінні природи, як продукту, так і суб'єкта дії.

Водночас така універсальність не заважала сприймати вченому навколишній світ у специфічних, особливих та індивідуальних образах. Зокрема, вважають, що саме М. Максимович увів до природничої літератури термін «особень» (рос. *особь*). Ця дефініція заступила цілу низку інших понять: «неподільне», «індивідуум» та навіть російське *индивидуум*, які до того часу побутували у багатьох текстах. Окрім того, наслідуючи та розвиваючи філософську систему Ф.-В. фон Шеллінга і Ф.-К. фон Баадера М. Максимович особливе місце відводить історії на обширах тодішньої соціогуманітаристики.

Зрештою, світ історії у представленні українського вченого виглядає надзвичайно динамічним, розмаїтим та суперечливим. На його думку, найважливішими чинниками історичного процесу є наука і культура, а за великим рахунком – просвітництво. Цей термін М. Максимович інтерпретує досить своєрідно: «*Просвітництво* є найкраще надбання в цьому житті для

душі людської, рівно як *буття* (курсив М. Максимовича. – *Авт.*) є найкоштовніший дар для кожної істоти» [605, с. 6].

Зазначимо, що таке розуміння «просвітництва» як абсолютної цінності відразу корегується самим автором. Зокрема, він протиставляє «просвітництво» іншій засадній складовій – «Руському духу». Проте ця опозиція не є тотальною, а стосується тих європейських «хворобливих шквалів пристрастей і помилок», від яких зміг оборонити та захистити себе «Руський дух» наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Видається, що варто ввести мову про суттєву трансформацію самої дефініції «просвітництво» у його рецепції. Тим паче, що вчений тлумачить її у царині Духу, як надіндивідуальний творчий акт. Наприклад, в одній зі студій він розглядає Київ як центр «духовного просвітництва руського» [512, с. 20], а в іншій – відзначає, що навіть початки просвітництва мали духовний характер [838, с. 4]. Тож в авторському розумінні просвітництва помічаємо сполучення як колективних, так і індивідуальних мотивів, а також моральних та релігійних чинників. Саме вони не тільки складають основу його трактування просвітництва, а й формують романтичне підґрунтя світосприйняття і поглядів М. Максимовича.

Про те наскільки впливовими є означені світоглядні й інтелектуальні засади свідчить, зокрема, чотирьохчленна періодизація історії російської словесності, висунута М. Максимовичем: перший період (стародавній) – 60-ті роки IX – третя чверть XIII ст.; другий (середній) – остання чверть XIII ст. – XVII ст.; третій (новий) – XVIII ст. – перша чверть XIX ст.; четвертий (новітній або сучасний), який розпочався з царювання Миколи I [510, с. 6-7].

Власне, засади цієї періодизації спираються на метафізичну ідею побутування «Руського духу». Останній з другої половини IX ст. зазнає внутрішнього перетворення (давньоруська держава, введення християнства) і створює особливий, Руський світ, що поширюється з Києва на всю Русь та організовує її внутрішню, духовну єдність [510, с. 7, 9]. Проте окремі періоди вирізняються автором за зрушеннями, що сталися не тільки у суспільно-

політичній та державній сфері, а й у просвітництві. Зокрема, другий період М. Максимович виділяє не тільки за його удільним устроєм, а й за впливами греко-римського та латино-західного просвітництва [510, с.11]. Початок третього періоду вчений відносить до доби єдності Росії та перетворень Петра I та Катерини II за новоєвропейським зразком [510, с. 11-12]. Натомість четвертий період М. Максимович пов'язує з «відродженням і зростанням устремління до *самобутнього* та *своєрідного* розкриття *Руського духу* (курсив М. Максимовича. – *Авт.*) у всіх галузях життя» [510, с. 9].

Насамкінець, автор навіть тлумачить представлену періодизацію у контексті побутування просвітництва. Зокрема, він характеризує: перший період як греко-східне, другий – греко-латино-слов'янське, третій – новоєвропейське, а четвертий – самобутньо-руське просвітництво [510, с. 14]. Відтак ці чотири історичні етапи є своєрідними стадіями побутування Руського духу, який торує шлях до духовного звільнення й самоусвідомлення.

В аналогічному сенсі М. Максимович трактує і призначення *всесвітньої* та *вітчизняної* історії. «*Історія всесвітня*, оповідаючи про події людські, розкриває нам *позитивну* духовну вдачу людини та долі людства. *Історія вітчизняна* (курсив М. Максимовича. – *Авт.*) повинна розкрити у всій повноті минуле життя Росії та пояснити нам істинні властивості Руського духу», – зазначає автор [605, с. 20].

Зрештою, у поглядах ученого щодо визначальних чинників історичного процесу спостерігаємо самобутній, стильовий сплав раціоналізму та романтизму. Ці інтелектуальні складові представлені у вигляді двох засадних понять «просвітництва» та «Руського духу», які не тільки гармонійно співіснують, а й доповнюють один одного і творять своєрідну цілісність. Варто підкреслити, що саме ідея суцільного Просвітництва й метафізична думка про Руський дух формують той самобутній каркас ідеалу науковості М. Максимовича, який сполучає раціоналістичну універсальність і, заразом, романтичну індивідуальність в осягненні людського буття, зокрема світу історії.

Таке поєднання дозволяло вченому інтегрувати різноманітні інтелектуальні впливи, раціональні й ірраціональні елементи, які органічно узгоджувалися у складній системі цінностей та внутрішніх лояльностей вченого-природознавця і гуманітарія. Тому різноманітні мотиви у науковій творчості М. Максимовича співвідносяться з тверезим практицизмом природознавця, неабияким критичним хистом інтерпретатора джерел та мистецько-художніми рефлексіями літератора.

У київську добу свого життя (1834–1845, з перервами) М. Максимович виступає на науково-освітній ниві як представник загальноросійських культурних і академічних практик. Вони, звичайно, були скеровані на змагання з польськими соціальними і культурними традиціями на обширах Південно-Західного краю імперії Романових, зокрема спиралися на ідею осягнення Руського народного духу у місцевому, малоросійському контексті. Такої орієнтації М. Максимович тримався і як ректор-адміністратор (липень 1834 – грудень 1835), і, пізніше, як професор університету Св. Володимира.

«Професор, викладач «истории русской словесности» за тих часів, коли поставлено в основу науки та навчання «самодержавие, православие и народность», – зазначає О. Грушевський, – *Максимович згідно з вимогами служби мусив звернути особливу увагу на вивчення “народного духа”, піддержувати якого в цій країні треба було, щоб мати успіх в боротьбі з полонізацією*» [48, арк. 5]. Водночас «російська словесність» як сфера діяльності перетиналася або включала багато інших соціогуманітарних дисциплін із зародковою на той час інституціоналізацією (філологія, мовознавство, фольклористика, етнографія та ін.). Відтак ця освітня, культурна та дослідницька царина містила чимало потенційних можливостей.

Більше того, терен словесності дозволяв М. Максимовичу реалізувати своєрідну «мовну концепцію» романтизму, зокрема виявити та продемонструвати мистецько-естетичні, духовно-етичні, комунікативні, етносоціальні й інші властивості та функції мови. З цієї перспективи численні

сентенції доволі добре репрезентують світоглядні настанови М. Максимовича, котрі простежуємо в його історичному письмі.

Отже, мова («слово», «словесність») тлумачаться українським мислителем із позицій шеллінгіанства, зокрема як спосіб виявлення самобутнього народного / національного духу.

Мовні (літературні, фольклорні, етнографічні) компоненти посідають чільне місце у романтичному світогляді. Тим більше, що за уявленнями романтиків «словесна» (пісенна, етнографічна) традиція сягає віддалених часів. Вона виступає як вагомий доказ стародавнього родоводу народу / нації, зокрема відображає його етногенетичні, ба навіть архетипічні риси, релігійно-культурне, дохристиянське буття. Ці спостереження повною мірою справедливі й стосовно М. Максимовича, який залишив значний науковий спадок саме у царині словесності – етнографії, фольклористики, літературознавства.

Зрештою, реалізація «мовної програми» романтизму й етнографічні студії протягом 1820-х–1830-х років поступово розкривають перед ученим інші виміри народного духу, зокрема пласт незнані малоросійської минувшини. Афористично говорячи завдяки «словесним» практикам М. Максимович відкрив історію народу як духовної субстанції.

Це відкриття історичної площини буття народу примусило вченого замислитися як щодо способів та форм її представлення у тогочасному академічному світі, так і стосовно інтеграції до єдиної картини природи та суспільства. Тим паче, що світосприйняття і погляди М. Максимовича, порівняно з Д. Бантишем-Каменським чи М. Маркевичем, спиралися на досить добре розроблену шеллінгіанську натурфілософію.

Загальноімперська спрямованість російського гранд-нарративу істотно звужувала можливості введення українського матеріалу, зокрема представлення його на ниві культури. Втім, у неформальному публічному просторі 1820-х–1840-х років побутувала своєрідна, щоправда, дещо поверхова мода щодо малоросійської тематики, особливо стосовно

етнографічних та фольклорних матеріалів. Але навіть за сприятливих обставин контексти введення малоросійських матеріалів до великого російського нарративу були достатньо обмеженими, позаяк українська проблематика дедалі частіше розглядалася імперською владою як прихована загроза. З погромом кирило-мефодіївських братчиків 1847 р. ця ситуація істотно погіршилася. Що робити?

Відповідь підказали численні культурні, освітні й дослідницькі практики М. Максимовича, набуті ним у московську добу (1819–1834). Передусім, обирався такий ракурс висвітлення, в якому малоросійська самобутність сприймалася не тільки лояльно, й а достатньо прихильно. Один із способів полягав у такому включенні давньоруських / малоросійських елементів до загальноросійської конструкції минувшини, що вони перетворювалися в сутнісні атрибути Руського духу.

Ба більше, вони виявляли і підкреслювали своєрідні, особливі риси української минувшини у межах російського гранд-нарративу. Приміром, у студії «Об участии и значении Киева в общей жизни России» М. Максимович стверджує, що Київ, Москва та С.-Петербурґ репрезентують три основи, з яких склалося єдине Руське життя. Причому Київ представлений у цьому тексті як своєрідна цитадель та пам'ятка руського православ'я, охоронець нашого минулого [512, с. 5-6].

Недаремно англійський історик Д. Сондерс звертає увагу на дослідницькі устремління М. Максимовича, скеровані на відтворення культурного зв'язку між Київською Руссю та сучасною Росією [672, р. 154]. Якщо взяти до уваги визначальну роль, яку відігравали релігійні атрибути у тогочасній імперській ідеологічній доктрині (славнозвісна уварівська тріада 1832/34 – православ'я, самодержавство, народність), то стає зрозумілим і відповідне акцентування М. Максимовича на місці Києва у загальноросійській історії.

Водночас об'єктом історіописання М. Максимовича стає не стільки малоросійська минувшина, скільки її синкретичне поєднання з широким полем соціогуманітаристики (етнографія, мовознавство, фольклористика, література,

історична топографія, топоніміка та ін.), яка вводиться до російської історії. Проте, якщо в «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського малоросійська історія подається у загальноросійському контексті (Російська держава, її володарі – царі та територія), то в розвідках М. Максимовича цей ракурс висвітлення часто простежується на другому, а, інколи, навіть на третьому плані. Загалом у конструкції вченого предметна область наукових студій репрезентована у вигляді провідної духовної субстанції – Народу, яка гармонійно співіснує з іншим важливим, але також ідеалізованим рушієм історії – Просвітництвом. Ця побудова, здавалося б, іманентно тяжіє до цілісного, всеохоплюючого представлення минувшини.

Та це враження оманливе, принаймні щодо творчості М. Максимовича. Відтак історія України у його репрезентації немовби розсипається на безліч дрібних фрагментів – мікроісторичних сюжетів: малоросійські місцевості та населені пункти, культурно-релігійні пам'ятки і стародавні писемні твори, окремі події й біографічні матеріали з обсягу життя відомих осіб та родин, київська топографія і українська топоніміка тощо.

Схожу фрагментацію, децентралізацію світу минувшини у працях ученого спостерігаємо й щодо суб'єктів руху історії, з-поміж яких можна вирізнити, принаймні, кілька центрів тяжіння: православна віра й церква, масовий, колективний герой – російський і малоросійський народи, Російська держава й її володарі, історична особа – видатна та пересічна. Видається, що фрагментарне представлення малоросійського минулого стає наріжним каменем історичного письма М. Максимовича. З цієї перспективи вчений і формулює завдання романтичного історіописання – відтворення достовірної і, заразом, образної, художньої історії з акцентуванням уваги на фактах та дрібних деталях.

Така орієнтація на подробиці, деталі, а, за великим рахунком, на індивідуальне й особливе, спричинилася і до специфічної репрезентації результатів наукових студій у вигляді окремих фрагментів – невеличких розвідок, заміток, рецензій тощо. Відзначимо, що вона властива не тільки

творчості М. Максимовича, а й представлена у практиках інших українських романтиків 1830-х–1850-х років. Однак, найповніше фрагментарне представлення історії побутує саме у студіях ученого-відлюдника з Михайлової гори.

Ця констатація нав'язує певні аналогії з німецькою романтикою, зокрема з відомими «Фрагментами» Новаліса чи «Атенеїськими фрагментами» Ф. Шлегеля тощо. Наведене порівняння не є відповідним щодо форми праць, які у випадку німецьких романтиків репрезентовані у вигляді низки афористичних висловлювань чи дрібних заміток-есе. Проте це співставлення є достатньо адекватним стосовно функціонального призначення. Тим паче, що фрагмент є незавершеним, синкретичним і, водночас, аморфним за своєю жанровою природою. Він інспірує уяву читача, надає викладу динамічності та діалогічності, зрештою продукує багатоголосся і різні смислові шари.

На вибір фрагментарної форми представлення малоросійської минувшини суттєвий вплив справила і зміна статусу М. Максимовича з академічного вченого на приватного дослідника-інтелектуала, що сталася після остаточного завершення його університетської кар'єри у 1845 р.

Зазначимо, що йдеться не про становище якогось науковця-аматора, який у вільний час від господарських справ проводить свої досліді, а про побутування колишнього московського професора, недавнього ректора одного з імператорських університетів. Давній московський приятель ученого, князь П. В'яземський був надзвичайно вражений такою метаморфозою. У листі від 1 січня 1867 р. до відлюдника з Михайлової гори він зазначає: «Ви, як вільний козак, не приписані ні до якої класифікації Божого та канцелярського порядку і творіння» [407, с. 168].

Варто наголосити, що специфіка авторського світосприйняття, схильність до критично-аналітичного стилю мислення, обставини особистого життя (важкі, хронічні хвороби, постійна матеріально-фінансова скрута, відірваність від головних науково-освітніх центрів, зокрема обмеженість доступу до історичних джерел та наукової інформації, своєрідна напівізоляція, внаслідок

усамітнення на Михайловій горі, яка ускладнювала академічну комунікацію та ін.) значною мірою визначили вибір провідної проблематики [903], форми й архітекτονіки наукових розвідок М. Максимовича.

Останні представлені критичними працями, дрібними замітками фактографічного та біографічного спрямування, бібліографічними нотатками, рецензійними статтями. Власне, мозаїчність репрезентації історичного матеріалу є засадною ознакою ідеалу науковості М. Максимовича. З огляду на це слушним є спостереження Івана Крип'якевича про наукову спадщину вченого, в якій «мало є праць синтетичних, що характеризували б якесь питання в цілості» [747, с. 34].

Гострий, вишколений погляд М. Максимовича-філолога звертає увагу на написання імен та прізвищ, плутанину зі встановленням ролі тієї чи іншої історичної особистості, невірне прочитання документа, хибне висвітлення певних подій, топоніміку окремих місцевостей і поселень тощо. Досить часто такі помилки та прогалини спонукають ученого до написання конкретної розвідки. Скажімо, темою одного з «листів» – «Писем о Кieve» є помилкове приписування статистику Д. Журавському авторства «Обозрения Кieve в отношении к древностям» (К., 1847), виданого Іваном Фундуклеєм. Цей огріх М. Максимович віднайшов у праці М. Закревського «Описание Кieve» (М., 1868. – Т. 1–2) [604, с. 5-6].

Однак, у текстах самітника з Михайлової гори помічаємо й певні елементи схожості, зокрема у побудові сюжету, способі викладу, системі аргументації тощо. Здебільшого у працях М. Максимовича домінує критично-аналітична спрямованість. Інколи на перший план виступає послідовний та зв'язаний виклад історичних подій, себто оповідальні компоненти. Заразом автор прагне зберегти простий та логічний виклад матеріалу, докладно розглядає і зважує аргументи *pro et contra*, коментує джерела тощо.

Та у низці дрібних розвідок М. Максимовича споглядаємо панування оповіді, а критичні моменти відсуваються на другий план. У таких студіях учений, переважно викладає перебіг подій, пов'язаних із визначними

особистостями, місцевостями, пам'ятками та старожитностями української історії. Останні поєднуються з критичними нотатками, заувагами та коментарями. Зокрема, у відомій студії історика «Обозрение старого Киева» переважає оповідальний виклад, а поодинокі критичні зауваги уточнюють окремі фактичні аспекти, подають інтерпретацію літописних відомостей тощо.

Варто відзначити, що чимало розвідок ученого мають ознаки рецензійної статті, себто використання жанру рецензії не стільки для висвітлення й аналізу конкретної студії, скільки як упровадження до розгляду певної проблематики. Наприклад, такі риси споглядаємо у «Письмах о Богдане Хмельницком» М. Максимовича.

Водночас означені розвідки містять й інші складові (публіцистичні пасажі, мемуарні згадки, автобіографічні ремарки про певних осіб, елементи приватного епістолярію та ін.), що свідчить про їхню жанрову синкретичність. Стильові особливості М. Максимовича, зокрема уточнюючі нотатки, іронічні, добродушні і, заразом, гострі, образні коментарі, персональні, майже приватні звернення, в яких добре відчувається психологічний стан, емоційна налаштованість та інтелектуальні вподобання опонента, представлені в його історичному письмі.

Загалом художньо-естетичні та морально-етичні мотиви у характеристиках і оцінках М. Максимовича демонструють його калейдоскопічну рецепцію історії. Тож фрагментарна репрезентація минулого є засадною рисою його стилю мислення, позаяк окрема людина, а зрештою подія чи факт сприймаються ученим, як своєрідний мікрокосм рухливого й неосяжного світу історії. Відтак мозаїчне представлення минулого задовольняло як критично-раціональні вимоги, які висував системно-універсальний світогляд науковця-природничника, так і ідеалістичні, ірраціональні мотиви історика-романтика, зорієнтовані на пошук специфічного, особливого, неповторного.

Така репрезентація минувшини дозволяла М. Максимовичу сполучати різноманітні мотиваційні потоки, які не тільки гармонійно співіснують, а й

досить чітко розділені у світобаченні вченого. Відзначимо, що проблема співвідношення раціонального та емоційно-художнього (іраціонального) в історіописанні сягає своїми витокami ще доакадемічної доби, в якій протягом тривалого часу відбувалося змагання між цими тенденціями. Варто зважати й на індивідуальне та своєрідне сприйняття минувшини в романтичному світогляді.

У випадку з М. Максимовичем помітна й очевидна диференціація у його рецепції різних історичних явищ, об'єктів і фактів. Зокрема, розглядаючи конкретний матеріал учений міцно тримається критичних і раціональних засад, хоч досить часто підносить окремі подробиці, характеристики чи авторські враження до загальних асоціацій, пов'язаних із відповідною історичною добою.

У той же час знакові явища українського минулого (монголо-татарська навала, козаччина, гайдамаччина) породжують у М. Максимовича низку яскравих образів-символів, які репрезентують переломні, масові вияви народного духу. Причому в авторському сприйнятті народ виступає не тільки як духовна субстанція, яка продукує перетворення, а й як своєрідна міфологема, що живить творчу уяву сучасника, себто витворює часову вісь минувшини – тодішня сучасність. Заразом у поглядах ученого поважне місце посідають поняття «зла», «добра», «правди». Це – позачасові, фундаментальні цінності, які виступають як найважливіші духовно-етичні мірила вартості щодо діяльності тих чи інших видатних особистостей, визначних подій і явищ.

Зрештою, попри критично-аналітичну спрямованість, морально-етичні та художньо-естетичні елементи посідають важливе місце в історичному письмі М. Максимовича. Вони представлені, переважно у вигляді невеликих оціночних або образно-символічних вкраплень, які показують авторське ставлення до переломних подій, визначних особистостей, відомих історичних праць чи пам'яток тощо.

У широкому сенсі, очевидно, слід вести мову про самотутнє поєднання критично-раціональних засад та ідеалістичних, іраціональних елементів у

дослідницьких практиках М. Максимовича. Останні не тільки досить мирно співіснують, а й гармонійно доповнюють один одного в авторських текстах.

Та, найголовніше, незавершений і синкретичний у стильовому, жанровому та видовому відношенні окремих фрагментів («уламок минувшини»), репрезентований у текстах М. Максимовича, прагне до відтворення цілісності, точніше до її конструювання. Зауважимо, що мікроісторичний сюжет у працях ученого виглядає не тільки як імпліцитне устремління до цілісного осягнення історії, а як чужорідне включення до російського гранд-нарративу, котре потенційно містить у собі програму його руйнації.

Психологічні риси українців та великоросів у сприйнятті вченого подаються у вигляді опозиції «зовнішне» – «внутрішнє», «думка» – «дійсність». Ці порівняння не доводяться М. Максимовичем до контраверсійної межі. Він навіть прагне узгодити, примирити чи навіть проігнорувати останні, зокрема вкотре згадує про монолітний Руський світ.

Однак, ностальгійні почуття автора щодо колишньої козацької слави та народної самобутності України у цих робочих записах, здається, затьмарюють навіть його щире загальноросійське лояльність. Відтак М. Максимович впритул наближається до думки про цілісність і відмінність українського історичного буття, порівняно з російською минущиною.

Схоже акцентування на своєрідності українського народного типу згодом споглядаємо в працях М. Костомарова «Две русские народности» (1861), В. Антоновича «Три національні типи народні» (1888) та інших учених.

Але М. Максимович так і не генералізує свої спостереження до лінії вододілу, за якою постають відомі формули: «дві народності» чи «три національні типи». Тому дві частини Руського світу з різною історичною долею у його історичному письмі все ж таки сполучаються в образі святої Русі, яка є основою їхньої внутрішньої єдності. Її творить метафізичний Руський дух, який, здавалося б, усуває чи нівелює історичну самобутність українців та великоросів! Іноді вона все ж таки проривається в авторській

рецепції української історії, хоч учений розглядає її як сентиментальний відголос далекої і сивої минувшини, яка не є суттєвою в контексті тодішньої сучасності.

Таким чином, стиль мислення М. Максимовича посідає виняткове місце в українській романтичній історіографії. Тим паче, що у його історичному письмі простежуються кілька пластів: 1) фактографічний, оброблений у критично-аналітичному розумінні; 2) оповідальний, який є зв'язаним, логічним і послідовним викладом подій та фактів без їхньої інтерпретації і тлумачення; 3) ірраціональні, ідеалістичні вкраплення з морально-етичною чи естетичною мотивацією, метафоричними оцінками та афористичними порівняннями, символічними співставленнями, поетичними асоціаціями, художніми замальовками природного середовища й географічної арени історичних подій, автобіографічними елементами, мемуарними згадками, полемічними пасажами тощо.

Наявність різних шарів у текстах М. Максимовича відображає не тільки співіснування відмінних стильових та світоглядних компонентів у його творчості, а й розмаїття дослідницьких, культурних, освітніх практик та інструментарію. У широкому сенсі йдеться про своєрідний сплав раціоналізму та романтизму в ідеалі науковості М. Максимовича, втіленням якого є розвідка на перехресті кількох жанрів із локальним, мозаїчним представленням минувшини.

Ці стильові особливості вченого виявляються у сполученні дослідницьких стратегій природознавця й гуманітарія з елементами історіософського осмислення (пізньопросвітницький універсалізм і метафізичний «Руський дух», сегментація об'єкта на мікроісторичні сюжети й децентралізація суб'єктів історичного руху, багатство академічних контекстів з обсягу соціогуманітаристики – мовознавство, філологія, етнографія, фольклористика та ін.), синкретичному поєднанні жанрових і видових особливостей наукових праць ученого (славнозвісні «Листи»). Означені складові й сформували

критично-аналітичний та фрагментарний стиль мислення М. Максимовича як гуманітарія (див. докладніше [538, с. 154-185; 921, 934]).

3.2. Історія як сюжет: Представлення образу

Б. Хмельницького в однойменній монографії М. Костомарова

Микола Костомаров з'явився на арені української історіографії у перехідну добу, коли залишки архаїчних канонів пізньопросвітницького раціоналізму та класицизму зазнають тиску з боку нової, потужної романтичної хвилі. Цей конфлікт супроводжувався кардинальною зміною інтелектуальних уявлень, які спричинилися до стильових перетворень у царині тодішнього історіописання.

Передусім, відбувається докорінна переорієнтація в пошуках сенсу минувшини. Традиційна просвітницька опозиція – сучасне / минуле водночас поступається місцем новітній контраверсії – минуле / сучасне. Відтак історичний сенс віднаходять не у тогочасному сьогодні, а у давньому минулому, насамперед у середніх віках. Більше того, тодішні суспільні трансформації прагнуть витлумачити спираючись на історичні ретроспекції, тобто в контексті минувшини, яка відтепер стає своєрідним культурним взірцем [522, с. 567].

Поширення романтизму на теренах соціогуманітаристики XIX ст. спричинилося до впровадження інтуїтивного проникнення до світу минувшини, яке кардинально трансформувало способи й засоби осягнення історичного часу. Тож у текстах адептів романтичного історіописання споглядаємо своєрідний сплав минувшини, сучасності та майбуття, себто синкретичне сполучення, ба навіть синхронізацію різних часових елементів.

У цьому інтелектуальному річищі постають тодішні захоплення суцільною стилізацією та просторово-часовим колоритом тієї чи іншої доби, її мистецько-естетичною репрезентацією, зокрема витворенням численних образів і замальовок, емпатією (співпереживаннями) автора з історичними героями – колективними і персональними, тотальною фрагментацією та регіоналізацією світу минулого і т. п. Така концептуалізація історичного часу докорінно змінила дослідницькі практики тодішніх учених та інтелектуалів. Ба

більше, вона ввела нові стильові канони щодо представлення минулого, передусім, надзвичайну мінливість і розмитість межі між достовірним та уявним!

Однією з найважливіших тем у творчості М. Костомарова, яка цікавила його впродовж усієї академічної кар'єри, є драматична епоха Б. Хмельницького. Хмельниччина – це переломна точка, критичний стан української минувшини у романтичному історіописанні, з якого розпочалася зміна самої духовної формації існування (переродження) України.

З Великим гетьманом та його добою нерозривно пов'язане становлення М. Костомарова як історика, позаяк монографія «Богдан Хмельницкий» (у первісній, журнальній версії 1857 р. «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России») принесла автору неабияку популярність та майже фантастичний успіх. Відтак лише за життя автора вона перевидавалася ще тричі (1859, 1870 та 1884). Ба більше, «Богдан Хмельницкий» – найголовніша студія в спадщині М. Костомарова. Зокрема, вельми символічним є той факт, що саме цю працю поклали до узголів'я історика під час прощання з ним 11 квітня 1885 р. у С.-Петербурзі.

У рецензії 1858 р. він досить точно сформулював та виклав свої вимоги до історичного роману: *«Все творіння мусить бути проникнуте головною ідеєю; єдність дії має з'єднувати окремі явища; фарби й тіні повинні бути накладені у властивому між собою співвідношенні, все має носити образ послідовності та завершеності, все має бути оживлене духом того споглядання, яке згладжує штучність та сліди роботи, і представляє цілу працю немовби витвір натхнення та раптової творчості»* [1055, с. 2].

Недаремно виклад М. Костомарова захоплює читача вже у вступі до самої студії. Адже історик оповідає не тільки про звичний перебіг подій, а й наголошує на швидкоплинності, мінливості світу історії. Він яскраво і колоритно описує становище тогочасного південно-східного прикордоння, походження та повсякденне побутування козацтва, його устрій, морально-етичні і психологічні риси тощо. Причому навіть замальовки побуту, звичаїв,

внутрішньої організації козаків, здебільшого статичні в працях інших істориків, виглядають не як спеціальні відступи, а як своєрідні стиснуті пружини, що мають у потрібний момент прискорити історичну дію.

Така надзвичайна динамічність, постійна зміна ракурсів висвітлення заворожує читацьку аудиторію, яка спостерігає як хаотичне поєднання мозаїки перетворюється в єдине, насичене фарбами історичне полотно, щоб знову розпастися, розчинитися і скласти новий візерунок. Відтак М. Костомаров фактично створює ефект «внутрішнього занурення», своєрідної присутності читача на різних актах дії трагічної та драматичної минувшини.

Одним із головних джерел динамічного викладу М. Костомарова є введення до сюжетної канви масового, колективного героя – народу. Останній виступає то як єдине органічне ціле, то як строката велетенська маса з багатьма прошарками і безліччю відтінків емоційних відчужень, переживань, морально-етичних та мистецько-естетичних якостей. Майстерне оперування цими розмаїтими характеристиками витворює іманентне враження руху, калейдоскопічності минулого. М. Костомаров немовби накладає явища та процеси світу історії на колективного героя, прагне показати його розмаїті реакції та почування.

Він розповідає про складне становище міщан, здирства євреїв-орендарів та управителів коронних маєтків, унійні змагання, ополячення й окатоличення руської шляхти тощо. Цю багатоманітність локальних сюжетів об'єднує велике духовне устремління – ідея оборони православної віри, котра спрямовує канву викладу. Відзначимо, що автора цікавить не стільки загальний виклад перебігу подій, скільки питання – як це було?! Але цю проблему історик порушує та вирішує в емоційно-чуттєвому, морально-етичному, зрештою у психологічному плані.

М. Костомаров намагається передати читачу психологічне відчуття тієї історичної ситуації, яка склалася в добу унійних змагань. За посередністю цього витвореного художньо-емоційного образу він транслює йому іншу, сконструйовану автором, суб'єктивність. Водночас історик висвітлює численні

повстання супроти поляків, розповідає про походи козаків, їхню участь у тогочасних війнах тощо. На цьому барвистому історичному тлі козацтво поступово перетворюється у «цвіт і матеріальну силу руського народу» [496, с. 40], своєрідне уособлення, репрезентанта масового героя, який має захистити його від утисків Польської Корони.

Так, поступово виявляється один із найважливіших принципів викладу М. Костомарова – передача широкого та багатогранного історичного контексту. Не випадково автор неодноразово переробляв і доповнював вступну частину у другому, третьому та четвертому виданнях цієї монографії. Втім, у вступі до цієї монографії контекстуальне впровадження відіграє ще одну роль – воно готує читача до виходу на авансцену історії головного персонального героя – Богдана Хмельницького. Тим паче, що канони романтичного історіописання вимагають зображувати появу таких постатей у драматичні, переломні миттєвості їхньої долі, які дозволяють найповніше відтворити мінливість і суперечливість історичного буття.

На сторінках монографії постать Б. Хмельницького з'являється у часи морального занепаду Речі Посполитої, коли польська шляхта остаточно втрачає «дух молодечтва, підприємливості, войовничості, пристрасть до діяльності, порив до подвигів, захоплення славою, а, отже, разом із тим здатність до руху вперед, до перемін» [496, с. 194-195]. Варто наголосити, що для М. Костомарова як історика-романтика переміни в царині духу, морально-етичних канонів громадянства (суспільства) є вирішальними, позаяк саме вони визначають момент переходу останнього зі світу історії в інобуття. Отож поява Б. Хмельницького з перспективи авторського сюжету є досить символічною з натяком на його майбутнє призначення.

М. Костомаров досить відверто розмірковує над мотивами, які вирвали головного героя з полону повсякденного буття. «Хмельницький, можливо, розпочав війну тільки для того, щоб помститися за себе, повернути права козацтва, захистити церкву та полегшити долю народів. Але короткими напівзаходами люди не могли вдовольнитися», – підкреслює історик [496, с.

303]. На цьому розмаїтому тлі Великий гетьман вступає у складні, багатогранні та суперечливі взаємини з масовим, колективним героєм.

Із детальнішим викладом подій Хмельниччини М. Костомаров змушений подавати дедалі більше колоритних подробиць і побутових деталей, які б заповнювали сюжетну канву монографії цікавими фактами та дозволяли втримати йому високий динамізм оповіді. Тим більше, що романтичне історіописання зазвичай відкидає ідею тотожності «предметного світу», котра є вислідом раціонально-просвітницької абстрагованості [579, с. 74]. За великим рахунком, перед істориком постала потреба «оживлювати» минуле, себто тотально представляти образи відомих історичних героїв. Звичайно, історичні джерела не могли повністю задовольнити автора, позаяк не містили такої величезної кількості матеріалу для художніх замальовок багатьох відомих особистостей минулого. Як бути?

М. Костомаров вирішує це питання доволі просто. Він вкладає у уста дійових осіб – монологи та діалоги, які б могли бути висловлені у той час, або, принаймні, не суперечили відомих історичним джерелам. Інакше кажучи таке представлення минувшини фактично постулювало принцип можливості як один із провідних канонів викладу М. Костомарова. Звісно, цей прийом історик іноді застосовував і у вступі до монографії.

Та безпосередньо з розвитком сюжетної лінії на сторінках «Богдана Хмельницького» його використання стає справді масовим. Відтак можливе у сприйнятті М. Костомарова часто-густо випереджає дійсне (те, що було в історії за свідченням достовірних, на думку автора, джерел), але не суперечить йому! Визнання можливого відкривало перед ученим певний простір для творчої уяви та стилізації минувшини. Адже можливе потрібно було представити у дусі відповідної доби, адаптувати до вимог історичного контексту.

Проте навіть стилізуючи історичний матеріал М. Костомаров прагне розрізнити очевидну вигадку й імовірну дію. Зокрема, він так коментує літописні повідомлення про полонення козаками великого коронного гетьмана

М. Потоцького під Корсуном (травень 1648 р.): «...подейкують нібито Потоцького одягли в сірячину, і Хмельницький, для потіхи козацтву, посадив його верхи на гармату. Це, певно, вигадка» [496, с. 299].

Зауважимо, що елементи стилізації історик переносить й на географічно-природне середовище, зокрема в описи відомих битв, військових походів, дипломатичних перемовин тощо. Саме тому М. Костомаров прагнув особисто відвідувати історичні місця, пов'язані, зокрема з Хмельниччиною (Берестечко, Біла Церква, Корсунь, Переяслав, Суботів, Чигирин та ін.).

Ще одним джерелом для стилізації минувшини в авторському викладі є етнографічний матеріал. Але слід наголосити, що етнографічна практика домінувала лише у харківський період творчості М. Костомарова (1833–1844). Натомість пізніше вона вживалася вченим для того, щоб краще представити мистецько-художній колорит української минувшини («внутрішньої історії») та повніше осягнути духовну сутність народного / національного буття.

Яскравими фарбами М. Костомаров малює події після Корсунської перемоги Хмельницького. Він колоритно описує буйство народної помсти і, водночас, показує ставлення до цього головного персонального героя. «Усі свавільства народу були відомі Хмельницькому. – пише історик. – Користуючись безкоролів'ям, він бачив у народному повстанні зручну нагоду провчити панів надовго і виконати свій план: послабити польську олігархію» [496, с. 347]. Відтепер співвіднесення множинності реакцій і почувань масового героя з діями та планами Б. Хмельницького складає основу сюжетної канви монографії М. Костомарова.

Зауважимо, що авторські пошуки різноманітних форм вираження внутрішньої сутності народу призводять до надання йому антропоморфних рис, себто якостей притаманних окремій людині. Це дозволяє історик порівнювати, зіставляти духовні почування колективного та індивідуального героїв, які відтепер стають співмірними. Зокрема, М. Костомаров наголошує на кардинальних метаморфозах, що сталися у становищі Б. Хмельницького, який із вигнанця перетворився у могутнього провідника «південноруського

народу». Автор зображує Великого гетьмана на вершині тріумфу в колі послів «владних осіб», у момент усвідомлення своєї моральної сили [496, с. 64].

Такий швидкий перехід головного персонального героя від одного духовного стану до іншого є досить характерним для творчої манери М. Костомарова та його романтичного світобачення. Адже розвиток сюжетного дійства представляє не тільки апологію славетної минувшини, а й спосіб її осягнення. Саме морально-етичні, духовні характеристики героя у певний момент його буття і складають той пояснювальний ряд, який розкриває читачеві загальну перспективу руху, що відбувається на авансцені історії.

Логіка сюжету вимагала від М. Костомарова представлення героїв і з іншого, польського боку. Одним із таких супротивників Б. Хмельницького, на сторінках монографії, є польський магнат і воєначальник, князь Ярема-Михайло Вишневецький. Автор відтворює Я.-М. Вишневецького як особу з багатьма чеснотами, яка персоніфікує давній шляхетський дух. Він називає його «войовничим Яремою» [497, с. 122], підкреслює, що його «славетне ім'я збуджувало бадьорість» [497, с. 98] у польському війську за скрутних обставин і т. п.

Ще більш цікавим матеріалом для розуміння пояснювальної стратегії історика є відтворення подій після Зборівського миру (1649), який Б. Хмельницький був змушений укласти під загрозою втратити кримського союзника у війні з поляками [497, с. 166-167]. Передусім, автор зупиняється на тогочасному духовному стані масового героя, який характеризує як неповторну та яскраву миттєвість посеред трагічного й драматичного буття. «То був славний час, але короткий і єдиний в житті південно-руського народу, – час всезагального захоплення», – зазначає М. Костомаров [497, с. 198].

Але з миром завершується і швидкоплинна «епоха слави та визволення», зникає дух тієї всестанової вільності, який панував на більшій частині українських земель, підкреслює автор. Усенародна відданість та любов до Великого гетьмана швидко змінилася відчуженням. Простий люд споглядає безпросвітність повсякденного буття, картину суцільної руйнації та татарських

грабунків. Водночас швидко постає «військовий клас» нових землевласників, яких наділяють ранговими маєтками.

На цьому місці доцільно ще раз згадати про особисту драму у дитинстві майбутнього вченого, яка закарбувалася у його пам'яті на все життя. У дитячому віці майбутній історик втратив батька, якого вбили під час пограбування. Відтак незаконнонароджений від дворянина та його селянки «панський» хлопчик опинився у становищі напівкріпосного, яким володіли його родичі. Матері М. Костомарова – Тетяні Петрівні з величезними зусиллями вдалося викупити сина з неволі у 1832 р. на гроші, що залишилися від поділу майна. Певна річ, цей незабутній, травматичний дитячий досвід прищепив автору монографії відразу до будь-яких виявів кріпосництва.

З цієї перспективи «новий устрій громадянства» руйнував чесноти Б. Хмельницького як провідного персонального героя на морально-етичній шкалі вартостей М. Костомарова-романтика, перетворював Великого гетьмана у досить суперечливу і складну історичну особистість. Але ж яким постає керманіч південноруського народу на сторінках монографії?

З під пера історика Б. Хмельницький виступає то величним, мудрим політиком та дипломатом, славетним гетьманом із неабиякою військовою кмітливістю і розважливістю, то нестримним у своєму гніві володарем, схильним до пияцтва та набожності, то простим, позбавленим аристократичних рис козацьким ватажком, який близький до простолюду. Таке представлення образу Б. Хмельницького не тільки створює ефект калейдоскопічності, а й ореол загадковості, який чарує, приваблює читача.

Заразом М. Костомаров у такий спосіб демонструє суперечності у постаті Великого гетьмана, зокрема намічає лінії його майбутнього конфлікту з народною масою. На думку автора, цей конфлікт закорінено в духовному стані тогочасного суспільства, який уже не міг опанувати ані Б. Хмельницький, ані хтось інший. «Від найпершого оголошення про повернення холопів у їхнє колишнє підданство він декілька разів видавав універсали про покору власникам, безперестанку карав неслухняних – все марно. – пише історик. –

Винних було так багато, що влада Хмельницького не могла з ними впоратися» [497, с. 264].

Дипломатичні комбінації та міжнародні зносини гетьмана з Московщиною, Кримом, Туреччиною, Польщею, Швецією на цьому тлі виглядають радше як доповнення до, власне, тих внутрішніх чинників і причин, які невблаганно наближали козацьку Україну до новітнього військового протистояння з Річчю Посполитою. «Тодішнє внутрішнє, становище України неминуче спричиняло нову війну», – підсумовує М. Костомаров [497, с. 231]. Проте початок війни історик обставляє як своєрідне ритуальне дійство, яке приводить у рух хвиля релігійного завзяття та піднесення з обох боків. Війна отримує релігійне освячення як з католицького боку – папського нунція Джованні де Торреса у поляків, так і з православного – коринфського митрополита Йоасафа у козаків [497, с. 301, 303].

Зрештою, крок за кроком історик розставляє сюжетні віхи, які торують шлях до майбутньої Берестецької катастрофи. Вони і складають його ірраціональну, ідеалістичну стратегію пояснення, котра представлена в авторському розгортанні сюжетного дійства. З цієї перспективи стає зрозумілим і костомаровський опис Берестецької битви (червень 1651 р.) з наголосом, за висловом В. Антоновича, на «окремих ефектних епізодах», а не на «стратегічних рухах обох армій» [973, с. 317]. Адже її доля для М. Костомарова була вирішена ще раніше в царині «духу», а не на ниві військового протиборства. Берестецька поразка докорінно змінила і особисте становище Б. Хмельницького, і духовний стан колективного героя. Відтак в авторських замальовках тодішньої України домінує тема тотальної руйнації, масової трагедії та загального хаосу.

Її своєрідним символом є страшна київська пожежа (її автор датує 6/16 серпня 1651 р.), яку М. Костомаров порівнює зі знищенням біблійних міст Содом і Гоморра [497, с. 410]. Водночас він яскраво описує суцільне розчарування, яке ширилося у різних прошарках української людності. Становище гетьмана в контексті цієї ситуації було вкрай складним. «Козаки

звинувачували Хмельницького через, що він кинув військо під Берестечком. У різних місцях України влаштовувалися бунтівні сходки, на яких засуджували Хмельницького як зрадника», – зазначає вчений [497, с. 397-398].

За таких обставин, уважає М. Костомаров, принизливий для козацького керманіча Білоцерківський договір, підписаний у вересні 1651 р., виглядав як «власний порятунок» зі скрути, тимчасове перемир'я, яке можна буде «легко перервати, коли буде потрібно» [497, с. 432-433]. Ще гіршим цей мир був для звичайного люду. Адже «Білоцерківський трактат кинув Україну в те ж становище, в якому вона перебувала до 1648 року: чотирирічні старання, втрата народу, спустошення Русі не окуповувалися нічим» [498, с. 1]. Проте обставини для гетьмана не покращилися і після укладання мирної угоди з Польською Коронаю. Недаремно М. Костомаров зображує тогочасну ситуацію в контексті загального безладдя й хаосу на українських теренах.

Така хитка ситуація вимагала від Великого гетьмана швидких і рішучих дій, зокрема пошуку нових союзників. Саме у цьому сенсі історик тлумачить його численні дипломатичні контакти (Туреччина, Крим, Московщина, Волощина, Молдова, Семигород, Швеція), які тільки пришвидшували поновлення війни.

Тимчасові успіхи у війні супроти Польської Корони, зокрема перемога у Батозькій битві у травні 1652 р., вже не дозволяли, на думку М. Костомарова, вирватися козацькому керманічу із негативного ланцюга подій. Тож цей успіх викликав тільки нову хвилю повсюдного плюндрування і спустошення, під час якої «діставалося не лише винним, не шанувалися ні добродієство, ні сумирність» [498, с. 36].

Отож боротьба Б. Хмельницького з Річчю Посполитою перетворювалася у війну на взаємне знищення [498, с. 57]. М. Костомаров навіть вкладає у уста короля Яна II Казимира її досить промовисте визначення – «погибельна війна» [498, с. 59]. Вона розгорталася на тлі загального духовного занепаду та зневіри. Відтоді відбувається остаточний поворот у долі козацького провідника. Черговим сигналом, поданим М. Костомаровим читачу у викладі

сюжетної канви, є загибель у вересні 1653 р. старшого сина гетьмана – Тимоша [498, с. 98]. Водночас учений акцентує увагу на побоюваннях Б. Хмельницького, який уважав, що порозуміння Речі Посполитої та Кримського ханства може призвести до погибелі України.

Так поступове розгортання сюжету вибудовує пояснювальний ряд історика, що складається, переважно з ідеалістичних, ірраціональних складових: втрата «духовної сили» як головним персональним героєм, так і козацтвом узагалі, виникнення «військового класу», який стає символом «нового устрою», – несправедливого й ганебного у морально-етичному сенсі; суцільне розчарування та зневіра народу; смерть Т. Хмельницького; крах сподівань на коаліцію супроти Речі Посполитої з іншими державами тощо.

Власне, зазначені сюжетні елементи й утворюють той переломний стан, який передує московському вибору Великого гетьмана. Зрештою, в контексті авторського зображення подій союз Б. Хмельницького з Москвою 1654 р. виглядає не стільки як природна злука з єдиновірцями, скільки як спроба знайти вихід із вкрай скрутного становища. Не випадково російський історик Г. Карпов стверджував, що в монографії М. Костомарова «поява бояр на Переяславській раді, тамтешня присяга та взагалі всі ці події подані так немовби вони з неба впали» [576, с. 140]. Ще більш послідовним є автор в оцінці негативних наслідків «Переяславської злуки», особливо у світлі дій та планів козацького керманіча. «...Загалом в Україні щось не ладилось після приєднання до Московської Держави», – наголошує М. Костомаров [498, с. 182].

Зауважимо, що події 1654–1657 рр. учений відтворює значно стисліше, ніж 1648–1653 рр. Таке скорочене висвітлення цього періоду є вповні природним для М. Костомарова, адже за канонами сюжету Хмельниччина добігала свого останнього акту на сцені української історії. Критичною точкою у добі Великого гетьмана, за версією історика, стала Віленська угода у жовтні 1656 р. За висловом автора, вона паралізувала «плани козацького гетьмана»

[498, с. 234] та поховала його надії на розділ Польщі між Московською державою і Швецією.

М. Костомаров висвітлює Віленську угоду у ширшій історичній перспективі, посеред низки інших подій та обставин, які унеможливили Великому гетьману виконати своє духовне призначення – знищити Польську державу, розділити її землі та звільнити Україну [498, с. 237]. Насамкінець автор фактично відкидає думку про можливе отруєння головного персонального героя. Натомість він приписує чи то Б. Хмельницькому, чи то народу авторство алегоричного поетичного образу про бідну чайку ображену двома птахами, з якими пов'язує гірку долю Південної Русі [498, с. 239]. Так, на сторінках монографії, Великий гетьман переходить з авансцени історії в світ інобуття.

Таким чином, зазначена монографія М. Костомарова, попри відсутність чітко сформульованих узагальнень та висновків, які інколи представлені у його рецензіях та публіцистичних розвідках, репрезентує достатньо цілісне відтворення доби Хмельниччини. Тим паче, що історик був одним із перших учених в українському історіописанні, який сконструював оригінальну структуру суб'єктивності. Вона включає автора, створені ним образи, сюжетне дійство з колективним і персональними героями, читацьку аудиторію, котрій адресуються і передаються ці елементи.

Саме продукування такої структури суб'єктивності стало запорукою феноменального успіху монографій М. Костомарова, зокрема його студії «Богдан Хмельницький», серед широких кіл громадськості. Більше того, історик-романтик започаткував монографічну розробку української історії, яка сприяла швидкому поширенню зазначеного виду і жанру наукової продукції.

Свій спосіб викладу М. Костомаров в одній із праць схарактеризував як «складання» [588, с. 610] монографій із певних джерел. Його виклад спирався на кілька базових принципів: контекстуальне висвітлення подій та явищ, визнання за автором права представляти можливе у статусі дійсного, що дозволило стилізувати минуле спираючись як на етнографічний та

географічний матеріал, так і шляхом упровадження героїко-художніх елементів, зокрема уявних монологів та діалогів відомих історичних постатей.

Зауважимо, що романтичне історіописання передбачало введення на авансцену минувшини масового, колективного героя – народу. Останній виступає як тотальне ідеалістичне, ірраціональне включення, яке є джерелом історичного руху і, водночас, вищим позачасовим мірилом вартості у романтичному світобаченні. Відтак для розкриття множинності дій, емоційних почувань та психологічних реакцій масового героя М. Костомаров застосовує розмаїтий дослідницький інструментарій.

Скажімо, він наділяє народ морально-етичними, мистецько-естетичними якостями та антропоморфними рисами, які дозволяють порівнювати його з визначними історичними особистостями, наприклад із Великим гетьманом, відтворювати конфлікт колективного і персонального героїв тощо. М. Костомаров використовує й емпатичне проникнення до внутрішнього світу видатних особистостей, зокрема демонструє їхній духовний стан та морально-етичну мотивацію дій і вчинків. Він показує мінливість та суперечливість духовних характеристик («моральна сила», «ідеал», «ідея», «справедливість» і т. п.) і персональних героїв, і цілих станів суспільства, приміром козацтва, які, власне, і визначають їхнє призначення в той чи інший момент історичної дії.

Минувшина конструюється М. Костомаровим на кшталт драми, що виявляє конечність та нескінченість історичного буття, пов'язує минуле, сучасне і майбуття, зокрема героїчне та трагічне, в єдине сюжетне дійство. Адже сюжет є центральним елементом викладу, який сполучає його дослідницькі практики (етнографічну, літературну та ін.). Водночас сюжетна лінія представляє його ідеалістичну, ірраціональну стратегію пояснення історії, в якій дивним чином поєднуються вимоги до критичного і достовірного тлумачення минувшини з художністю й образністю викладу фактографічних відомостей.

Відзначимо, що художнє представлення української минувшини доведене М. Костомаровим до крайньої, практично граничної межі, яку дозволяли

тодішні канони наукової праці. У цьому виявляється мистецька-художня абсолютизація стилю романтиків, яка, за висловом російського філософа Олексія Лосева, подавалася вище будь-якого буття [601, с. 46]. Така стратегія пояснення відображає героїко-художній стиль мислення М. Костомарова як історика з морально-етичним та мистецько-естетичним ідеалом науковості.

Звичайно, такий пояснювальний ряд майже не сприймався вченими, зорієнтованими на аналітичне витлумачення історії та сцієнтистський ідеал наукових знань, скажімо в контексті позитивістських взірців мислення. Однак, інтуїтивне конструювання минувшини, попри численні недоліки (апологія героїко-легендарних мотивів, психологічний редуціонізм, ідеалізація колективного героя, фактографічні перекручення, приховані апокрифи та низка ін.), впритул наближало М. Костомарова та інших істориків-романтиків до проблеми Іншої суб'єктивності, осягнення якої вже відбувалося на теренах дослідницьких практик ХХ ст. (див. докладніше [538, с. 186-268; 906, 910, 914, 922, 924, 936, 938, 942]).

3.3. Позитивізм у пізньоромантичній рецепції П. Куліша

З-поміж українських істориків-романтиків, яким зазвичай властиві багатоманітні сполучення дослідницьких практик (етнографічна, мовна, літературна, археографічна, археологічна, антикварна та ін.), творчість Пантелеймона Куліша вражає своєю розмаїтістю і неподільним єднанням різних компонентів. Скажімо, дивує різноманітне і незвичайне поєднання його громадських, інтелектуальних та культурних ролей: письменник, публіцист, перекладач, просвітник-популяризатор, мислитель-інтелектуал та провідник національно-визвольного руху і, водночас, оригінальний дослідник-аматор, який залишив на полі академічної історіографії яскравий, неповторний слід. Недаремно знаний дослідник інтелектуальної біографії та спадщини цього українського мислителя Є. Нахлік обстоює думку про синкретичність його світогляду [520, с. 28].

1860-ті–1880-ті роки у біографії культурника П. Куліша виглядають як доба складних інтелектуальних, світоглядних та життєвих викликів і випробувань своїх сил на ниві багатоманітних соціальних практик, зокрема у досить незвичних ролях: чиновника-русифікатора на імперській службі у Царстві Польському, провідника національно-культурницького руху на Галичині, поборника українсько-польського порозуміння, перекладача й популяризатора Святого Письма тощо.

Водночас варто взяти до уваги й інтелектуальні канони позитивістської хвилі, яка домінувала в науковій та суспільній думці 1860-х–1870-х років на теренах імперії Романових, зокрема орієнтацію багатьох істориків на відомі культурні взірці. Видається, що ці соціокультурні імпульси й інтелектуальні новації справили помітний вплив і на загострену, гіперболічну, схильну до крайнощів рецепцію П. Куліша, зокрема стали каталізаторами його ревізійністського повороту 1870-х років.

Зазвичай переломну роль у творчому спадку П. Куліша відводять тритомній «Истории воссоединения Руси» (СПб., 1874. – Т. 1–2; М., 1877. – Т.

3), яка ознаменувала докорінну метаморфозу його поглядів. Ця студія високо цінувалася М. Грушевським, який наголошував, що, попри своєрідні інтелектуальні вподобання її автора, це – «все-таки твір *дуже талановитий, і дуже цінний* навіть з *науково-історичного* (курсив М. Грушевського. – *Авт.*), дослідницького становища» [780, с. 30].

Ймовірно, витоки авторських задумів з обсягу цього проекту сягають, щонайменше, початку 1867 р. Зокрема, у листі від 1 лютого того ж року до М. Костомарова П. Куліш повідомив про свій намір написати книжку з історії виникнення та поширення козацтва до часів Б. Хмельницького [519, с. 242]. Крім того, кілька праць П. Куліша з історії козацтва побачили світ ще на початку 1860-х років.

Втім, із часом у первісні плани П. Куліша були внесені істотні корективи. «“Историю воссоединения Руси” не веду я далій, а перероблюю, скільки моєї моги серед хуторного безлюддя; ба й самий перероб я тільки програмую собі мовчки. *Програму перероб неповну ще скомпонував я під назвою “Отпадение Малороссии от Польши”...*», – зазначав письменник у листі до О. Барвінського від 28 липня 1889 р. [222, с. 208]. Останню працю він спершу розглядав як «*вироблений фундаментально конспект до писання IV-го і дальшого томів Истории воссоединения Руси*», про що згадував у листі до Івана Пулюя 3 серпня 1878 р. [244, с. 228].

Мабуть, у процесі роботи студія «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» істотно розширилася. Відтак автор вирішив видати її як самостійну працю, але на перспективу продовжував розглядати як частину свого багатотомного проекту. Заразом давалися ознаки й громадські зацікавлення П. Куліша. Зокрема, висловлюють думку (В. Шенрок), що він хотів виданням зазначеної роботи перешкодити відкриттю пам’ятника Б. Хмельницькому у Києві, яке відбулося 1888 р. [667, с. 212].

П. Куліш навіть почав писати українську версію цієї студії – «*Повість про Українську землю, як вона вибилась із-під Польщі і прийшла під Московську державу (1340–1654)*», але згодом облишив цей задум [519, с. 391]. На думку

сучасних дослідників, «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)» виглядає значно слабше в історіософському сенсі, порівняно з опублікованою версією «Истории воссоединения Руси» [888, с. 200].

Врешті, навіть після видання «Отпадения Малороссии от Польши (1340–1654)» П. Куліш трактував цю працю як «програму майбутньої своєї роботи» [27, арк. VIII], себто оновленої версії «Истории воссоединения Руси». На «чотири томи “Історії воссоединения Руси” і на три томи “Отпадения Малороссии от Польши” дивлюсь я з упованням, що вирвусь таки в Варшаву, Петербург і Москву (а може й за границю) та й *вироблю з цього накиду твориво скрізь повне і в повняві своїй гармонійне*», – зазначав він у листі до М. Павлика від 28 листопада 1892 р. [244, с. 274].

Однак, не так сталося, як гадалося. Невпорядковане хутірське життя й господарські клопоти, новий-старий просвітницький проект із перекладу Біблії українською мовою, на якому повною мірою сконцентрувалися інтелектуальні й фізичні потуги письменника з 1893 р., кінець-кінцем, відсунули його наміри з кардинальної переробки другої, розширеної версії «Истории воссоединения Руси» на невизначений термін.

Зазначена праця залишилася і дійшла до нашого часу у вигляді «накиду» – авторського списку, в якому лише намічене первісне групування матеріалу. Цей список до другого, доповненого, переробленого та неопублікованого видання «Истории воссоединения Руси» складається з семи томів [27-33]. Останні томи складені, головним чином, із матеріалів іншої опублікованої студії «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)».

У процесі написання та підготовки «Истории воссоединения Руси» П. Куліш вносив і певні корективи до загальної конструкції багатотомника. Зокрема, у другому томі він повідомив про намір включити до багатотомника зібрання джерел – «Материалы для истории Воссоединения Руси» (вийшов тільки один том у 1877 р.) та бібліографічних, рецензійних матеріалів і розвідок, у т.ч. й інших авторів – «Критико-библиографические Работы для Истории Воссоединения Руси» (не вийшло жодного тому). Автор також

підготував другий том «Матеріалов» до історії козацтва на початку XVII ст., однак, так і не зміг його опублікувати. За свідченням В. Романовського, 1919 р. цей том планувала видати Українська академія наук, але також не реалізувала даний проект [869, стб. 1802].

На цьому місці варто відзначити, що запланована архітектоніка зазначеної багатотомної студії вкотре виявляє стильовий синкретизм П. Куліша, який простежується ще в його працях «Україна. Од початку України до Батька Хмельницького» та «Записки о Южной Руси». Проте конструкція «Истории воссоединения Руси» має і суттєві відмінності, позаяк в цій праці йдеться вже не про стилізоване представлення минувшини у сенсі наслідування чи потрактування пам'яток народного / національного духу, а практично представлено повноцінне інформаційне забезпечення великого авторського тексту, себто його джерельний та критично-бібліографічний супровід!

Передусім, варто зупинитися на авторських мотиваціях, проголошених П. Кулішем у зазначеному тритомнику. Вони сформульовані дещо в абстрактному, ідеалістичному вигляді. Автор наголошує, що пропонує цю працю для ствердження «фабули історії південноруського світу» і навіть поступається своїм «досягненням ідеалу, виношуваного в думці» [499, с. I]. Тож спершу видається, що йдеться нібито про практичну, компромісну візію української історії! Та це враження ефемерне. Натомість П. Куліш із властивою йому категоричністю стверджує: «Не жага “суєт славиці”, а жага духовної свободи змусила його представити свою роботу раніше можливої для неї довершеності» [499, с. III]. Ця сентенція акцентує увагу на критичному, самоцінному потенціалі студії, на проголошенні інтелектуальних новацій. Бо йдеться про духовну свободу історика й письменника, а, щонайменше, про його звільнення від світоглядних пут!

Власне, квінтесенцію своїх поглядів П. Куліш проголошує вже на першій сторінці твору: «Є щось виправдовуюче в тріумфі навіть і грубої сили над безсиллям її противників, якщо це торжество йде поступово та не змінює своєму характеру протягом цілого ряду сторіч. Видовище природи, в

найвеличніших і найменших її розмірах, заспокоює наше почуття, що обурюється супроти цієї думки, котра на кожному кроці являється нам у живих прикладах. *Таке виправдовуюче своєю послідовністю торжество становить Русь стосовно Польщі*» [499, с.1]. В іншому місці праці автор висловлюється ще категоричніше: «Сила – в історії єдине мірило значимості, позаяк вона знаменує життєвість, а життєвість означає право на життя, тобто – незаперечну правду» [500, с. 371-372]. Наведені зауваги дозволяють констатувати натуралістично-позитивістські нотки у розумуваннях П. Куліша.

Протягом 1850-х–1860-х років «сила» розглядалася автором, переважно у морально-етичному розумінні, що відображало його романтичне світобачення. Кардинальні зрушення щодо інтерпретації вказаного поняття споглядаємо саме в «Истории воссоединения Руси». З одного боку, цей термін визначається через традиційні морально-етичні прикмети («правда»), властиві романтикам. З іншого боку, спостерігаємо натуралістичне тлумачення вказаної дефініції, зокрема наближення її до природничих категорій («життєвість»). Причому і сама «правда», як одна з позачасових цінностей чи мірил вартостей романтиків, визначається за посередництвом позитивістських термінів «життєвість» і «поступовість».

Отож наведені цитати незаперечно свідчать про своєрідні інтелектуальні впливи на творчість П. Куліша, а за великим рахунком – про суттєві вкраплення позитивізму у його пізньоромантичному світобаченні. Відтепер історія сприймалася ним не тільки як система з морально-естетичними нормами, а й з природничими та соціальними законами. Такі інтелектуальні перетворення звичайно не були швидкоплинними.

Крім того, варто відзначити руссоїстські впливи на світосприйняття й історичні погляди П. Куліша ще на зорі його творчості, зокрема на загальну креативність його стилю мислення. Відтак його особистість з-поміж інших українських романтиків виявилася, мабуть, найпридатнішою для засвоєння натуралістично-позитивістських канонів. П. Куліш вивчає твори засновників позитивізму, зокрема у його чернеткових записах віднаходимо виписки з

праць англійського філософа і соціолога Герберта Спенсера [36, арк. 75, 82, 192]. У його записнику середини 1880-х років споглядаємо нотатки зі студій Г. Бокля, О. Конта, Г. Спенсера та американських позитивістів [26, арк. 12зв, 51, 67].

Зрештою, постає питання: як узгоджуються позитивістські впливи з його пізньоромантичними стилем мислення? Певний матеріал для тлумачення цієї інтелектуальної взаємодії міститься в його сентенції про «суд історії». *«На цьому суді історія робиться не за іншим почуттям, як за усвідомленням праведності життєвого начала порівняно з началом не таким життєвим, – звичайно в області духу, а не матерії, в області ідеї, а не форми», –* підкреслює П. Куліш [499, с. 3].

Така констатація пріоритетності духу, ідеї, зрештою метафізичне апелювання до вічності дають вагомі підстави стверджувати, що автор «Истории воссоединения Руси» залишається істориком із романтичними ціннісними орієнтаціями, скерованими на морально-етичні канони, хоч останні вже не виглядають такими беззастережними, як раніше. Навпаки природничі закони слугують йому для того, щоб означити вироблення нових духовних засад, себто задати вектор новітніх творчих пошуків. Зазначена сентенція П. Куліша виявляє і його прагнення подолати козакофільську апологію в історіописанні за рахунок уведення нового позачасового мірила вартості – натуралістичної, матеріальної «сили», яка водночас є виразом морально-етичних норм, духу.

У вступному слові до «Истории воссоединения Руси» П. Куліш фактично вводить читача до предмета своєї студії й окреслює канву викладу матеріалу, зокрема змальовує процес польської колонізації та його основні риси. Саме з цієї перспективи автор і визначає об'єкт історіописання – історію південно-західної Русі, точніше тієї частини Руського світу в контексті польсько-татарсько-московського пограниччя. Причому він сприймає Руський світ не стільки як певну історико-географічну територію, скільки як соціокультурний

простір, на якому панує вічеве право, що уособлює певний громадський ідеал [499, с. 8].

У списку до другого видання «Истории воссоединения Руси» П. Куліш навіть подає спеціальну главу «Общий взгляд на воссоединение Руси», в якій постулює провідні положення такої концептуалізації минувшини. «Незалежність та велич “нової для Європи та Азії держави” ґрунтувалася на єдиновладді, якого марно прагнули київські, литовські, польські князі та королі, і котре довело свою життєву необхідність тріумфом над республіканськими, так званими народоправними русько-литовсько-польськими системами.

Ці охоронно-політичні системи були непридатними тоді, як для нашої руської, так і для литовсько-польської цілості, які б не були наші ідеали відносно руського майбуття – і тому-то політичний розрив того зв'язку, який Русь Південну одвічно з'єднав з Руссю Північною повело їх шляхом життєвої необхідності до возз'єднання (підкреслення П. Куліша. – *Авт.*). Ось головна думка історії загальноруського життя. Вона слугує керівною ниткою в лабіринті протилежних єдиновладдю устремлінь, на які, по-моєму, варто дивитися як на вираз відцентрової сили в творенні Великого Руського Світу під всепереможною дією доцентрової сили», – зазначає автор [27, арк. 10зв.-11].

Отже, боротьба Південної Русі з Польщею та подальше «возз'єднання» з Москвою у репрезентації П. Куліша це боротьба не стільки двох «фізичних сил», скільки змагання відмінних морально-етичних ідеалів, що випробовуються на міцність «життєвою необхідністю». Проте у поданій авторській сентенції вгадуються й відомі романтичні опозиції, хоч і з позитивістськими включеннями: народоправство / єдиновладдя, федерація / єдинодержавність. На цьому місці варто підкреслити, що навіть пізній П. Куліш сприймав конфлікт в історії як духовну конфронтацію на теренах віри, права, політики, а фізичне, матеріальне протистояння вважав лише відображенням, зворотною стороною ідейних змагань. Процитований пасаж

відображає й авторські уявлення про історичний рух і його суб'єкти – держави, народи, соціальні спільноти, зрештою – ідеї й ідеали. Саме останні перевіряються іспитом на «життєвість» судом історії, що є виразом права природного.

Заразом П. Куліш досить своєрідно сприймав минувшину, зокрема поділяв її на історію подій та історію думок. Така специфікація вказує на надзвичайну проникливість П. Куліша як історика, який не тільки тонко відчував перетворення на ниві минувшини, а й усвідомлював особливості їхньої рецепції громадськістю. Отож інтелектуальні та світоглядні основи «Истории воссоединения Руси» є вельми своєрідними і визначаються поєднанням пізньоромантичних засад із раціонально-просвітницькими й позитивістськими вкрапленнями.

У викладі П. Куліша постає той контекст минувшини, що найповніше відображає сутнісні риси того чи іншого суспільного стану, динамічні й суперечливі процеси у різних зрізах людського буття: війни, повстання, військовий побут, колонізація земель, релігійні змагання, духовні та культурні перетворення, державна організація суспільства тощо. Соціальна, економічна та культурна поверхня історичного руху і навіть глибинні процеси у політичній сфері подаються у текстах П. Куліша лише як тло, яке більш яскраво відбиває та показує те, що відбувається за присудом історії (суду історії чи культури, цивілізаційного поступу, Божого Провидіння) в царині ідеї, духу. В інтерпретаціях історика поєднуються натуралістичні мотиви, що химерно сполучаються з морально-етичними і релігійними нотками, повчаннями й екскурсами. Останні часто сприймаються як афористичні вислови. Приміром, його думка про історію як науку: «*Брехня – неминуча хвороба історії, ледве чи виліковна*» [500, с. 93-94]

П. Куліш тримається асиметричного способу викладу матеріалу з переходом від однієї площини світу історії до іншої: від військово-політичної до господарської та культурної. Заразом його історичне письмо вирізняється поляризацією проміжних узагальнень, численними протиставленнями явищ,

подій та фактів, ретроспективними екскурсами тощо. Він упроваджує і низку символічних образів із позачасовим значенням, а інколи з біблійними мотивами. Наприклад, могили – символ смерті та слави [499, с. 151], Україна – земля обітована, що «тече молоком і медом», пограниччя як межа культур, терен протиборства держав і, водночас, простір, на якому сполучається фантастична плодючість із неймовірною руйнацією, фаталізм – із надзвичайною звитягою людського духу. П. Куліш не прагне рівномірно висвітлювати різні зрізи минулого. Натомість він акцентує увагу на тих аспектах буття, які вважає важливими для відтворення рушіїв світу минувшини, пояснення історичних перетворень та явищ тощо.

Така авторська манера є не стільки даниною романтичному історизму й естетизму, скільки самобутнім способом виявлення певних чинників, які сформували те чи інше явище, зумовили перебіг конкретної події тощо. Саме з означеної перспективи П. Куліш висвітлює появу та побутування українського козацтва. Його виникнення він пов'язує з конфронтацією різних суспільно-політичних систем та ідей громадського буття у пограничному трикутнику між Польщею, Кримським ханством і Росією. Козацтво постає у його конструкції української історії і як соціальна спільнота, і як ідеал, зокрема як «протиборство руського духу татарському». П. Куліш вважає, що у козаччині втілювався ідеал рівноправності, який у різні часи української минувшини репрезентували віче, копа (автор називає його «віче без князя» [499, с. 225]), рух православних братств та ін.

Пізній П. Куліш сприймав козацтво як багатовимірне явище з різних перспектив і масштабів. У його рецепції козацтво – це не тільки сила, що протидіяла «азіатському хижацтву» [499, с. 44], а й своєрідний спосіб життя – козакування. На його думку, складні умови виживання на прикордонні кількох держав, невідворотність плину буття та трагічно-катастрофічне сприйняття життя, різкий контраст між показною зовнішньою веселістю, розвагами й меланхолійністю внутрішніх відчужень, висока психологічна напруга сформували своєрідне відчуження козацтва від навколишнього світу з його

звичними зацікавленнями, втіхами і благами, що найкраще виявилось у суворому й аскетичному запорозькому побуті [499, с. 66].

Отож П. Куліш обстоює думку, що вічна боротьба козацтва за існування, подібно до тваринного світу, не тільки відокремила цей стан від цивілізованого суспільства, а й звела його інстинкти до найпростіших, найпримітивніших, розбійницько-грабіжницьких, серед яких майже не залишалось місця морально-етичним чеснотам, передусім, релігії [500, с. 270]. Втім, за візією автора, козацтво – це не лише спосіб життя, а й «народний ідеал рівноправності в грубій формі» [499, с.167], ідеал «вільного життя» [500, с. 158], відваги та молодечтва.

П. Куліш приділяє значну увагу не тільки психологічним та моральним характеристикам козаччини, а й соціально-економічному становищу цієї спільноти, що виказує певні елементи як романтичних, так і позитивістських підходів. У функціональному плані він розглядає козацтво як породження польської культури, наріст у суспільному організмі Речі Посполитої на обширах «східних кресів». Тому існування козацтва як стану («військово-промислової корпорації») він зіставляє з побутуванням шляхти. На його переконання, саме змагання «шляхетського духу» з «козацьким духом» значною мірою й визначило перебіг польської та української історії. Та найгостріші зауваги історика спрямовані супроти моральних засад існування козацтва як стану, які у романтизмі традиційно вважалися неодмінним атрибутом його духовного буття, значимості на авансцені минувшини.

Зрештою, дегероїзація та деміфілогізація козацько-гетьманської минувшини підштовхнула П. Куліша до пошуків нового-старого культурного взірця в українській історії. Таким культурницьким ідеалом стала давня Русь, яку історик називав Старою Руссю, а Московщину-Росію – Новою Руссю. Тож киево-руська спадщина в авторському представленні отримала похідну назву – «старорущини», а українська мова – староруської мови [37, арк. 6].

Властиво, у цьому поділі, хоч і у знятому вигляді, вгадуються давні відголоски відомої полеміки «південців» та «північан» щодо «руського

первородства». За візією П. Куліша, Стара Русь – це не тільки ідеалістичний зразок, а й важливий приклад дієвості культури у просторі української історії.

З такої перспективи авторський поділ на Стару / Нову Русь виглядає як спроба пошуку відповідних культурних мірил історичного руху, зокрема його знакових, доленосних перетворень. Врешті, настанови Божого Провидіння чи природничих законів у контексті дослідницьких практик потребували досить точних аксіологічних критеріїв щодо розрізнення складної, дискретної та суперечливої української минувшини.

Зауважимо, що «История воссоединения Руси» виявляє й іншу рису пізнього П. Куліша як дослідника – тонке розуміння гетерогенності суспільства. Тим паче, що на історичній арені, відтвореній автором, виступають не тільки козацтво, шляхта та панство, а й міщанство, селянство, православне й католицьке духовенство та інші соціальні верстви і прошарки, які відіграють самобутні, часто-густо досить складні і суперечливі ролі. Така замальовка соціальної площини світу історії істотно відрізняється від традиційних взірців романтичного історіописання, в яких різні спільноти подавалися як складова частина масового, колективного героя – народу / нації чи у вигляді дихотомії: вищі стани / низи, аристократія / чернь і т. п. Виключення робилося тільки для козацтва, котре вважалося загальнонародним репрезентантом та його антагоніста – шляхти.

Цікавим видається й термінологічний апарат в «Истории воссоединения Руси», в якому одночасно побутують як означення, властиві романтичному історіописанню – народ, козацький дух, шляхетський дух, ідеал, правда, мораль, сила, безсилля, так і їх позитивістські аналоги – громадянське суспільство, корпорація, клас, поступовість, поступ, життєвість, асоціація розумової та фізичної праці, закон тощо. Вочевидь, вертикальне та горизонтальне структурування соціальної і політичної поверхні історичного руху потребувало від історика певних термінологічних новацій, порівняно з відомими взірцями романтичної історіографії. Та навіть досить поширені на теренах романтичної концептуалізації поняття автор переосмислює і трактує у

відмінному сенсі. Приміром, поняття «народ», яке П. Куліш у 1840-і – на початку 1860-х років зазвичай уживає у розумінні етнічної, колективної й антропоморфної спільноти, в «Истории воссоединения Руси» здебільшого тлумачиться як організм у природному та соціально-історичному середовищі, хоч іноді розглядається і як духовна спільність.

Отже, зміна історичного масштабу у світосприйнятті П. Куліша істотно підважує, ба навіть зводить нанівець позитивістські уявлення про поступовість, яку він визнає тільки на високому рівні загальності (історії держав, народів / націй) у тривалій історичній перспективі. «Якщо серед світу закам'яного та світу, що розвивається так поривчасто шляхом сумнівного для нас поступу, виник, протягом тисячоліття, світ самобутнього життя, який лише верхівками чи фракціями своїми уподібнюється і західному європеїзму, і східному китаїзму: то *історія, котра визнає законність кожного політичного і суспільного явища, не може заперечувати необхідності, а відповідно й розумності, тієї очевидної недовіри до поступу Західної Європи, який характеризує великий руський світ із часів першого його організатора та характеризує його навіть у наш час*», – відзначає історик [501, с. 270-271]. Ця заувага є показовою для розуміння амбівалентності авторських поглядів щодо цивілізації та поступу в історії, в яких побутують як позитивістські, так і пізньопросвітницькі й романтичні складові.

П. Куліш конструює об'єкт історіописання – Руський світ у суперечливому сенсі як на пізньоромантичних, так і на позитивістських засадах із вкрапленнями раціонально-просвітницьких компонентів. Первинною основою цієї конструкції є ідеальні складові (вічеве право, руський дух, ідеал і т. п.), які співіснують із натуралістичними, природничими законами. Відтак рушії історії належать як до духовної, ідеальної сфери, так і до матеріально-фізичного світу, хоч визначальними вважаються перші. Саме у царині духу відбуваються головні перетворення, які, зрештою, реалізуються в матеріальному просторі.

Загалом стиль мислення П. Куліша складно схарактеризувати якоюсь абстрактною й універсальною формулою, особливо з перспективи авторської стратегії пояснення минувшини. Схильний до тотальної формалізації історик та письменник, однак, ніяк не міг окреслити свій ідеал науковості, зокрема уявити і зафіксувати аксіологічні, ціннісні параметри продукованого ним епістемологічного взірця.

Передусім, він орієнтувався на конструкцію монументальної, багатотомної праці, яка первісно виглядала як кількатомна монографія, хоч у подальших планах і переробках набувала певних ознак великого тексту – потенційного гранд-нарративу. Позаяк історичне письмо П. Куліша слугувало моралістичним, виховним цілям, то у його студіях надзвичайно гостро порушувалося питання про соціальні й культурні зразки для наслідування. Та й естетичні компоненти його світогляду нав'язують до специфічного розуміння Культури як вічної, нетлінної духовної основи.

Така Надмета у царині історії повсякчас руйнувала аксіологічні складові його епістемологічного взірця та всієї дослідницької стратегії, а за великим рахунком – весь ідеал науковості. П. Куліш раз у раз опинявся у зачарованому колі інтелектуальних крайнощів, світоглядних екстрем, часом образливих інвектив супроти українських, російських, польських діячів. Приміром, варто згадати його спробу замирення «двох найгарніших слов'янських народностей» [596, с. 20], репрезентовану на сторінках «Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 року». Ще цікавіше виглядає його вражаючий поворот 1883–1884 рр. до морально-етичних і культурних вартостей ісламського світу, який виявився у поемі «Магомет і Хадиза» (1883) та інших творах. Нарешті, культурно-просвітницький проект із перекладу Біблії, що видавався П. Кулішу найважливішим на схилі життя.

Саме неспроможність зафіксувати, оформити свій ідеал науковості, який поставав як сполучення різнорідних ціннісних настанов – культури, природи, моралі й релігії, що змагалися у його світогляді між собою, вочевидь, становило головну проблему у стильовій формації П. Куліша як історика.

Імовірно, саме з цим, пов'язаний той інтелектуальний стан пізнього П. Куліша, який Є. Нахлік означає як «епістемологічну невпевненість» [520, с. 24]. Властиво, йдеться про спосіб / способи узгодження інтуїтивних, ірраціональних (романтизм), аналітичних (позитивізм, раціоналізм) та прагматичних (культурництво) компонентів мислення у поглядах та світосприйнятті П. Куліша.

Так чи інакше, стиль мислення П. Куліша виявляє не тільки амбівалентні засади авторської конструкції української історії, а і його сильні та слабкі риси як дослідника. З одного боку, це – багатовимірне, часто-густо поляризоване зображення минулого у різних площинах (соціальна, економічна, політична, духовна, культурна, церковна) та ракурсах (польський, російський, почасти навіть татарсько-турецький), порівняльне висвітлення різних соціальних спільнот, дегероїзація козаччини, тотальна генералізація провідних ідей у моралістичному сенсі та ін. З іншого боку, гіперболізація руйницької ролі козацтва і, як наслідок, – обстоювання русофільської чи полонофільської концептуалізації української історії.

Наприклад, автор фактично усуває з історичної авансцени масового, колективного героя – народ / націю, принаймні, у тому вигляді, в якому останній побутує у романтичному історіописанні. Відтак одна з головних ірраціональних складових історичного буття романтичної історіографії зазнає суттєвих перетворень. Натомість П. Куліш рельєфно відтворює соціальну гетерогенність суспільства, диференціює ролі окремих станів і прошарків, тобто впроваджує елементи елітарного підходу в історичну реконструкцію.

Однак, П. Куліш все ж таки зберігає пізньоромантичну орієнтацію, хоч і з позитивістськими включеннями, зокрема прагне компенсувати таке вилучення введенням новітніх позачасових, ідеальних мірил вартості («суд історії», «суд культури») та провідних ідей історичного руху – «возз'єднання», польське «культурництво» і т. п. Тож окреслення П. Куліша як консерватора спонукає до виокремлення тієї традиції, того ціннісного ядра, яке гармонізує світогляд цього типу, себто врівноважує різні стильові шари. Та видається, що

П. Куліш – романтик, культурник-консерватор і, заразом, просвітник-ментор перебував у пошуках цього «золотого співвідношення» інтелектуальних, культурних та аксіологічних компонентів світосприйняття до кінця свого життя (див. докладніше [538, с. 269-318; 909, 913, 923, 938]).

РОЗДІЛ 4. НА КУЛЬТУРНИХ ТЕРЕНАХ «ПЕРШОГО» ПОЗИТИВІЗМУ

Позитивізм привніс на культурні терени історіописання нові пізнавальні й аксіологічні орієнтири, передусім гносеологічний оптимізм і раціоналізм, себто надзвичайну віру в силу знання та людського інтелекту, начебто спроможного досягнути всі таємниці природи і суспільного розвитку. Первісно адепти позитивізму прагнули «передбачити» минуле, щоби пізніше «перенести» на прийдешність раціонально осмисленні та відкриті закони руху і буття «соціальної природи».

На перехресті такої непорушної віри в інтелект та передбачення майбуття постала славнозвісна позитивістська ідея невинного Поступу, яку іноді тлумачать як секуляризований замітник «вічного Бога». Загалом віра в Поступ у другій половині XIX ст. відображала той дух агностицизму й атеїзму, котрий перетворився на своєрідний світський замітник сакральних почувань. Адже О. Конт, попри незмінну впевненість у кінцевому тріумфі людського Ratio, вважав, що суспільство може підтримувати власну зв'язаність і навіть моральну єдність лише спільними віруваннями.

Такі трактування видаються досить правдоподібними, позаяк контівська візія спричинилася до побутування своєрідного позитивістського культу людства, який сполучив раціональну доцільність із гуманістичними й антропологічними ідеями. Причому цей світський культ, який І. Лисяк-Рудницький влучно назвав «ерзац-релігією в стилі позитивізму» [508, с. 308], мав не тільки відповідні обряди, святкування, а й навіть своїх праведників, названих «благодійниками людства». Відтак новими «святими» стали Х. Колумб, М. Коперник, І. Ньютон та інші знамениті вчені й винахідники.

За контівською версією позитивізму, «догмат поступу» тлумачився як «безперервне поліпшення нашої (людської. – Авт.) природи, як головної мети поступального руху людства». Потужні індустріальні перетворення та величезні соціальні трансформації середини XIX ст., які англійський історик

Е. Гобсбаум влучно охрестив «драмою поступу» [658, с. 10], немовби унаочнювали провідні позитивістські ідеї. Тому промисловий поступ був своєрідним соціокультурним підґрунтям, на якому сформувався й розквітнув самобутній ореол позитивізму.

Ідея поступу циркулювала на теренах соціогуманітаристики у різноманітних варіаціях, зокрема у вигляді природно-географічної, культурної, духовної, соціальної, економічної, суспільної (чи іншої!) конечності історичного руху! В інтелектуальному сенсі такий спосіб думання тяжіє до просвітницького Розуму з його природно-правовими та механістичними канонами. Недаремно німецький соціолог К. Мангайм уважав, що «раціоналізм позитивістів є *прямим продовженням класичного раціоналізму*, бувшого доменом французького духу» [609, с.10]. Вислідом таких настроїв стала натуралістична програма пізнання на обширах соціогуманітаристики, в межах якої суспільство розглядалося як частина світу природи, а соціальне буття – як різновид природного життя. Метафізичні доктрини були відкинуті, принаймні, відсунуті на другий план.

Тогочасні прибічники позитивізму вважали, що пізнання законів природи, які наука вже відкрила чи виявить незабаром, стане універсальною відмичкою до таємниць та загадок суспільства. Зокрема, відомий англійський історик-позитивіст Г. Бокль стверджував, що між «людськими діями та законами фізичними має бути близька схожість» [771, с. 396]. Деякі адепти позитивізму навіть ототожнювали суспільство з «соціальною природою». Такі уявлення зумовили трансформацію провідних ідей історіописання, зокрема органіцизму. На відміну від романтичного світобачення, схильного до метафізичного потрактування соціуму («тіло-ідеал»), в позитивістській концептуалізації впроваджувалися безпосередні біологічні аналогії з матеріальним організмом / тілом, які дозволяли тотально генералізувати фактографічний матеріал.

Зрештою, позитивізм спричинився до культурного й інтелектуального оновлення народництва, зокрема до переходу послідовників народницького представлення минувшини від філологізму та етнографізму до

натуралістичного історизму й «органічної» безперервності історичного процесу. Не випадково у писаннях тодішніх позитивістів ширилися натуралістичні уподібнення доведени до крайнощів: окремих індивідів або родини як соціальна клітина, торгівля – кровоносна система, уряд – головний мозок і т. п.

«Перший» позитивізм став інтелектуальним і культурним підсонням, на якому розквітли численні расово-антропологічні та соціально-еволюційні теорії другої половини XIX ст., побудовані у натуралістичному дусі. Водночас органіцизм позитивістського історіописання сполучався з механістичним світосприйняттям Нового часу, що породжувало своєрідні поєднання натуралістичних устремлінь із механістичними ідеями руху, сили, рівноваги, домінування кількісних показників усупереч якості і т. п. Надмірність таких пропозицій позитивізму у царині соціогуманітаристики, мабуть, найкраще простежується в ідеї детермінізму.

Іншою наріжною ідеєю позитивістських стратегій стала теза про еволюційну репрезентацію минувшини, котра нав'язувала тотальне поширення історико-генетичного методу. Саме у річищі цієї концептуальної пропозиції постала ціла низка «еволюційних історичних панорам». Втім, практичне втілення ідей детермінізму й еволюціонізму потребувало створення відповідної системи координат, себто впровадження таких установчих концептів, які б задавали певний вектор руху у світі історії. Так народилася славнозвісна позитивістська теорія факторів, яка має величезну кількість варіацій на полі того чи іншого національного історіописання. Евристична спрямованість цих побудов зазвичай зводилася до пошуку певного кількісного сполучення провідних чинників, яке, кінець-кінцем, обумовлює чи спрямовує перебіг історичного буття.

Згодом таке багатовекторне трактування історичного процесу, відоме як факторний аналіз, уже спиралося не стільки на географічні й природничі чинники, скільки на розмаїті комбінації політичних, соціальних економічних, релігійних, психологічних, антропологічних, расових, культурних та інших

рушіїв. Завдяки такому суттєвому розширенню діапазону факторів ідея детермінізму поступово трансформувалася у більш чи менш жорстку каузальність світу історії, представлену у низці позитивістських візій.

Позитивістські претензії щодо науковості історії привнесли до дослідницьких практик ученого-гуманітарія сцієнтизм, себто повсюдну орієнтацію на точне, перевірене й апробоване знання. Видається, що саме сцієнтизм, опертий на природничо-натуралістичні засади, виявився тим орієнтиром і наріжним каменем, який тривалий час зберігав стильову природу як «першого», так і модернізованого – «критичного» позитивізму, незважаючи на численні мутації, інородні включення тощо. Метафорично кажучи сцієнтизм став тією «великою парасолькою», під якою тривалий час переховувалися досить різні вчені-гуманітарії, котрі вибірково поділяли / сприймали / засвоювали вимоги та фахові стандарти позитивізму.

Ця дослідницька стратегія спричинила виразний поділ праці історика на два етапи: 1) встановлення власне емпіричних засад – фактів; 2) пошук і «відкриття» суспільних та історичних законів. Різниця між цими стадіями була настільки разючою, що одна частина науковців спеціалізувалася (точніше самообмежувалася!) виключно на студіюванні джерел і відтворенні фактів, натомість інша – прагнула розробити й осягнути закони. Досить часто «відкриття» законів узагалі покладали / перекладали на соціологію, себто виносили за межі фахової компетенції історика.

Домінація сцієнтизму докорінно змінила й історичне письмо, зокрема впровадила на наукову авансцену монографічний жанр. Позитивістські канони суттєво трансформували і рецензійний жанр, який відтоді був зорієнтований на інший мовний протокол: виразний поділ на дескриптивну й критично-аналітичну частини, натуралістично-органічні й механічні уподібнення, розгляд наукового апарату, фактографічного рівня, логічності, послідовності, диференційованості, а у певному сенсі навіть унормованості викладу.

Проте таке представлення минувшини приносило більш-менш плідні результати у царині реконструкції вибраних історичних епох, для висвітлення

яких бракувало джерел з обсягу письмової традиції чи, навпаки, там, де домінували гомогенні масиви фактів, що легко вкладалися в прокрустове ложе натуралістичної концептуалізації. Як тут не згадати відому сентенцію О. Конта про «історію без імен»! Вочевидь, неповторні культурні та духовні явища, інтелектуальне буття складно вписувалися, ба навіть випадали з таких канонів репрезентації, порівняно з фактографічною канвою, вибудованою на соціальному чи економічному зрізі світу історії.

Отож спроби швидкої і широкої концептуалізації минувшини, зіперті на позитивістські засади, часто-густо хибували схематизмом та надмірною однорідністю представлення. Та, незважаючи на формалістичність дослідницьких стратегій з обсягу позитивізму, ця стильова течія згенерувала істотне розширення предметно-тематичних і фахових меж історичного письма. Власне, стався поворот, який переключив устремління інтелектуалів на такі площини світу минувшини, котрі перебували на маргінесі романтичного історіописання: інтереси й потреби соціальних спільнот, соціальна структура, виробництво, формування суспільного багатства і його розподіл, господарські уклади та форми тощо [591, с. 182]. Більше того, дослідницькі стандарти та процедури сцієнтизму стали неодмінним надбанням історіографії ХХ ст., без яких нині не можливо уявити повсякденну дослідницьку працю історика та функціонування відповідної наукової корпорації. Проте історики наприкінці ХІХ ст. досить часто були змушені долати стильові крайнощі позитивізму як за рахунок самообмеження дослідницьких практик цариною фактографії, так і шляхом залучення інших культурних та інтелектуальних компонентів.

4.1. Типологічний метод у дослідницьких практиках В. Антоновича

З-поміж низки дослідницьких методів, привнесених натуралістичною програмою пізнання на терени соціогуманітаристики другої половини XIX ст., поважне місце посідала типологія. Відтак у тогочасних дослідницьких стратегіях дефініції «тип», як одному з елементарних, базових елементів сконструйованої минувшини, відводилася специфічна роль посередньої ланки між законом та емпіричним / фактографічним узагальненням. За позитивістськими уявленнями, типологічний метод, звичайно, не давав того рівня загальності й генералізації, який досягався з формалізацією закону суспільного чи історичного розвитку.

Та типологія у жодному разі не була вислідом осягнення чогось одиничного, себто не зводилася тільки до окреслення індивідуальних прикмет. Натомість уживання цього методу пов'язувалося з упорядкуванням уявлень, яке дозволяло виявити загальні / особливі / одиничні риси чи зв'язки між різноманітними об'єктами, явищами та процесами. За великим рахунком, типологія у позитивістському інструментарії зазвичай заповнювала ті неприступні або вірогідні фрагменти / лакуни суспільного калейдоскопа, які вважалися очевидними за канонами еволюційної поступовості, хоч і не спиралися вповні на задокументовані свідчення.

З типологією до дослідницьких стратегій увійшов й елемент вірогідності як неодмінної складової попередніх гіпотез, які допускалися істориками-позитивістами у вивченні суспільства. Власне, це поняття-інструмент уживалося для систематизації уявлень стосовно різноманітних площин минувшини, які вирізнялися структурною складністю, дискретністю та високим динамізмом, скажімо, масштабних процесів на обширах соціального, етнонаціонального, політичного, економічного буття та ін.

Первісно типологічний метод виявився чудовим і незамінним інструментом на ниві археології, позаяк дозволяв установити співвідношення, принаймні досить міцний взаємозв'язок між загальним, особливим та

одиничним. Типологічні процедури успішно застосовувалися для дослідження матеріальних пам'яток та решток минулого.

Втім, у другій половині XIX ст. типологічний метод досить несподівано став засобом у подоланні методологічних крайнощів позитивізму. Зокрема, типологію використовують для того, щоби перебороти / компенсувати недоліки кількісного та факторного підходів, які поступово виявилися в працях гуманітаріїв-позитивістів. Мабуть, усе ж таки далася взнаки давня інтелектуальна традиція, звернена до відтворення загального образу чи сутнісних ознак об'єкта, явища, процесу.

Та вживання типології щодо людської минувшини виявило своєрідний конфлікт між канонами еволюційної поступовості, які досить добре прислужилися для репрезентації природної царини, зі сплесками, трансформаціями, ба навіть вибухами соціального і, особливо, культурного світу. Таким чином, культурні та соціальні явища часто випадали або суттєво спрощувалися і вихолощувалися, зрештою спотворювалися у концептуальних схемах минувшини, вибудованих у душі натуралістичного чи еволюційного буття.

Усвідомлення методологічного потенціалу типології на теренах соціогуманітаристики відбувалося поступово, передусім, завдяки різноманітним інтелектуальним мутаціям, себто за рахунок сполучення різних стильових компонентів. Такі поєднання торували шлях до включення / проникнення інтуїтивних складових до аналітичних структур мислення. Це істотно розширило методологічний діапазон поняття «тип» як інструменту. Відтоді типологічний метод застосовували не тільки для розрізнення певних об'єктів, предметів, явищ, процесів, себто як певної міри стосовно наявності / співвідношення якісних та кількісних параметрів або прикмет, а й для означення того чи іншого стану суспільства – культурного, соціального, інтелектуального.

Ба більше, типологія стає своєрідним інструментом-маркером, який фіксує і представляє взаємодію, співжиття, змагання колективного та

індивідуального на культурно-історичних теренах. Таке методологічне перетворення «типу» означало кінець домінування еволюційної конечності, принаймні в її крайній подобі, у витлумаченні й репрезентації історичного руху. Відтак гостро постало питання про взаємодоповнення аналітичних та інтуїтивних компонентів мислення на обширах тогочасного історіописання.

У сфері тяжіння цих концептуальних та інструментальних пошуків кінця XIX – початку XX ст. опинилася й низка українських учених-гуманітаріїв, зокрема В. Антонович. Його зацікавлення типологією як дослідницьким інструментом не є випадковим, якщо взяти до уваги те, що київський історик був людиною з подвійною освітою – природничою та гуманітарною.

Зауважимо, що у другій половині XIX ст. типологія та класифікація досить широко й успішно застосовувалися у вивченні численних археологічних пам'яток і ввійшли до дослідницьких практик багатьох істориків. Більше того, до ознайомлення В. Антоновича з типологічним методом спричинилися його різноманітні зацікавлення як лікаря-природничника, археолога-систематика й антрополога [890, с. 443, 447]. За влучним висловом О. Лаппо-Данилевського, «в особі Антоновича, *антрополог сполучався з археологом і етнограф з істориком*» [1180, с. 467].

Так чи інакше, але у текстах В. Антоновича вживання поняття «тип» не є наслідком домінації виключно позитивістських канонів пізнання, хоч археологічна практика посідала помітне місце у його науковій творчості. До того ж, учений застосує типологічний метод не тільки щодо статичного археологічного матеріалу, а й для означення сутнісних ознак динамічної спільноти – народу / нації.

Типологічна конструкція В. Антоновича щодо окреслення історичного, точніше культурно-історичного буття націй досить складна і своєрідна, позаяк побудована з різноманітного поєднання факторів. Зокрема, історик визначає прикмети «народного» або «національного типу» у контексті комбінації 4 чинників або складових: 1) антропологічної; 2) філологічної; 3) психологічної; 4) культурно-історичної [448, с. 240]. Таке різнорідне сполучення елементів

творило досить специфічну типологію у його інструментарії, позаяк нав'язувало до відмінних інтелектуальних компонентів.

За візією В. Антоновича, «етнографічний» чи «народний тип» є витвором «антропологічних законів природи». *«Національні риси, – відзначає автор, – тримаються на антропологічних прикметах цього народу; переродити ознаки раси штучно неможливо, так само як один тип тварини чи рослини обернути в інший»* [19, арк. 297зв.]. Проте дефініція «тип», якою оперує історик, хоч і ґрунтується на природничій підоснові, але містить низку істотних стильових включень, що помітно трансформують сутність позитивістської типології як продукту поступовості! Відтак у «Трьох національних типах народних» В. Антонович конструює і наповнює змістом цей термін завдяки сполученню низки найрізноманітніших складових. Зокрема, він наголошує на тих національних прикметах, які виробилися «культурою і історичним вихованням», себто є більш чи менш «оригінальні і залежать від того: чи щасливо, чи безталанно переходила історія нації» [542, с. 91]. Таким чином, йдеться про компоненти, котрі не є безпосереднім вислідом природничих чи географічних передумов.

Ба більше, В. Антонович звертається до численних виявів історичного життя народу / нації з обсягу архітектури, будівництва, мистецтва, живопису, мови, науки, літератури, публіцистики, громадських, господарських та родинних взаємин, побутового колориту, народних звичаїв і обрядів, власне, пов'язує дефініцію «тип» із багатоманітним соціальним та культурним простором минувшини. На його думку, у творенні «етнографічного типу» помітну роль відіграють навіть такі прикмети як спосіб мислення та творча манера.

Тому В. Антонович уважав, що українці мають надзвичайно велику прихильність до аналізу й скептицизму. *«Обережність до всяких теорій та поглядів а ргіогі національна українсько-руська осібність, осібність українця-русина»*, – стверджує історик [542, с. 101]. Натомість у великорусів, уважає вчений, домінують дві творчі манери – авторитет та нігілізм [542, с. 101].

Але у лекційних курсах В. Антонович наголошує на природничій, точніше антропологічній основі «національного / етнографічного типу». *«Національність не залежить ні від волі, ні від історичної долі, а є типом фізичним та моральним, переробити який не в силах воля людини, – це суперечило б законам природи. Але внаслідок логічної помилки, багато держав захоплювалося цієї мрією»*, – твердить історик [742, с. 286]. Зазначимо, що автор відносив до найважливіших природничих чинників та умов, які відіграють важливу роль у формації «етнографічного типу», його расове походження.

Такі уявлення В. Антоновича, як інтелектуала другої половини XIX ст., пов'язані з тодішніми расово-антропологічними теоріями. Останні були вельми популярними на тогочасному європейському, зокрема французькому культурному полі. Згадаємо, приміром, відомі візії Ж.-А. де Гобіно та Ж.-В. де Лапужа.

Зрештою, погляди В. Антоновича позбавлені соціальних чи політичних крайнощів, які іноді поставали у працях тодішніх європейських мислителів як вислід впливу таких теорій. Проте український історик обстоював думку, що *«окремішність антропологічного типу існує і при першій можливості наукової розробки буде доведена правильним науковим способом у всіх подробицях; від розмірів скелета до пігментного забарвлення покриву; від ступеня нервозності сприйняття до інтенсивності мускульної сили»* [448, с. 241].

Видається, що В. Антонович прагнув нав'язати домінування аналітичних компонентів, принаймні, формалізувати свій дослідницький інструментарій в означеному дусі. Та це враження є досить оманливим, як мінімум, однобічним. Адже автор конструює «етнографічний тип» не тільки на підставі антропологічного матеріалу, а й аналізуючи «вдачу» самого народу / нації, себто прагне окреслити його етнопсихологічні риси. *«Ще більш важливою прикметою особливостей етнографічного типу являє та група психологічних явищ, яку звичайно називають народним характером; мова є не більш аніж*

зовнішня прикмета духовного життя народу, але головна духовна відмінність однієї групи населення від іншої лежить, звичайно, в психологічному складі відчуттів, понять і переконань та ідей, котрі склалися; від внутрішнього укладу залежить і вибір тих сфер, на які, переважно, скеровується діяльність народу, і спосіб устрою особистого та родинного життя, і взагалі взаємних відносин між окремими особистостями, і спрямовані устремління до розвитку, і симпатії й антипатії, збурені у різних груп однорідними зовнішніми явищами», – наголошує В. Антонович [448, с. 243].

Така експлікація «етнографічного типу» зіперта як на фізичні ознаки, утворені самою природою, так і на психологічні та моральні риси, нав'язані культурним й історичним розвитком. Однак, незважаючи на очевидну дуалістичність цієї типології, що вибудовувалася як із природно-антропологічної, так і етнографічно-психологічної площини, історик тримається думки про незмінність *«типу людини, ні фізичного, ні морального (курсив редактора видання. – Авт.)»* [544, с. 211].

Зауважимо, що цей дуалізм «етнографічного» чи «народного» типу помітно суперечить традиційному алгоритму типологічного методу. Тим паче, типологія зазвичай зорієнтована на виявлення провідного рівня чи сутнісної складової об'єкта, предмета, явища, процесу, спільноти, що визначає евристичну цінність створеної моделі.

Власне, евристичний потенціал типології В. Антоновича суттєво розширюється саме завдяки дуалістичності авторських конструкцій. Утім, ця двоїстість «етнографічного типу» несла у собі й певні загрози, позаяк могла розмити установчі концепти автора, особливо, за умов жорсткої формалізації матеріалу. Мабуть, саме тому цей інструмент у текстах історика продукує досить різноманітні смисли щодо сутності нації як природно-антропологічної і, заразом, культурно-духовної спільноти, сформованої історичним та соціальним буттям.

Більше того, у текстах В. Антоновича віднаходимо навіть дефініцію «психологічний тип», яку він уживає щодо окреслення осібних прикмет росіян

та українців. «Зіставляючи обидва психологічні типи, наскільки вони підпадають під спостереження, безперечно у кожній побутовій подробиці добачаємо контраст. – зазначає автор. – *І той, і інший тип постають з властивими собі протилежними один одному якостями та недоліками.* При вільному розвитку обох безсумнівно великорос знайде задоволення у примноженні статків, сили, влади, малорос у внутрішньому усвідомленні свободи, у розвитку особистості, у можливому осягненні справедливості й істини» [419, с. 220].

Це – промовиста, ба навіть знакова заувага В. Антоновича, позаяк вона вказує на новий вектор у його типології – необхідне / можливе / випадкове, себто варіативність перспектив буття «народних типів» як суб'єктів історичного руху. Відтак історик виходить поза межі традиційного вжитку типологічного методу як способу розрізнення загального, одиничного та особливого, запозиченого з царини природознавства й адаптованого до студіювання археологічного та історичного матеріалу.

Певна річ, така апеляція В. Антоновича до «народної характерології» у багатьох рисах нагадує аргументацію та міркування М. Костомарова, зокрема романтичні пасажі останнього у студії «Две русские народности». Пригадаємо, скажімо, відому опозицію М. Костомарова – особиста воля малоруса / загальна воля великоруса.

Та, попри риси очевидної схожості візій В. Антоновича і М. Костомарова з обсягу етнопсихології, типологія першого виявляє й авторську оригінальність. Передусім, із цією дефініцією пов'язане перетворення знаменитої костомаровської формули «дві руські народності» на тезу В. Антоновича про «три національні типи».

Зрештою, розумування В. Антоновича підносяться до думки про різні суспільні ідеї чи ідеали: авторитарний, абсолютний у великорусів та громадської рівноправності, правди у русинів-українців. «Такий ідеал вбачається в стародавньому віці, в козацькій раді, в Запоріжжі, де члени мали повну волю і рівноправність – всі були однакові й рівні», – наголошує історик

[542, с. 97]. В іншій праці він зауважує, що Запорозжя являло собою найчистіший зразок старого козацького ідеалу. Натомість ідеал польського «народного типу» майже цілковито ототожнюється вченим із аристократизмом.

Така візія В. Антоновича щодо «народних / національних типів» виглядає як своєрідна опозиція позитивістським засадам еволюційного історизму, який зводив проблему культурно-історичної багатоманітності до комбінації тих чи інших чинників, себто до їх аналізу у розмаїтих версіях славнозвісної теорії факторів. Звісно, В. Антоновичу як історичу властива аналітична диференціація минувшини з наголосом на провідних чинниках, особливо стосовно представлення головних векторів історичного процесу, виокремлення специфічних рис, визначальних подій, апеляція до різноманітних виявів культурного та соціального життя, співвіднесення колективного й персонального і т. п.

Але цей факторний аналіз у жодному разі не заступає автору розуміння «етнографічного типу» як самобутньої цілісності! Тож думка вченого про духовну, психологічну чи культурну монолітність «типу» побутує у провідних ідеях / ідеалах, які визначають сутність кожного зі східнослов'янських народів: демократичність і рівноправність українців, авторитет та сила росіян, аристократизм поляків. Це був важливий крок до вирізнення окремішності українського народного / національного типу. Зауважимо, що саме за порадою В. Антоновича у перекладних працях «Руської історичної бібліотеки» (1886–1904) стала вживатися дефініція «українсько-руський» як контраверсія щодо терміна «великоруський».

Помітне місце у дослідницьких практиках В. Антоновича посідало й поняття «держава». Відзначимо, що за уявленнями французьких раціоналістів XVIII ст., яких дотримувався київський історик, держава поставала лише як тимчасовий продукт суспільного договору / контракту, котрий відображав зацікавлення різних сторін, себто станів, етнонаціональних спільнот тощо. Цей

підхід споглядаємо і у розмірковуваннях ученого щодо співвідношення понять «нація» та «держава».

«Про те, що визначає слово “національність” є дві діаметрально протилежні теорії. – зазначає автор. – Перша теорія найбільш прищепляється у людей, що живуть у централістичній державі, теорія французько-російська, після якої народність це те, що складає державу. Це державно-національна теорія. Друга теорія, якої держаться переважно німецькі, англійські, італійські вчені, – так звана *етнографічна* (курсив редактора видання. – Авт.). Вона обстоює за тим, що всяка група людей, яка складає один тип, творить націю. Таким робом, по цій теорії національність виробляється самою природою, а не державою» [544, с. 208]. Певна річ, останню точку зору поділяв і В. Антонович, оскільки його конструкція «народних / національних типів» значною мірою спирається на виявлення антропологічних та етнографічних ознак.

Отож типологічний метод, запозичений В. Антоновичем з обсягу дослідницьких стратегій позитивізму, застосовувався як інструмент для виокремлення архетипічних рис українського народу / нації, представлених у вигляді його ідеї / ідеалу. Такі означення тяжіли до традиційних взірців романтичного історіописання, проте продукували пізньопросвітницький сенс – рівноправність та особисту волю. З цієї перспективи термін «тип» виступає як організуючий інструмент, який упорядковує й гармонізує складну ієрархію цінностей і компонентів у світосприйнятті В. Антоновича, котру творило стильове сполучення пізньопросвітницького раціоналізму, пізнього романтизму та «першого» позитивізму контівського вислову. Звідси й походить той самобутній дуалізм його «етнографічних» чи «народних» типів.

Властиво, типологія В. Антоновича врівноважує різноманітні фактори, які у його візії визначають рух світу історії: природні, антропологічні, психологічні, соціальні, культурно-історичні та ін. Більше того, у його дослідницьких практиках поняття «тип» є тим інструментом, який доповнює славнозвісний факторний аналіз.

Однак, найважливішим видається те, що історик прагне поширити типологічну процедуру на метафізичну сферу, тобто аналітичним шляхом досягнути і впорядкувати царину ідеального – «народного духу» й «національної вдачі». Та вторгнення до площини «народної психології» неминуче вело до введення ірраціональних елементів до авторських конструкцій. Загалом йдеться про своєрідне взаємодоповнення аналітичного й інтуїтивного способів мислення, які побутують у наукових практиках В. Антоновича.

Крім того, типологія у дослідницькій стратегії вченого відображає його синтетичні нахили та здібності, зокрема досить високий рівень загальності у сприйнятті минувшини. Можливо, саме тому низка дослідників (М. Грушевський, Д. Дорошенко) вказує на відсутність масштабних висновків та генералізації у його текстах. Адже низка вихідних положень В. Антоновича, котрі б могли стати вислідом генералізаційних процедур, які вельми поширені у позитивістському історіописанні, подаються істориком апріорно, тобто як установчі концепти викладу.

Варто наголосити, що для В. Антоновича поняття «тип» – це не тільки інструмент генералізації, розрізнення чи окреслення варіативності історичного руху у контексті означення необхідного, можливого та випадкового, а й спосіб нюансування колективного й індивідуального на сцені української минувшини. Зокрема, у відомій студії «Произведения Шевченка, содержание которых составляет исторические события» (1881) історик оперує низкою соціальних типів – українського селянина, благочинного, ватажка-гайдамаки, польського шляхтича-конфедерата, орендаря-єврея. Вони представляють різноманітні соціальні ролі, які адсорбують як індивідуальні прикмети відомих особистостей, приміром ігумена Мельхіседека як прототипу благочинного [542, с. 105], так і колективні устремління («інстинкти») певних спільнот, тобто станів.

Типологічний метод простежуємо і на інших рівнях репрезентації української історії у працях В. Антоновича. Відтак у його текстах типологія

досить часто застосовується не тільки для розрізнення / ототожнення різноманітних об'єктів чи процесів світу минувшини, а й для того, щоби виокремити їх сутнісні риси. У лекційних викладах історик називає принцип контролю всієї общини за громадськими справами «типовими рисами Запорозжя» [19, арк. 260зв.]. Вчений означає «гунське царство» як тип монархії, заснованої кочівниками [542, с. 581], тобто нав'язує до певної культурної чи цивілізаційної підоснови таких державних утворень.

З такої ж перспективи В. Антонович обстоює тезу про два різні типи культури, котрі виявилися в українсько-польських взаєминах XVI–XVII ст. Причому він не віддає остаточну перевагу жодній зі сторін [543, с. 17]. Окрім того, історик уживає поняття тип для розрізнення народної та шляхетської колонізації українських обширів у сенсі їх соціальних та культурних наслідків.

«Коли застановимося над *історичним значінєм сих двох паралельних типів української колонізації*, то висновки вийдуть очевидно не в користь шляхоцького колонізаційного типа, – відзначає автор, – і польським публіцистам можна би поради́ти не виставляти так запопадливо на вид колонізаторські спосібности і заслуги шляхтичів XVII століття» [543, с. 36].

У подібному дусі він розглядає і побутування двох типів козацтва – українського, городового, реєстрового та запорозького, низового [761, с. 48-49]. Автор навіть зауважує, що «особливий тип козацтва запорозького» постав як вислід зіткнення двох культур – татарської та південно-руської [761, с. 52].

В. Антонович уживає типологію і щодо персоналістичного виміру минулого, зокрема для вирізнення культурної й соціальної значущості як історичних постатей, так і спільнот, які вони репрезентують. Зазначимо, що представлення колективного / громадського / суспільного крізь призму індивідуального / особистого / персонального подає нам одну з можливих варіацій застосування типології у дослідницьких практиках В. Антоновича. Проте контексти вживання типологічного методу у його текстах вельми широкі, позаяк охоплюють різні рівні репрезентації української історії: буття

народів / націй, окремих соціальних спільнот, розгортання масштабних процесів та явищ, позначення окремих історичних об'єктів і т. п.

Таким чином, інструментальний діапазон та функціональне призначення типології в текстах В. Антоновича вирізняються неабияким розмаїттям. Це – традиційне розрізнення загального / особливого / одиничного, представлення соціального чи суспільного конфлікту на полі історії у розрізі – колективне / персональне, виявлення сутнісних ознак об'єкта, явища, процесу та їхньої репрезентації у вигляді певного образу тощо.

Та найважливішим досягненням В. Антоновича на ниві дослідницьких практик з обсягу типологічного методу варто вважати його спроби вирвати поняття «тип» із жорстких канонів еволюційної поступовості, натуралістичного органіцизму й адаптувати його до нагальних потреб етнонаціональної та соціальної історії. До цього творчого експерименту, вочевидь, спричинилася полістильна природа його поглядів та світосприйняття (пізньопросвітницький раціоналізм, пізній романтизм, ранній позитивізм), а також прагматично-утилітарні потреби українського національного руху другої половини ХІХ ст., який потребував більш виразних означень або навіть формул щодо становища народу / нації.

Саме сполучення інтуїтивних та аналітичних компонентів мислення дозволило вченому ввести до типології прогностичну перспективу, а відтак вийти на оперування необхідного / можливого / випадкового в історичному процесі. Таке поєднання мало доповнити традиційний інструмент позитивістського історіописання – факторний аналіз. Щоправда, авторська типологія відзначалася очевидною амбівалентністю і незавершеністю. Не випадково в текстах В. Антоновича побутують різноманітні означення народу / нації, які формалізуються у вигляді «етнографічного», «антропологічного», «психологічного» чи ще якогось типу.

Видається, що вчений до кінця життя перебував у постійному пошуку відповідних мовних засобів та дослідницьких інструментів, щоби представити більш-менш адекватну візію української історії. Втім, творчий експеримент В.

Антоновича у царині дослідницького інструментарію незаперечно виявляє його блискучий талант і фахову майстерність як історика (див. докладніше [538, с. 328-371, 924, 940]).

4.2. Компаративізм як вислід космополітизму: Порівняльно-історичний метод у студіях М. Драгоманова

У середині ХІХ ст. натуралістична програма позитивізму привнесла на терени соціогуманітаристики ідеї поступу та еволюційно-лінійного розвитку людства, які спричинилися до пов'язання низки культурно-історичних епох в єдиний ланцюг. Ця специфікація евристичних запитів до минувшини пересунула проблему вирізнення і маркування загального / особливого / одиничного на якісно новий щабель, оскільки формулювалася вже не у сенсі пошуку якихось локальних відмінностей або, навпаки, подібностей, а у руслі виявлення всеосяжних законів історичного розвитку, передусім у контексті переходу від однієї доби до іншої. Приміром, один із засновників позитивізму О. Конт уважав, що такі закони можливо віднайти саме шляхом порівняння різних епох культури.

Провідний рефрен історичного письма зміщувався від опису одиничних й унікальних прикмет, які були властиві адептам романтичного історіописання (хоч не варто забувати про компаративні практики романтиків, які спричинилися до порівняльного студіювання міфології, фольклору та літератури!), до пошуку загальних та універсальних смислів, котрі прагнули віднайти прибічники позитивізму. У руслі цього парадигматичного повороту до загального, еволюційного та закономірного й постав порівняльно-історичний метод як один із найуживаніших інструментів позитивістської історіографії. Та у широкому розумінні тодішня компаративістика була не стільки інструментальним засобом, скільки аксіологічною складовою певного стилю мислення, що містив ту чи іншу настанову, зокрема у позитивістській версії – еволюційно-каузальне мірило вартості.

У середині ХІХ ст. народжуються порівняльні мовознавство, міфологія та релігієзнавство, а компаративний метод посідає чільне місце в дослідницькому інструментарії етнографів, етнологів, фольклористів, антропологів, археологів,

культурологів, лінгвістів, статистиків, економістів, істориків права й аграрних відносин тощо.

Так чи інакше, вживання порівняльно-історичного методу вимагало від тодішнього дослідника окреслення такої сукупності умов та обставин, ба навіть загальної пізнавальної ситуації, за якої можливо застосувати цей інструмент. Відтак йшлося про певний евристичний запит історика чи вченого-гуманітарія до минувшини у вигляді попередньої гіпотези (еволюційно-стадіальна єдність історії, циклічність історичного руху, варіативність у контексті ідеально-типологічних концептів і т. п.), котра дозволяла встановити сенс авторських міркувань і навіть усієї конструкції, себто виявляла семантичну функцію компаративістики. Проте формулювання такої гіпотези, точніше компаративної вісі чи площини порівняння, було безпосередньо пов'язано зі стильовим візерунком творчості конкретного вченого.

Означені інтелектуальні й культурні метаморфози споглядаємо у творчості багатьох європейських істориків другої половини ХІХ ст., зокрема у працях того ж таки М. Драгоманова. Зазвичай порівняльно-історичний метод у письмі цього українського інтелектуала пов'язують із етнографічними, етнологічними та фольклористичними практиками. Скажімо, Б. Крупницький уважав, що «як історик, Драгоманів уже з свого фольклористичного фаху перебрав порівняльно-соціологічний метод і вказав на потребу його для української історії» [592, с. 111].

Якщо взяти до уваги численні тексти М. Драгоманова з різноманітними етнографічними та фольклорними сюжетами, то це спостереження видається досить слушним. Тим паче, що до історії етнографії український учений увійшов саме як адепт порівняльних студій [521, с. 408-409]. Однак, витoki компаративістики М. Драгоманова на обширах Клію більш глибокі, позаяк походять зі стильових вимірів його історичного письма.

Зауважимо, що означення на кшталт «космополітичний», «європейський», «загальнолюдський», «всесвітній», іноді «інтернаціональний» порівняльний або

порівняльно-історичний метод («дослід», «спосіб») рясно представлений у текстах М. Драгоманова. Вочевидь, космополітична складова посідала поважне місце в його світосприйнятті та поглядах. Певна річ, що становище «громадського наймита» на еміграції (афористичне і почасти самоіронічне визначення М. Драгоманова свого характеру співпраці зі Старою Громадою!), мимоволі змушувало його адсорбувати популярні дослідницькі та культурницькі практики, які побутували на обширах Західної і Центральної Європи.

У цьому контексті космополітизм постає як культурний та інтелектуальний припис, який продукує компаративні устремління щодо навколишнього світу як із перспективи тодішньої сучасності, так і минулого та майбуття. Власне, український інтелектуал формулював цю вимогу як з'ясування відносин «межи так називаними народними і культурними, національними й інтернаціональними елементами цивілізації» [483, с. 1]. Це авторське означення є ключовим для розуміння тих евристичних запитів, які М. Драгоманов адресував до української минувшини. Відтак навіть його міркування про періодизацію минулого України сформульовані в компаративному дусі: «треба оглянути історію нашу сукупно в усі її доби: княжо-городську, феодально-литовську, пансько-польську, козацьку, царсько-російську (з виділом цісарсько й конституційно-австрійським) – і в усяку з цих діб звернути увагу на зріст чи упадок людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіту, *пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській*» [570, с. 490].

Видається, що компаративізм був вихідним положенням М. Драгоманова не тільки як фахового вченого-гуманітарія, а й як політичного мислителя з космополітичним мірилом вартості. Загалом він намагався не тільки осягнути національну минувшину крізь історію світової цивілізації, а й нав'язати політичні та громадські новації, приміром, популярні на Заході соціалістичні, анархічні і ліберальні ідеї. Недаремно теза про співвіднесення української та

європейської історії проходить наскрізним рефреном в авторських текстах, зокрема в епістолярії у контексті політичних устремлінь тодішніх діячів.

Компаративні процедури М. Драгоманова скеровані, передусім, на виявлення метафізичності, обмеженості, штучності націоцентричних або т. зв. «самобутніх» пояснень та інтерпретацій у світлі тодішніх наукових і культурних новацій. Зокрема, український інтелектуал неодноразово згадував про порівняльно-історичний напрямок у тодішній європейській етнографії [482, с. 128], про «теорії нової *порівняної науки* про фольклорний матеріал» [484, с. 330], які руйнували романтично-народницькі уявлення. Більше того, М. Драгоманов розглядав компаративний метод як специфічний засіб у ревізії архаїчних поглядів та старих народницько-романтичних візій.

Та, мабуть, найвиразнішим свідченням позитивістського походження компаративізму М. Драгоманова є його розумування про соціологічну підоснову порівняльно-історичного методу, котра дозволяє верифікувати фактографічні відомості у відповідній площині. «Історична критика отримує в такому соціологічному методі допомогу в тих випадках, коли не існує ніяких даних для перевірки відомих свідчень про певне явище. – зазначає історик. – *Ця допомога полягає в порівняльному методі, котрий є неминучим вислідом логічної, а не топографічно-хронологічної системи викладу*» [570, с. 80-81]. На його думку, підсумком порівняння різних пам'яток первісної культури має стати твердження про культурно-історичний, а не хронологічний зміст самого поняття «давня історія» [570, с. 70].

М. Драгоманов постулює тезу про розмаїття ступенів і форм культурно-історичного буття різних народів у межах однієї доби, себто впроваджує думку про співіснування різних відтінків чи стадій єдиної суспільної еволюції. Ця думка виявляє вповні очевидні позитивістські компоненти його стилю мислення, зокрема орієнтацію на широке співставлення різних епох, еволюційну єдність і, заразом, стадіальність у репрезентації суспільного розвитку, котра уможлиблює компаративізм.

Окрім того, М. Драгоманов розглядав компаративний метод як такий, що дозволяє раціонально та логічно заповнити фактографічні лакуни, перевіряти сумнівні свідчення і т. п. Наприклад, він відзначав, що послуговуючись цим методом можна визначити історичну добу, до якої слід віднести ті чи інші факти, коли джерела є спотвореними чи фрагментарними [570, с. 81].

Відзначимо, що тексти українського інтелектуала зорієнтовані на пошуки культурної підоснови, виявлення різних етнокультурних шарів, взаємовпливів, вкраплень, доповнень, метаморфоз у контексті співвідношення космополітичного та етнічного / національного. Саме у цьому сенсі дослідник формує евристичні запити до українського минулого.

Провідним елементом у компаративістиці М. Драгоманова, принаймні, на теренах етнографії, етнології та фольклористики, є поняття «кола» («кругу»), яке вживається для виявлення як подібних, так і відмінних прикмет. Ця дефініція зорієнтована на встановлення культурно-історичного змісту тієї чи іншої пам'ятки народної словесності, себто висвітлення її походження, споріднених варіантів, запозичень, чужорідних включень, сюжетних аналогій і відмінностей тощо. Вочевидь, зазначене поняття постало у руслі теорії «мандрівних сюжетів», «мандрівних історій» («зовнішньої міграції»), або, як називав її М. Драгоманов, «теорії переймання» [485, с. 277].

Власне, «мандрівна історія» (нім. *wandernde Geschichten*) позначала цикл («коло», «круг») оповідей, що «кочували» на різних національних / народних обширах [485, с. 183]. Об'єднуючою канвою таких циклів досить часто була сюжетна лінія, хоча, часом провідну роль відігравали персонажі, побутові, культурні елементи, світоглядні трансформації, способи передач, терени циркуляції і т. п.

У другій половині XIX ст. теорія «мандрівних історій» розглядалася як інтелектуальна контраверсія щодо концепцій міфологічної школи, котрі спиралися на романтичну естетику, зокрема обстоювали тезу про доісторичну племінну єдність як основу міфотворення. Походження теорії «мандрівних сюжетів» зазвичай пов'язують зі студіями фундатора порівняльного

літературознавства, німецького сходознавця та філолога Т. Бенфея. Знаковою працею у соціогуманітаристиці другої половини ХІХ ст. вважають розлогу передмову Т. Бенфея до німецького видання найпопулярнішої санскритської збірки «Панчатантра» (1859), в якій він уперше відзначив запозичення й трансформацію її сюжетних мотивів у фольклористичних традиціях та пам'ятках багатьох європейських народів. Відтоді розпочалося триумфальне поширення теорії «мандрівних сюжетів» на європейських обширах, зокрема в імперії Романових.

Праці Т. Бенфея неодноразово згадуються у текстах М. Драгоманова, а спостереження останнього щодо запозичення індійських сюжетів у низці слов'янських пам'яток нагадують розумування німецького вченого [484, с. 218]. Причому вже сучасники звернули увагу на драгоманівське захоплення «індійщиною», себто на невмотивовану генералізацію матеріалу у його фольклористичних та етнографічних розвідках. Зокрема, М. Грушевський уважав, що М. Драгоманов був найвидатнішими представником теорії «літературних запозичень» в українській соціогуманітаристиці [561, с. 5-6 (прим.1)].

У широкому сенсі «круг» у фольклористичних студіях М. Драгоманова виступає як своєрідна компаративна вісь або площина, котра з'ясовує умови й можливості порівняння за тими чи іншими ознаками. Цей допоміжний термін виконує роль відповідного етно- та соціокультурного маркера, який у сукупності з іншими «колами» витворює в уяві дослідника рельєфний візерунок певної пам'ятки. «Коло» окреслює як етнокультурні, так й універсальні (космополітичні, інтернаціональні) складові конкретної пам'ятки, різні культурні шари, зокрема первинний соціо- та етнокультурний пласт, який спричинився до її появи, способи запозичення, переробки, територію побутування і т. п.

Зрештою, М. Драгоманов досить розлого й детально описував інструментальне застосування компаративних чи культурних «кругів» (нім. *Kulturkreis*). «Порівняння тут повинно бути зроблено в кількох кругах різної

величини променів: у крузі руським (велико-біло-мало-руським), у крузі слов'янським, у крузі арійським, юдським, нарешті в кругах тісніших і, так сказати, випадкових – у крузі області народів ріжного племені і ріжного ступня культури, що стикалися з нашим народом і передали йому, або переняли від нього певну частину матеріяла народної словесності. – наголошує вчений. – Докладне порівняння сього матеріяла у ріжних народів, порівняння як основних тем, так і їх розвитку в деталях, показало би і в і д м і н у нашої словесності, і с х о ж і с т ь її з іншими, а в останнім разі показало би, чи виходить ся схожість із коїнциденції (від нім. *Koinzidenz* – збіг, збіжність. – *Авт.*) чи зі с п а д щ и н и із спільного колись, племінного скарбу, або чи (як се найчастіше буває) від п е р е й н я т т я при обопільному культурному впливі. Аж тоді, коли подібним чином буде досліджена наша народна словесність методом і н т е р н а ц і о н а л ь н о г о порівняння можна буде говорити докладно про її н а ц і о н а л ь н и й (розбив М. Драгоманова. – *Авт.*) елемент» [482, с. 144-145].

Однак, найважливішим є те, що певне «коло» вчений пов'язує з відповідною культурною добою, себто розподіляє чи ранжує пам'ятки за різними відтінками історичного часу або стадіями суспільного розвитку. Відтак інструментальне призначення компаративістики М. Драгоманов убачав у тому, щоби *«поперед усього вибрати с тих половиць, через порівняний метод, загальнолюдські, загальноарійські, загальнослов'янські, загальноруські, відділити пословиці переняті, і одержаний таким способом чисто місцевий останок треба конче, в свою чергу, розділити по епохам культурної історії народу і по місцям його побуту, лісовим, степовим і т. д. Аж тоді можна буде зробити наукову характеристику світогляду українського народу по пословицям, у зв'язку, звісно, з іншими матеріялами для такого предмету»* [482, с. 51].

Такі міркування М. Драгоманова виказують його уявлення про еволюційну єдність культурно-історичного руху і, заразом, просторове розмаїття етнокультурних варіацій, які часто-густо нав'язують соціологічне

трактування. Більше того, авторські розумування про «культурні кола» почасти нагадують дослідницькі стратегії раннього дифузіонізму кінця XIX – початку XX ст. в культурній антропології, котрі спиралися на ідею «територіального переміщення» (дифузю) культурних взірців. Ці думки свідчать, що еволюційні канони були вже затісними для концептуалізації українського мислителя.

Проте перенесення еволюційно-соціологічних канонів на терени фольклористики й етнографії у текстах М. Драгоманова досить часто спричиняло надмірну, часом спонтанну генералізацію певних історико-культурних контактів, а схожість сюжетів і мотивів фольклору сприймалася дослідником як незаперечний вислід відповідних запозичень. Але у висвітленні й інтерпретації процесів, явищ, фактів з обсягу культурної минувшини він був усе ж таки більш гнучким, аніж більшість adeptів та прихильників позитивістського історіописання, позаяк визнавав широке розмаїття етнокультурних форм, попри їх спільну еволюційну основу. Мабуть, традиційний скептицизм М. Драгоманова уберігав його від апологетичного звеличення як певних теорій, так і інструментальних засобів.

Утім, класичною давниною, фольклористикою та етнологією не обмежується сфера застосування компаративістики у дослідницьких практиках М. Драгоманова, позаяк вона охоплює й царину політичної історії. Дехто з його сучасників навіть обстоював думку, що український мислитель найліпше вживав порівняльно-історичний метод саме у політичних студіях [364, с. 361].

Зауважимо, що М. Драгоманов як інтелектуал другої половини XIX ст. здебільшого поділяв позитивістські уявлення про минувшину як порівняльну площину щодо тодішньої сучасності. Тим паче, що у такому світобаченні різноманітні часові пласти світу історії сполучалися універсальною соціологічно-еволюційною підосною.

Зрештою, політична публіцистика М. Драгоманова виявляє низку різноманітних і доволі оригінальних сюжетів, в яких автор послугується компаративістикою. Зазвичай він уживає порівняльний метод для того, щоби

пояснити прихований сенс тих чи інших політичних подій, передумов, обставин, явищ, дошукуючись їх аналогій на теренах європейської історії. Та тексти М. Драгоманова виказують не тільки уявлення про еволюційну єдність та цивілізаційну конечність суспільних перетворень, а і виявляють його розуміння мінливості й багатоманітності історичних форм, різних способів їхнього розгортання у просторі і часі. У цьому розумінні надзвичайну цікавість становлять компаративні паралелі М. Драгоманова стосовно російської та європейської історії, позаяк вони репрезентують не тільки прогностичну скерованість його стилю мислення, а й масштабність авторської концептуалізації.

Зазвичай український учений відносив Московське царство до монархій східного та середньовічного типу. Причому М. Драгоманов уважав, що низку таких рис успадкувала й Російська імперія, що наближало її у політичному плані до Візантії, історія якої «уславилася» перманентними палацовими інтригами та заколотами. Тому порівняльною площиною у цьому випадку слугує рівень легітимності монаршої влади, конституціоналізму та їхнього впливу на політичну минувшину тієї чи іншої країни.

Де ж пролягають витoki таких різних національно-державних варіацій минувшини? Чому саме у західноєвропейських країнах конституціоналізм став неодмінним атрибутом політичного буття, а у Російській імперії, навпаки, залишився на маргінесі суспільного життя?

Зауважимо, що М. Драгоманов уникає простих та однозначних відповідей на ці питання, проте дошукується їх на ниві компаративістики. Втім, визнаючи типологічну спорідненість Російської і Візантійської імперій він не підносить ці спостереження до провідних положень концептуалізації про виїмкову православну цивілізацію та її особливий історичний шлях і т. п., що споглядаємо в численних писаннях багатьох мислителів XIX–XX ст.

На його думку, засадна різниця між західноєвропейськими варіаціями та російською версією минувшини пов'язана з відмінними темпами історичного розвитку. «Головна відмінність історії московського ладу від історії

споріднених йому європейських устроїв зовсім не якісного характеру і полягає лише у відносній відсталості його різновидів, котра пояснюється *запізнілістю появи Московської держави на історичній сцені*», – стверджує історик [571, с. 45]. Так, постає теза М. Драгоманова про уповільнений розвиток Росії, порівняно з Західною Європою.

Це положення автор виводить шляхом зіставлення ключових, точніше переломних, моментів політичної історії Росії та Франції, які і складають провідну компаративну вісь у візії українського мислителя. Відзначимо, що М. Драгоманов категорично відкидав порівняння імперії Романових із Сполученими Штатами, позаяк «царська історія Московщини не дала тій державі стати мужицькою навіть і такою, як Північно-Американська Спілка, з котрою іноді рівняють Росію легкодуми» [790, с. 459].

Натомість він уважав за можливе порівнювати Московщину-Росію, переважно з Францією, меншою мірою – з Прусією-Німеччиною. Вочевидь, доцільність співставлення минулого Росії з історією Франції спиралася на декілька авторських міркувань. Передусім, це – певні паралелі в аграрній історії, величезний бюрократичний апарат і централістична організація державного управління обох країн тощо.

Такі компаративні узагальнення і навіть прогностичне передбачення М. Драгоманова спиралися на позитивістські уявлення про еволюційно-стадіальне представлення світу історії. Тому, незважаючи на обстоювання еволюційної єдності минувшини, вчений виводить тезу про уповільненість російського історичного процесу послуговуючись не тільки зіставленням знакових політичних подій, а й з перспективи порівняння соціальної історії на обширах Західної Європи та імперії Романових.

На його думку, «одна з відмінностей Московського царства від західноєвропейських монархій полягала якраз у тому, що в останніх монархізм допомагав звільненню мас народу від феодалної аристократії і майже завершив цю роботу до початку визвольного періоду, тоді як у Московії і згодом у Росії XVIII в., саме у самодержавно-монархічний період, селянство

було закріпачено духовенством та служивим дворянством. Ця обставина може бути пояснена колонізаційними та військовими відносинами на Східно-Європейській рівнині, де, напр., *Московське царство XVI–XVII в., будучи за політичним віком, однолітком Франції за королів Валуа, у цьому відношенні відповідало Франкській державі за часів Меровінгів та Каролінгів, – ось чому основа феодалізму, роздавання земель служивим людям, з усіма її наслідками, продовжувалася в Московії та Росії навіть до XIX в., – а в інших формах, триває й до нашого часу» [571, с. 48].*

Таким чином, М. Драгоманов, як і більшість інтелектуалів другої половини XIX ст., хоч і спирався на ідею еволюційної репрезентації світу минувшини, проте все ж таки тримався думки не тільки про відмінну тривалість окремих стадій чи епох, а й про неоднорідність різних площин історичного розвитку – політичної, соціальної, господарсько-економічної, духовно-культурної та ін. З визнання багатоманітності суспільної еволюції у різних сферах людського буття постає авторська думка про відмінні форми цього єдиного процесу, вислідом якої є теза про варіації чи різновиди європейської минувшини (французька, німецька, англійська) та уповільнений / «запізнілий» розвиток Московщини-Росії.

Зрештою, у позитивістських дослідницьких стратегіях призначення «порівняльних студій» здебільшого асоціюють із пошуками сутності історичних перетворень. У цьому сенсі М. Драгоманов посідає проміжне місце між дослідниками, які скеровані на т. зв. «відкриття» й формулювання законів суспільного розвитку, та вченими, котрі переймаються відтворенням виключно фактографічної «поверхні» світу історії. Прикметною рисою компаративістики М. Драгоманова є своєрідна тотальність і всеосяжність у застосуванні цього дослідницького інструментарію, котра є вислідом космополітичних та просвітницько-гуманістичних настанов його світосприйняття. Тим паче, що становище українського інтелектуала на еміграції (іноді його зіставляють зі славнозвісною постаттю О. Герцена!), зокрема споглядання тодішньої європейської дійсності, котра разюче

контрастувала з суспільними й культурними практиками на обширах Російської імперії, продукувало «порівняльні експерименти».

Вихідна основа компаративних студій М. Драгоманова, безперечно, тяжіла до еволюційно-стадіальних конструкцій світу історії. Втім, український інтелектуал визнавав не тільки величезне розмаїття культурних, соціальних, політичних форм, темпів розвитку, неоднорідність розвою різних площин і сфер суспільного життя, а й навіть відмінну тривалість окремих стадій-епох, припускав можливості їхньої комбінації та співбуття в одному історичному часі!

Загалом він уникав жорстких і універсальних пропозицій на ниві концептуалізації світу минувшини, передусім тих, які спричиняли одноманітне й лінійне представлення історії. Натомість його сценарії та варіації історичного розвитку європейських націй або країн нав'язують ретроспективні й прогностичні сюжети, котрі спираються на достатньо вмотивовані, окреслені і значною мірою однорідні евристичні запити (конституціоналізм, система державного управління, аграрний устрій, соціальна диференціація, політичне реформування і т. п.).

Звісно, в компаративістиці М. Драгоманова, часом споглядаємо й ідеї лінеарності, приміром, коли йдеться про ті чи інші часові відтінки, якими визначається хронологічна локалізація «запізнілості» російського розвитку, порівняно з французьким або британським і т. п. У порівняльних сюжетах українського діяча побутують і численні практично-політичні мотиви, хоч автор прагне посісти та продемонструвати космополітичне (але небезстороннє!) становище щодо висвітлення й пояснення подій, фактів, явищ і процесів.

Іноді соціологічна підоснова компаративних експериментів М. Драгоманова призводила до надмірної генералізації його спостережень, узагальнень та висновків. Особливо, це помітно у його фольклористичних та етнографічних практиках, наприклад, у захопленні т. зв. «індійщиною» чи іншими «мандрівними історіями». Проте вчений зазвичай прагнув стримано й

обережно формулювати свої порівняльні висновки й узагальнення, зокрема щодо типологічних подібностей, генетичних зв'язків, культурних контактів і т. п.

Вочевидь, межі еволюційно-стадіальної компаративістики були вже затісними для пізнього М. Драгоманова. Відтак його порівняльні студії поступово наближалися до «критичної» чи модернізованої версії позитивізму кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема у царині етнології та культурної антропології нагадували інструментарій, що тільки-но вимальовувався у річищі раннього дифузійнізму. Однак, повністю подолати позитивістські засади історіописання українському інтелектуалу, так і не судилося! На заваді став аж надто короткий вік його напруженого, інтенсивного й драматичного життя (1841–1895) (див. докладніше [538, с. 372-426; 929, 931]).

РОЗДІЛ 5.

«КРИТИЧНИЙ» ПОЗИТИВІЗМ І ЙОГО СОЦІОЛОГІЧНІ, НЕОКАНТІАНСЬКІ ТА ВІТАЛІСТИЧНІ РЕВІЗІЇ

З-поміж численних образів «довгого» ХІХ століття метафори «вік історії» та «вік націй» посідають поважне і навіть почесне місце, позаяк відображають знакові процеси на сцені минувшини. Зокрема, М. Грушевський ототожнював ХІХ в. із *«національною ідеєю і національними змаганнями, капіталізмом і соціальною демократією, нечуваним зростом точних наук і винаходів, промисловим поступом, перетворенням цілого світа в арену європейської культури й науки»* [783, с. 77].

Зрештою, на європейській мапі впродовж означеного терміну не тільки усталилися політичні обриси націй і національних держав, а й ініціювалася легітимізація їхнього буття в історичному часі та просторі, себто актуалізувалися процеси «винайдення» чи «конструювання» націй. Ба більше, ідея нації, за висловом британського історика Е. Гобсбаума, стала «ною релігією» тодішніх держав [657, с. 219].

З цієї перспективи легітимаційна програма, накинута історіописанню, спричинила виникнення нового інтелектуального й культурного продукту – великої оповіді або тексту у контексті есенціального, націоцентричного чи нормативного прочитання минувшини на кшталт своєрідної «біографії нації», яке у другій половині ХХ ст. ретроспективно нарекли національним гранд-нарративом. Тому протягом ХІХ – першої половини ХХ ст. народилася низка великих нарративів – національних історій.

Згадаємо, приміром, багатотомні історії Німеччини Генріха Лудена (12 томів, 1825–1845), Леопольда фон Ранке (6 томів, 1839–1847), Карла Лампрехта (12 + 2 додаткові томи, 1891–1909); Франції – Жана Сімонді (31 том, 1821–1844), Жюля Мішле (17 томів, 1833–1867) та Анрі Мартена (16 + 6 томів, 1833–1883); Фландрії – барона Кервіна де Леттенгове (6 томів, 1846–1850); Англії – Томаса Маколея (5 томів, 1848–1861), Джорджа Грина (4 + 2

томи, 1877–1883); Сполучених Штатів – Джорджа Банкрофта (10 томів, 1834–1874); Чехії – Франтішека Палацького (5 томів, 1836–1867); Росії – Сергія Соловйова (29 томів, 1851–1879) і Василя Ключевського (5 томів, 1904–1922); Румунії – Ніколає Йорга (10 томів, 1936–1939) та низку ін.

На такій хвилі національних гранд-наративів постала й знаменита конструкція «Історії України-Руси» (10 томів, 1898–1936). Первісний задум багатотомника М. Грушевського викристалізувався у процесі його університетських викладів у Львові, подібно до низки інших великих оповідей (В. Ключевського, С. Соловйова та ін.). Мотиваційна канва таких великих історій не була однорідною, хоч здебільшого містила той чи інший евристичний запит до минувшини у контексті творення певного народу / нації.

Гранд-наративи з обсягу національних історій зазвичай спиралися на канони «великих стилів» XIX ст. – романтизму та позитивізму. Втім, уже позитивістське історіописання виплекало нову інтелектуальну хвилю, пов'язану із соціологізацією минувшини, котра, кінець-кінцем, висунула на авансцену історії «масову людину». Відтак стався своєрідний «зсув» проблематики від вивчення буття окремих постатей і станів до студіювання масових явищ та процесів високого рівня загальності, які потребували інших дослідницьких стратегій й епістемологічних взірців.

Первісні орієнтири соціологізації історії другої половини XIX ст. пов'язували з візіями славнозвісних фундаторів позитивізму Г. Спенсера та О. Конта, зокрема навіть саме поняття «соціологія» вважали витвором останнього мислителя. На ниві історіописання XIX ст. позитивістська соціологізація, мабуть, найкраще була втілена у відомому, але незавершеному двотомнику Г.-Т. Бокля «Історія цивілізації в Англії» (1857–1861), що розглядався як взірцева праця протягом 1860-х–1870-х років.

Згодом поширилися марксистські ідеї, а наприкінці XIX – початку XX ст. помітну популярність здобула візія Е. Дюркгайма, котрий уважав, що соціологія є своєрідним різновидом чи проекцією «просторової історії» і, заразом, об'єктивною наукою, позаяк вона спирається на студіювання

«соціальних фактів», які не можна звести до певних факторів. Натомість ці факти мають певні самостійні прикмети, що справляють вплив на людину. Така візія видавалася доволі привабливою дослідникам, зорієнтованим на всеосяжне, фактографічне представлення минувшини. Зокрема, деякі концепти соціологічної теорії Е. Дюркгайма прихильно сприймав М. Грушевський.

У міжвоєнну добу М. Грушевський із неприхованою симпатією прокоментував спробу учнів Е. Дюркгайма відновити його соціологічну школу, зокрема зауважив, що розробка методу була «її найсильнішою стороною, бо ся *Дюркгеймова школа була властиво єдиним огнищем соціологічної методології*» [781, с. 117]. Більше того, український історик уважав, що саме школа Е. Дюркгайма навчила дослідників «твердо і ясно оперувати “соціальними фактами”» [1178, с. III].

Водночас ідея каузального представлення історії, що побутувала ще на теренах «першого» позитивізму, себто від його «батьків-засновників», отримала нове підґрунтя на ниві паризької соціологічної школи (Е. Дюркгайм, Л. Леві-Брюль та ін.). Це – масова чи колективна свідомість («колективні уявлення»), якої дошукувалися у поведінці окремих осіб та людських спільнот.

Зрештою, настанова Е. Дюркгайма спричинилася до студіювання різноманітних спільнот, особливо соціальних й етнічних, суспільних структур та їхніх функцій, зокрема на ниві етнології первісних чи примітивних культур. Нового імпульсу соціогуманітаристиці надав неокантіанський поворот, який упровадив і актуалізував ідею апріорного пізнання, позаяк його адепти вважали, що предмет та мова науки передують тому чи іншому досвіду. Відтоді думка про те, що історики мають конструювати об'єкти дослідження у своїй уяві стала одним із наріжних каменів історіописання впродовж усього ХХ ст.

Заразом неокантіанство не тільки суттєво розхитало, а й підважило еволюційні побудови, сперті на позитивістські засади, які досі вважалися надійним прихистком істориків від новітніх методологічних потрясінь. Досить гостро постало питання про «культурну вартість» історичних фактів, що

кидало ще один виклик класичному розумінню історизму, виплеканому впродовж усього XIX ст. Дехто з дослідників убачав у неокантіанстві нові можливості для філософського обґрунтування / оновлення старого історизму.

Саме у полі таких знакових розломів «подієвої історії», спричинених соціологізацією та неокантіанством, розпочався перехід від традиційної / класичної до модерністської / некласичної історіографії, котрий суттєво трансформував стильові засади національних гранд-наративів. На зламі XIX–XX ст. великі оповіді вже не тільки сполучають різноманітні стильові основи, а й постають як багатоманітні, складні, строкаті, почасти суперечливі палітри відмінних дослідницьких стратегій та конкуруючих епістемологічних взірців.

На часі поставали розмаїті пропозиції щодо оновлення позитивізму, котрі сучасники часто-густо означували як «критичний» позитивізм. Тож на початку XX ст. великий наратив, який раніше виношувався істориками як романтичний, згодом позитивістський – «критичний», сцієнтистський та начебто об'єктивістський проект «національної біографії», зазнає істотних інтелектуальних і культурних трансформацій. Та, попри ці перетворення, ідея сакралізації національного буття у часі та просторі, зокрема у ретроспективі, або у контексті прихованого чи очевидного футуристичного передбачення / пророцтва, залишається засадною у конструкціях гранд-наративів.

Пізнавальна ситуація на обширах монархічної держави Романових у другій половині XIX – на початку XX ст., з одного боку, розгорталася у руслі специфікації чи виокремлення з імперського історіописання великоросійського національного дискурсу. З другого боку, постала течія, скерована на модернізацію «всеросійської» історії, що претендувала на концептуалізацію всієї східноєвропейської минувшини, зокрема української історії (К. Бестужев-Рюмін, Д. Іловайський, М. Устрялов та ін.).

Таким чином, М. Грушевському як автору-творцю великого національного наративу доводилося не тільки змагатися за демонтаж «звичайної» (імперської) схеми російської історії, а й реагувати на новітні дискурсивні практики, що вибудовувалися як навколо формації модерної

російської національної ідентичності (М. Любавський, П. Мілюков, С. Платонов та ін.), так і у річищі старих і нових ревізій «всеросійського» минулого (М. Ростовцев та ін.).

5.1. «Народна маса» – старий / новий герой, або Модернізація наративу М. Грушевського

У великій оповіді М. Грушевського поняття «народ» («нарид», «народня маса», «демос») є фронтальним та, мабуть, одним із найуживаніших термінів, який представлений у найрізноманітніших контекстах. Ба більше, тривалий час саме з цієї дефініцією здебільшого асоціювалися його наукові візії, котрі спершу однозначно кваліфікувалися як «народницькі» і протиставлялися «державницьким концепціям», а згодом тлумачилися як «неонародницькі», хоч і вважалися спертими на культурно-історичне чи соціологічне підґрунтя (Л. Винар, О. Оглоблин та ін.) [553, с. 61; 618, с. 11]. Інколи про «неонародництво» М. Грушевського, щоправда, у відмінних ракурсах, згадують і сучасні дослідники [613, с.109; 572, с.102]. Водночас вважають, що М. Грушевський до 1910-х років уникав означення терміна «народ» [645, с. 89].

Зрештою, навіть на зламі ХХ–ХХІ ст. це поняття вважають вихідним пунктом для студювання й аналізу поглядів М. Грушевського, проте висвітлюють його у річищі кількох дискурсів. Зокрема, С. Плохій розглядає цю постать як своєрідний тип народника і, водночас, обстоює думку про романтичний націоналізм М. Грушевського, котрий мав виразне народницьке забарвлення [633, с. 43, 46], що зумовлює побутування двох найважливіших дискурсів у його історичному письмі – народницького та національного [633, с. 287].

У стильовому плані терміни «народ» та «народна маса», з якими ототожнюють колективного героя минувшини, зазвичай відносять до канонів романтичного історіописання, хоч і з певними застереженнями. Скажімо, саме у такому сенсі розглядає цей «фокальний» термін М. Грушевського О. Пріцак.

На його думку, «термін *“нарид”*, *“маса народня”* і т. д. не взяті зі словника позитивістів. Вони *метафізичні, не секуляризовані. Вони вросли в серце і думку М. Грушевського ще на Кавказі разом з ідеєю романтичної України, далекої його батьківщини*» [637, с. 31].

На перший погляд, не тільки публіцистичне, а й історичне письмо М. Грушевського містить чимало розумувань, які досить добре й яскраво ілюструють романтичну підоснову поняття «народ» та низки похідних дефініцій. Наприклад, відомі авторські пасажі зі вступної лекції 1894 р. про народ як «*єдиний герой історії*», який «повинний бути альфою і омегою історичної розвідки» [559, с. 10] і т. п. Та й у публіцистичних писаннях автора проступають ще відвертіші романтичні розумування, котрі досить легко представити й оцінити у річищі народницької апології української минувшини.

Приміром, М. Грушевський в одному з публіцистичних текстів патетично зазначає: «*Рушив титан – великий, темний, закований, загнаний в землю, – могутній і темний як та чорна земля, яку мав він в оковах обробляти*» [779, с. 210]. У нарисі, присвяченому українському національному руху, історик наголошує, що «*вже у XVII віці представником української народності став демос, й інтереси та успіхи українського демосу стають зацікавленнями й успіхами українства*» [787, с. 315]. Більше того, він уважає, що «*селянство, демос ліг в основу самого поняття українства*» [787, с. 315].

Втім, справа з народництвом М. Грушевського, точніше з авторським представленням народу на авансцені національної історії, виглядає складнішою і, заразом, більш суперечливою та багатовимірною, ніж первісні уявлення, котрі склалися у його сучасників і опонентів, що у тому чи іншому, часто-густо модифікованому вигляді побутують і до сьогодні.

Передусім згадаємо, що історик неодноразово доволі критично висловлювався щодо колективного героя та тієї засадної ролі, котру приписували останньому на підмостках минувшини адепти романтичної історіографії. Зокрема, в одній зі своїх публіцистичних статей М. Грушевський досить категорично зауважує, що «*під впливом ідей романтичного народництва, які поширилися в українському суспільстві внаслідок вищезазначених умов, це суспільство схильне було перебільшувати самодостатність й імунітет народного життя...*» [785, с. 13-14]. Заразом

він підкреслює, що *«нам (українству. – Авт.) не потрібно жити містичною вірою у сокровенну силу народу...»* [785, с. 14].

Таким чином, погляди М. Грушевського як щодо романтичних суспільних ідеалів, так і відповідних взірців історіописання є досить виразними та відрефлексованими, попри те, що вчений не тільки відчував, а й повсякчас декларував свій зв'язок із традиціями української історичної та політичної думки. Проте він не забував означувати й оцінювати відповідні погляди як старі, архаїчні і навіть антикварні!

Та найбільше підважують суто романтичне потрактування терміна «народ» розмаїті дослідницькі устремління М. Грушевського у його великому тексті. *«Сі психофізичні й культурні прикмети, що мають за собою більше або менше поважну історичну давність – довгий процес розвою, зовсім виразно зв'язують в національну цілість поодинокі групи української людности супроти иньших таких цілостей і роблять з неї живу національну індивідуальність, н а р і д (розбив М. Грушевського. – Авт.), з довгою історією його розвою»*, – наголошує історик у вступі до третього видання першого тому *«Історії України-Руси»* (1913) [467, с. 6].

Це означення з незначними відмінностями споглядаємо у вступі і до другого видання (1904) [466, с. 5], а розмірковування про «культурно-історичні прикмети», котрі дозволяють вирізнити український народ з-поміж інших, віднаходимо ще в першому виданні першого тому (1898) [465, с. 2]. Отож у великому тексті М. Грушевського йдеться про українську «етніку», точніше етнонаціональну спільноту («ціле», «цілість») та різноманітні виміри і площини її побутування у часі та просторі! У іншому місці він означає народ як «етнографічно-культурну одиницю», що виникла у результаті фізичних прикмет території та відповідних культурних впливів [467, с. 7-8].

Інколи М. Грушевський уживав і доволі специфічні дефініції, щоби підкреслити й означити національну «цілість» з огляду на відмінність соціокультурних умов буття півдавстрійських та підросійських українців, зокрема вважав їх «частинами спільного цілого».

Отже, «народна маса» постає на сторінках «Історії України-Руси» як «національна індивідуальність» («особина»), «етнографічно-культурна одиниця», врешті-решт організм («органічне ціле»), який взаємодіє, співіснує, змагається на сцені минувшини й сучасності з іншими «національними цілостями».

У публіцистичних писаннях М. Грушевський уживає терміни «народ» та «народна маса» у соціальних контекстах, зокрема для протиставлення «простонародної маси» («простої глини») до вищих чи аристократичних верств. Приміром, він обстоює думку, що «український демос» є єдиною «національною силою» і «національним капіталом» [784, с. 56], зокрема порівнює його, то з титаном, який перебуває у «безодні п'їтьми», то навіть із біблійним Самсоном з «обстриженою політичною і національною свідомістю» [563, с. 36].

Зрештою, «народ» на сторінках багатотомника представлений не стільки як метафізична даність, скільки як конкретно-історична цілість («національна цілість») – вислід тривалої етнічної, соціальної та політичної еволюції з низкою її стадій, котра формувалася внаслідок взаємодії, перехрещування, змагання багатоманітних факторів історичного життя. Тим більше, що в уяві історика і, водночас, політика-публіциста народ твориться з «етнографічної маси» як «дивний соціальний організм, що своїм народженням давав запоруку дальшого неустанного розвою і життя і віщував перемогу над течіями розкладу і смерті серед українського життя» [784, с. 47].

Схоже, що М. Грушевський як прихильник органічного, еволюційного та стадіального представлення історії уявляв побутування української людності на авансцені минувшини у вигляді послідовних фаз розвитку: родоплемінні спільноти – народність – народ – нація, хоч зазвичай не формалізував окреслені періоди і не був послідовним у застосуванні цієї термінології.

Зазначимо, що у великому тексті М. Грушевський неодноразово вживає означення «етнографічна маса», котре слугує йому для вирізнення вкрай

обмеженої ролі українського народу у державному і суспільному житті за доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

Ба більше, навіть напередодні Першої світової війни М. Грушевський наголошує, що «*етнографічна форма українства*» зберегла своє домінуюче становище до того часу [785, с. 12]. Тож у авторському представленні та потрактуванні понять «народ» і «народна маса» поважну роль відігравала культурницька підоснова, котра спиралася на своєрідний ідеал національного / народного життя, до якого тою чи іншою мірою апелював М. Грушевський. Таким взірцем у світосприйнятті та поглядах ученого було побутування «малих» європейських націй, зокрема чеської. У його публіцистичних писаннях неодноразово споглядаємо покликання на практики й досягнення чеського національного руху.

Врешті-решт варто наголосити, що погляди пізнього М. Грушевського щодо колективного героя української минувшини зазнали помітних інтелектуальних і культурних перетворень, як у руслі соціологізації історії, так і у контексті низки етнологічних і культурознавчих практик. Тому на зламі 1920-х–1930-х років у рецензії на німецькомовну студію ленінградського етнографа й фольклориста К. Зеленіна історик запропонував доволі цікаве означення «української народності», в якому побутують як суто позитивістські, так і, власне, модерністські складові. «*Се продукт життя останніх століть, що своєю інтензивністю викликало в сій частині великі зміни, але zarazом і повищену активність, свідомість і волю до національності*», – зауважує рецензент [999, с. 12].

Загалом різноманітні настанови М. Грушевського виявляють не лише натуралістично-позитивістські впливи, а почасти й віталістичні віяння і навіть елементи соціологізації історії, котрі співіснують з оцінками й заувагами у народницько-романтичному дусі. Видається, що авторське представлення колективного героя на авансені минувшини містить доволі різноманітні інтелектуальні та культурні нашарування, котрі строкато сполучені у його історичному письмі.

Зауважимо, що творець «Історії України-Руси», як правило, воліє оповідати не про блискучий та героїчний флер подій, пов'язаний із епічними діяннями народу, а про різні, іноді до того часу, непримітні, суперечливі площини його історичного буття. Власне, історика цікавлять різноманітні прояви творчості «народної маси» у соціальній, духовній, культурній, політичній та господарсько-економічній царині. Але різні зрізи чи шари народного життя він розглядає не стільки як вияви його духовної екзистенції, на які традиційно орієнтувалися адепти класичного чи старого романтизму, скільки як вислід складного й розмаїтого процесу еволюції, комбінації різноманітних умов і чинників, кінець-кінцем взаємодії відмінних площин та передумов світу минулого.

Отож на сторінках багатотомника «народна маса» представлена з різних історичних перспектив і масштабів, хоч здебільшого подається як певна етнічна, національна цілісність, що відіграє ту чи іншу роль на сцені минувшини. У широкому розумінні саме таке висвітлення української минувшини мало продемонструвати безперервність «народного життя». Та, незважаючи на такий лейтмотив великого тексту, М. Грушевський виразно розрізняє різноманітні соціальні верстви та прошарки. Відтак у його історичному письмі постійно згадується про становище, інтереси, устремління різних класів, станів, верств українського суспільства. Він якось навіть наводить тогочасний афоризм, що *«історія була продуктом суспільної диференціації і класовості»* [480, с. 75].

Схоже, що М. Грушевський (після М. Драгоманова!) у вживанні поняття «клас» та похідних дефініцій належав до найпослідовніших українських істориків кінця XIX – початку XX ст. Можливо, це пов'язано з соціалістичними складовими у поглядах та світосприйнятті М. Грушевського, котрі відігравали різну, але досить помітну роль на різних етапах його політичної біографії. Звісно, М. Грушевський не генералізує класовий поділ, зокрема вживає його не як інструмент жорсткої формалізації, а скоріше, навпаки, як маркер соціальної диференціації, що виказує дослідницькі

практики, зорієнтовані на студіювання напрочуд багатоманітного фактографічного матеріалу, котрий відображає розмаїття перехідних форм, відносин, інститутів і т. п.

Втім, історія колективного героя як етнонаціональної цілості у великому наративі М. Грушевського дедалі більше розпадається на низку самостійних сегментів – соціальних ролей і сюжетів, які висувуються на перше місце, ба навіть заступають собою загальне тло «народних рухів» і всієї «народної війни». Натомість роль соціальних спільнот (класів, верств, прошарків) набуває не тільки більшої ваги, а й стає багатозначною, контрастною, суперечливою, котру складно представити й оцінити у межах полярного підходу.

Ба більше, у великому наративі М. Грушевського досить гостро постала проблема репрезентації відмінних інтересів та мотивацій різних соціальних спільнот і, водночас, тих загальнонаціональних і релігійних устремлінь, які єднали різні верстви, прошарки, стани за часів нібито «всенародної війни». Більше того, сама логіка фактографічного викладу висувала й повсякчас актуалізувала питання: як саме сполучалися ці різні соціальні спільноти у начебто «єдину» і таку строкату «народну масу»?

Відповіді, запропоновані М. Грушевським, не виглядають однозначними. Насамперед, на сторінках «Історії України-Руси» проступає і шириться ідея народної / національної солідарності, котра співіснує та змагається з соціальними, класовими зацікавленнями. Ця ідея, як і інші концепти, представлена у його історичному письмі досить невиразно, позаяк автор традиційно уникає точних і категоричних термінологічних означень, які б вихолощували та спрощували багатоманітність фактографічного матеріалу.

Здебільшого ідею солідарності (від лат. *solidus* – цілісний, суцільний) пов'язують із позитивістською візією О. Конта, котра має натуралістично-органічну підоснову, але продукує досить широкі смисли – політичні, етичні, юридичні, позаяк вони поширюються на буття суспільства, держави, корпорації і навіть окремої родини. Один із засновників позитивізму розглядав

солідарність як своєрідну відповідність і зв'язаність окремих частин у загальному цілому, наприклад, у організмі, в якому дії частин тіла узгоджуються між собою. Втім, солідарність репрезентувалася О. Контом і як своєрідна етична настанова, котра мала гармонізувати суспільні відносини, приміром, між робітниками та підприємцями, себто відігравала специфічну роль регулятора у соціальному житті.

Новий вектор у переосмисленні й актуалізації цього поняття задали студії французького соціолога Е. Дюркгайма, написані у руслі позитивістських дослідницьких стратегій, зокрема одного з їх фундаторів О. Конта. На думку Е. Дюркгайма, суспільна організація визначалася певним типом соціальної солідарності – механічної (примітивні чи архаїчні суспільства) та органічної (модерні суспільства).

Таким чином, різні типи солідарності репрезентувалися як складові єдиного еволюційного ланцюгу з певною колективною свідомістю, яка відігравала важливу роль у народів на примітивному ступені розвитку, але поступово втрачала свою значимість у цивілізованих народів. Але залишки «механічної солідарності», за візією французького соціолога, залишалися навіть у цивілізованих народів.

Е. Дюркгайм, порівняно з О. Контом, зробив невеликий, але досить вагомий крок уперед на ниві соціологізації історії, оскільки пов'язав із колективними уявленнями не тільки відповідні соціальні дії, а й зацікавлення та мотиви! Мабуть, не варто дивуватися, що зазначені ідеї побутують у великій оповіді М. Грушевського в імпліцитному вигляді.

Загалом український історик розглядав солідарність як той чи інший вияв людської соціальності [480, с. 63] відповідно до певних історичних передумов, що передбачала взаємні суспільні зобов'язання. У широкому сенсі М. Грушевський уважав, що солідарність є неодмінною властивістю будь-якого суспільства. «Те що ми називаємо *г р о м а д я н с т в о м* (розбив М. Грушевського. – *Авт.*), чи суспільністю, себто *організоване людське*

множество, об'єднане почутєм солідарности і організованими формами свого співробітництва...», – зауважує вчений [565, с. 29].

Походження солідарності М. Грушевський пов'язував із колективістськими уявленнями родоплемінної спільноти, котра, власне, й виплекала «егалітарну солідарність» [480, с. 67]. Таку солідарність історик ототожнював із «круговою порукою», що складала основу «племінного брацтва» [565, с. 134]. Зокрема, він розрізняв різні види солідарності: родоплемінну, класову та національну.

Ба більше, національну солідарність М. Грушевський представляв як особливий і досить складний вид солідарності. «У новій нації являються спільні традиції, спільні герої: не тільки хитра політика владущих, але й саме жите творить їх часто, і зв'язує певними моральними зв'язками розріжені верстви. – зазначає історик. – Але при суперечностях класових, *ся нова національна солідарність далеко лишається позаду старої солідарности племінної, котрої символами, формами мишлення, навіть термінами вона орудує*» [565, с. 300]. Провідним чинником тодішньої народної чи національної солідарності М. Грушевський, вочевидь, уважав «релігійну справу», котра на певний час цементувала цей досить суперечливий і різнобарвний альянс початку XVII ст., особливо, якщо взяти до уваги його політичні, культурні та соціальні складові.

Зрештою, саме брак солідарності різних станів українського суспільства, вважає М. Грушевський, спричинився до поразки національних устремлінь як за Хмельниччини, так і у пізніші часи. Тож класова солідарність перемогла «народну» солідарність.

Іншою засадною дефініцією, якою М. Грушевський активно послугується у представленні життя-буття «народної маси» на теренах української історії, є досить своєрідне і специфічне поняття «енергії». У широкому розумінні автор «Історії України-Руси» нав'язує цей термін до різноманітних виявів, сплесків, флуктуацій історичного життя, що почасти нагадує віталістичні та неоромантичні віяння на зламі XIX – початку XX ст. Видається, що первісно

вживання зазначеної дефініції було наслідком еволюції «органічних» концептів М. Грушевського, які доповнювалися / розширювалися / трансформувалися за рахунок ідеалістичних включень.

М. Грушевський часто послугується концептом «енергія» у вигляді відомої зв'язки сила / безсилля, себто протиставляє фізично-матеріальну та духовно-моральну площини минувшини. Ця опозиція була досить поширена в українському романтичному історіописанні ХІХ ст., зокрема у текстах М. Костомарова, П. Куліша та ін. Однак, термінологічні уподобання М. Грушевського, хоч і нав'язують певні романтичні асоціації, є більш складними й розмитими в інтелектуальному та культурному сенсі.

Врешті-решт, маркерами «енергії» й «сили» М. Грушевський щедро оперує й на ниві представлення видатних історичних постатей. Отож він наділяє «великою силою» чи «незвичайною (незрівняною) енергією» («розмахом енергії») цілу низку визначних особистостей української і східноєвропейської історії. До цієї славетної когорти потрапили такі знакові історичні фігури як великий князь київський Володимир Великий, галицько-волинський князь Роман Мстиславич, великий князь литовський Свидригайло, черкаський та канівський староста Дмитро Вишневецький, гетьман Богдан Хмельницький та ін.

Сучасні науковці по-різному пояснюють ця своєрідну «апологію енергії» й «життєвої сили». Одні вважають, що вона пов'язана із несподіваною присутністю «елементів модернізму в здавалось би традиційній, народницько-позитивістській “Історії України-Руси”» [895, с. 97], зокрема у «культурних і символічних структурах» (харизматична модель), хоч і відзначають нез'ясованість інтелектуальних витоків таких віталістичних / неоромантичних складових у текстах М. Грушевського [895, с. 88-89]. С. Плохій навіть висловлює думку, що під впливом «неоромантичної історіографії він (М. Грушевський. – Авт.) оздобив свої популярні історії (і якоюсь мірою академічну “Історію України-Руси”) героїчними образами предків, що їхні подвиги мали надихати нові покоління українців» [633, с. 411].

Натомість інші дослідники розглядають «енергетичний» концепт із перспективи класичної моделі науковості, зокрема у контексті засвоєння мовного коду, який відповідав фізікалістській, механістичній картині світу [775, с. 145]. Ба більше, висловлюється думка про концепцію «універсальної енергії» як трансцендентальної категорії («метафізичного концепту»), яка «належала рівночасно як простору неоромантизму, так і позитивізму» [775, с. 150].

Зазначимо, що у текстах М. Грушевського споглядаємо потвердження відмінних прочитань, або потрактувань його текстів, які досить добре «уживаються» поміж собою! Наприклад, в «Історії української літератури» можемо віднайти довжелезне цитування (майже на цілу сторінку!) з відомого фрагмента Ф.-В. Ніцше «Про початок поезії», в якому йдеться про «магічну» чи «стихійну силу» культової пісні та її ритму [480, с. 69-70].

Варто згадати й про тодішні інтелектуальні настрої та культурні впливи, зокрема про захоплення ніцшеанством і його славнозвісним культом «життєвої сили», початки якого сягають своїм корінням культурної доби романтизму. Ці інтелектуальні віяння та реакції досить добре простежуються і в австро-угорському, і російському культурному просторі наприкінці XIX – початку XX ст.

Втім, М. Грушевський апелював і до законів «фізичного світу», зокрема відкриттів А. Ейнштейна, удостоєного 1921 р. Нобелівської премії, котрі порівнював зі студіями на ниві соціології й етнології. «Паралельно з тим як геніяльний фізик Айнштайн викликав глибокий переворот в оцінці наших понять про закони фізичного світу, в світовій робітні йшли менш показні і ефектні, алев кінцевих висновках не менш важні для оцінки наших теоретичних осягнень досліди над історією основних підстав людської мисли та їх залежності від соціальних відносин», – відзначає історик у рецензійному огляді 1924 р. [997, с. 146]. У своєму курсі зі всесвітньої історії він зауважує, що «принцип “заховання енергії” уставлений німецьким фізиком

Гельмгольцом дав можливість поставити на твердий ґрунт монізм, одність матеріального життя» [744, с.202].

Зрештою, інтелектуальні й культурні впливи на історичне письмо М. Грушевського, вочевидь, були багатозаровими та різновекторними, котрі складно нав'язати до єдиної дослідницької стратегії чи однобічно генералізувати. Видається, що концепт «енергії» у великому тексті М. Грушевського, зокрема у «козацькому циклі» томів «Історії України-Руси», був своєрідним доповненням / корекцією / розширенням того достатньо формалістичного й унітарного факторного підходу, виплеканого у надрах первісного чи «першого» позитивізму. До того ж, історик тлумачив «енергетичний» концепт послуговуючись кількісно-якісною шкалою (екстенсивний / інтенсивний). Такі означення почасти нагадують відомі позитивістські опозиції, котрі дослідники вживали на ниві історії для того, щоб осягнути культурну та соціальну площини минувшини: якість / кількість, квалітативний / квантитативний і т. п.

Отож модернізація традиційного / класичного у великому тексті М. Грушевського відбувалася у напрямку розширення натуралістичної («органічної») програми репрезентації соціального та культурного світу, до якої вводилися концепти віталізму, енергетизму, психологізму, соціологізму та ін. Варто наголосити, що послідовний еволюціонізм автора «Історії України-Руси» суттєво ускладнював представлення переломних, критичних подій, ситуацій та періодів національної історії.

Якщо згадати ще й про його упереджене ставлення до традиційних інструментів позитивістських дослідницьких стратегій – генералізації та формалізації фактографічного матеріалу, котрий зазвичай «вміщували» у стислі «формули» й узагальнення, то можемо справді-таки уявити масштаб, багатоманітність і складність проблем, з якими зіткнувся М. Грушевський конструюючи велику національну оповідь. Скажімо, у вступі до першої книги дев'ятого тому автор укотре формулює свої вимоги щодо опрацювання й представлення фактологічної канви, зокрема наголошує, що він «*старався не*

схематизувати, не спрощувати його (фактичний зміст. – *Авт.*) *штучно*, щоб не нагинати під свої суб'єктивні сприймання...» [477, с. 6].

Така будова української історії, котру М. Грушевський у вступі до першого тому, хоч із застереженням, але все ж таки уподібнив до гегелівської тріади – теза (княжа доба), антитеза (народна чи козацька) й синтеза (століття українського відродження) [467, с. 20], виглядає напрочуд складною. За великим рахунком, ця багатотомна національна історія потребувала введення низки спеціальних перехідних періодів, які слід було «розмістити» та «вписати» поміж великими фазами чи епохами. За спостереженням С. Плохія, ця конструкція містила «два занепади» (середина XIV ст. та друга половина XVIII ст.) і «два відродження» (кінець XVI – початку XVII ст. і XIX ст.) українського національного життя [633, с. 186].

М. Грушевський навіть увів до свого історичного письма термін «перше відродження», щоби відрізнити його від відродження XIX ст. Зокрема, в «Історії української літератури» друга книга п'ятого тому має назву «Перше відродження» (1580–1610 рр.) [481]. Більше того, він навіть пов'язує походження української нації з «першим відродженням». «Новий рух, розпочатий відродженням XVI віку знаходив свій дальший розвій в сій добі, і в ній виковувалося те, що мало з часом стати у к р а ї н с ь к о ю н а ц і є ю (розбив М. Грушевського. – *Авт.*)», – зауважує М. Грушевський [477, с. 7]. Натомість відродження XIX ст. історик інколи називає «другим відродженням» чи «новим відродженням».

Ця складна концептуалізація вимагала докладного і рельєфного відтворення різноманітних шарів минувшини, передусім, соціальної та культурної площини, в межах яких здебільшого розгорталося історичне життя «народної маси». З цієї перспективи М. Грушевський потребував таких дослідницьких інструментів, які дедалі більше виходили поза стильові межі позитивізму, хоч і не поривали з його епістемологічними настановами повною мірою. Відтак йшлося про представлення не тільки швидкоплинних подій і перетворень «народного життя», а й про репрезентацію переходу суспільства

від одного «якісного» стану до іншого, себто від уповільненого, розміреного чи дещо прискореного еволюційного плину історичного буття до його несподіваного швидкого розвою, великого розмаху, ба навіть раптового спалаху і, врешті-решт, революційного вибуху!

Таке представлення було Ахіллесовою п'ятою позитивістського історіописання, позаяк багатообіцяючі дослідницькі стратегії, зорієнтовані на об'єктивізм, детермінізм, жорстку каузальність, закономірність, стадіальність і суцільну генералізацію на полі політичної чи економічної історії, часто-густо виявлялися недієвими та беспорядними, коли поставала нагальна потреба досягнути духовні, культурні, соціальні виміри минувшини. Давалася ознаки й доволі складна просторово-регіональна конфігурація українського історичного процесу, розділеного поміж різними державними організаціями чи навіть цивілізаційними комплексами, котра творила власні соціокультурні терени, на яких розгорталися різні конфлікти і змагання (унійні, політичні, господарські, соціальні, етнічні, культурні і т. п.).

Таким чином, не тільки нові вимоги конструювання українського минулого, а й інтелектуальні віяння та виклики початку ХХ ст. настійно підштовхували М. Грушевського до модернізації свого історичного письма, зокрема вищезгаданих концептів – енергії і солідарності.

Така модернізація великої української оповіді та її провідного героя – народу / нації, хоч і була споріднена з позитивістськими канонами, проте суттєво трансформувала останні і навіть виходила поза їхні межі, позаяк вводила до авторської конструкції національного минулого, здебільшого спертої на критично-аналітичні та логіко-раціоналістичні складові, ірраціональні, інтуїтивні компоненти. Ці включення, з одного боку, призначалися для подолання тієї державно-політичної дискретності й етнокультурної розмитості українського історичного життя (чергування відроджень і занепадів у великому тексті М. Грушевського!), а, з другого – підпорядковувалися телеологічній репрезентації минувшини України, що мала

увінчатися новим потужним відродженням нації і, кінець-кінцем, інтенсивним національним розвитком!

5.2. Традиція й Революція у великому тексті М. Грушевського

Традиція є наріжним концептом у історичному письмі М. Грушевського як творця великого українського нарративу, котрий хоч-не-хоч був змушений апелювати до національної спадщини та її витоків. Тому вже у вступі до першого тому своєї монументальної праці автор обґрунтовував потребу вживання здвоєної назви Україна-Русь щодо української минувшини саме конструюванням національної історичної традиції. *«Щоб підчеркнути зв'язки нового українського життя з його старими традиціями, се українське ім'я уживано також (в останній чверти минулого століття) в зложеній формі “Україна-Русь”, “українсько-руський”»,* – наголошує М. Грушевський [467, с. 2].

У цьому сенсі традицію можемо вповні зіставити з іншим терміном – народ («народна маса»), хоч останнє поняття є більш багатозначним і суперечливим, що зумовлено цілою низкою причин, про які йшлося вище. Втім, представлення традиції чи традицій у великій оповіді М. Грушевського є також достатньо складним, розмитим і суперечливим. Адже автор «Історії України-Руси» не тільки конструював українську традицію, а й виступав із деконструкцією імперської схеми східноєвропейської історії. Крім того, він був опонентом, критиком й інтерпретатором різних версій прочитання української минувшини, котрі спиралися на інші національні традиції (російську, польську та ін.).

Загалом інтелектуальна біографія найвидатнішого українського історика розпочиналася за часів кризи класичного історіописання, здебільшого зорієнтованого на нормативно-універсальні та жорсткі взірці раціональності XIX ст., в яких чільне відводилося саме традиції в її багатоманітних виявах. Приміром, реконструкція й інтерпретація письмової традиції була вихідним пунктом у дослідницьких практиках будь-якого історика на зламі XIX – початку XX ст., особливо тих, хто студіював стародавні чи середньовічні часи.

«Тільки ж з історією звичайно зв'язується понятє того, що зветься “історичними часами” в житю народів: коли вони дійшли вже такого соціального і культурного розвитку, що у них появляються “історичні памятки”, *тягла і неперервана історична традиція*», – наголошує М. Грушевський [565, с. 9]. Цей пасаж демонструє, що його автор був свідомий того нормативного призначення традиції, яке відводилося їй у різноманітних національних версіях тодішнього історіописання, хоч і ставився до неї із певним скепсисом.

У публіцистичних писаннях М. Грушевський висловлювався більш вільно, зокрема визнавав морально-виховне значення традиції як засобу суспільної організації. Він навіть уважав, що «*традиція являється підставою тої людської солідарности, на якій живе й розвивається саме громадське жите*» [563, с. 56]. Проте М. Грушевський відзначав й вибіркоче сприйняття традиції як «морального стимулу» та «засобу соціального виховання». «З неї (традиції. – *Авт.*) вибирається в кожний момент особливо те, що ціниться в даній хвилі в соціальному вихованню...», – відзначає автор [563, с. 56].

Ці розумування М. Грушевського тяжіють до парадигматичних взірців пізньопросвітницького раціоналізму з його виховними максимами. Однак, на початку ХХ ст. формувалися й ширилися інші типи раціональності, пов'язані із паростками некласичної історіографії, зокрема з гуманітарно-ціннісними та соціально-орієнтованими вимірами світу минувшини.

Такі інтелектуальні й культурні віяння започаткували перегляд звичних інструментальних функцій традиції, зокрема витлумачення її не як нормативного припису, а як ціннісної настанови, інерційної складової або, навпаки, як кумулятивного каталізатора (приміром, як у неоромантичній візії В. Липинського!), неписаної соціокультурної конвенції чи напівофіційного етосу історичного життя тощо.

Таким чином, у цитованій вище розвідці М. Грушевського традиція, хоч і розглядається як культ «заслуг попередніх поколінь» [563, с. 59], але все ж таки подається як універсальне мірило вартості, зокрема побутує у вигляді

«суду історії» [563, с. 59-60]. Тож традиція у його представленні постає у дуалістичному сенсі як своєрідний компендіум заслуг і обов'язку і, водночас, як «культ моральних вартостей» [563, с. 60].

Певна річ, означені зауваги добре демонструють як напрочуд великий пізнавальний потенціал традиції, так і ті численні суперечності й конфлікти, які циркулювали довкола цієї проблематики на початку ХХ ст. Якщо взяти до уваги ще й предметну заземленість переважної більшості термінів-інструментів у великому тексті М. Грушевського, то отримуємо достатньо складний, строкатий та багат шаровий терен побутування зазначеної дефініції.

На сторінках «Історії України-Руси» концепт традиції репрезентований у розмаїтих контекстах, які досить часто перехрещуються і перетікають з одного предметного поля на інше. Більше того, традиція є, мабуть, однією з найуживаніших дефініцій в історичному письмі М. Грушевського, зокрема у його великій оповіді вона згадується, щонайменше, сотні разів. Однак, незважаючи на таке широке застосування цього поняття, історик уникає якогось виразного ранжування чи диференціації терміна «традиція», хоч можемо простежити й певні вподобання.

Передусім, М. Грушевський оперує літописною (письмовою) традицією, котра у його текстах представлена у вигляді різних означень, як-от «легендарна», «книжна», «поетична», «літературна», «задокументована», «рукописна», «письменницька», «писана» і навіть «усна» традиція. Зазвичай він застосовує ці означення щоби з'ясувати ступінь достовірності певних відомостей та представити фактографічне розмаїття світу історії. Таке інструментальне уживання традиції для верифікації / уточнення / спростування конкретних фактів є найпоширенішим у його великій оповіді.

Зауважимо, що М. Грушевський досить критично та скептично ставився до письмової традиції, позаяк уважав, що саме у її річищі часто-густо формувалися уявлення про «історичні» чи «неісторичні» нації. Натомість він обстоював тезу про всесвітню минувшину як «історію людства», а не «обраних» чи «історичних» народів. До того ж, письмова традиція, як правило,

містила чимало міфологічних («легендарних») нашарувань, а також численні спотворення, зумовлені соціальною («класовою») і політичною мотивацією, культурним середовищем, які виступали як формуючі чинники нормативних елементів та напівофіційних приписів.

Отож М. Грушевський посідав досить складну позицію щодо письмової традиції, позаяк, з одного боку, він виступав як її пильний критик та інтерпретатор. Утім, із другого боку, вчений конструював національну історичну традицію, себто мусив спиратися й адаптувати ті чи інші письмові пам'ятки та свідчення до відповідних потреб великого нарративу.

Ця суперечливість становища М. Грушевського, приміром, виявляється у його ставленні до норманізму, походження якого він виводив із «варязької теорії київських літописців», що спричинилася до постання «пізнішої історичної традиції» в російському історіописанні [467, с. 385]. Причому історик усвідомлював, що чимало західноєвропейських учених украй скептично ставилися до антинорманізму. Відтак він зауважує, що склалася ситуація, коли західні наукові кола сприймали *«антинорманізм як певний симптом ненаукового мислення»* [467, с. 386].

Однак, попри ці спостереження, варто підкреслити, що згадки про народну («національну») чи історичну («місцеву», «стару») традицію споглядаємо значно рідше, аніж про різноманітні вияви письмової традиції. М. Грушевський не є послідовним, коли йдеться про народну / національну традицію. Інколи він використовує цю чи подібну термінологічну сув'язь у розумінні літописної чи письмової традиції, себто розглядає перебіг фактографічної канви у відповідному історичному світі.

У низці випадків М. Грушевський послугується «народною» чи «національною» традицією, щоб освітити й оцінити важливі зрушення і перетворення історичного життя, себто уживає її як своєрідний ціннісний маркер. Наприклад, згадуючи про політичні й культурні практики останніх галицько-волинських князів він зауважує, що *«зближенне з заходом не було*

індиферентизмом або вириченнем зі своєї культурної й національної традиції, і глухою для сеї традиції суспільність через те не ставала» [468, с. 485].

Іноді автор «Історії України-Руси» помітно специфікує й обмежує сферу уживання цієї дефініції певною предметною областю, зокрема культурною чи політичною площиною минувшини. У такому ж дусі він означає традицію на полі культури, приміром пише про спадок античних міст-держав.

У великому наративі М. Грушевського механізм традиції дедалі більше слугує для представлення і збереження певного смислового «ядра» української історії. Первісно цим «ядром» була давньоруська політична, культурна, соціальна та інша спадщина, котра по-різному переломлювалася й трансформувалася на обширах тої чи іншої землі або князівства. Діапазон такого вживання досить широкий: від політичної та культурної сфери до представлення процесів на ниві колонізації. Зокрема історик згадує, що останки *«староруської культурної традиції»* переховувалися поміж соціальних низів – народних мас та нижчого духовенства [469, с. 503].

Творець «Історії України-Руси» розмірковує і про соціокультурні підстави українського історичного процесу, зокрема його метаморфози від доби середньовіччя до ранньомодерних часів. У цьому контексті постає його думка про Середнє Подніпров'я як своєрідний соціокультурний простір, на якому взаємодіяли старі, традиційні й нові, модерні вияви історичного буття. *«Середнє Подніпрове, що в перших віках історичного життя українських земель було огнищем політичного, економічного, культурного життя для цілої Східної Європи, в тих темних століттях (½ XIII – ½ XVI) стало глибоким перелогом, на яким буйно віджила дівича природа, не чуючи над собою важкої руки чоловіка, і серед неї наново сходили сходи суспільного життя, де в чім нав'язуючи до традицій давніших, староруських, в иньшим розвиваючися вповні оригінально серед дозвілля сих здичілих пустинь»,* – підкреслює вчений [473, с. 4].

Таким чином, у текстах М. Грушевського традиція постає як один із формуючих чинників плину історичного життя, котрий забезпечує його сталість та спадковість, попри різноманітні флуктуації, метаморфози і навіть

масштабні катаклізми. Водночас традиція виступає як ціннісна настанова, котра напрочуд добре узгоджується з еволюційним рефреном, який є всеохоплюючим у багатотомній «Історії України-Руси». Саме традиція й еволюція складають той засадний інтелектуальний та культурний підмурок, на якому розгортаються як різні конфлікти, так і відбувається трансформація великого наративу М. Грушевського.

На відміну від поняття «традиція», концепт «революція», якщо не випадає, то, принаймні, побутує десь на маргінесах історичного письма М. Грушевського, зокрема його великого тексту [613, с. 177]. Тим більше, що еволюційна спрямованість є домінуючою у стильовому профілі українського історика на всіх етапах його життя і творчості, зокрема досить добре уживається з конструюванням та репрезентацією національної традиції.

Та М. Грушевському судилося бути не тільки очевидцем і активним учасником, а й певний час одним із провідників української революції 1917–1921 рр. З такої перспективи революційна стихія мала справити і таки справила сильний вплив на історика. Революційні події спричинили суттєве полівіння політичних поглядів М. Грушевського, які навіть розглядаються у світлі перемоги соціалістичного дискурсу над націоналістичним чи національним [633, с. 90, 226].

Ба більше, революція породила низку нових дискурсивних практик – політичних, культурних, соціальних, поза якими не міг залишитися жоден поважний політичний чи громадсько-культурний діяч того часу. Відтак переконаний еволюціоніст М. Грушевський був змушений не тільки повсякчасно реагувати на революційні виклики, а й опановувати нові ролі, зокрема керманича держави за доби воєнного лихоліття та революційних потрясінь. Не випадково в одній із публіцистичних статей він зауважить, що *«еволуція відступила місце революції»* [566, с. 235].

Ця разюча революційна метаморфоза, котра перетворила колишнього інтернованого засланця на впливового політичного діяча, міцно закарбувалася у пам'яті М. Грушевського. Зокрема, він досить емоційно споминає березневі

події 1917 р. : «По трьох роках всякого в'язницького і засланського, підполіційного існування – позбавлення права і можності якогось явного єднання з громадянством, – були се для мене світлі і радісні хвилі – дихати “вільним повітрям”, промовляти до ширшої аудиторії, не оглядаючись на шпиків і яке-небудь “начальство”. Але і для українського громадянства – його київського центру – *се було перше революційне хрещення*, момент незвичайно важливий в його динаміці» [263, с. 137]. До того ж, слід згадати й про політичні практики М. Грушевського еміграційної доби, коли він деякий час посідав місце одного із чільних лідерів Української партії соціалістів-революціонерів, себто організації, що навіть у своїй назві декларувала революційний шлях перетворення суспільства.

Вочевидь, означені політичні та ідеологічні метаморфози мусили виплекати й інтелектуальні трансформації М. Грушевського, зокрема позначитися на його історичному письмі. На думку В. Герасимчука, висвітлення Хмельниччини у дев'ятому томі «Історії України-Руси» хоч-не-хоч нав'язувало порівняльний контекст двох революцій у суспільній думці [889, с. 535].

Первісно М. Грушевський сприймав поняття «революція» досить утилітарно і буденно, позаяк не вважав, що цей концепт продукує якісно інший зміст, порівняно зі звичним «колесом» історичної еволюції. Тому на сторінках «Історії України-Руси» дефініція «революція» вживається стосовно низки локальних зрушень, які навіть віддалено непов'язані з тими образами кардинальних, руйнівних та масштабних трансформацій суспільства, що панували у соціогуманітаристиці модерної доби.

Власне, у більшості випадків йдеться про певні політичні зміни, пов'язані зі змаганнями за той чи інший княжий / королівський / султанський стіл. Відзначимо, що М. Грушевський оповідаючи про перебіг подій 1340 р., завдяки яким Любарт Гедимінович став галицько-волинським князем, метафорично нарік їх «двірською революцією» [470, с. 19]. Це означення

покриває більшість із наведених прикладів, принаймні відповідає тому змісту, котрий автор-інтерпретатор прагне передати читачу.

Таке вживання зазначеного концепту нав'язує порівняння із застосуванням М. Грушевським факторного підходу як у великому наративі, так і в історичному письмі, що вкотре демонструє локальність та умовність термінологічних уподобань автора. Передусім, очевидною є звуженість предметних значень, які часто-густо заступаються фактографічною багатоманітністю минувшини. Проте в «Історії України-Руси», зокрема навіть у томах, присвяченим різним епохам, що передують Хмельниччині, простежується й інший семантичний шар щодо уживання концепту «революція».

Скажімо, у першому томі віднаходимо згадку М. Грушевського про те, що в «лівобічній Україні, де нова колонізація і велика соціальна революція дали народу, можна сказати, пережити ще раз наново цілу еволюцію форм власности» [467, с. 356]. У четвертому томі історик пише про «велику українську революцію», котру ототожнює з Хмельниччиною [470, с. 423], а в шостому – згадує про участь української шляхти зі східного Поділля в «революції Хмельницького» [472, с. 254].

Схоже, що автор «Історії України-Руси», з одного боку, віддавав перевагу локальному, ба навіть фрагментарному змісту, пов'язаному з динамікою історичного життя, котрий продукував його вибіркоче, часто-густо непослідовне і суперечливе вживання цього поняття. Проте, з іншого боку, М. Грушевський був свідомий тих кардинальних перетворень, які нав'язував революційний концепт, хоч до дев'ятого тому його великої оповіді такі смисли зазвичай побутували на маргінесах авторського викладу.

Варто наголосити, що означення Хмельниччини як революції споглядаємо ще у текстах М. Грушевського, написаних упродовж 1890-х років, хоч і з виразною акцентуацією на піднесенні національних почуттів чи «народної самосвідомості» [786, с. 77]. Водночас історик порівнював Хмельниччину та її

історичне значення з Реформацією на німецьких теренах чи французькою революцією кінця XVIII ст.

Поворот М. Грушевського до кардинальних, кризових смислів революційного концепту споглядаємо у його «Ілюстрованій історії України» версії 1921 р. *«Російська революція 1905 р. була великим святом світової свободи. Вісти про неї як електрична течія пройшли скрізь, осмілюючи і підіймаючи прихильників політичного і соціального визволення. За революцією російською пішла турецька, китайська, перська. Здавалося, світ іде швидким кроком в краї свободи і справедливости»*, – зазначає історик [562, с. 531]. Ця сентенція однозначно виказує авторське захоплення революційними метаморфозами, котре більш властиве політику та публіцисту, аніж історичу, тим більше такому вираженому і схильному до фактографічного об'єктивізму досліднику, яким був М. Грушевський.

Однак, цього піднесення чомусь не спостерігаємо у його переказі подій французької революції кінця XVIII ст. на сторінках відомого курсу зі всесвітньої історії. Більше того, М. Грушевський висвітлює з великим скептицизмом «революційний вибух 1793 р.», який «стратив скоро свої мотиви» [743, с. 118]. Ймовірно, історик не був у захваті від тих революційних крайнощів, які виплекали постать імператора Наполеона I Бонапарта та добу наполеонівських війн у Європі.

Та про липневу революцію 1848 р. у Франції М. Грушевський відгукується не тільки вельми прихильно, а й надзвичайно високо оцінює її впливи на тодішню Європу, порівняно з французькою революцією кінця XVIII ст. *«Вона (революція 1848 р. – Авт.) зробила незвичайне вражіння, викликала в Європі такий рух, якого не зробила ні велика революція (кінця XVIII ст. – Авт.), ні пізніша липнева (революція 1830 р. у Франції – Авт.)»*, – стверджує історик [743, с. 126]. Він уважає, що з поразкою революції 1848 р. «справа свободи, справа народу була похоронена, і не тільки для Франції: фінал французької республіки відбився на успіхах революції в цілій Європі» [462, с. 147].

На цьому тлі авторське захоплення духом революційних перетворень за часів Хмельниччини, котре споглядаємо у дев'ятому томі «Історії України-Руси», видається не таким однозначним. За спостереженням С. Плохія, у цьому томі «особливо в останньому розділі, він (М. Грушевський. – Авт.) уживав термін “революція” частіше, ніж в усіх попередніх працях на цю тему разом узятих» [633, с. 290].

Такі настрої М. Грушевського накладалися на атмосферу пореволюційних устремлінь і відчужань, підживлену політичним курсом на українізацію, що панувала у середовищі тодішніх інтелектуалів, письменників, митців. До того ж, давалися ознаки й враження та почування, породжені недавніми революційними практиками, котрі залишалися ще доволі свіжими у його пам'яті.

Видається, що саме у річищі таких інтелектуальних, культурних та психологічних впливів варто дошукуватися причин поширення революційного концепту у великому тексті М. Грушевського, зокрема його захоплення революційною добою Хмельниччини. Формальним приводом до таких розумувань послуговували записки Павла Халєбського (Алепського) – арабського мандрівника та письменника, котрий супроводжував свого батька – антіохійського патріарха Макарія у подорожі до Москви, під час якої автор двічі (1654 та 1656 рр.) відвідав Україну.

Промовистою є навіть сама характеристика Павла Халєбського, подана М. Грушевським. На його думку, «як представник віками поневоленого народу він незвичайно живо відчув красу сеї героїчної доби в життю Українського народу: патос революції, народнього повстання, боротьби за визволення, повної жертв самовідречення й ідеалізму» [478, с. 969]. Патетичні нотки споглядаємо і в авторському переказі свідчень Павла Халєбського, в якому висвітлюється розмах тодішньої революційної стихії. «З правдивим, істотно-революційним патосом алепський архидиякон говорить про могутні пориви життя, що розгорталися під подувами новоздобутої свободи після довговікового поневолення», – підкреслює історик [478, с. 976].

Здавалося б, що М. Грушевський кардинально переглядає роль старого – нового колективного героя на авансцені української історії у світлі революційних подій Хмельниччини. Відтак у фокусі дослідника опиняється проблема взаємин провідника та народної маси у революційну добу.

З такої перспективи постать Б. Хмельницького є досить складною і почасти навіть незручною для М. Грушевського. Ця історична особа була «народним» вождем і, заразом, репрезентувала вищі верстви козацької старшини, котра на історичних підмостках змагалася з нижчими станами, з якими автор здебільшого й ототожнював народ / націю. Така двоїстість становища Великого гетьмана виразно вимальовується у тексті дев'ятого тому «Історії України-Руси».

Та М. Грушевський так і не дає однозначної відповіді на порушене питання. Тому визнаючи важливу роль й неабиякі особисті якості провідника Хмельниччини вчений одразу корегує місце цієї історичної постаті. Тож історик підкреслює соціальну вмотивованість дій Б. Хмельницького, а найбільше вказує на неусвідомленість гетьманом і його оточенням справжнього розмаху та значення, яких набула українська революція середини XVII ст. Саме з цих позицій М. Грушевський намагається спростувати тезу В. Липинського про «організаційний геній» Б. Хмельницького та його визначні досягнення як будівничого Української Держави [478, с. 1491, 1502-1506].

Отже, перегляд традиційної ролі народних мас, який намічався і майже анонсувався з уведенням революційного концепту у великому тексті М. Грушевського, так і не відбувається! Натомість історик намагається вписати постать Великого Гетьмана у контекст загальних тенденцій розвою українського суспільства середини XVII ст., себто знівелювати яскраві і неповторні елементи цієї харизматичної особистості, котрі губляться й розчиняються у плині потужної історичної еволюції. Не випадково автор вважає самоцінним надбанням доби революції, принаймні з перспективи майбуття, ті засадні трансформації «народної маси», котрі висунули її на роль першорядної сили на авансцені історії.

Таким чином, коло «замикається», позаяк М. Грушевський у тому чи іншому вигляді знову повертається до старої тези про «об'єктивну вищість» народу / нації на терезах історії. У цьому світлі історичні ролі персональних героїв (причому навіть такого масштабу як Великий Гетьман!) поступово переводяться на другий план, оскільки підпорядковуються канону телеологічної репрезентації національної історії, що має виплекати чергове відродження народу / нації.

Однак, перебіг Хмельниччини, принаймні її основних віх, М. Грушевський репрезентує послугуючись революційним концептом. Скажімо він вважає, що «крива революції заломилася під Зборовим» [478, с. 1496], а «пакти білоцерківські» сприймає як «яскраве свідoctво *погрому-фіяско всіх надлюдських зусиль пророблених протягом чотирьох років революції*» [477, с. 373].

Врешті-решт, М. Грушевський розмірковує стосовно надбань української революції середини XVII ст. – «української державности, горожанських і економічних привілеїв, всього політичного і соціального укладу українського життя», котрі були в епіцентрі тодішніх українсько-російських перемовин [477, с. 757]. Показово, що він оцінює революційні перетворення у контексті формування народної / національної традиції. На його думку, «все таки і в таких безконечно несприятливих обставинах організовувалось життя, *творились якість соціальні і культурні вартости, якась національна традиція*» [478, с.1507].

На сторінках десятого тому «Історії України-Руси», виданого вже після його смерті заходами К. Грушевської, термін «революція» спливає ще декілька разів. Зокрема, історик пише про розправу з «революцією української черні» [479, с. 314] чи про загрозу нової «соціальної революції» [479, с. 155].

Втім, ці епізодичні згадки незавершеного й невикінченого тексту десятого тому помітно дисонують із описаними вище авторськими настроями. Таким чином, «колесо» еволюції, спертої на плин чи перетворення / трансформування традиції, поглинає та нівелює, ба навіть розчиняє революційний концепт у

великій оповіді М. Грушевського. Революція середини XVII ст. на сторінках «Історії України-Руси» постає як яскрава й потужна, проте невід’ємна складова загальної еволюційної течії українського історичного життя, спрямованої до нового відродження народу / нації.

Видається, що саме домінування еволюційної репрезентації світу минувшини в історичному письмі М. Грушевському у кінцевому рахунку й визначало вибір інструментів модернізації великого нарративу. Цей вибір постав у загальному еволюційному річищі, зокрема на ґрунті органічних чи віталістичних візій, а не у руслі революційного концепту. Тим паче, що останній вимагав би інших версій прочитання й конструювання історії, ніж канони паризької соціологічної школи кінця XIX – початку XX ст., які значною мірою сприймав і поділяв автор «Історії України-Руси» (див. докладніше [538, с. 427-508; 924, 925, 941]).

РОЗДІЛ 6. НЕОРОМАНТИЧНА ХВИЛЯ

Культурні явища та стильові течії з приставкою «нео-» зазвичай пов'язують із тим або іншим ефектом повторюваності. Втім, їхні синхронні та діахронні зв'язки з традиційними ідеями і концептами вирізняються надзвичайною складністю, строкатістю й суперечливістю. Тим паче, що вони нав'язують різноманітні, часом незвичні інтелектуальні сполучення з іншими культурними та дослідницькими практиками.

Здебільшого неоромантизм розглядають як модерністську реакцію на позитивізм та натуралізм наприкінці XIX – початку XX ст. Ця реакція відображала загальні культурні та інтелектуальні перетворення, котрі М. Грушевський назвав поворотом до ідеалізму і символіки [744, с. 207]. Вважають, що неоромантизм як стильовий напрям постав в умовах гострої кризи сцієнтизму та широкого розповсюдження духовного нігілізму, який часто характеризують метафоричною формулою «загибелі богів». Недаремно тодішню пізнавальну ситуацію, часом означають як зіяюче провалля між почуваннями й розумом.

Однак, культурні й інтелектуальні контексти появи неоромантиків є значно багатшими та полівимірними, ніж представлена вище опозиція до певних напрямів чи стильових утворень. У широкому сенсі варто вести мову про різноманітні реакції письменників, митців, науковців та загалом інтелектуалів на масову інтернаціоналізацію і дегуманізацію культури, повсюдну соціалізацію життя, поширення ліберальних цінностей, зокрема етичних настанов у дусі прагматичного індивідуалізму й атомізації суспільного буття тощо. Відтак Д. Чижевський обстоював думку, що саме «кінець XIX віку приніс літературні та мистецькі течії, які з повним правом звались “неоромантикою”» [533, с. 32].

Власне, неоромантизм був вислідом тих естетичних настроїв, футуристичних очікувань, витонченої чуттєвості та інтелектуальних реакцій у

дусі апології ефемерності буття, котрі пов'язують із культурною епохою, відомою в західноєвропейських країнах як *Fin de Siècle* (фр. *кінець століття*. – *Авт.*), а у російській варіації – Срібний вік (1890–1920).

З такої мінливої, майже калейдоскопічної зміни контекстів висвітлення неоромантизм постає як самобутня, багатолика інтелектуальна опозиція, духовний, інколи містичний бунт супроти тотальності космополітичного проекту Модерну на зламі XIX–XX ст. і, водночас, як його неодмінна складова.

Отож неоромантичні складові простежуються у концепціях «надлюдини» і «волі до влади» Фрідріха Ніцше, расовій теорії Жозефа Артюра де Гобіно, міфологічній естетиці Рігарда Вагнера, релігійній філософії Миколи Бердяєва, анархо-синдикалістській доктрині Жоржа Сореля, психологічній візії «еволюції народів та мас» Густава Ле Бона, символічних конструкціях Андрія Белого, модерністських інтерпретаціях «бунту мас» Хосе Ортеги-і-Гасета та в доробку багатьох інших європейських мислителів і діячів. Зрештою, неоромантичні мотиви у тому чи іншому вигляді побутують у творчості багатьох інтелектуалів протягом усього XX ст. Але знаковою для розуміння цього культурного феномена є неоромантична хвиля кінця XIX – першої третини XX ст., яка залишала неабиякий слід у царині світової соціогуманітаристики.

Загалом неоромантизм продукував повернення до ідеалістичних, ірраціональних стратегій пояснення історичного буття, а за великим рахунком – до інтуїтивного способу мислення. Проте такий поворот у жодному разі не був всеохоплюючим. Тож неоромантичні візії історії спиралися на своєрідну, часто-густо еkleктичну мішанину елементів позитивізму, традиційного чи старого романтизму, неокантіанства, дарвінізму, нового віталізму, расово-антропологічних та соціологічних теорій кінця XIX – початку XX ст. тощо.

Ба більше, еkleктизм навіть уважають своєрідною ознакою неоромантичного стилю мислення, котрий сполучає, на перший погляд, несумісні мисленнєві компоненти. Здавалося б, що неоромантики

повертаються до класичного культу героїв на кшталт відомої концепції англійського вченого Томаса Карлейля, в якій останні вважалися єдиними творцями історії. Та ця аналогія є оманливою, позаяк неоромантична героїзація минувшини суттєво відрізняється від її романтичного взірця. Адже традиційний конфлікт колективного та персональних героїв трансформується у неоромантичному історіописанні у своєрідне конфронтаційне поле з соціальною підосною, на якому змагаються різні класи, верстви, прошарки, групи. Причому ця конфронтація, переважно представлена у вигляді персоніфікації історичних діячів, які формулюють та репрезентують стихійні хотіння, інстинкти, колективну волю, емоційні переживання певних соціальних або національних спільнот.

З цієї перспективи неоромантична сцена історичного дійства набуває не тільки містичного, ірраціонального, а почасти й соціологічного забарвлення. Тому акт дії в неоромантичному представленні минулого є інтерактивним сполученням політичних, соціальних, економічних, інституціональних, психологічних, культурних, релігійних, індивідуальних та інших компонентів.

Вислідом такої концептуалізації стає персональний герой, який виступає на історичних підмостках як репрезентант певної суспільної ідеї, рупор колективних устремлінь і почувань, що відображають скороминущість соціального, національного та нескінченість духовного буття. Виключні здібності, геніальність чи провіденціальний дар «великої людини» полягає в її месіанському призначенні – досягнути і подолати суперечності між колективними, груповими мріями та похмурою дійсністю. Відтак конфлікт неоромантичного і, заразом, харизматичного героя з суспільним середовищем покликаний мобілізувати маси, прищепити їм волонтаристські й оптимістичні устремління та перебороти настрої декадансу на зламі XIX–XX ст.

Така героїзація історії представляла собою досить незвичну мішанину неоромантичного ірраціоналізму, органіцизму, віталізму та елементів «соціальної механіки» у дусі ідей В. Парето, Г. Моски, Р. Міхельса, Е. Дюркгайма, М. Вебера або інших соціологічних теорій кінця XIX – початку

XX ст. Заразом інтуїтивні устремління неоромантиків, скеровані на розкриття всього потенціалу людського буття як у соціальній, так і в національній, культурній, релігійній, психологічній, морально-етичній та мистецько-естетичній площинах. Не випадково вони породжували численні саморефлексії щодо суспільної, культурної та інтелектуальної ролі мислителя у добу великих потрясінь і перетворень, нав'язували співставлення особи автора як творця неоромантичної візії з духовним призначенням його персонального героя тощо.

Зауважимо, що модерний культ героїзму потребував і особливих, специфічних умов для своєї ретроспективної чи футуристичної реалізації, зокрема акцентування уваги на кризових, переломних історичних епохах. Неоромантичне історіописання вирізнялося гострими, динамічними, інколи провокативними сюжетами, себто схильністю до відтворення критичного, екстремального хронотопу, в межах якого вибудовувалася харизматична модель «великої людини».

Новітнє впровадження персональних та колективних героїв на історичну авансцену, хоч і на соціологічній підкладці, вимагало й відповідного окреслення канонів їхнього побутування. Тому творчість неоромантиків продукувала відродження етично-моральних цінностей (віра, воля, гідність, енергія, жертва, ідея, ідеал, мораль, обов'язок, посвята, правда, свідомість, сила, слава, честь і т. п.) та культу почуттів. Вони виступали як своєрідні мірила вартості цієї версії історіописання, яка різко контрастувала з космополітичним світом початку XX ст. з його утилітарними стандартами.

Неоромантизм видавався вельми цікавою, привабливою та багатообіцяючою стильовою пропозицією різним європейським мислителям, оскільки створював широкі можливості для розмаїтих інтелектуальних та культурницьких мутацій. Приміром, хаотичні, розмиті засади неоромантизму спричинилися до модерної актуалізації різноманітних версій відомих політичних проєктів: від консерватизму до анархізму.

Неоромантизм як стиль мислення становив неабиякий інтерес і для тогочасних інтелектуалів, які репрезентували «недержавні» чи «скривджені» нації Європи. Адже неоромантичне історіописання дозволяло не тільки істотно оновити проекти «винайдення» національно-державницьких традицій, а й пошуки свого місця у системі європейського Модерну, зокрема нав'язувало розширення діапазону соціальних функцій Кліо.

Таким чином, неоромантичні візії національних історій індивідуалізували та диференціювали уявлення про минувшину, акцентували увагу на її неповторності і своєрідності, абсолютизували риси унікальності, генерували нові соціокультурні імпульси, інтелектуальні зразки й світоглядні орієнтири для громадськості поневолених народів, формулювали оптимістичні настанови, врешті-решт провокували креативне, динамічне переосмислення циркулюючих теорій та концепцій.

Але позірна звабливість неоромантичних візій продукувала і низку викликів, насамперед ініціювала пошук дієвих і гнучких інструментів, які дозволяли включити інтуїтивні та ірраціональні складові, проте й не відкинути і вже звичні, фактично унормовані аналітичні процедури у дусі позитивістського сцієнтизму. Означені проблеми тою чи іншою мірою представлені у текстах низки українських істориків, зокрема у студіях Степана Томашівського та В'ячеслава Липинського.

6.1. Образ як метафора:

Українська минувшина в галицькій апології С. Томашівського

Тема галицьких обширів лейтмотивом пронизує майже всі довоєнні тексти С. Томашівського, зокрема висуває його зацікавлення міжнародними, міжнаціональними та міжстановими взаєминами з перспективи цього регіону, які часом підносяться до загальнонаціонального масштабу. Саме ідея виключної ваги етнографічної території чи історичного простору в українській минувшині, виплекана завдяки культурним, духовним, освітнім, політичним та громадським практикам на теренах Галичини, спричинилася до формації світосприйняття і поглядів цього вченого-гуманітарія.

Отже, роль території – історичної чи етнографічної видавалася галицькому інтелектуалу, якщо не визначальною, то принаймні вагомою вже на зорі його наукової та громадської діяльності. Заразом С. Томашівський був упевнений, що Австро-Угорщина на початку ХХ ст. торує новий політичний шлях, який пов'язаний із демократизацією конституційного устрою, що наближався до федерації народностей. Цю думку споглядаємо у його коментарях до перекладу кількох розділів із відомої студії французького вченого Ш. Сеньобоса «Політична історія сучасної Європи» [1182, с. 102].

Зауважимо, що саме з означеної перспективи молодий інтелектуал розглядав перспективи громадських та політичних акцій на галицьких обширах. Відтак становище С. Томашівського як українського і, водночас, галицького науковця нав'язує йому незвичайні контексти висвітлення переломних подій, явищ та процесів національної історії, таких як Хмельниччина, українсько-шведський альянс часів І. Мазепи, доба Галицько-Волинської держави, Галичина та Центральна-Східна Європа тощо. Тим паче, що С. Томашівський вільно володів низкою європейських мов. Приміром, він записався до угорського полку, коли служив в австрійській армії (1898–1899), щоби вивчити угорську мову.

Видається, що С. Томашівський сприймав і конструював розгортання минувшини з дещо осібною, себто галицького масштабу. Його історична візія значною мірою відображала автономістські устремління галичан в імперії Габсбургів. Це творило своєрідну авторську рефлексивність, порівняно із загальним інтелектуальним річищем української історіографії початку ХХ ст. Проте світосприйняття та погляди С. Томашівського як українського дослідника з виразним галицьким рефреном на межі двох культурних епох та неабиякими інтересами щодо тодішньої сучасності не тільки задавали відповідну канву у концептуалізації історичного матеріалу, а й спонукали його до інструментальних експериментів.

Передусім, упадає в око демонстративна доказовість, залізна послідовність, пояснювальна зорієнтованість, логічне оцінювання, висока абстрагованість та термінологічна насиченість навіть у тих його розвідках, які мають, здавалося б, досить вузьку чи локальну проблемну спрямованість, як-от вступ до видання певного комплексу джерел, висвітлення, аналіз, інтерпретація та коментування свідчень зарубіжних сучасників щодо знакових подій і процесів, рецензійна стаття чи бібліографічні нотатки, присвячені конкретній праці і т. п.

Отож у студіях С. Томашівського часто-густо вживаються терміни, які походять із латинської та західноєвропейських мов, мають багатозначний зміст і продукують добре окреслені й точні смисли. Здебільшого ці дефініції представляють той чи інший суспільний стан, відображення перебігу якогось явища чи його прикмет, тобто скеровані на відтворення динамізму світу минувшини, ілюстрацію метаморфоз певної структури, особливостей пізнавального процесу тощо. Тому у його текстах рясно циркулюють поняття на кшталт: «аберація» (ухил), «апріорний» (попередній), «евентуальний» (можливий), «консеквентність» (послідовність, систематичність), «констеляція» (збіг обставин), «релятивний» (відносний), «спорадичність» (випадковість), «еманація» (виділення, витікання), «конвенціональний» (відповідний, умовний), «обсервація» (спостереження) і т. п.

Утім, попри очевидну схильність автора до логіко-аналітичних і раціональних взірців мислення, у його студіях побутує й чимало метафоричних виразів, образних порівнянь і психологічних характеристик, патетичних оцінок, в яких угадуємо ірраціональні та інтуїтивні мотиви. Врешті-решт, С. Томашівський постійно апелює до образів різних явищ, процесів, осіб, територій та навіть до образів наукових студій, персонального доробку тих чи інших учених зокрема та історичної науки загалом.

Зауважимо, що у випадку з С. Томашівським йдеться не про стару романтичну палітру, що презентує, переважно, просторово-часовий колорит минувшини та відповідні морально-етичні і мистецько-естетичні ідеали. Натомість ведеться про своєрідні конструкції різних зрізів історичного буття чи пізнавального процесу, котрі в авторському представленні не є ані вповні раціональними й аналітичними, ані цілковито ірраціональними та ідеалістичними, себто сполучають різноманітні мисленнєві елементи. Тим більше, що С. Томашівський як учений вирізняється підвищеною рефлексивністю щодо вжитого інструментарію, порівняно зі своїм наставником – М. Грушевським, зокрема стосовно циркуляції поняття «образ».

Більше того, галицький інтелектуал тримається думки, що відтворений образ минулого не завжди правдиво відтворює дійсність. Із такої перспективи образ постає як вислід низки дослідницьких методів та процедур, передусім, критично-аналітичного спрямування. Що ж дозволяють здобути пізнавальні можливості образу як дослідницького інструменту, принаймні, за авторським прочитанням джерел?

Найперше призначення цього поняття, яке впливає з текстів С. Томашівського, полягає у функціях розрізнення й диференціації або, навпаки, генералізації і систематизації уявлень щодо низки явищ, процесів, подій зі світу історії за принципом загальне / особливе / виняткове. Проте образ є не тільки засобом, зорієнтованим, як правило, на генералізацію / диференціацію уявлень, оскільки містить низку аксіологічних елементів, безпосередньо пов'язаних із особою автора-дослідника. У певному сенсі той чи інший образ є

сконструйованим мірилом вартості щодо оцінювання не тільки подій, а й цілих історичних епох, зокрема в контексті певної території.

Виглядає, що С. Томашівський послуговується витвореним образом як самобутнім масштабом, для протиставлення «життєвих сил» в одному місці, їх «фатальному упадку» в іншому закутку сцени історичного дійства. Більше того, вчений уводить та синтезує в образі різні вектори історичного буття: економічний, політичний, культурний, психологічний, соціальний, духовний і т. п. Зрештою, у такій репрезентації «образ» як дослідницький інструмент набуває прикмет майже ідеальної конструкції, себто уявного «майданчика», на якому моделюється минувшина.

Таким чином, образ відіграє роль своєрідного масштабу, точніше маркера в дослідницькій уяві, зокрема виступає як певна цінність (міра, мірило), котре нав'язує оціночне ставлення з перспективи чогось загального, фронтального до одиничного, неповторного. Тож інструментальне призначення образу якраз і полягає в тому, щоби рельєфніше та виразніше відтворити й досягнути риси несхожості та навіть унікальності, надати їм аксіологічного сенсу! Власне, С. Томашівський уживає образ для конструювання відповідного історичного масштабу, в контексті якого вибудовуються, тлумачаться й оцінюються певні явища, ситуації, події, особистості, факти і т. п.

Поняття «образ» виступає й тим інструментом, послуговуючись яким С. Томашівський порушує тему героїзму в історії, хоч і у досить своєрідному розумінні – побутування псевдогероїв на підмостках минувшини. Зокрема, він акцентує увагу на персональних прикметах знаних «національних героїв» Польщі та Угорщини початку XVIII ст.

Та найголовніше те, що представлення зазначених образів виявляє цікаву рису С. Томашівського як історика, а саме – його схильність оцінювати діячів минувшини з перспективи виняткових якостей, потрібних для досягнення устремлінь, мрій, почувань, настроїв соціальної / національної спільноти, себто формації героїзму (воля, енергія, сила, здатність до панування, ореол непереможності чи виключності, незвична пошана сучасників і т. п.). Вони

викажують ірраціональні, інтуїтивні складові мислення, а за великим рахунком – неоромантичні мотиви, котрі простежуємо у багатьох текстах ученого.

Прикметною рисою С. Томашівського як дослідника є те, що він уживає цю дефініцію не лише щодо історичних обширів, а й стосовно пізнавального процесу на теренах історіописання. Передусім, історик використовує образ як специфічне мірило вартості щодо оцінки наукових праць, зокрема стосовно повноти і масштабності репрезентації світу історії.

Переломною межею, ба навіть своєрідним каталізатором в інтелектуальній біографії С. Томашівського стає доба Першої світової війни. Вочевидь, С. Томашівський добре усвідомлював ті можливості й перспективи, які продукувала велика війна. Не випадково в одній зі статей воєнної доби історик зауважує: «...теперішня війна творить епоху в історії України, епоху, яку годі поки-що докладно означити; та відчуваємо її вже сильно» [878, с. 1].

Коли взяти до уваги ще і участь С. Томашівського як експерта у дипломатичній місії української делегації на Паризькій міжнародній конференції 1919 р., то стає очевидним, що цей досвід мусив виплекати інтелектуальні метаморфози. Тим паче що травматичний шок від поразки національно-визвольних змагань мав для галицьких інтелектуалів особливий присмак у вигляді успіху польського проекту поновлення державності.

Вважають, що погляди та світосприйняття С. Томашівського зазнали й новітніх інтелектуальних впливів, зокрема у річищі ідей В. Джемса, Г. Ферреро, О. Шпенглера та ін. Будь-що-будь, але ці військові, політичні та дипломатичні практики, а також нові інтелектуальні віяння спричинилися до швидкого переосмислення вченим історичної та культурної ролі Галичини. Відтоді галицька апологія, котра у зародковому вигляді час від часу проступала ще у його текстах довоєнної пори, перетворюється на наріжний, точніше установчий, концепт історичної візії С. Томашівського.

Таким чином, неоромантична ідея «галицького П'ємонту» набуває нового культурного, метафорично кажучи, «життєвого» імпульсу. Цей інтелектуальний поворот споглядаємо у працях С. Томашівського воєнної

доби. Зокрема, варто згадати брошуру, присвячену історично-політичному огляду Галичини, в якій представлена своєрідна поетика цього простору, його етнокультурного, суспільного та політичного значення.

На думку С. Томашівського, Галицька земля «була наперед одним із углових каменів староруської держави; далше одною з сил, що довела сю першу передотечницю нинішньої Росії до розкладу; пнем коло котрого виросла могутня галицько-волидимирська держава – перший вислів політичного сепаратизму українських земель від московських, перша реальна основа в розвитку української національної ідеї; вона була довгий час передмурем Угорщини від монгольського варварства; страчена на річ Польщі, стала угловим каменем у будові польсько-литовської унії – сеї другої передотечниці нинішньої Росії при розпаді Річипосполитої *отсей многоважний середньоєвропейський вузловий кут і вихідні до сходу ворота* дісталися наддунайській монархії – неначе бог історії дарував їй чудесний перстень, полишаючи одначе їй самій догадатися, яке слово закляття уводить у рух таємні прикмети дарунку» [646, с. 23-24]. У цьому резюме історика споглядаємо якщо не всі, то, принаймні, більшість інтелектуальних тез і віх, які повною мірою розгорнуті у його пізніших працях.

Наведена цитата подає квінтесенцію поглядів С. Томашівського, котрі згодом були концептуалізовані й репрезентовані на сторінках низки його студій, передусім, славнозвісного нарису «Українська історія. Старинні і середні віки» (Львів, 1919). Недаремно цю роботу Н. Полонська-Василенко нарекла «першою державницькою працею» в українській історіографії [865, с. 14].

Зауважимо, що в «Українській історії...» С. Томашівський не тільки послуговується образом як метафорою, а й оперує ним як одним із найважливіших інструментів. Відтак він формулює мету зазначеного нарису, як представлення образу «політичного розвитку України», передусім, із перспективи творення української нації та національно-політичної ідеї.

«Щоб образ вийшов простіший і ясніший, – зазначає автор, – полишаємо сим разом на боці докладніший огляд господарського і культурного життя, маючи надію повернути згодом і до сих сторінок української історії» [649, с. 1]. Таке обмеження звичайно потребувало введення певних орієнтирів та настанов як щодо сюжетів і викладу матеріалу, так і загалом стосовно архітекτονіки всієї праці.

Який же історико-політичний образ української історії конструює та репрезентує С. Томашівський?

Передусім, він виходить із означення поняття України як історичного, етнографічного та географічного простору. *«Україна як зображення історичне не зовсім покривається з Україною у розумінню етнографічним, а ще менше з географічним поняттям її. – стверджує історик. – Відношення між ними можемо собі уявити як три подібні, одначе нерівні площі, наложені на себе, які покривають себе обопільно тільки частинно: перша з них найменша, третя найбільша.* Тільки в останнім, географічним розумінні можна говорити про Україну як про індивідуальне незмінне поняття впродовж всієї історії» [649, с.1]. Зазначимо, що в одній із публіцистичних заміток учений уточнює представлену «формулу». *«Одним словом – поняття України мало має спільного з географією, а ще менш з геополітикою...», – наголошує С. Томашівський [647, с. 8].*

На першій погляд, цей коментар суперечить тому «геополітичному масштабуванню», котре представляє автор в «Українській історії...». Адже він обстоює тезу про «образ-трикутник» історичного розвитку України – Степ, Польща та Московщина. Проте саме такий оціночний рефрен дозволяє піднести культурну та історичну роль Галичини, як географічно невеликої частини України на тлі інших етнографічних земель, до загальнонаціонального масштабу.

У цьому ж сенсі варто сприймати і заувагу С. Томашівського щодо невикінченості етнографічних обрисів українства, позаяк «образ племінного характеру України уложився що-тільки в новіших часах, себто у XVIII і XIX

вв. До того часу Україна визначалася великою п е р е м і н н о с т ю (розбив С. Томашівського. – *Авт.*) племінних, расових, мовних і культурних відносин, як жадна інша країні в Європі» [649, с. 6]. Такий підхід залишав відкритим питання про формуючі чинники українства як етнонаціональної та етнополітичної спільноти.

Загалом С. Томашівський постулює три провідні ідеї української минувшини: боротьба «культурно-лісової» і «степово-лугової» смуг, Заходу і Сходу, «політично-господарський контраст Півночі та Полудня» [649, с. 11-12]. Він категорично спростовує їх *«трансцендентальну вартість»*, оскільки його розумування безперечно підштовхують саме до цього тлумачення. Та сучасні дослідники не погоджуються з авторським трактуванням. Приміром, Н. Яковенко характеризує візію С. Томашівського як «метафізичний трикутник» [670, с. 334-335]. Л. Бережна розглядає означений «трикутник» у контексті «уявної географії» початку ХХ ст. та міфів про національний характер і *antemurale christianitatis* (підмурок чи оборонний мур християнства від турецько-татарського світу, монголо-татарських завоювань, натиску варварів, номадів і т. п.), що у видозміненому вигляді циркулюють і нині [764, с. 196-198].

Втім, С. Томашівський уважав, що тлумачить ці три ідеї як «синтезу ділання цілої низки матеріальних й ідеальних сил» [649, с. 10], тобто майже у позитивістському розумінні. Таке двоєдине сполучення ідеального й матеріального не тільки визначає авторську стратегію розгортання фактографічного матеріалу, себто майбутні лінії генералізації, а й висуває відповідні аксіологічні складові. Як і у довоєнних текстах С. Томашівського, образ виконує як звичну функцію масштабування історичної авансцени, так і її ціннісного маркування.

«У зрозумінню згаданих вище провідних ідей лежить і відкриття мірила вартості (Wertmasstab) в українській історії. – наголошує вчений. – Все те, що ішло по лінії цих ідей – було позитивне, творче, корисне; все супротивне – негативне, деструктивне і шкідне. Здобування землі, відокремлення від

“руськості”, витворення окремої національно-культурної індивідуальності і здобуття політичної самостійності – отсе орієнтаційні пункти для історика у розміщенні світла й тіні на його малюнку» [649, с. 12].

Це досить жорстке окреслення задає загальний канон викладу, позаяк намічає відповідні сюжетні лінії. С. Томашівський не просто конструює «образ української історії» з галицької перспективи, а й нав’язує його соціокультурне значення, тобто тотально формує та генералізує відповідне мірило вартості. На його думку, «політична злука двох досі ворожих собі українських країв, Галичини і Володимирії, епоховий факт в історії України – перше о л и ц е т в о р е н н я з а г а л ь н о - у к р а ї н с ь к о ї д е р ж а в н о ї і д е ї (розбив С. Томашівського. – *Авт.*) проти панрусизму, репрезентованого щораз явніше, в міру упадку Києва, суздальсько-московськими князями» [649, с. 87].

Отож побутування Галицько-Волинської держави (автор називає її Галицько-Володимирською державою, ймовірно в контексті офіційного австрійського означення цього коронного краю як Королівства Галичини і Володомерії) подається на межі соціокультурної конфронтації Заходу та Сходу, світу матеріального, фізичного й світу ідеального, духовного, позаяк вона стає єдиним репрезентантом української ідеї. Саме з цього ракурсу висвітлюється перебіг української історії: коронація Данила Галицького та його проект хрестоносного походу на Орду [649, с. 103], «фрагментарний образ» першої української держави в першій половині XIV ст. [649, с. 107], релігійний розлам [649, с. 132], здобування чорноморських берегів як «життєва необхідність» та «жерело козацької ідеї» [649, с. 146].

Який же вислід репрезентації української історії з галицьким рефреном? С. Томашівський формулює відповідь на це питання з властивою йому неухильною логікою та послідовністю у розвідці «Схід і Захід. Історично-політичний нарис». Він стверджує, що «історична Україна далеко більше була скупчена на заході сучасної» [880, с. 8], обстоює думку про «західний характер української мови», західний «початок» чи «племінну колиску» українців [880,

с. 8-9], «галицьку правітичну» української національної ідеї та культури [880, с. 10].

Кінець-кінцем, С. Томашівський резюмує свої погляди у такій сентенції: *«Хоч українська національна територія переважно лежить у східній половині європейського континенту, то сама українська нація, як племінна окремішність, як культурна й політична індивідуальність, походить із Заходу і являється витвором західних культурних впливів. Без того походження і без тих впливів, все існування української національності було-б незрозуміле щодо своєї минувшини і проблематичне щодо своєї будущини...»* [880, с. 11].

Варто наголосити, що автор мав масштабні й амбітні плани з обсягу вивчення та популяризації галицького минулого, зокрема проекти підготовки 12-ти томної «Великої історії Галичини», видання «Дипломатарію Галицько-Володимирської держави» і Галицько-Волинського літопису, які так і не були реалізовані.

Та еволюційне представлення минувшини, котре обстоював С. Томашівський, як й інші схожі візії, потребувало універсальних орієнтирів, себто постулювання відповідних мірил вартостей з обсягу всієї української історії. Так чи інакше, його схема вимагала ідеалістичного опертя, насамперед, духовної і культурної підоснови, щоби надати соціокультурного чи «життєвого» імпульсу «матеріалістичному, фізичному світу», стати провідним дороговказом, ба навіть магичною ниткою Аріадни на тернистому, сповненому небезпек і розгалужень шляху «культурної й політичної еволюції»!

Цю почесну і засадну роль в історичній візії С. Томашівського відіграє ідея церковної Унії між католиками та православними. Він навіть закидає на карб гетьману П. Конашевичу-Сагайдачному відновлення православної ієрархії на українських обширах: *«Сумнівність його патріотичної заслуги, задля чого його високо виславляно, пізнали пізніше його наслідники, на жаль у часі, коли зроблені помилки вже не можна було направити, бо велику часть Українців видано в 1654 р. впливам московської церкви»* [650, с. 15].

У іншій розвідці воєнної доби С. Томашівський зазначає: «Хто з тямущих Українців не добачить сьогодні, що в сім блискучім успіху Сагайдачного скривався зарід великого нещастя для України – в н у т р і ш н ь о ї (розбив С. Томашівського. – Авт.) релігійної боротьби, боротьби між самими Українцями, католиками й православними» [878, с. 2]. Пізніше вчений назве цього гетьмана головним винуватцем «релігійного роздору по 1620 р. – сього найбільшого національно-культурного нещастя нашої історії» [648, с. 29].

Так визріла і сформувалася думка С. Томашівського про виключне культурне та історичне призначення церковної Унії, яка *«органічно й нероздільно злучена з напрямом і духом всієї української історії, навіть із самою національною ідеєю нашою народом»* [879, с. 2]. Наприкінці життя тяжкохворий учений навіть планував написати спеціальну студію, присвячену історії української церкви з перспективи Унії та унійних змагань, але встиг підготувати лише розлогий вступ.

Така конструкція історії України С. Томашівського підважувала вихідні концепти В. Липинського, зокрема його положення про соборність українських земель та християнський універсалізм (хоч останній за віросповіданням був римо-католиком!), зводила нанівець роль «національної аристократії». Зрештою, ця інтелектуальна контраверсія, попри спільний консервативний підмурок поглядів обох істориків, мусила рано чи пізно виплекати гострий конфлікт, який, врешті-решт, стався на політичному ґрунті 1929 р.

Приводом до цього полемічного двобою став пропольський курс газети «Нова Зоря», фактичним провідником якої В. Липинський уважав С. Томашівського та перекладав на нього відповідальність за віддалення часопису від гетьманського руху. За свідченням І. Крип'якевича, орієнтація С. Томашівського на співробітництво з польськими політичними колами тою чи іншою мірою виявилось ще за часів видання журналу «Політика» (1925–1926) [323, с. 120], а можливо і раніше. Скажімо, С. Томашівський однозначно

висловився за компроміс із польською владою у питанні про створення українського університету.

Загалом конфлікт із С. Томашівським був зумовлений його галицькою автономістською політичною платформою, яку В. Липинський розглядав як угодовство з «республіканською і демократичною Варшавою». Натомість В. Липинський обстоював думку про необхідність політичної спілки українських і польських консерваторів на Галичині та Волині на ґрунті лояльної опозиції до центру [509, с. 225-227].

Отож народилися дві неоромантичні «формули» осягнення історичного буття і, водночас, «політичні рецепти» щодо розвою й майбуття України: В. Липинського (через державу до нації) та С. Томашівського (через націю до держави).

Насамкінець зауважимо, що у дослідницькому інструментарії С. Томашівського поняття «образ» посідає поважне місце. Видається, що цей галицький інтелектуал із непохитною логікою, винятковою уявою та самобутнім відчуттям стилю, мабуть, уподобав цей інструмент за його гнучкість і композиційні можливості, мінливість метафоричного забарвлення, котрі давали змогу продукувати різноманітні смисли. Тим паче, що образ якнайкраще задовольняв як вимоги концептуалізації, так і потреби популяризації, зокрема поєднував різні мисленнєві складові, пізнавальні стратегії, культурні взірці і т. п.

Вочевидь, образ сполучав матеріалістичну та ідеалістичну площини й репрезентував двоєдиний світ минувшини з уявною «грою» розмаїтих чинників та передумов, які добре вимальовуються у візіях галицького інтелектуала. Цей інструмент дозволяв генералізувати, диференціювати, специфікувати контексти висвітлення, формувати відповідні масштаби представлення, нав'язувати мірила вартості, що задавали вектори історичного руху, вибудовувати пластичну й динамічну архітектоніку наукових студій (див. докладніше [538, с. 509-537; 927, 941]).

6.2. «Велика людина», культ героїв та символістська естетика в репрезентації В. Липинського

Проблема неоромантичних складових у творчості В. Липинського і досі перебуває на маргінесі наукових студій, хоч нинішні дослідницькі інтенції, здавалося б, спрямовані на повноцінне та різнобічне вивчення його спадщини. Однак, спроби аналізу і систематизації його світосприйняття та поглядів, зокрема прочитання авторських текстів у контексті неоромантизму, представлені тільки у поодиноких працях. Передусім, маємо на увазі кілька оригінальних історико-філософських есе Лева Біласа [832; 945], в яких здебільшого розглядаються неоромантичні мотиви у довоєнному доробку В. Липинського.

Почасти це пояснюється складністю локалізації стильових рис неоромантизму на теренах історичної науки, зокрема через його здатність убиратися в різноманітні політичні, культурні шати та зазнавати суттєвої інтелектуальної мімікрії, сполучатися з іншими напрямками і течіями. Та найголовніша перешкода, мабуть, полягає у масштабі постаті В. Липинського як мислителя, зокрема у синкретичному поєднанні різних інтелектуальних компонентів у його спадщині. Вочевидь, таке співіснування суттєво ускладнює рецепцію цього історика та політичного мислителя. Тим більше, що сучасні дослідники часто-густо сприймають В. Липинського як найпривабливішого репрезентанта державницького напрямку в українському історіописанні першої третини ХХ ст.

Загалом підходи дослідників щодо тодішніх поглядів В. Липинського у 1908–1914 рр. переважно поділяються на дві групи. Є. Пизюр [947, р. 305-306] та Л. Білас [765, с. 100-102] вважають, що в цей час В. Липинський уже був довершеним консерватором, а його начебто консервативна еволюція є витвором уяви окремих науковців. Натомість Я. Пеленський [862, с. 139-140] та В. Потульницький [636, с. 112], хоч і не відкидають польських впливів, але обстоюють тезу про демократичний період у його творчості, зокрема

наголошують на поступовій еволюції до консерватизму. Я. Пеленський пропонує для означення довоєнних поглядів В. Липинського спеціальний термін – «консервативний демократ» [862, с. 139]. Посередню позицію посідає І. Лисяк-Рудницький, який, утримуючись від категоричних висновків, усе ж таки підкреслює, що В. Липинський був переконаним самостійником ще у той час, коли ця ідея була чужа загалові національно свідомого українства [509, с. 132].

На полі національної історіографії початку ХХ ст. В. Липинський з'явився як дослідник із досить специфічними інтенціями. У центрі уваги його громадських і наукових інтересів довоєнної доби перебували питання участі та ролі спольщеної, переважно правобережної, шляхти в українському національному русі. Приміром, Я. Пеленський вважає, що В. Липинський у практично-політичній діяльності «продовжував те, що започаткували хлопомани, а саме – *повернення сполонізованої шляхти до народу...*» [861, с. 200].

Власне, постать В. Липинського – українця польської культури зазвичай сприймалася та й сприймається здебільшого у контексті цього повороту.

Зрештою, «народницьке» ХІХ ст. пропонувало радикальне та доволі просте вирішення проблеми спольщеної аристократії: вихід кращих представників зі своєї верстви і подолання «відчуження» від національних основ за рахунок майже ритуального «каяття» та повернення до лона простонародної маси (наприклад, знаменита сповідь В. Антоновича). Вважалося, що саме за останньою визнавалася вся «правда» історії, зокрема її засуджуючий морально-етичний вердикт стосовних вищих станів.

Але В. Липинського не задовольняли традиційні рецепти у дусі народницько-романтичної ідеології. Тим більше, що на часі поставали нові соціокультурні виклики та численні модерністські варіації суспільних відповідей. Тож устремління молодого адепта Клію були скеровані на розмаїті інтелектуальні, культурні та світоглядні орієнтири Модерну.

З цього погляду тодішні дослідницькі інтенції В. Липинського не є суто чи навіть, здебільшого академічними, а радше синкретичними, позаяк

сполучають у собі суспільні, культурні, політичні та ідеологічні зацікавлення. Тому мотивації В. Липинського як історика формувалися з перспективи нових вимог українського руху, який потребував новітніх візій національної історії, зокрема перегляду традиційних соціальних і політичних ролей як у минувшині, так і їхнього окреслення щодо найближчого майбуття. Неоромантизм видавався привабливою і достатньо дієвою стильовою течією для розробки означеної проблематики, особливо з огляду на польський досвід. Відзначимо, що поява В. Липинського на теренах українського історіописання, насамперед асоціювалася з переоцінкою ролі і значення шляхти у добу Хмельниччини. Ці сюжети автор опрацьовував і пізніше, у революційні та воєнні часи.

У проспекті чотирьохтомного видання «Історичних студій та монографій» 1920 р. В. Липинський планував умістити її український варіант у другому томі під назвою «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького». Ці наміри реалізував Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського 1980 р.

У цій монографії В. Липинський повертається до героїзації історії (Я. Пеленський характеризує її як «культ сили і великої людини») [861, с. 209]. Відтак на сторінках монографії споглядаємо побутування як персональних (С.-М. Кричевський, Б. Хмельницький та ін.), так і колективних (українська шляхта) героїв у добу Хмельниччини. Причому історик не тільки диференціює суспільні ролі різних прошарків шляхти, а й наголошує на специфічності їхнього призначення, зокрема покозаченої шляхти. Автор афористично називає цих шляхтичів «жертвеними героями» [505, с. 121] або «жертвеними борцями» [505, с. 429].

Саме жертвенне призначення освячене кров'ю та актом героїчної дії спричиняється до народження великої Ідеї – вільного національного життя, Вільної України [505, с. 121]. Вона кристалізується у політичному проєкті Великого князівства Руського, що виник як результат «велетенської еволюції» суспільного світогляду [505, с. 41]. Цю ідею-проєкт історик неодноразово

згадує і в своїх наукових статтях, і в публіцистичних замітках. У розвідці 1909 р. В. Липинський підкреслює, що вона виникла в часи «величезного вибуху національної енергії», але українська шляхта була надто слаба, щоб удержати проект Великого князівства Руського [833, с. 45].

Зрештою, провідний персональний герой монографії – С.-М. Кричевський складає «своє життя і свою славу на вівтарі цієї ідеї» [505, с. 425, 427]. Відзначимо, що головна риса героїзму у представленні історика полягає у безмежній відданості засадній ідеї, що є «ознакою всіх творців епохи» [505, с. 241]. Однак, «жертвенно-героїчне» конструювання ідеального не заступає автору соціальної площини історичної сцени. Не випадково В. Липинський наголошує, що у його монографії йдеться «про дослідження участі в повстанні 1648–49 рр. *шляхти, як окресленої суспільної верстви, що мала відрубні інтереси й відрубну станову ідеологію, – верстви, котра як шляхта до козацько-селянського повстання приєдналася*» [505, с. 157].

В іншому місці В. Липинський звертає увагу на різні соціальні мотивації покаянової шляхти, які привели її до табору Б. Хмельницького [505, с. 313]. Таке сполучення культу героїв із соціальним відтворенням поверхні історичного руху виявляє самотність його стилю мислення. Адже він розглядає шляхту не тільки з перспективи творення великої політичної ідеї, а й як матеріал «першорядної якості» для побудови Української держави [505, с. 235].

Неоромантичні впливи простежуються і у семантиці В. Липинського. Зокрема, для означення народу / нації історик використовує як вислови у традиційному романтичному дусі – «внутрішня народна сила» [505, с. 11], «козацько-народна стихія» [505, с. 31], «народний організм» [505, с. 129], так і віталістичні новації – «капітал енергії» [505, с. 239], «експанзивна міць» [505, с. 7] та ін. Аналогічні вподобання помічаємо і у публіцистичних текстах В. Липинського, в яких він уживає низку означень, як-от «експанзивна сила», «духова криза», «капітал національної енергії» [763, р. 370-371] і т. п.

У схожому сенсі В. Липинський конструює й образ Б. Хмельницького, якого характеризує як «крицеву постать» [505, с. 241], «людину-велетня» [505, с. 5], «сильну людину» [505, с. 291], «велику людину» [505, с. 331], героя з «залізною рукою та титанічною волею» [505, с. 147] і т. п. Врешті-решт, така низка метафор зводиться істориком до формули: «“Богом даний” геній і визволитель українського народу» [505, с. 331].

Втім, навіть провіденціальне призначення «генія» та «великої людини» не заступає В. Липинському соціального походження і становища Б. Хмельницького у тогочасному суспільстві. Тож автор називає його «показаним шляхетським сином» [505, с. 287] і навіть зауважує, що під Білою Церквою (вересень 1651 р.) гетьман був «іще “малим непоказним чоловіком”, козаком по невільничому прив'язаним до свого короля й гнобителки Речіпосполитої» [505, с. 319].

Крім того, В. Липинський упроваджує й морально-етичні мірила вартості щодо минувшини. Скажімо, він наголошує на високому моральному рівні окремих постатей, зокрема повстанця-шляхтича І. Креховецького [505, с. 223]. Водночас автор згадує про «моральну відповідальність» Речі Посполитої «перед сучасниками та їхніми нащадками» за ганебну страту І. Виговського (1664) [505, с. 219], характеризує узагальнений образ польського колоніста на українських землях як «духом убогого» [505, с. 263] і т. п.

Та найбільше старі канони романтичного історіописання нагадують авторські думки про «фізичну» [505, с. 273] та «внутрішню» (моральну) [505, с. 11] силу, «історичні зовнішні і внутрішні пута», які фактично впроваджують дуалістичний поділ світу історії на фізично-матеріальну та ідеально-духовну площини. Зокрема, в одній із розвідок В. Липинський співвідносить поняття «сили» («нової, молоді сили») зі «споконвічними козацькими ідеалами» [834, с. 326-327]. Ці вислови нав'язують аналогії до семантики та оціночних мірил, представлених у працях істориків-романтиків XIX ст. (М. Костомаров, П. Куліш та ін.), зокрема до відомої дихотомії сила / безсилля.

Неоромантична мотивація В. Липинського виявляється і у символічному окресленні низки подій, ототожненні певних історичних місць і навіть персональних учинків окремих осіб, які підносяться до рівня знакових актів дії. Приміром, історичні постаті Яреми-Михайла Вишневецького та Станіслава-Михайла Кричевського набувають в авторському зображенні символічного підтексту. Це – представники двох епох української минувшини: *«польський нащадок zdeгенерованої княжої Русі і покозачений шляхетський син, загартований у степових боях борець за волю України»* [505, с. 341-343].

Деякі кроки С.-М. Кричевського у відтворенні В. Липинського виглядають як символічні діяння. Таким, наприклад, є акт охрещення покозаченого шляхтича у «грецьку віру». Зокрема, історик тлумачить цей вибір як своєрідний *«символ, як бажання підкреслити свою єдність із повстанням “усієї Русі”, Русі в першій мірі “грецької віри”, за загальним розумінням сучасників»* [505, с. 313].

Л. Білас слушно відмічає, що символізм постаті С.-М. Кричевського спирається на особисту авторську мотивацію. Тим паче, що ця історична особа *«мусіла видатися Липинському прикладом для його власного життя й власної постанови, приєднатися до українського руху. Ця схожість становища обох спольонізованих шляхтичів, відділених один від одного безмалъ трьома століттями, була для нього важливим моментом ідентифікації з його попередником; вона скріплює символічне значення героя монографії»* [832, с. LXXXIV.].

Зауважимо, що такі паралелі між особою В. Липинського та головним персональним героєм його студії вказують на самобутню спробу авторського самопізнання, своєрідної самопроекції особи щодо життєвого та духовного призначення. Це зіставлення виказує не тільки одну із засадних рис неоромантизму, але й свідчить про рефлексованість символічного ряду, представленого в монографії.

Останній складається зі священних топосів («одвічних символів» за визначенням В. Липинського) давньої Русі – Свята Софія, Золоті Ворота [505,

с. 331], «жертвенних героїв» – покозаченої шляхти та її провідників (С.-М. Кричевський, Б. Хмельницький), символічних, іноді ритуальних актів дії (охрещення в «грецьку віру», доблесні звершення на ратному полі, загибель київського полковника) і великої ідеї – незалежної України, яка пов'язує в одне ціле історичне минуле, сучасне та майбуття.

Першою знаковою студією В. Липинського в еміграційну добу була монографія «Україна на переломі 1657–1659 : Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті» (Київ – Відень, 1920). Ця праця є переробленим варіантом його польськомовної роботи «Dwie chwile z dziejów rewolucyjnej Ukrainy» («Два моменти з історії пореволюційної України»), вміщеної у збірці «Z dziejów Ukrainy».

Насамперед, варто звернути увагу на інтенції автора, які зазнали суттєвих трансформацій, порівняно з довоєнними часами. Адже історичні ретроспекції 1657–1659 рр. продукували аналогії з українською революцією 1917–1921 рр. Причому вони настільки помітні, що Л. Білас називає тогочасного В. Липинського «істориком кризової доби» [767, с. XXIII–XXIV].

Більше того, В. Липинський не приховував, а, навпаки, акцентував увагу на політичній умотивованості своїх концептуальних настанов. «... Може тепер, після відродження Української Держави, наше громадянство почне цікавитись зв'язаними з практикою державного будівництва теоретичними питаннями й може захоче воно пізнати той досвід, котрий в тяжкій боротьбі й трагічних помилках здобули та оставили нам наші предки», – наголошує історик у вступі до монографії [506, с. 4].

Такі зрушення в авторських устремліннях призвели і до кардинальних змін у локалізації предмета дослідження. Якщо у довоєнних студіях В. Липинського виклад, переважно вибудовувався навколо суспільної ролі й участі покозаченої шляхти у революції за часів Хмельниччини та пізніше, то в «Україні на переломі» предметна область достатньо жорстко розгортається навколо двох установчих концептів – «держави» та «нації» [767, с. XLIV]. Відтак культ «жертвенних героїв» заступає апологія «державної творчости» чи

«державно-організаційної творчості» [506, с. 75, 71], яка персоніфікується у вольових діях Б. Хмельницького та його «помічників».

Тема покозаченої шляхти та соратників гетьмана поступово розширюється автором до проблеми національної аристократії і її ролі у державному будівництві. Тож в «Україні на переломі» у зародковому вигляді репрезентовано низку історіософських ідей, які у подальшому інтенсивно розроблялися В. Липинським, зокрема в «Листах до братів-хліборобів» (1920–1926). С. Плохій уважає, що ця монографія стала «одним із засадничих текстів державницької школи» [633, с. 289].

Інтуїтивний спосіб мислення В. Липинського незаперечно нав'язує аналогії з класичним романтизмом. Тим більше, що семантика його текстів часто-густо нагадує старі або класичні романтичні канони історіописання XIX ст. Недаремно «органічні» метафори В. Липинського, іноді виглядають справжнісінько так як у текстах М. Костомарова та М. Грушевського.

Втім, органіцизм, як і традиціоналізм, елітаризм, ірраціоналізм, здебільшого відносять до неодмінних компонентів, ба навіть засадних ознак консервативного стилю мислення. Власне, у консервативних доктринах органічні мотиви, як правило, протистоять ідеям індивідуального атомізму чи механістичної соціалізації, які зазвичай пов'язують із ліберальними та демократичними ідеалами.

Сенс органіцизму у консервативних візіях, переважно, виводять із системи рівноваги, в якій розглядаються окремі особистості, речі, явища, ідеологічні й політичні вартості тощо. Органічний ідеал консерватизму початку XX ст. вбачали у виразному становому устрої або, принаймні, у добре вибудованій соціальній ієрархії суспільства. Не випадково у текстах В. Липинського споглядаємо численні згадки про Британську імперію та її взірцевий становий лад.

На відміну від adeptів романтичного історіописання, передусім вищезгаданого М. Костомарова, В. Липинський упроваджує тотальну соціалізацію авансцени минувшини. Тож навіть «жертвенні герої» чи «велика

людина» на сторінках його довоєнних праць постають не тільки у контексті ірраціональних хотінь (волі, волюнтаризму) та культу героїзму, а й як вислід соціальних, політичних теренів, які окреслили їх призначення в світі історії.

Ця засадна риса світосприйняття В. Липинського вводить у його стильовий профіль аналітичні складники, що сполучаються з інтуїтивним осягненням. Отаке поєднання найповніше виявляється у його дослідницьких практиках протягом 1920-х років, зокрема у відомій концепції «класократичної монархії». Відтак органологія українського мислителя у світлі сполучення розмаїтих мисленневих елементів набуває іншого сенсу і продукує нові інструментальні можливості!

Загалом у повоєнних текстах В. Липинського простежуємо давню схильність уподібнювати поняття «нація» та «держава» до «організму» («державний організм», «український національний організм», «національне тіло» і т. п.) [506, с. 40, 67, 182]. Ці аналогії не є ані чисто натуралістичними у позитивістському сенсі, ані повністю ідеальними у розумінні старих романтичних настанов. Зауважимо, що у представленні В. Липинського вони пов'язуються як і з ірраціональними («воля однієї людини») чи метафізичними («дух нації») компонентами, так і з географічними, природними, зрештою соціокультурними та геополітичними обширами побутування «організму» (ідея Землі, культурного перехрестя між Сходом і Заходом), «фізичною силою» держави, зокрема її здатністю до захисту («відпорности») і т. п.

На думку В. Липинського, в основі «поняття нації лежить *містичне ядро*» [507, с. 83], котре сполучає цю ідеалістичну підвалину з природно-фізичним світом. Відтак нація постає як реалізоване, здійснене «хотіння» бути й жити, що спирається на «територіальний патріотизм», себто на ідею відданості певному простору! На цьому місці відзначимо, що «органічна» візія В. Липинського отримує міцну матеріально-фізичну площину – Землю з її етно-та соціокультурним, геополітичним та природним ландшафтом! Причому концепт «територіального патріотизму» продукує не лише ідею осілості, а й

тезу про «органічну спільноту», що має власну ієрархію і, практично, колективну свідомість.

Більше того, в текстах українського мислителя проступає досить цікаве потрактування «козацької організації» як «органічного колективу» [507, с. 21]. В іншій студії В. Липинський обстоює думку про наявність у суспільному житті різних «органічних сполучень» – родових, класових, територіальних [599, с. 35]. У його представленні нація виникає як «органічна сполука» (а не «органічна цілість» як у М. Грушевського!), духовних і матеріальних сил, активних та пасивних елементів, урешті-решт як добре впорядкована й окреслена ієрархія взаємин і соціальних ролей. Але ієрархія, яка постає у межах «органічного колективу» чи «органічної сполуки», у жодному разі не є вислідом ані чисто аналітичної, ані вповні ірраціональної стратегії авторського мислення.

З віри як позачасового мірила вартості походить містичність та релігійність філософії історії В. Липинського. Адже у його візії релігія та церква виступають як соціальні й моральні чинники, що дисциплінують, упорядковують людські хотіння й інстинкти [599, с. 25]. Та «духовна природа» ірраціоналізму, як осягнення ієрархії Всесвіту, є тільки одним із наріжних каменів світосприйняття «хлібороба-консерватора», з яким ототожнює себе український діяч.

Іншою засадною рисою цього світогляду є універсалізм або «універсалістичний спосіб думання європейських лицарів-хліборобів», який скерований на осмислення й творення соціальних, національних відносин, зрештою самої «суспільної природи» буття та громадських вартостей. У такому контексті візію В. Липинського навіть сприймають як повернення до доіндустріальних / домодерних цінностей. Однак, це спостереження, мабуть, не варто надмірно генералізувати, позаяк ставлення автора «Листів до братів-хліборобів» до індустріальної цивілізації видається неоднозначним.

Таким чином, у текстах В. Липинського органіцизм репрезентований як методологічна стратегія, яка вирізняється багатоманітністю інструментального застосування.

Передусім, органічність – це природній спосіб творення ієрархії / структури соціуму. В авторському представленні цей спосіб впливає з двоїстої природи самого Всесвіту та дуалізму людського буття – природного і, заразом, соціального, реального й ідеального, тобто виказує інтелектуальні впливи віталізму чи філософії життя. Відтак похідні метафори «органічний колектив», «органічне сполучення», «органічна свідомість», «органічний спосіб» і т. п. часто-густо уживаються В. Липинським саме для підкреслення ієрархічності соціального / національного буття.

Та, попри свою природність, органічність не є тотально детермінованою. Натомість вона є все ж таки одним (найліпшим за візією В. Липинського!) із трьох конкуруючих способів (методів) організації громадського життя нації та національної аристократії, який упорядковує й спрямовує «стихійні хотіння» до державного буття. Тому органіцизм виступає як своєрідна формація, що виробляє, спрямовує колективну свідомість, тобто кристалізує ідеальне, ірраціональне й містичне у межах «органічної сполуки».

Врешті, органонологія В. Липинського плавно перетікає у циклічне представлення світу минувшини, як коловороту націй у пошуках релігійно-морального сенсу історичного буття. *«Класократія, демократія, охлократія – ось ці три вічно повертаючи стадії, через які проходять в своєму життю нації і через які, по трупах тих націй, що померли здеморалізувавшись, йде людськість своїм тернистим шляхом на висоти, до Бога...»*, – зазначає автор [507, с. 209].

З такої перспективи дефініція «органічна сполука» є не тільки основою циклічної органонології В. Липинського, а й своєрідним способом переосмислення «травматичного та шокового досвіду» національно-визвольних змагань. Власне, цей термін є наріжним каменем у його концепції

«класократичної монархії», котра представлена як інтелектуальний та практично-політичний рецепт для української еліти й суспільства 1920-х років.

Водночас концептуальне й інструментальне призначення органіцизму, за версією В. Липинського, спрямоване на виокремлення предметного поля українського історіописання. У метафоричному сенсі йдеться про ту чи іншу форму інтелектуальної сепарації, точніше самоусвідомлення, у східнослов'янському, загальноєвропейському чи навіть світовому контексті.

Видається, що термінологія відіграла надзвичайно важливу роль в авторській концептуалізації. Приміром, поняття «традиція» у текстах В. Липинського трактується не стільки у нормативному сенсі (передача ідей, цінностей, ритуалів, стереотипів, моделей поведінки, тобто нав'язування до певного змістовного ядра минувшини), скільки як системотворчий чинник, ірраціональний каталізатор «містичних прагнень» і «стихійних хотінь» нації. Л. Білас уважав, що саме традиція була однією з «рушійних вартостей історії» у його студіях [768, с. 39]. Завдяки цьому підходу історична та політична візія В. Липинського набуває надзвичайної динамічності, зокрема відображає творчий, активний характер його філософії історії.

Зрештою, навіть вибіркоче прочитання текстів В. Липинського свідчить про представлення у його працях неоромантичної візії української історії, хоч і з суттєвим включенням інших інтелектуальних компонентів. Ця конструкція національної минувшини є незавершеною, що пов'язано з обмеженістю хронологічних і просторових меж історичних студій ученого, переважно добою України-Гетьманщини. Проте установчі концепти В. Липинського продукували спроби цілісного представлення історії України, що спостерігаємо у працях його послідовників.

За свідченням сучасників, В. Липинський мав наміри підготувати синтетичний огляд історії України з «державницької точки зору» [509, с. 177]. У листі до Д. Оляччина від 27 квітня 1925 р. В. Липинський зауважує: «давно вже маю намір написати *державну історію* (курсив Д. Оляччина. – Авт.) України; як Бог дасть мені життя та здоровля, то по закінченню своїх “Листів

до братів-хліборобів”, зараз візьмуся до писання цієї державної нашої Історії. Але це річ не легка. Перш за все доводиться перероблять всю дотеперішню “соціально-культурну” схему і шукати масу бракуючих і скрізь розкиданих матеріялів. Щиро тішуся, що Вас ці питання інтересують, що Ви, дасть Бог, будете це діло продовжувати, *бо написання такої історії вже – в викінченій формі перевищує сили не тільки одної людини, але й одного покоління*» [855, с. 140-141].

За ініціативою О. Назарука, уряд ЗУНР протягом серпня 1920 – липня 1921 рр. навіть виплатив В. Липинському 72000 австрійських крон (177 доларів та 43 центи) для написання короткої історії України, що пізніше стало болючою точкою у взаєминах між двома діячами [347, с. 23, 104]. Та ці плани не були реалізовані, позаяк далися взнаки як напружена політична й організаційна діяльність, так і руйнація здоров'я В. Липинського. Відтак академічні зацікавлення українського інтелектуала остаточно поступилися нагальним потребам і вимогам політичної концептуалізації.

Однак, навіть в урізаному вигляді конструкція української історії В. Липинського містить чимало неоромантичних елементів та сюжетів. Це – введення культу «жертвенних героїв» та «великої людини» (харизматична модель) з соціальною, ірраціональною та психологічною мотивацією їхньої діяльності.

У повоєнних працях така героїзація історії поступово трансформується в ідею персональної репрезентації («персоніфікація») стихійних хотінь різних спільнот (нації, класи, стани, політичні партії), які змагаються на соціально-політичній сцені у різні епохи. Причому у творах автора репрезентована низка саморефлексій щодо ідей героїзму та жертвності в історії (приховане співвіднесення з постаттю С.-М. Кричевського, роздуми про призначення письменника-теоретика у «Листах до братів-хліборобів» та ін.).

Іншою неоромантичною складовою візії В. Липинського є морально-етичні канони побутування персональних і колективних героїв, які виступають як мірила вартості минувшини. Вони щедро представлені у його романтичній /

неоромантичній семантиці (жертвність, ідея, ідеал, мучеництво та ін.). Заразом ці етичні настанови є світоглядними орієнтирами (самобутнім кодексом честі), яких автор прагнув дотримуватися у повсякденному житті і значною мірою у політичній та дослідницькій діяльності. Вони, власне, і формують той морально-етичний ідеал науковості В. Липинського, котрий В. Кучабський влучно охрестив «ірраціональним або релігійним етосом» [831, р. 444].

Окрім того, В. Липинський широко впроваджує символістську естетику, яка в його повоєнних студіях продукує контраверсійні смисли і виступає як своєрідний спосіб тотальної генералізації, соціокультурного маркування фактографічного матеріалу (степ / плуг, Схід / Захід, кочівник / хлібороб, Хам / Яфет і т. п.). Автор широко послуговується і неоромантичним інструментарієм (ідеї міфу та міфотворчості, волі і волюнтаризму, сили й насилля) як для відтворення, схематизації світу історії, так і для політичної актуалізації низки проблем. Згадаємо, приміром, ідею «переяславської легенди».

Український мислитель застосовує романтичні / неоромантичні засоби (психологізація, ірраціоналізм, інтуїтивне проникнення) для термінологічної мутації низки понять – «традиція», «слово», «класократія», «аристократія» та ін. Водночас концептуальні побудови В. Липинського спираються на змагання, взаємодоповнення кількох парадигматичних підходів, із перспективи яких побутування історичної людини розглядається у двох перехресних системах – природі та суспільстві. Звідси, імовірно, походить авторське тлумачення органіцизму («органічної сполуки»), врешті-решт – циклічне представлення історичного руху.

У широкому сенсі таке синкретичне сполучення різних дослідницьких стратегій демонструє вільну циркуляцію різноманітних складових у стилі мислення В. Липинського: інтуїтивних (неоромантизм), аналітичних (позитивізм, соціологізація історії та ін.), прагматичних (політичні теорії) тощо. Таке своєрідне інтелектуальне поєднання пов'язане з особливістю типу В. Липинського як ученого. Не випадково ряд науковців наголошує на тому,

що він не належав до «фахового цеху» істориків (С. Томашівський) [1156, с. 169], а був приватним або «незалежним ученим» (Я. Пеленський) [506, с. XI] та «натхненим аматором» (І. Лисяк-Рудницький) [509, с. 154, 156].

Та й сам В. Липинський не вважав себе академічним дослідником. У листі до Д. Дорошенка від 10 серпня 1926 р. він рішуче заперечує супроти пропозиції одноосібно представляти «ученість» в УНІ-Б. Більше того, автор афористично декларує своє суспільне та громадське становище: «Я: хлібороб і жовнір» [346, с. 625]. Вочевидь, роль приватного вченого позбавляла В. Липинського не тільки академічного досвіду, але й тягаря багатьох тодішніх стереотипів, традицій, настанов, що дозволяло йому вільно залучати різноманітні культурні, дослідницькі та соціальні практики. Л. Білас дещо категорично назвав В. Липинського «останнім нашим істориком на велику міру» [768, с. 40]. Проте ця заувага досить точно відображає масштаб постаті В. Липинського та його інтелектуальних впливів в українській історичній і політичній думці ХХ ст.

Насамкінець зауважимо, що інтелектуальний феномен В. Липинського примушує замислитися щодо глобальнішої теми – проблеми неоромантизму в українському історіописанні ХХ ст. (див. докладніше [538, с. 555-586; 897, 898, 918]).

РОЗДІЛ 7. ПОВОРОТ ДО СОЦІОЛОГІЗАЦІЇ МИНУВШИНИ: У ЗМАГАННЯХ ЗА «МАСОВУ» ІСТОРІЮ

На початку 1920-х років культурні терени, на яких побутувала національна історіографія, вирізнялися поділом на кілька автономних академічних середовищ, що формувалися у межах Радянської України, на західноукраїнських землях та в еміграційних осередках Східної і Центральної Європи (Берлін, Варшава, Відень, Прага, Подєбради та ін.). Втім, до початку 1930-х років зберігалися і певні можливості для наукової комунікації та співпраці вчених, які перебували у зовсім різних світах. Така надзвичайна строкатість і розмаїтість соціокультурних умов спричинила поширення та конкуренцію різних дослідницьких й освітніх практик, перехрещування відмінних інтелектуальних впливів і мотивацій в українському історіописанні міжвоєнної доби.

Культурна атмосфера українства поза межами радянських обширів визначалася, переважно, «травматичним» досвідом національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. До неї долучалися настрої тотального скепсису й суцільної зневіри, котрі ширилися у тодішній європейській соціогуманітаристиці, враженій спогляданням небачених масштабів матеріальної руйнації та соціальних потрясінь.

Так чи інакше, шокове сприйняття недавньої української минувшини спонукало до її нового переосмислення, зрештою до переформатування самої системи світоглядних координат, в якій конструювалася національна історія. Та «травматична» рецепція «недавнього минулого», котра побутувала у писаннях учених-емігрантів, а у прихованому вигляді – у текстах науковців-гуманітаріїв на обширах Радянської України, досить химерно співіснувала й сполучалася з революційним романтизмом та духом масових соціальних перетворень 1920-х років. Ці настрої циркулювали у середовищі молодих

радянських висуванців, інтелектуалів, митців та культурно-громадських діячів із лівацькою чи соціалістичною орієнтацією.

На такому кризовому, повоєнному і, заразом, революційно-романтичному тлі інтуїтивні й ірраціональні паростки у текстах українських істориків впродовж 1920-х років трансформувалися у могутню неоромантичну хвилю, здебільшого відому як державницький напрям. Ця хвиля була настільки потужною, що досягла навіть підрадянської України, хоч часто-густо переховувалася під різноманітними інтелектуальними нашаруваннями, декларативними гаслами чи обрядовою марксистською фразеологією.

Водночас у міжвоєнні часи вимальовуються, набувають виразності і кристалізуються епістемологічні орієнтири, пов'язані зі студіюванням «масової людини» та соціальних й економічних теренів її побутування на авансені минувшини. Така соціологізація на обширах соціогуманітаристики була своєрідною реакцією на воєнну та революційну кризу часів Першої світової війни. Відтак культурна доба міжвоєнного світу, котру метафорично можемо охрестити епохою «масової історії», хоч, звісно, з низкою поважних застережень і уточнень, вирізнялася неабияким стильовим розмаїттям (неопозитивізм, неогегельянство, морфологія всесвітньої історії, неомарксизм, презентизм, емпіризм, феноменологія, фрейдизм та ін.), але загалом тою чи іншою мірою тяжіла до соціологізму, зокрема сприймала / відкидала / модифікувала / реагувала на його настанови і дослідницькі практики.

Ба більше, П. Сорокін – учень славнозвісного М. Ковалевського у лекції, виголошеній за часів Першої світової війни, зауважив, що «виникнення соціології як систематичної науки призвело до “соціологізації” всіх спеціальних (гуманітарних. – Авт.) дисциплін протягом останніх кількох десятиліть. Їх зміст, методи, інтерпретації, включаючи навіть ті, чії автори вороже ставилися до соціології, робилися все більше соціологічними і призвели до виникнення у всіх цих дисциплінах соціологічних чи інституціональних шкіл: в юриспруденції та історії (так звана соціальна історія), в економіці та політології, в антропології й психології (соціальна

психологія), науках, які вивчають мистецтво і мораль, релігію і навіть логіку» [643, с. 172].

Український приятель П. Сорокіна – відомий політик-соціаліст М. Шаповал уважав, що соціологія незабаром стане справжньою наукою, позаяк проникне до таємниць суспільної структури та функціональної ролі окремих соціальних груп [1166, с. 103]. Такі чи схожі аванси відпускало соціології у той час чимало відомих учених-гуманітаріїв, які звертали свої погляди до масових явищ і процесів. Зрештою, протягом 1920-х–1930-х років стався загальний поворот до студіювання соціального світу минулого, намічений паростками соціологізації історії ще на зламі XIX – початку XX ст. Цей поворот заклав не тільки соціологічні підоснови концептуалізації всієї минувшини, а й суттєво розширив її межі за рахунок вивчення архаїчних суспільств чи примітивних культур. Тож соціальний вектор доволі швидко пересунувся на величезну предметну область, котру нині обіймають чимало наукових дисциплін від етнології до культурної антропології.

Зауважимо, що про масштаби поширення соціологізації на теренах соціогуманітаристики яскраво свідчать дослідницькі, культурні, педагогічні практики тогочасних українських учених. Соціологізм спонукав до представлення історії «знизу», хоч із перспективи масових явищ і процесів. Заразом соціологізація історії відкривала нові, більш широкі інструментальні й евристичні можливості для концептуалізації суспільства як певної цілісності, себто створювала нове підґрунтя для холізму.

Відзначимо, що протягом 1920-х років на обширах Радянської України залишалися не тільки досить великі можливості для соціологізації історії, зокрема з перспективи співіснування більшовицько-марксистського та, власне, національного історичного наративів, а й навіть їх певного зближення, наприклад у писаннях М. Яворського. Тим більше, що згадані дискурси мали спільну телеологічну природу [633, с. 378], проте постулювали відмінні версії кінцевого призначення історичного руху – відродження нації / створення національної держави чи перемогу пролетарської революції / побудову

соціалізму. Отже, побутування різних телеологічних «програм» витворювало певний діапазон можливостей, принаймні потенційних, для запозичення, трансформації та включення низки елементів національного дискурсу до більшовицько-марксистської концептуалізації української минувшини.

Українські історики протягом 1920-х років по-різному реагували на нові перспективи соціологізації історії. Зокрема, М. Грушевський тою чи іншою мірою схилився до соціологічного представлення минувшини у дусі паризької наукової школи (Е. Дюркгайм, Л. Леві-Брюль), принаймні віддавав йому перевагу перед неокантіанськими конструкціями, хоч і прагнув оперти таку репрезентацію на широку культурознавчу й етнологічну основу. Проте історики молодшого покоління звертали свої погляди й до інших версій соціологізації минувшини. Передусім, соціокультурні передумови й інтелектуальні запити радянської дійсності висували на роль домінуючого епістемологічного взірця «масову історію» у більшовицько-марксистській чи квазімарксистській версії.

Втім, залишався значний інтелектуальний і культурний простір, у межах якого історики 1920-х років могли досить вільно оперувати фактографічним матеріалом та пропонувати його різноманітні інтерпретації. До того ж, тодішні експерименти на ниві «масової» – соціальної й економічної історії певною мірою продовжували перші спроби соціологічного представлення минувшини, які з'явилися на теренах українського історіописання на зламі XIX – початку XX ст. Відтак соціологізація історії проступала в історичному письмі багатьох учених міжвоєнної доби.

Менш помітні у тогочасній українській історіографії засадні перетворення, пов'язані з неокантіанським поворотом, який вимагав відносити історію до наук про культуру / дух та впровадив інструментальне розуміння ролі і функцій понять та категорій. Більше того, веберіанська реакція на виклики, кинуті неокантіанцями, суттєво збагатила дослідницький інструментарій історика та загалом гуманітарія, зокрема спричинилася до

погляду на співбуття колективного й індивідуального на теренах минувшини з перспективи конструювання дослідницьких «утопій» – ідеальних типів.

Та інтелектуальні віяння, пов'язані з неокантіанством і веберіанством, спостерігаємо лише на маргінесах тодішнього історіописання у Радянській Україні. Натомість досить впливовими залишалися позитивістські стандарти науковості, закладені ще київською історичною школою В. Антоновича, зокрема славнозвісний документалізм. Означені традиції сцієнтизму посідали чільне місце в академічному середовищі, представленому старою дореволюційною професурою. Заразом поставала нова генерація науковців, часто-густо молодих радянських висуванців, які орієнтувалися на створення різних версій «масової» історії на ниві українського історіописання.

Врешті-решт, розмаїття дослідницьких, культурних і освітніх практик згенерувало жваву полеміку про засади та способи конструювання національної історії, яка точилася в Радянській Україні до погрому ВУАН на початку 1930-х років. Однак, на зламі 1920-х–1930-х років новий партійний курс не тільки поклав край співіснуванню національного та більшовицько-марксистського дискурсів у тодішньому історіописанні. Тому гостро постало питання про саму можливість існування самостійного чи бодай автономного українського історичного наративу, що спричинило відомий конфлікт М. Яворського з московською історичною школою М. Покровського.

Зрештою, проблема різноманітних чи конкуруючих версій соціологічного прочитання української минувшини здобула єдине й нібито «остаточне» розв'язання – догматичні, освячені поточними ідеологічними та політичними практиками, канони марксизму-ленінізму. Доба відносно «нормальної» науки на обширах Радянської України, котра продукувала сприйняття марксизму як універсальної монометодології, добігла свого кінця. Натомість поставав жорсткий канон радянського гранд-нاراتиву, в якому українські сюжети опинилися на узбіччі. За виразом С. Плохія, утворився «паралельний український наратив», який наслідував або копіював загальний радянський чи союзний гранд-нاراتив та існував у курсі історії СРСР [633, с. 413].

7.1. «Колективний чоловік» на авансцені історії, або Колективне й Індивідуальне у представленні М. Грушевського

Соціологічна пропозиція справила помітний вплив на історичні студії М. Грушевського ще до Першої світової війни. Наприклад, у вступних нотатках до сьомого тому (1909) «Історії України-Руси» автор наголошує на потребі сприймати минувшину з «погляду стороннього дослідника *історика-соціолога*» [473, с. VIII]. О. Пріцак навіть висловив думку, що «томи 1–6 («Історії України-Руси». – *Авт.*) писані *істориком-позитивістом*, а дальші томи – *соціологом-істориком*» [637, с. 29].

Однак видається, що наведена заувага М. Грушевського навряд чи є тією межовою віхою, за якою доцільно диференціювати чи розрізняти, а тим паче поділяти його історичне письмо на два великі періоди. Передусім, варто взяти до уваги вкрай хитку конвенціональність та приземленість термінологічного апарату, яким послугувався український історик. Водночас тексти М. Грушевського, опубліковані після 1909 р., не містять таких суттєвих інструментальних новацій, які б дозволили вести мову про кардинальну трансформацію творчої палітри та стилю мислення вченого, що різьчилося від його попередніх студій.

Схоже, що у передвоєнні роки намітився тільки загальний вектор епістемологічних зацікавлень М. Грушевського, пов'язаний із соціологізацією історії, котрі логічно випливали зі спроб модернізації позитивістських дослідницьких стратегій, якими тою чи іншою мірою переймалася більшість професійних істориків початку ХХ ст. Натомість воєнні та революційні події, еміграційні настрої і враження від споглядання перших років культурного та соціального буття повоєнної Європи стали своєрідним каталізатором, які змусили вченого доволі глибоко зануритися у царину всесвітньої історії та соціології, зокрема спричинили створення УСІ.

Ця інституція розглядалася М. Грушевським як своєрідний культурний центр у Женеві (згодом перенесений до Праги, а пізніше до Відня) на кшталт

славнозвісного Польського музею у швейцарському містечку Рапперсвіль. Імовірно, проект створення УСІ актуалізувався у зв'язку з тодішніми планами переможців у Першій світовій війні щодо повоєнного устрою «малих націй». Не випадково сучасні дослідники наголошують на інформаційно-представницькій функції зазначеної установи. Однак, науково-дослідна функція УСІ відіграла не меншу роль, аніж культурне представництво українців у світі, котре задекларував засновник цієї установи. Тим більше, що в її діяльності домінували видавничі та лекційні практики.

Тогочасні соціологічні інтенції на полі культури у світлі післявоєнних інтелектуальних настроїв виразно окреслила донька М. Грушевського – Катерина. «Соціальні тенденції міжнародної культури втягають у взаємини цивілізованих націй щораз нові народи і нові побутові форми, і принципіально розтягають культурний інтерес на всі людські групування без різниці рас і часу. *Повний вираз сьому стремлінню дає соціологія з своїми різними підвідділами. Вона підносить щораз виразніше значінне зв'язку всіх народів і культур між собою для порівняних соціальних наук*», – зазначає дослідниця [1177, с. 3]. Власне, виклади М. Грушевського з соціології, кінець-кінцем, і виплекали його відому працю «Початки громадянства (генетична соціологія)».

Зауважимо, що М. Грушевський досить однозначно пов'язував тодішні гносеологічні перспективи не з неокантіанством (апріоризм, «трансцендентальний аналіз») чи неоромантизмом («крайній індивідуалізм», волюнтаризм), а з соціологізацією історії. Скажімо, інтелектуальні реакції на спроби неоромантичного представлення української історії споглядаємо у його найбільшій праці, зокрема у томах, присвячених Хмельниччині [478, с. 1491-1492, 1502-1506].

З історіографічного погляду цю полеміку М. Грушевського з В. Липинським сучасні дослідники вважають найцікавішою та найпродуктивнішою частиною з тих томів «Історії України-Руси», які побачили світ у Радянській Україні [633, с. 302].

Та перспективи соціологізації історії М. Грушевський здебільшого вбачав у дослідницьких практиках паризької соціологічної школи (Е. Дюркгайм, Л. Леві-Брюль та ін.), але намагався трансформувати ці підходи спираючись на концептуальні пропозиції В. Вундта, В. Єрузалема та ін. Скажімо, реферуючи новітню західну наукову літературу (В. Єрузалем, Л. Леві-Брюль, Р. Турнвальд та ін.), М. Грушевський обстоює тезу, що «на місце розпочатого Кантом т р а н с ц е д е н т а л ь н о г о а н а л і з у мусить прийти с о ц і о л о г і ч н и й розбір змісту нашого пізнання. Глибокі і всебічні розсліди психологічні, культурно-історичні, етнографічні, досліді старої релігії і права мусять вияснити внутрішню залежність пізнання і суспільности, факту й індивіду, та дати початок с о ц і о л о г і ч н і й (розбив М. Грушевського. – *Авт.*) критиці людського інтелекту. Дюркгем почав такий соціологічний розбір, але не зміг довести до кінця, тому що йому бракувало *отцього важного розуміння переходу від індивідуалізму до універсалізму; але тепер здається, можна піти по цій дорозі далі*» [997, с. 153].

Становище, яке М. Грушевський посідав щодо неокантіанства та соціологізації минувшини, зумовлювалося критично-аналітичною спрямованістю й сцієнтистською основою його історичного письма. Відтак у вищезгаданому рецензійному огляді 1924 р. історик досить докладно репрезентує візію німецького психолога В. Єрузалема з його інвективами супроти неокантіанців. «Таке соціологічне освітлення кидає цілком нове світло на всякого роду а п р і о р и з м і ним піддану віру в абсолютний загальнобов'язковий і необхідний процес пізнання, так як це уставили критичні праці Канта й його наступників. *Для соціологічно-орієнтованого дослідника всі ці філософєми носять на собі совсім ясні сліди свого індивідуалістичного походження, і з цього становища мусять оцінюватись.* Це треба сказати і про феноменологію, що новішими часами набрала такого поважання. Незалежність від власти соціальної творчости (котра у індивідуального мислителя зістається в дійсності все таки р е л я т и в н о ю, у м о в н о ю і н і к о л и н е п о в н о ю) часто трактується як а б с о л ю т н а

с а м о с т і й н і с т ь (розбив М. Грушевського. – *Авт.*) і навіть самодовліємість і доводить до висновку, що це нібито фактично можливо: зовсім незалежно від досвіду одержувати абсолютні і безумовно-вартні відомості», – відзначає історик [997, с. 152].

Утім, М. Грушевський сприймав різні соціологічні візії з самобутньої дослідницької перспективи, котра значною мірою визначала та специфікувала як його наукові практики, так і аксіологічні настанови у цій великій предметній області. Передусім варто означити, що його зацікавлення пов'язані з побутуванням різноманітних «колективних форм» українського історичного життя.

Конструювання минувшини «недержавної» нації мотивувало М. Грушевського, як і його попередників (згадаємо, хоч би славнозвісний «культ» громади В. Антоновича!), більш детально висвітлювати й тлумачити розмаїття перехідних форм, відносин, інститутів з обсягу культурного та соціального буття як модерного, так і традиційного суспільства. «Романтичні поняття про абсолютну свободу і анархічність примітивного життя етнологія давно віддала до архіву», – підкреслює вчений [565, с. 247].

Але не варто забувати й про устремління і симпатії М. Грушевського як політичного діяча, котрі здебільшого асоціювалися з колективною чи громадською творчістю. *«Я вірю в велику силу самоозначення колективного чоловіка, людської громади, і в широку сферу ділання сього самоозначення»*, – наголошує автор в одній із довоєнних публіцистичних розвідок [564, с. 63].

Загалом літературна й етнологічна підоснова соціологічних практик М. Грушевського була зорієнтована, з одного боку, на звільнення істориків та загалом гуманітаріїв від метафізичних орієнтирів та передумов, які мали заступити дослідницькі стратегії на основі всеохоплюючого емпіризму з широкими компаративними інтенціями. З другого боку, вона підважувала, ба навіть відхиляла тотальне перенесення ідеї детермінізму до царини соціальних відносин зі сфери природознавства, хоч і заперечувала неоромантичну чи стару романтичну апологію волюнтаризму та людських почувань.

На думку М. Грушевського, *«сучасна історіографія відкидає рішучо такий крайній індивідуалізм (культ героїв Т. Карлейля. – Авт.), і взагалі сучасні соціальні науки стоять на ґрунті “детермінізму” – обмеженості людської волі й залежності її від оточення (milieu (фр. оточуюче середовище. – Авт.), себто від даних обставин життя і його генетичного розвитку»* [565, с. 36].

Втім, визнаючи певну зумовленість та каузальність історичного буття вчений прагнув уникнути інших крайнощів, зокрема піднесення й апології детермінізму у вигляді т. зв. «законів» суспільного розвитку. До того ж, така трансформація суперечила дослідницьким практикам М. Грушевського як історика, котрий, передусім, орієнтувався на багатоманітність і мінливість фактографічного світу історії.

Виглядає, що навіть більш-менш виразне каузальне представлення історії М. Грушевський вважає доволі релятивним, себто підпорядкованим певним дослідницьким завданням. *«Всю складність і змінливість соціального процесу дуже тяжко підвести під які-небудь прості і елементарні закони, хоч би емпіричного характера. – зауважує учений. – Навіть внутрішню необхідність в змінах і наступствах різних соціальних форм можна признавати тільки релятивною і умовною – поскільки тенденції одної категорії соціального життя не нейтралізуються, чи не змінюються вмішанням другої тенденції, або регулятивної діяльності людської волі»* [565, с. 43].

Більше того, М. Грушевський розмірковує щодо правомірності уподібнення людського, точніше соціального життя до механічних чи органічних взірців. Зрештою, соціологічна студія М. Грушевського рясніє застереженнями й коментарями щодо спроб спростити соціальну еволюцію, зокрема на ниві дарвінізму і марксизму. Причому марксизм історик сприймав як оригінально скомбіновану з дарвінізмом та позитивізмом «могутню еволюційну концепцію», що спиралася на «матеріалістичне розуміння історії Маркса і “марксистів”» [565, с. 22-23]. На його думку, *«соціальна еволюція в своїх початкових стадіях показала незмірно складнішою, ніж собі уявляли*

приклонники надто упрощеної морганівсько-енгелівської схеми» [565, с. 54-55].

Соціологічні устремління примушують М. Грушевського скорегувати свої погляди щодо компаративістики. Цим інструментарієм український учений активно, хоч і вкрай обережно послугувався на сторінках «Історії України-Руси», зокрема здебільшого обмежувався фактографічною чи регіональною сферою. Окремі згадки про «порівняльну соціологію» у довоєнні часи були радше деклараціями про наміри історика, котрі простежуються на маргінесах його дослідницьких практик [467, с. 17-18, 342, 350 (прим. 3)].

Імовірно, такі настанови М. Грушевського постали під впливом дослідницьких практик західних учених, передусім В. Вундта, котрий спирався у своїй компаративістиці на багатоманітний, часто-густо строкатий історико-культурний матеріал, але все ж таки тяжів до стадіальної концептуалізації минувшини. Відтак автор «Початків громадянства (генетична соціологія)» не тільки покликується на студії В. Вундта, а й згадує про його стадіальний поділ «людської культури та суспільности» [565, с. 125 (прим.*)].

З цієї перспективи М. Грушевський розглядав буття «історичних народів», зокрема відзначав поважну роль культурних та соціальних трансформацій у переході від однієї до іншої стадії розвитку. «Се та дорога, котрою звичайно йдуть історичні народи на світання історії. Вона дуже часто застає їх в сім моменті переходу від родово-племінного життя до класової держави: історичні відомости про той чи иньший народ починаються саме тоді, як сей внутрішній перелом в житю племені або дається взнаки його культурнійшим сусідам, або стає початком нового, культурнійшого життя, записаного в пізнійшій традиції – як формування класової держави у племені семітських, арійських, грецьких, германських, слов'янських, турецьких і т. ин.» [565, с. 92].

Зрештою, М. Грушевський спирався не стільки на універсальні стадіальні засади компаративістики, скільки на сполучення емпіричної, стадіальної та типологічної підоснов у своїх дослідницьких устремліннях. З одного боку, він

наголошував на емпіричній (фактографічній) доказовості порівняльних процедур, які мають бути поза «апріорним теоретизуванням» [1178, с. VI]. Однак, з іншого боку, М. Грушевський уважав цілком прийнятним результатом компаративістики окреслення того чи іншого типу на ґрунті емпіризму як соціологічного чи культурознавчого концепту з виразним акцентуванням на конвенціональності такого дослідницького інструментарію.

Схожі інтенції М. Грушевського споглядаємо як щодо української етніки, так і стосовно інших східнослов'янських націй. «Студіюючи порівняно-історичною методою побут ріжних частин сеї складної системи етнографічно-побутових угруповань, ми дістаємо можливість очищати більш архаїчні типи (поліські і карпатські) від сторонніх впливів і наверствовань і знаходити в них те, що може вважатися *архетипом старого укр. життя*», – стверджує історик [999, с. 12].

У наведеній цитаті М. Грушевський уживає поняття «архетип», яке відносять до аналітичної психології К.-Г. Юнга. Зазвичай цей термін застосовують для позначення первинного образу, початкової форми, котра належить до первісного чи зародкового шару уявлень колективного позасвідомого. Зазначену дефініцію М. Грушевський використовує і на сторінках «Історії України-Руси», передусім, щодо аналізу фольклорного матеріалу та свідчень, які містяться у ньому [477, с. 96 (прим. 6-7), 422; 478, с. 1473 (прим. 1)].

Звісно, М. Грушевський і раніше послугувався типологічним методом у своїх дослідницьких практиках на ниві археології й етнології [509]. Впродовж 1920-х років він наближається до комбінації компаративного та типологічного підходів, яка ґрунтується як на широкому, точніше всебічному емпіризмі, так і на соціологізмі та психологізмі, переведених на культурно-історичне поле. Методологічними орієнтирами на цьому шляху українському історикові слугували не тільки праці В. Вундта, а й славнозвісні студії Л. Леві-Брюля, присвячені примітивному мисленню. Зауважимо, що М. Грушевський називав

працю Л. Леві-Брюля про примітивне мислення (1922) «епохальною книгою» на теренах європейської соціогуманітаристики [997, с. 149].

Студія Л. Леві-Брюля про примітивне мислення вважалася знаковою роботою у міжвоєнній європейській соціогуманітаристиці, хоч і наслідувала позитивістські традиції. Проте сам автор концепції «прелогічного мислення» на схилі життя поступово переглядав і, врешті-решт, майже відмовився від цієї візії. Однак, праці Л. Леві-Брюля справили значний вплив на формування аналітичної психології К.-Г. Юнга. До того ж, Л. Леві-Брюль оперував досить близьким поняттям, яке нагадувало термін «архетип», що побутує у текстах М. Грушевського 1920-х років.

У широкому сенсі така рецепція візії Л. Леві-Брюля у текстах М. Грушевського, хоч і вписувалася у загальне річище соціологізації історії, зорієнтованої на традиції паризької соціологічної школи, проте робила суттєву поступку інтуїтивним та ірраціональним компонентам мислення. Тим більше, що «колективні уявлення» у представленні Л. Леві-Брюля помітно відрізнялися від інтерпретацій і тлумачень Е. Дюркгайма.

Однак, М. Грушевський прагнув представити колективне / індивідуальне у широкій історичній перспективі, часом навіть ширше аніж Л. Леві-Брюль. Зокрема, він поділяв «соціальний розвій людства» на дві великі доби – родово-племінну та державно-політичну [565, с. 241]. Зауважимо, що такий поділ спирався як на вирізнення відмінних форм громадської організації, так і на окреслення різних способів мислення! Причому авторське маркування репрезентоване у вигляді опозиції колективного до індивідуального.

Та М. Грушевський не тільки обстоює думку про «зв'язок сього “прелогічного” мислення з колективізмом громадського життя» первісної людини [1179, с. 16-16а], а й акцентує увагу на окремішності «сього колективу, що творить, в очах примітивного, зовсім замкнений і самозадоволений світ, так що супроти дохресного світу він являється самостійним “мікрокосмом” в повнім значінню того слова» [1179, с. 12].

Водночас український історик вважає, що саме руйнація примітивного чи «егалітарного колективізму», котрий заступає соціальна диференціація, відіграє роль визначального чинника в еволюції життя громади, себто у переході суспільства від племінної до державної організації.

«Нерівність всестороння – економічна, психологічна, соціальна займає місце такої ж всесторонньої егалітарності племінного брацтва, яке виховувалось всіма засобами племінного життя. *Егоїстичний принцип вигоняє солідарність. Індивідуалістичний спосіб думання бере перемогу над колективістичним*», – підкреслює вчений [565, с. 292].

М. Грушевський вказує на «індивідуалістичну природу» самої державної влади, котра підважує, витісняє і, врешті, посідає місце колишніх родоплемінних структур. «З становища концентрації, скріплення й інтенсифікації влади її індивідуалізованне без сумніву більш доцільне. *Індивідуальність може краще об'єднати різнородні елементи влади (релігійні, воєнні, економічні), зв'язати, злити в однім акті своєї волі та використати його енергію якнайповніше*», – зазначає історик [565, с. 294].

З аналогічної перспективи М. Грушевський розглядає навіть знакові історичні епохи, зокрема протиставляє колективізм середньовічної доби крайньому індивідуалізму нового часу. Наприклад, він тримається думки, що давньоримська спадщина, передусім, «*індивідуальне право, вироблене клясовим устроєм Римської республіки і обгострене до крайности – власности римського громадянина, голови і владики патріархальної родини. Се право, прийняте в основу своєї політики двома великими факторами нового європейського життя – церквою і монархією, розложило і знищило колективістичні форми середньовіччя і стало підвалиною нового соціального, індивідуалістичного строю*» [565, с. 195].

У відповідному дусі М. Грушевський репрезентує й оцінює тодішню сучасність. У передмові до «Початків громадянства (генетична соціологія)», котра підписана 1 травня 1921 р., автор зауважує: «Добу, котру переживаємо, стоїть під знаком реакції против індивідуалізму і клясовости новішого

“цівілізованного ладу” та *повороту до колективизму і солідарности*» [565, с. 4]. Схожі думки побутують і у доповіді М. Грушевського, присвяченій УСІ, в якій він наголошує, що «в сей час глибокого соціального перелому більш, ніж коли-небудь, *потрібні ґрунтовні студії соціальної еволюції від самого споду: одвічної боротьби й чергування індивідуалістичних і колективістичних потягів в людськiм пожиттю і тих умов буття, під впливом котрих вони розвиваються*» [644, с. 204].

М. Сумцов, який прорецензував соціологічну студію М. Грушевського за кілька тижнів до своєї смерті (1922), досить точно схарактеризував ті суперечливі враження, котрі вона збуджувала в українських інтелектуалів, вихованих у душі старих позитивістських традицій. *«Кінець кінцем життя людности виглядає ніби той калейдоскоп. З одного боку, це цікаво, а з другого – тут криється джерело для втоми, бо усі початки і кінці настільки переплутані, що для генезиса в соціології не вистачає ґрунту. – пише М. Сумцов. – Автор схиляється до думки, що в житті панує неустанна конкуренція індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування то одних, то других. Поступ, реакція однаково гинуть в якому-то ритмові без кінця і краю. Може, воно так і є, так і треба, може холодна наука це все затвердить запевне, але цей ритм виходе якимсь безцільним, сліпим, неборним, нудним. Можливо, що він і відповідає питанням суворого наукового досліду, але не задовольняє питаннів чулого серця і не піднімає запинала з загадкової майбутности. В буйних хвилях ритму гине ідея поступу»* [1151, с. 154].

Вищезгаданий В. Юринець уважав, що ритміка М. Грушевського, хоч і досить віддалено, споріднена зі знаменитою циклічною теорією О. Шпенглера [46, арк. 28]. Натомість В. Липинський, який сприймав цю роботу зі становища неоромантика та теоретика-консерватора, був більш категоричним в оцінці соціологічної студії М. Грушевського, котру схарактеризував як цінну працю «по зібраному в ній матеріялови і баламутній по зроблених з нього виводах» [507, с. 212 (прим.*)].

Так чи інакше, наведені спостереження М. Сумцова відображають ще одну засадну метаморфозу у тогочасних поглядах М. Грушевського, котрий був незаперечним прихильником стадіальної репрезентації історії, проте поступово схилився до ідеї ритмічного представлення минувшини. Відтак історик дедалі частіше обстоював думку про чергування й змагання Колективного та Індивідуального, котра якщо і не підважувала стадіальний поділ минувшини вповні, то, принаймні, доповнювала його і помітно корегувала. Недаремно у своїх компаративних процедурах М. Грушевський послуговується вже не тільки засадами стадіальності та емпіризму, а й типології.

Отож у його текстах міжвоєнної доби поважне місце посідає думка про певний тип розвитку, хоч стадіальне маркування також залишається досить популярним інструментом. До того ж, типологічний метод, але на іншій стильовій основі, активно вживав у дослідницьких практиках В. Антонович – наставник М. Грушевського, котрий мав солідні наукові зацікавлення на ниві французької антропології й етнології кінця XIX ст.

У «Початках громадянства (генетична соціологія)» М. Грушевського споглядаємо й низку інших концептів (органіцизм, солідарність, енергія та ін.), які історик активно вживав у своїх працях довоєнної доби. У соціологічній студії 1921 р. автор не тільки переосмислює ці терміни-інструменти, а й прагне висвітлити їх у контексті змагання / чергування Колективного й Індивідуального на історичній сцені.

Певна річ, соціологізація історії актуалізувала і низку інших дослідницьких пропозицій, які не міг оминати цей визначний український інтелектуал, передусім культурознавчі й етнологічні перспективи, пов'язані зі студіюванням духовної та матеріальної культури народу / нації. Видається, що саме у руслі цих наукових інтенцій постав самобутній субпроект М. Грушевського – «Історія української літератури», задум якої визрівав ще на початку 1900-х років. Імовірно, що ця праця виникла як своєрідне доповнення до великого тексту – «Історії України-Руси».

Загалом історію письменства М. Грушевський уявляв як минувшину «української красної словесності», точніше «всякої *словесної творчості*» з перспективи творення колективних уявлень, зокрема соціального розвою [480, с. 44-45]. Зауважимо, що його соціологічні інтенції поділяла, а можливо й підживлювала К. Грушевська, котра у свої працях запропонувала соціологічний підхід до висвітлення та тлумачення українського героїчного епосу.

Зрештою, означення «історії літератури», висунуте М. Грушевським, кардинально розширювало потенційні пласти джерельного матеріалу, котрий залучався для всебічного відтворення й осягнення еволюційного процесу на соціологічній підоснові. Низка рецензентів одностайно звернула увагу на вживання «соціологічного методу» в «Історії української літератури» М. Грушевського.

Таким чином, первісний проект великого тексту М. Грушевського не тільки суттєво розростався, а й потребував істотної, навіть докорінної переробки самої конструкції, закладеної ще в дусі класичного універсалізму другої половини ХІХ ст. Однак, соціологізація історії за версією паризької наукової школи підштовхувала автора «Історії України-Руси» не до стиснення й ущільнення тексту, а, навпаки, до його розширення, позаяк передбачала студіювання нових сегментів і навіть цілих площин минувшини. Відтак етнологічна та культурознавча пропозиції нав'язували М. Грушевському дослідницькі практики, скеровані на широке опрацювання нових фактографічних зрізів минувшини, себто вели до «обростання» первісної конструкції новими, доповнюючими зрізами.

Згадаємо вищезгадану студію В. Вундта з його порівняльними інтенціями на ниві «словесної творчості» чи праці з первісної культури Л. Леві-Брюля, котрі іманентно тяжіли до компаративного й типологічного інструментарію, проте зберігали традиції докладного фактологічного опису культурних та соціальних явищ, процесів і подій. Практичне переведення таких настанов до «Історії України-Руси», тим паче з обсягу козацької доби, від якої відклалося і

збереглося значно більше джерел, порівняно з попередніми періодами, спричинилося до того, що М. Грушевський, за спостереженням О. Пріцака, «птопає в матеріалі» [637, с. 27].

Втім, подібні проблеми побутували і у згаданому десятитомнику В. Вундта, в якому авторські концепти немовби розмиваються величезною масою фактографічного матеріалу. З цієї перспективи постає навіть своєрідна аналогія між багатотомниками М. Грушевського та В. Вундта. Дехто з критиків М. Грушевського навіть іронізував щодо «Історії України-Руси» як його *«улюбленої безконечної»* праці [868, с. 183]. Водночас сучасні дослідники тримаються думки, що у дослідницьких практиках М. Грушевського дослідник-історик все ж таки домінує над ученим-соціологом [613, с. 116].

Отже, протягом 1920-х років М. Грушевський дедалі більше перетворюється з «критичного» позитивіста з іншими стильовими включеннями на своєрідний тип соціологізуючого історика-емпірика. Більше того, соціологічні «експерименти» підштовхують ученого до суттєвого розширення предметної області історичних студій із національної та соціальної царини до культурознавчої й етнологічної сфер української минувшини.

У міжвоєнну добу М. Грушевський більш розважливо і критично, а подекуди навіть скептично ставиться до стадіального й органічного представлення історичного процесу, котре вважає умовним та у багатьох випадках конвенціональним. Але еволюційний канон й надалі посідає поважне місце у його концептуалізації, хоч він дедалі більше відходить від однолінійної репрезентації світу історії і поступово наближається до багатолінійного представлення суспільного розвою (чергування та змагання колективного й індивідуального, визнання різних типів мислення примітивного чи «прелогічного» і сучасного, відхід від європоцентричного бачення світу та ін.).

Помітних трансформацій зазнали й дослідницькі стратегії М. Грушевського. Зокрема, соціальний дискурс історика сягнув такого масштабу, що змагався, а іноді жорстко конфліктував із національним дискурсом, який

досі був домінуючим у його історичному письмі. Причому трансформація соціального дискурсу розгорталася, переважно, за рахунок репрезентації «колективних уявлень» на ниві словесної творчості та духовної культури, якими оперував М. Грушевський.

Такий підхід разюче контрастував із тотальним економічним детермінізмом і апологією класового підходу з його суцільною редукцією багатоманітності минувшини до вульгарно-універсальної більшовицько-марксистської схеми, що неминуче мало спричинити ідеологічну конфронтацію на обширах тодішньої української соціогуманітаристики.

Звичайно, реакції М. Грушевського на інтелектуальні й культурні виклики міжвоєнного світу помітно збільшували частку інтуїтивних та ірраціональних компонентів у його стилі мислення, котрий спирався на критично-аналітичний, доказовий ідеал науковості, який убачався у монументальному проекті «Історії України-Руси». Але сцієнтистські «запобіжники» залишалися досить потужними у стильовому профілі М. Грушевського. Відтак він у край скептично, обережно й вибірково сприймав інтелектуальні впливи неокантіанства та неоромантизму. Натомість історик віддавав перевагу соціологізації минувшини за версією Е. Дюркгайма й Л. Леві-Брюля, «психології народів» за візією В. Вундта, які дозволяли модернізувати позитивістські дослідницькі стратегії у руслі представлення буття «колективної людини» та світу її уявлень, проте обмежували введення ірраціональних елементів, що часто-густо розглядалися як гіпотетичні (див. докладніше [539, с. 12-34]).

7.2. Україна-Гетьманщина у світлі теорії «єдиного процесу»

М. Слабченка

М. Слабченко з'явився на авансцені українського історіописання ще у довоєнний час як інтелектуал із лівацькою орієнтацією (член Революційної української партії, УСДРП, згодом – прихильник лівих-есерів «боротьбистів») та виходець із робітничих низів – від дитинства він працював у підземеллях одеських каменярень. Велику чи навіть вирішальну роль у формації М. Слабченка як історика відіграв І. Линниченко – учень В. Антоновича, котрий по-батьківському ставився до початкуючого дослідника.

Загалом М. Слабченко належав до інтелектуалів із неабиякою творчою уявою й інтуїцією і, заразом, розмаїтими та масштабними дослідницькими устремліннями. Ю. Шаповал наслідуючи Н. Полонську-Василенко навіть називає одеського історика «фантазером», хоч і у лапках [662, с. 45-53]. Ще у дореволюційні часи М. Слабченко майже відразу виявив себе як людина нестримної, запальної, вибухової й ексцентричної вдачі, якій властиве тонке мистецьке світосприйняття і схильність до соціологічного представлення й потрактування минувшини. Недаремно вже перша студія початкуючого історика – «Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк)» (Одесса, 1909) містить чимало відповідних пасажів.

Власне, «Малорусский полк...» являв собою першу спробу М. Слабченка представити історію права XVII–XVIII ст. на соціологічному підсонні, себто віднайти зв'язок між соціальною, економічною й правовою сферами тодішнього українського життя.

Схожі устремління споглядаємо і в іншій довоєнній студії М. Слабченка – «Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.», в якій історик прагне співвіднести господарські практики з цариною кримінального права. Він навіть пропонує своєрідну періодизацію історії Гетьманщини, в основу якої покладена ідея домінації господарських відносин, котра переноситься до сфери права.

Зрештою, соціологічні інтенції М. Слабченка у царині історії права виплекали цілу низку напрочуд сміливих і самобутніх тез, які спричинили запеклу полеміку молодого історика з визначним ученим-правником М. Василенком. Більше того, полеміка М. Василенка і М. Слабченка відобразила не тільки відмінні підходи двох українських учених різних генерацій, а й зростаючий вплив соціологізації на дослідницькі практики гуманітаріїв початку ХХ ст.

Отже, у довоєнних текстах молодого історика споглядаємо у зародку цілу низку тих ідей і концептів, котрі повною мірою виявилися у його писаннях протягом 1920-х років з обсягу економічної минувшини й історії права України-Гетьманщини. Ба більше, у своєму життєписі, написаному 31 січня – 1 лютого 1930 р. у в'язничних застінках, М. Слабченко доволі промовисто означає власне місце у тодішній українській соціогуманітаристиці. «Я поклав підвалини для теорії укр[аїнського] права періоду Гетьманщини, я відкрив економічну історію України, я побудував нову історію України», – зазначає вчений [300, с. 35].

Наріжний концепт найбільшої праці М. Слабченка «Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни» («Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны») спирається на тезу про українське господарство як *«необхідну ланку у ланцюзі європейських господарств»* [528, с. V]. У іншому місці автор стверджує, що Стара Україна не була «самодостатнім замкнутим господарським організмом, але входила як *одна зі складових ланок до європейського економічного концерту»* [528, с. 95].

«Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни» проектувалася її автором як серія монографій із досить складною і розгалуженою структурою. Більше того, ідеал науковості у М. Слабченка асоціювався з великими, масштабними і серійними студіями, котрі мали представити загальні уявлення про господарські, соціальні та правничі взаємини з обсягу ранньомодерної і модерної української історії.

Вірогідно, витоки цього проекту сягають ще дореволюційних часів, оскільки чимало сюжетів у початковому чи згорнутому вигляді споглядаємо у його ранніх працях – «Малорусский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк)» [572, с. 323] та «Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.».

Варто наголосити, що М. Слабченко любляв масштабні й амбітні наукові проекти. Зокрема, його 16-ти томний проект *Corpus juris Ukrainensis* (1928) передбачав видання законодавчих актів від давньоруських часів до радянської доби включно [300, с. 155-156]. Крім того, слід відзначити плани одеського історика з публікації вибраних творів українських економістів XIX – початку XX ст. (М. Гехтера, М. Зібера, Р. Орженцького, Т. Рильського, М. Туган-Барановського, П. Юркевича та ін.) [572, с. 144-145], а також його кількарічні змагання навколо видання Архіву Коша Запорозької Січі [572, с. 148-157].

«Організація господарства України...» первісно планувалася М. Слабченком у вигляді п'яти частин: Лівобережна Україна XVII–XVIII ст., Запоріжжя, Правобережна Україна XVII–XVIII ст., Україна до 1861 р. та після селянської реформи. Водночас перша частина (Лівобережна Україна) поділялася ще на 6 томів: землеробство у зв'язку з сільським господарством, стара українська фабрика, торговельний капіталізм, організація господарства Гетьманщини та публічне господарство Старої України [528, с. VIII].

Таким чином, цей монографічний цикл одеського дослідника мав скласти, щонайменше, десять томів! Недаремно Д. Багалій схарактеризував проєктовану серію М. Слабченка як «грандіозний план» [449, с. 319], а Б. Крупницький уважав, що *«це була піонерська праця, хоч авторові можна закинути в методологічному відношенні поспішність висновків і спертя на досить убогі матеріали, що не давали права робити широкі висновки»* [594, с. 17].

Отож М. Слабченко відводив чільне місце саме конструюванню та репрезентації минувшини у цій монографічній серії. Тим паче, що автор

тримався особливих поглядів щодо архітекτονіки історичних студій. «Розкласти в певному порядку, за певною хронологічною періодизацією матеріял, значить відповідно й освітити його й витлумачити. В даному разі справа прибирає не тільки методологічного значіння, але торкається самої архітектоніки (розбив М. Слабченка. – *Авт.*) студій над історією робітника. Який матеріял і коли його використати, очевидно річ не маловажна», – відзначає вчений в одній зі своїх рецензійних статей [874, с. 85]. Щоправда, сам історик не дуже дотримувався цієї настанови у своїх текстах і неодноразово порушував хронологічні й територіальні межі, коли ілюстрував ту чи іншу схему різноманітним фактографічним матеріялом, що закидалося йому багатьма рецензентами.

Концептуалізація М. Слабченка спиралася на ідею про те, що національна історія є лише вислідом, точніше локальною варіацією чи проекцією всесвітньої минувшини. «Не історія даного народу чи даної держави слугує предметом науки, а одноманітні вияви життя, котрі постають у однорідних умовах, які ведуть до однорідних наслідків. За такої точки зору отримуємо єдину історичну науку. *Національні історії не частини так званої всесвітньої історії, а та сама світова історія, проте взята у меншому масштабі, в історії національній міститься світова з певними відхиленнями, спричиненими географічним положенням. Що міститься у нашій історії, міститься і в історії будь-якої іншої країни, будь-якої держави*», – наголошує автор [528, с. 122].

Ця думка М. Слабченка про «однорідність умов» й «однорідність наслідків» загалом наслідує позитивістські канони історіописання, хоч і генералізовані та піднесені до світового масштабу. У подібному сенсі сприймаються й розумування історика про динамічні та статичні виміри минувшини, котрі досить часто споглядаємо у його лекційних курсах, зокрема у збірці лекцій «Феодалізм на Україні». Відтак уважають, що у низці його праць позитивістські підходи простежуються «неозброєним оком» [556, с. 96].

У такому ж дусі М. Слабченко висловлюється в одній зі своїх рецензій. На його думку, «студіювати нашу історію (й не тільки, розуміється нову)

потрібно в зв'язку з господарчим життям Європи, ба навіть й усесвіту. *Завдяки такому підходу можна спостерігати єдність процесів і визначати в більшій-меншій мірі темп його і в різних країнах, і особливо та зокрема в нас»* [1145, с. 557]. Тож думка про єдність світової та національних історій є одним із установчих концептів ученого.

Цей підхід нав'язував базову всесвітню соціологічну схему минувшини (М. Слабченко називав її теорію «єдиного процесу»!), котра переносилася на національні терени у вигляді видозмінених концептів та ідей, апробованих у працях низки відомих учених, але рівень їхньої модифікації залежав від місцевих «відхилень», передумов і обставин.

Власне, останні розглядалися як своєрідний стрижень національної минувшини, точніше спосіб розгортання тих світових та європейських тенденцій, який слід було виявити й досягнути дослідникам із локальної перспективи історіописання. «Місцеві фактори», хоч і творили певну своєрідність, але не могли вирвати «країну із загального економічного концерту». Тому автор уважав, що Україна пережила з більшою чи меншою самобутністю всі стадії, властиві світовому господарству [528, с. V].

М. Слабченко навіть уважав, що історична наука міжвоєнної доби досягла тієї критичної межі, котра дозволяє кардинально трансформувати дослідницький інструментарій, зокрема замінити порівняльно-історичний метод на «синтетичний». Такі перетворення, на його думку, зведуть *«історичну науку до вивчення фаз у житті людства. На долю національних історій випаде вивчення того, як відбувалася, як проминала фазисність, загальна ж історія складає зміст того, що представляла собою дана фаза. У зв'язку з цим доведеться переглянути весь зміст історичної науки. “Мандрування” різних явищ, наслідування, рецепція і т. п. постануть в іншому вигляді, в іншому світлі, в іншому розумінні»*, – стверджує історик [528, с. 122].

За версією М. Слабченка, кінцевим продуктом соціологічного представлення національної історії є проміжні концепти (типи, форми, структури), котрі мають продемонструвати розгортання певних фаз чи стадій,

властивих «єдиному процесу» на обширах всесвітньої історії, але на конкретному місцевому матеріалі. Зрештою, концептуалізація одеського вченого незаперечно тяжіє до універсальної стадіальної репрезентації історії, котра значною мірою визначається матеріальними й економічними чинниками, передумовами та обставинами. Не випадково історик представляє минувшину у вигляді відповідних стадій-фаз (феодалізм, торговельний капіталізм, кріпосницька доба, буржуазно-капіталістичний устрій та ін.) [528, с. V].

Дехто з дослідників пов'язує таке маркування історії у текстах М. Слабченка з теорією суспільно-економічних формацій [572, с. 283, 324]. Зауважимо, що з формаційним підходом його концептуалізацію сполучає низка прикмет – схожа стадіальна підоснова, універсальна й матеріалістична репрезентація минувшини та задекларована телеологічність історичного процесу.

Та конструкція М. Слабченка помітно різниться від сумнозвісної «формаційної п'ятичленки», позаяк позбавлена її суцільного детермінізму, канонічної викінченості, тотальної класової апології й редукції, зокрема одноманітності у представленні світу історії і, нарешті, розмаїтими способами «переходу» від однієї стадії до іншої. Тим більше, що формаційна теорія постала як ідеологічний конструкт радянської соціогуманітаристики 1930-х років. Натомість 1920-ті роки в українському історіописанні, пов'язані з різноманітними творчими експериментами на ниві соціологізації історії, до яких слід віднести й праці одеського інтелектуала.

Зрештою, уявлення М. Слабченка виглядають надто строкатими, порівняно з образами, сконструйованими у дусі щойно «народженого» істмату з його суцільною класовою редукцією, котра згодом стала наскрізною ідеєю, виплеканою радянською соціогуманітаристикою під тиском тоталітарного режиму. Натомість у його текстах, хоч і йдеться про пріоритет матеріальних і економічних чинників у конструюванні та структуризації світу історії, проте сприймаються різноманітні інтелектуальні й культурні впливи. Тим паче, що ставлення до марксизму у М. Слабченка було досить складне й амбівалентне.

З одного боку, він уважав себе вченим, який творить нову «революційну теорію» осягнення минувшини суспільства за часів пореволюційного піднесення й розквітості. З іншого боку, з теоретичних настанов марксизму М. Слабченко сприймав лише матеріалістичний детермінізм, котрий радше означити як жорстку домінацію економічних, господарських чинників на авансцені історії, та визнавав класову підоснову у будові суспільства.

Такий підхід, іноді потрактовують як *«економічний детермінізм вульгарно-марксистського типу»* [557, с. 54]. Та у текстах М. Слабченка практично не можливо віднайти тотальне впровадження ідеї чи «закону класової боротьби», а його стадіальну концептуалізацію економічної минувшини зі строкатою соціальною поверхнею, багатоманітними прошарками й верствами населення складно назвати однозначним вислідом марксистського редукаціонізму.

Та марксизм був лише одним із низки компонентів, якими послуговувався одеський інтелектуал у конструюванні та представленні української минувшини як історії з перспективи «сірої» людини, включеної до «масових» процесів, явищ і перетворень.

Приміром, М. Слабченко доволі вільно вживав концепти й ідеї Е. Бем-Баверка, К. Бюхера, М. Вірта, Р. Гільфердінга, В.-С. Джевонса, В. Зомбарта, К. Каутського, М. Ковалевського, В. Лексіса, П. Маслова, К. Менгера, М. Павлова-Сільванського, М. Покровського, М. Рожкова, П. Сорокіна, Г. Спенсера, П. Струве, М. Тугана-Барановського, Г. Швіттау, Г. фон Шмоллера, Р. Штамллера та інших учених і мислителів. Відтак його тексти являють собою досить строкату палітру різноманітних ідей і підходів, прикладених до української минувшини й проілюстрованих фактографічним матеріалом, хоч часто-густо у фрагментарному чи епізодичному вигляді. Водночас М. Слабченко вживав та коментував багато ідей і концептів, викладених у студіях низки російських мислителів (О. Богданов, М. Бухарін, О. Лаппо-Данилевський, П. Маслов, П. Мілюков, М. Покровський, М. Рожков, П. Сорокін, П. Струве та ін.).

Мисленнєві повороти М. Слабченка стосовно вибору тих чи інших ідей значною мірою визначалися евристичним спрямуванням його теорії «єдиного процесу». Зокрема, він послугувався відомими коефіцієнтами Густава фон Шмоллера для оцінки можливих видів господарської діяльності у залежності від певної густоти населення. Відтак одеський дослідник тримався думки, що кількість людності на території Запорозьких Вольностей дає підставу для визначення досить високого коефіцієнту за Г. фон Шмоллером, який передбачає наявність «екстенсивно-переложного хліборобства з ухилом в бік трипілля» [527, с. 186]. Такі досить формальні обрахунки потверджували його вихідну тезу про всесвітню ангажованість будь-якої національної історії.

Зрештою, вільне коментування, тлумачення, означення, засвоєння, критика, уточнення чи заперечення поглядів, підходів, візій та концепцій багатьох знаних авторитетів, щодо яких одеський учений часто-густо посідав своєрідне, ба навіть незалежне становище, видається характерною особливістю стилю мислення М. Слабченка.

Іншою прикметною рисою його історичного письма є суцільна, здебільшого апріорна екстраполяція та генералізація. Зазвичай більшість текстів історика розпочинається з висунення установчих, інколи досить категоричних тез, до яких автор звертається у процесі фактографічного обґрунтування висновків, узагальнень, гіпотез і т. п. Причому ці концепти є самоцінними для автора, попри те, що вони часто-густо випадають, а то й помітно суперечать фактологічній чи емпіричній канві викладу.

Заразом великі праці М. Слабченка є доволі неоднорідними, позаяк містять різні текстові шари: звичайне групування фактографічного матеріалу у традиційному дусі позитивістського емпіризму, епізодичні теоретичні і методологічні екскурси, полемічні та навіть патетичні нотатки щодо певних проблем чи питань, які зачепили автора, тематичні відступи від провідних сюжетних ліній, а часом образні порівняння, метафоричні означення, гострі коментарі й зауваги і т. п.

З такої перспективи не варто дивуватися, що вихідною межею у концептуалізації М. Слабченка є доба Хмельниччини. Тож 1654 р. у рецепції М. Слабченка постає як своєрідна межа, коли Україна-Гетьманщина постала як «несуверенна» чи васально залежна від Московщини держава [529, с. 1]. Тим паче, що Хмельниччина, на його думку, порвала з «системою підневільної праці та феодальними порядками» [530, с. 56]. М. Слабченко навіть зауважує, що «Хмельниччина показала можливість створення буржуазно-демократичної держави, вказала на ті шляхи, котрими міг простувати “козацький народ”» [531, с. 2].

Більше того, М. Слабченко висловлює думку, що господарські практики значною мірою визначають перебіг і спрямованість соціального та політичного буття, зокрема конструювання політичних інституцій і взаємин. «Дрібний масштаб господарського самодостатнього укладу й відсутність ринків, – відзначає вчений, – спричинили необхідність організації влади у таких же розмірах і за таким же типом – *влада організовувалась за системою децентралізації, а, отже, на виборному началі всього населення*» [752, с. 6]. Тому ідея господарської, економічної децентралізації, яка була досить популярною у працях німецьких науковців, зокрема В. Зомбарта, перекочує у текстах М. Слабченка до політичної сфери.

Таким чином, М. Слабченко тримався думки, що саме «децентралізовані» господарські практики революційної доби та наявність багатоманітних дрібних верств і спричинилися до формування політичного устрою Гетьманщини. Варто наголосити, що становище українських земель під Польською Короною історик уважав однозначно колоніальним. Причому XIV–XV ст. він розглядав як добу пізнього феодалізму на українських землях [25, арк. 72], а XVI ст. пов’язував із зародженням ранньобуржуазних відносин.

Згодом подібним чином М. Слабченко маркував й українські території, які опинилися під скіпетром імперії Романових. Так постала контраверсійна вісь метрополія / колонія, котрою одеський вчений послуговувався для представлення минувшини українського господарства, зокрема пояснення

його аграрного характеру та багатьох архаїчних рис, які виразно виявилися у революційну добу Хмельниччини й пореволюційні часи.

Відзначимо, що М. Слабченко доволі точно схарактеризував і розмитість меж між сільськими та міськими поселеннями, котра стримувала, гальмувала і у певному розумінні навіть консервувала господарські взаємини. Ця теза узгоджується з попередніми міркуваннями вченого, зокрема з його означенням колоніального становища українських земель під Польською Кораною. За його візією, саме колоніальний характер місцевого господарства у складі Речі Посполитої зумовлював відсутність виразної демаркації поміж селом і містом.

Наступ на автономію Гетьманщини М. Слабченко пов'язував із колоніальними й імперіалістичними потугами Москви. З такої перспективи автор розглядав економічну політику Росії щодо України-Гетьманщини, як таку, що спиралася на засади протекціонізму та меркантилізму і, кінець-кінцем, мала метою опанувати, захопити й знищити український ринок.

Отож процес руйнації та падіння Гетьманщини М. Слабченко репрезентує у світлі колоніального дискурсу, себто колоніальних устремлінь Московської держави, які розглядає як вислід господарських і торгівельних практик. Таке представлення дозволяє автору триматися вихідних положень теорії «єдиного процесу». За цього рефрену соціальні й господарські трансформації на теренах Старої України на зламі XVIII–XIX ст. логічно вписувалися у звичний розподіл ролей між метрополією та колонією, зокрема дозволяли історикау нав'язати порівняння зі світовими тенденціями.

М. Слабченко виходив із концепту «єдиного світового процесу», котрий задає загальний рух і спрямування перетворень у світі історії, зокрема ті універсальні стадії чи фази, котрі властиві будь-якій національній варіації минувшини. За візією історика, цей рух визначався здебільшого матеріалістичними або господарсько-економічними чинниками, певна комбінація яких складала, власне, зміст тієї чи іншої стадії.

Натомість національна своєрідність, точніше локальні «відхилення» від магістральних напрямків руху всесвітньої історії, на його думку, найповніше

виявляються у регіонально-місцевих господарських типах, формах, укладах, структурах, пануючих соціальних та правничих практиках тощо. Ці локальні «викривлення» чи «аномалії» на тлі загального «світового процесу» у представленні одеського дослідника є радше потвердженням провідних тенденцій, аніж винятком із універсальних «правил гри» на сцені всесвітньої історії.

Врешті, основні дослідницькі інтенції М. Слабченка як ученого скеровані на осягнення тих типів і форм, які складають підоснову національної історії та відображають загальносвітовий процес. З такої перспективи його спроба соціологізації історії почасти нагадує концептуалізацію М. Грушевського, котрий у працях 1920-х років приділяв значну увагу типологічному та компаративному інструментарію на ниві української історії, а також був давнім прихильником стадіального поділу минувшини.

Проте ця схожість при пильному розгляді виявляється поверховою й ілюзорною, позаяк соціологізація історії за версією М. Грушевського, вибудовувалася «знизу» від багатоманітного фактографічного матеріалу, тобто є розгорнутою евристичною програмою його вивчення та осягнення. Тож компаративні і типологічні інструменти М. Грушевського зорієнтовані на емпіричне розмаїття. Натомість соціологізація М. Слабченка є апіорною, себто сконструйованою «згори» шляхом запозичення різноманітних концептів та ідей багатьох учених і мислителів, прикладених до царини європейської й всесвітньої минувшини. Ці концептуальні взірці та дослідницькі стратегії він прагне вибірково перенести й продемонструвати їхню «дію» на національно-регіональних обширах.

Отже, фактографічна поверхня минувшини потрібна для того, щоб уловити, зафіксувати, окреслити ті господарські форми, види й уклади, котрі відіграють роль проміжної ланки у концептуалізації, себто є «посередниками» поміж розвоєм всесвітньої минувшини та національними історіями. Не випадково М. Слабченко тримається думки про застосування «синтетичного

методу» в історичній науці, котрий передбачає тотальні і досить жорсткі процедури генералізації.

У текстах М. Грушевського, навпаки, простежуємо надзвичайно обережне ставлення до генералізації та формалізації світу історії, позаяк вони мають обійняти максимально приступні масиви фактографічного матеріалу, зокрема представити динамічні й статистичні виміри минувшини. Відтак його концептуалізація часто-густо сформульована як низка гіпотетичних запитів до минувшини, щоб оцінити рівень їхньої вірогідності щодо представленої національної історії у синхронічному та діахронічному розумінні.

Проте концептуалізації М. Слабченка та М. Грушевського різняться не тільки відмінними способами конструювання та вжитим дослідницьким інструментарієм, а й опертям на різні зрізи минувшини. Якщо М. Слабченко віддавав перевагу економічно-соціальній та правничим сферам минувшини, то М. Грушевський упродовж 1920-х років дедалі більше мігрував із соціальної царини до культурних, етнологічних і навіть соціокультурних шарів світу історії. Тож компаративний та типологічний інструментарій автора «Початків громадянства (генетична соціологія)» часто-густо продукував певний культурний й етнологічний сенс, себто нав'язував до порівняння фактів, явищ і процесів української історії з культурними аналогами на обширах світової минувшини.

Зрештою, відмінні інструментарії, пріоритетні сфери минувшини, кінець-кінцем способи конструювання світу історії у працях М. Слабченка та М. Грушевського виплекали різне ставлення вчених до каузальності і детермінізму. Якщо М. Слабченку властива доволі жорстка та виразна окреслена каузальність, яка у багатьох випадках набуває ознак матеріалістичного детермінізму, або, принаймні, господарсько-економічної домінації у представленні основних подій, явищ і процесів, то М. Грушевський уважав, що причино-наслідкові зв'язки здебільшого продукують вірогідний, але не зумовлений результат на терезах історії.

Втім, одеського дослідника не можна вважати абсолютним апологетом матеріалістичного детермінізму, позаяк у його текстах споглядаємо апеляції до правничих, політичних та соціальних практик, інколи до психологічних і культурознавчих мотивів історичного буття, котрі досить часто запозичувалися з різних візій відомих вчених та мислителів із багатоманітними інтелектуальними орієнтаціями.

Своєрідним доказом поміркованості М. Слабченка стосовно ідеї детермінізму на історичних підмостках є те, що історик так і не сприйняв одного із провідних постулатів істмату – «закону класової боротьби». Звісно, і М. Грушевський, і М. Слабченко визнавали класовий поділ, але ніколи не фетишизували його ролі у соціологізації світу минувшини. Натомість класовий поділ виступав у їхніх концептуалізаціях здебільшого як орієнтаційна схема для репрезентації та структуризації соціального зрізу минувшини.

Однак, революційні концепти сприймалися М. Грушевським та М. Слабченком зовсім по-різному. У візії М. Грушевського революція розглядалася як важлива й особлива, але все ж таки вмонтована у розлоге річище суспільної еволюції стадія розвитку. У широкому сенсі автор «Історії України-Руси» сприймав революцію як вислід могутніх еволюційних та колективістських потуг суспільства, що обіймали тривалі, майже столітні проміжки часу. Відтак революційні змагання перетравлювалися, нівелювалися потужним і непереборним еволюційним плином історичного буття.

Натомість М. Слабченко розглядав революцію і революційні війни 1648–1654 та революцію 1917–1921 рр. як знакові віхи, котрі відображали кардинальні метаморфози національної історії суголосні магістральним устремлінням «єдиного процесу» всесвітньої історії. Саме доба між двома великими українськими революціями перебувала в епіцентрі його наукових інтенцій, які були покладені в основу хронологічної локалізації циклу праць «Організація господарства України...».

Ба більше, М. Слабченка як інтелектуала з завзятою, гарячою, почасти навіть ексцентричною вдачею щиро захоплювала патетика й дух

революційного романтизму 1920-х років, хоч вони дивним чином співіснували з його тверезим скептицизмом і навіть гострим негативізмом стосовно більшовицьких управлінсько-адміністративних та політичних практик. Такі інтелектуальні настрої та культурні вподобання одеського вченого й виплекали теорію «єдиного процесу», котра стала своєрідним концептуальним орієнтиром у конструкції його великої монографічної серії історичних студій (див. докладніше [539, с. 35-88; 915]).

7.3. Клас і нація в марксистсько-більшовицькій соціологізації української історії М. Яворського

Постать М. Яворського здебільшого асоціюється з тезою про очільника марксистської школи чи керманіча офіційної історіографії 1920-х років [618, с. 11; 594, с. 14]. Біографічні повороти та життєві сценарії М. Яворського виглядають доволі своєрідно, почасти навіть інтригують. Галицький інтелектуал, який студював політику і право у Львівському університеті, здобув ступінь доктора політичних наук (1912), мав неабиякі політичні зацікавлення ще у довоєнні часи, учасник Першої світової війни, перекладач у штабі військового уповноваженого австрійського уряду за часів Української Центральної Ради та Української Держави гетьмана П. Скоропадського, референт польової жандармерії доби Західноукраїнської Народної Республіки, згодом один із тих офіцерів Української галицької армії, котрі готували її перехід на більшовицькій бік.

Двоїстість у рецепції постаті М. Яворського створює його категорична антирадянська позиція, котру посів колишній історик під час таборових поневірян на Соловках. За свідченням С. Підгайного, він став *«переконаним ворогом всього, що наближалось до марксизму, большевизму чи москвофільства»*. Це був давній і нестерпний ворог всього, де відчувалося, хоча б у найменшій мірі слово “Москва”» [402, с. 6]. Відтак М. Яворський та його науковий доробок досить суперечливо сприймався різними дослідниками.

До українського історіописання М. Яворський увійшов на хвилі кампанії партійних висуванців, що значною мірою окреслило коло його дослідницьких інтенцій, зокрема марксистсько-більшовицьку концептуалізацію історії України. На той час галицький учений був досить зрілою особою, зокрема володів низкою європейських мов, хоч і виступав як історик-початківець.

Показово, що М. Яворський прагнув подати не тільки марксистську, а й національну репрезентацію історії України. Такі дослідницькі настанови творили двоїстий ідеал науковості, котрий продукував конфлікт, спершу

потенційний, згодом – уповні очевидний між класовим та національним дискурсами у його історичному письмі.

З-поміж спроб соціологічного прочитання української минувшини, котрі побутували протягом 1920-х років, візія М. Яворського вирізняється, мабуть, найбільшою формалізацією концептуальних пропозицій. Передусім, постулюється представлення історії як безупинного поступового процесу, котрий уявляється у вигляді стадіальної конструкції, себто переходу «з одного ступіня культури до другого, вищого, або ниділи, чевріли (чахнули. – Авт.), бо йти вперед змоги не мали» [534, с. 3]. Рухомою силою чи «двигуном» переходу автор називає «продукційні сили», з якими однозначно пов'язує закономірну та каузальну репрезентацію минувшини [534, с. 4], зрештою саму підоснову стадіальної концептуалізації.

Заразом М. Яворський вдається до звичного марксистського поділу на продуктивні сили і виробничі відносини [534, с. 6], вислідом якого є сумнозвісний «закон класової боротьби». На його думку «*класова боротьба завжди була політичною боротьбою, завжди була рухом уперед*. Кінчалася вона звичайно гвалтовним переворотом-революцією, яко єдиним способом здійснення нових суспільних тенденцій» [534, с. 9]. Тож апологія класової боротьби пролягає наскрізним рефреном у текстах М. Яворського, зокрема авторський курс лекцій 1921 р. іменувався «Історія боротьби клясів на Україні».

Призначення історіописання М. Яворський убачає у вивченні й аналізі «двох родів суперечностей» – класової та невпинних змагань людини з природою. На його думку, «*історична наука й повинна мати своїм завданням вивчати цю клясову сукупність суспільних явищ і випадків, ці випадки суспільного перехрещування індивідуальних явищ у процесі їх виникнення й переміни, конкретизуючи цю клясову сукупність явищ і випадків у її реальній дійсності, себто на певному ступені розвитку, у властивих їм географічних, історичних і виробничих умовинах* (виділення М. Яворського. – Авт.)» [894, с. 90].

З цієї перспективи зміст історіописання полягає у тому, щоби висвітлити, проаналізувати та пояснити «економіку й політику, в їх постійнім витворенні та обопільній залежності» [534, с. 10]. На відміну від М. Слабченка, котрий обстоював думку про матеріалістичну, економічну домінацію, почасти навіть детермінізм історичного процесу, М. Яворський однозначно наголошує на потребі виявити «*матеріалістичну закономірність розвитку української історії*» [534, с. 15].

Такий підхід до концептуалізації українського минулого нав'язував телеологічне представлення, котре зводилося до жорсткої стадіальної конструкції. «Виходячи з того, що економіка лежить в основі політики, ми поділяємо історію України на такі періоди: *період натурального господарства, період торговельно-кріпацький, період промислового капіталізму й період соціальної революції*», – відзначає М. Яворський [534, с. 20]. Однак, архітектоніка «Нарису історії України», доведеного до початку XVIII ст., є більш складною, позаяк представлена вигляді низки відділів: 1) первісне суспільство; 2) князівсько-дружинна доба; 3) феодалізм; 4) феодалізм Галицької доби; 5) литовська доба; 6) станово-шляхетське суспільство та 7) Козацька Революція.

Своєрідна риса цієї періодизації, котра безперечно спиралася на марксистські засади, хоч і помітно модифіковані, виявляється у тому, що з універсальної схеми минувшини на задній план відсувається феодалізм, який «вписується» до доби «натурального господарства». Проте в архітектоніці зазначеної праці феодальному суспільству все ж таки присвячено окремий відділ. Натомість у марксистській концептуалізації історії Росії М. Покровського феодалізм посідав чільне місце і навіть обіймав тривалий проміжок історичного часу – X–XVI ст.

Зазначимо, що у лекційному курсі 1921 р. М. Яворський уживає дещо іншу періодизацію, зокрема поділяє історію «класової боротьби» на українських землях на такі періоди: 1) феодалізм; 2) кріпацько-торговий період; 3) буржуазний період великої революції, котрий розпадається на дві

епохи: а) доба народницького соціалізму та терору (1860–90-ті роки); б) доба пролетарської організації (початок ХХ ст.) [755, с. 3-7].

Подібну періодизацію, хоч і з невеликими уточненнями, він використовує і в інших працях. Зокрема, автор подає у своїх посібниках «Історія України в стислому нарисі» та «Коротка історія України» (остання праця перевидавалася протягом 1920-х років 7 разів!) таку періодизацію: «1) феодальне суспільство з натуральним господарством; 2) дворянсько-крепацьке суспільство з грошовим хазяйством; 3) буржуазне капіталістично-промислове суспільство; 4) період соціалістичної революції» [756, с. 20-21; 757, с. 13].

У широкому сенсі періодизація М. Яворського була своєрідним трафаретом, який автор прагнув покласти чи накинути на звичну періодизацію українського минулого для того, щоби репрезентувати його в єдиному матеріалістично-економічному світлі. Д. Багалій відзначав «догматичний характер його (М. Яворського. – *Авт.*) викладу», зокрема зауважив, що цей підхід походив із устремлінь автора «дати таку схему й зміст українській історії, які б найбільш відповідали вимогам марксістської соціології й загальним етапам розвитку вселюдської культури» [956, с. 146].

На думку Б. Крупницького, «спроба М. Яворського дати марксистську концепцію історії України, послуговуючися соціологічною методою, аж надто віддає штучністю конструкції» [592, с. 177]. Не випадково у тексті як першої, так і другої частини «Нарису історії України» М. Яворського повсякчас споглядаємо матеріалістичне акцентування й економічно-господарське потрактування різноманітних духовних, культурних, соціальних явищ, подій та процесів у вигляді апріорних і категоричних постулатів.

Зазвичай М. Яворський посідав однозначне негативно-скептичне становище щодо наукових праць своїх попередників і майже не згадував їх погляди та концепції, хоч щедро послугувався текстами багатьох істориків для побудови власного викладу. Заразом він не міг повністю відкинути здобутки науковців дореволюційної доби, позаяк прагнув сполучити у своїх писаннях марксистський та національний дискурси.

Загалом М. Яворський прагнув формалізувати і представити майже всю українську минувшину у вигляді неспинного розвою «класової боротьби» та «революційних рухів». Причому історик уважав, що певні стадії («однакові ступені соціально-економічного розвитку») дають вагомі підстави для виявлення схожості революційних змагань в Україні, порівняно з революційним рухом усього людства [536, с. 6].

Втім, попри констатацію такої подібності, М. Яворський тримався думки, що «елементи певної своєрідности, цебто національности» простежуються у революційному русі на українських теренах. Він навіть наголошує на «величезній історичній помилці» ототожнювати чи уподібнювати революційний рух в Україні та Росії [536, с. 7]. Саме з цієї настанови походить амбівалентність його концептуалізації, в якій автор прагне послідовно і суцільно провести ідею «класової боротьби» та революційних змагань крізь всі епохи української минувшини і, заразом, будь-що-будь зберегти її національну самобутність.

Зрештою, М. Яворський нав'язував апіорну, жорстку та формалістичну концептуалізацію, котру щедро приправляв відповідною семантикою пореволюційної доби щодо різних періодів української історії – диктатура (шляхетська, гетьманська, військово-станова, старшинська, дворянська та ін.), громадянські війни, революції, революційні рухи, класова боротьба і т. п. Такими визначеннями маркувалися не тільки військово-політична та економічна площини минувшини, а й культурно-релігійне буття. Відтак унійні змагання розглядалися автором як «класова боротьба», що велася у «релігійній формі» [535, с. 49].

Роль своєрідних соціокультурних «перемикачів», які освячують та легітимізують перехід від однієї стадії минувшини до іншої, у візії М. Яворського, як і у більшості марксистських конструкцій минувшини, відіграють революції. Більше того, він наголошує, що «р е в о л ю ц і я н е м и н у ч а (розбив. М. Яворського. – Авт.), коли суспільство переходить від давнього громадського укладу до нового» [757, с. 11].

Недаремно перехід від натурального господарства до грошового, а саме до «кріпацько-торгівельного періоду», репрезентується у вигляді «економічної революції XVI ст.». На думку автора, ця революція «на Україні вела не тільки до спрощення та зрівняння станових прав і привілеїв серед пануючої класи феодалів, зводячи їх усіх до одного знаменника – шляхетного народу – вона (революція. – *Авт.*), з другого боку, знівелювала сільське населення в одну масу покріпачених на фільваркові хлопів, ліквідуючи дотеперішні його категорії тягла та підданства й переводячи їх у одну» [535, с. 27].

У цій системі координат козацтво мало стати «революційною силою нової економічної та соціальної групи», котру породили економічні і політичні суперечності «шляхетської диктатури» [535, с. 64]. Розмаїття конфесійних, етнонаціональних, станових мотивів М. Яворський зазвичай ховає під суцільною класовою редукцією багатоманітного світу історії, котру подає у вигляді примітивної боротьби різних соціально-економічних орієнтацій.

«Козацьку революцію» М. Яворський називає «дворянською революцією» [535, с.69]. Відтак її призначення історик убачає у тому, щоби звільнити «місце для майбутнього дворянсько-поміщицького хазяйства» [756, с. 59]. Цю революцію він репрезентує у вигляді трьох послідовних етапів: перший етап до Зборівської угоди (серпень 1649 р.); другий – до Переяславського договору 1654 р.; третій – до Полтавської битви 1709 р., котра увінчалася крахом Гетьманщини та кінцем І. Мазепи [535, с. 103, 129].

На його думку, Гетьманщина вже за часів Хмельниччини доволі швидко набула «*форми диктатури гетьманської влади*, що її визнали за потрібну міщане з духовенством, визнала й залишена при козаках шляхта, якої в козацькому війську тоді налічувалося до 7.000 чоловіка» [535, с. 92]. Більше того, М. Яворський розглядає «дворянську революцію» як типовий спосіб переходу від феодального до дворянсько-кріпосницького ладу [757, с. 58].

Зауважимо, що розгортання «козацької революції» подається вченим у відповідному «класовому освітленні». Перший етап революції характеризувався спільною боротьбою козацтва та селянства супроти магнатів

і шляхти. Натомість другий етап був часом «роз'єднання бунтарів-союзників проти шляхецької диктатури», що призвів до стану суспільного дуалізму «козацького і магнатського режиму з перевагою першого» [535, с. 96].

Своєрідним підсумком цього етапу, за візією М. Яворського, став українсько-російський договір 1654 р. *«Це була умова реєстрового козацтва з московським дворянством для оборони дворянської революції на Україні від наступу селянських мас та від реакції з боку феодальних магнатів»*, – відзначає історик [535, с. 100]. Проте в інших працях автор називає переяславські статті 1654 р. «конституцією Гетьманщини» [536, с. 52], котра забезпечила «автономну самодійність» міській «буржуазії», хоч і доволі ілюзорну.

Та М. Яворський розглядає Хмельниччину не тільки як «велетенську громадянську війну», а й уподібнює її до реформаційних рухів XV–XVI ст., що *«під релігійним прапором перевернули весь економічний і політичний порядок середньовічного феодалізму»* [536, с. 49]. Більше того, він віднаходить потужні паростки нового, буржуазного господарського укладу на українських землях.

Приміром, учений тримається думки, що *«на Запоріжжі на цій общині почало складатися зразково-буржуазне на ті часи, дрібне торговельно-промислове підприємство, а згодом, з розвитком Запоріжжя, біля її нутра на периферії почали з'являтися ще й індивідуальні, організовані на запоріжських та королівських землях хуторно-промислові господарства козацької знати, господарства, вільні од широких експортних тенденцій шляхетського підприємства, зате тісно зв'язані в першу чергу з дрібним місцевим ринком»* [536, с. 30].

У відповідному сенсі М. Яворський представляє й Гетьманщину. На його думку, це була *«переходового характеру організація громадянства на принципі військово-станової диктатури, організація, що в ній крім компутового козацтва, ніхто більш не має повних громадянських прав»* [535, с. 121]. Призначення Гетьманщини історик убачає в оформленні нових класових відносин, зокрема у поступовому запровадженні «нової панщини» [535, с. 130].

Та повернемося до магістральних сюжетів наративу М. Яворського. За його візією, останній етап козацької революції добігає кінця з епохою І. Мазепи, після якої розгортається процес інтенсивного покріпачення колишнього союзника – селянства. Тож XVIII ст. – це доба тріумфу «торгівельного капіталу», котра спричинилася до витворення завершеної «дворянсько-крепацької системи» [536, с. 83] чи «дворянсько-крепацької суспільності» [757, с. 68-69].

М. Яворський вводить низку елементів, які мають продемонструвати національний рефрен у представленні української історії XVII–XVIII ст. Тому він згадує про самостійницькі заміри гетьмана П. Дорошенка, котрі пізніше намагався реалізувати І. Мазепа. Зокрема, автор вважає речниками «дворянської самостійності» поета В. Капніста, невідомого автора «Истории русов», поміщика-масона В. Лукашевича та низку інших відомих історичних діячів кінця XVIII – початку XIX ст. [757, с. 63, 71, 98].

Видається, що на ґрунті акцентування національної своєрідності, української специфіки революційного руху XIX – початку XX ст. постала концептуальна пропозиція М. Яворського, котра поступово наближалася до обстоювання думки про його самобутність і навіть самодостатність! Такий підхід мусив спричинити конфронтацію з російськоцентричними схемами репрезентації минувшини, що, кінець-кінцем, вилилося у конфлікт із московською школою М. Покровського.

Передусім, М. Яворський уважав, що українська «дворянська опозиція», на відміну від російської, котра залишалася поміщицькою за змістом, мала іншу культурну та соціальну природу – буржуазну. На його думку, ця опозиція *«вихована на західних культурних течіях та серед перших зразків капіталістичного виробництва, ставила проблему ліквідації взагалі тієї системи вкупі з її основою»* [536, с. 102], себто була більш радикальною, ніж російська. Відтак він обстоює думку, що декабризм *«виписав дворянською рукою на своєму прапорі гасло буржуазної революції»* [536, с. 99].

Більше того, М. Яворський фактично вибудовує особну схему українського революційного руху, який не тільки був відмінний від російського, а мав власні культурні й ідеологічні віхи та спирався на інші класові і соціокультурні передумови. Скажімо історик відзначає, що *«федеративно-громадську ідею самовизначення українського села («татарських людей». – Авт.) ми зустрічаємо вже в XIII ст. і на цілому протязі української історії вона проходить червоною ниткою в боротьбі селянства, як спроба підпорядкування державних установ місцевим інтересам спільности – громади»* [536, с. 206-207]. Зокрема, він вважає, що у працях М. Костомарова ця ідея *«шукала історично-наукового мотивування»* супроти російського державного централізму, а здобула своє оформлення в анархічно-федералістській теорії *«громадівського соціалізму»* М. Драгоманова [536, с. 207].

Втім, М. Яворський акцентує увагу не тільки на своєрідних ідеалах революційного руху в Україні, а й прагне продемонструвати його відміну соціальну підоснову, порівняно з Росією. Зокрема, він відзначає, що на українських землях ці ідеї плекалися на *«базі інтересів дрібнобуржуазного підприємця»* [536, с. 228].

У іншому місці історик зауважує, що *«національна буржуазія»* пореформеної доби – це *«дрібний промисловець, торговець, сільський промислово-хліборобський підприємець та його речник, інтелігент, сам здебільша виходець з цього дрібного крамового підприємця. Вже у 840 (1840-х. – Авт.) роках вона, ця дрібна буржуазія, із своїм речником, інтелігентом, взяла на себе з рук українського феодального панства ролю носія української національності, тоді як феодальне українське панство, втягуючи себе в загальну систему російської економіки, поволі відмовлялося від своїх феодально-автономних традицій»* [536, с. 247].

За візією М. Яворського, *«дрібна буржуазія»* не тільки перебрала на себе роль колишньої *«дворянської опозиції»* чи *«дворянських самостійників»*, а й

фактично стала загальнонаціональним репрезентантом українського суспільства на зламі дореформеної / пореформеної доби.

Більше того, М. Яворський послугується ідеєю про традиційність «драгоманівського соціалізму» в українському революційному русі, щоби продемонструвати самобутні шляхи його розвитку. На його думку, *«організація на Україні революційних народницьких гуртків, що розвивалися подекуди незалежно від російських та не завжди під впливом тих самих ідеологічних напрямків, почалася вже в кінці 1860 років, як спроба оновлення молоддю дореформових революційних традицій в оновленому капіталізмом феодалізмі»* [536, с. 373]. Автор навіть зауважує, що «драгоманівщина» розірвала «зачароване народницьке коло» [537, с. 134].

Зазначимо, що М. Яворський постійно шукає можливі точки дотику українського революційного руху з польськими нелегальними організаціями, наприклад під час повстання на початку 1860-х років. Тож його дослідницькі устремління досить часто зверненні на Захід, а не на Схід. Він навіть вважає, що *«українське народництво, не зважаючи на його суцільність з російським, таким чином, мусило бути, воно й було подекуди національним і в політичному розумінні»* [536, с. 393]. В іншій праці вчений акцентує увагу на тому, що *«національне питання на Україні стало, однак, близько вязатися з соціалізмом. Уже Драгоманов не уявляв собі соціалістичного ладу без національної автономії для України»* [757, с. 102].

М. Яворський уважав, що в українському селі на початку ХХ ст. побутують два різні типи «глитая» – «феодального» за пруським сценарієм та «капіталістичного фермера» за американським взірцем. Власне, історик переінакшив та переніс на український ґрунт відому тезу В. Леніна про два шляхи розвитку капіталізму в Росії. Відтак «глитай» американського типу, за його візією, виступав як конкурент пролетаріату як у революції 1905–1907 рр., так і лютневій революції 1917 р., хоч автор уживав звичне класове маркування, властиве марксистсько-більшовицькій концептуалізації.

Звідси походить соціальне чи класове розрізнення революційних та контрреволюційних устремлінь Української Центральної Ради й Української Держави гетьмана П. Скоропадського, позаяк вони репрезентували відповідно «глитая американського типу» і «глитая прусського типу» [669, с. 171, 180]. Він навіть уподібнює цю соціальну чи класову диференціацію до «дволикого Януса українського націоналізму» [669, с. 169].

Отже, М. Яворський у представленні українського революційного руху XIX – початку XX ст. і навіть революції 1917–1921 рр. впритул наблизився до межі, за якою національна своєрідність могла у будь-який момент перетворитися у тезу про самостійність! С. Плохій відзначає дивовижну подібність між поглядами М. Грушевського у 1890-х роках і М. Яворського у 1920-х роках, оскільки вони спиралася на єдине народницьке підґрунтя українського історіописання та його боротьбу з російською державницькою історіографічною традицією [633, с. 359]. На думку Б. Крупницького, «тенденція відділення, сепарації, була помітною у більшості советських істориків-українців, не тільки так званого “буржуазного” характеру, але й соціалістів та комуністів, не виключаючи й голови марксистсько-комуністичного розуміння історії, М. Яворського» [594, с. 18].

Власне, спроби сполучити класовий та національний дискурси в історичному письмі М. Яворського наприкінці 1920-х років проступають доволі виразно. Скажімо, про це яскраво свідчить ілюстративний ряд, представлений у його популярному посібнику «Коротка історія України», в якому на сусідніх сторінках уміщені портрети В. Винниченка і В. Леніна, Й. Сталіна та М. Грушевського [757, с. 113, 115, 123, 125].

Така двоїста концептуалізація могла більш-менш успішно циркулювати за часів українізації, проте рано чи пізно мала спричинити конфлікт із російськоцентричними схемами, що і сталося на Першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів на зламі 1928–1929 рр. За великим рахунком, в епіцентрі дискусії на цьому більшовицько-марксистському форумі опинилася проблема можливого співвідношення радянського гранд-нарративу

та його республікансько-національних варіацій, принаймні у такому вигляді її сформулював М. Яворський.

На його думку, «це питання чіткої марксистської схеми (розбив М. Яворського. – *Авт.*) та суцільного історичного процесу народів СРСР, як і схеми кожного з цих народів, зокрема, у відношенні до цієї загальної схеми. Треба сказати, що це питання не знайшло вирішення свого на Конференції, зокрема в секції історії народів СРСР...» [669, с. 253].

Ба більше, М. Яворський уважав, що «перестаріла схема» історії Росії переноситься у нову марксистську концептуалізацію історії народів СРСР.

Натомість М. Покровський розглядав проблему співвідношення загального / радянського та республіканських / національних наративів як «виправлення марксизму на поталу націоналізму». Більше того, він одразу перевів зазначену полеміку у політичну площину, зокрема відзначив, що українські історики-марксистки є вихідцями з колишніх партій ідеологічно ворожих марксизму [1181, с. 8]. Тому наукова дискусія відразу набула гіркового політичного й ідеологічного присмаку.

Втім, за декларативними й ідеологічними штампами на кшталт боротьби з «українським націоналізмом», «російським шовінізмом» чи за «чистоту ленінізму» переховувалося змагання різних концептуальних пропозицій щодо більшовицько-марксистського конструювання спільної радянської історії та її республіканських версій, хоч і рясно приправлене особистими амбіціями тодішніх опонентів.

У світлі соціокультурних і політичних трансформацій радянського режиму на зламі 1920-х–1930-х років, відомих як «великий перелом», підсумок цієї «академічної» полеміки був очевидним. Але навесні і навіть у червні 1929 р. становище М. Яворського зовні виглядало ще достатньо міцним. Він був обраний академіком ВУАН та дійсним членом Білоруської АН, а його праці продовжували перевидаватися великими накладками.

Проте у травні 1929 р. в історичному відділі Українського інституту марксизму-ленінізму відбулася дискусія щодо концепції М. Яворського, котра

поклала початок кампанії, спрямованої супроти вченого [275]. Зазначимо, що навіть у своїх тезах, запропонованих на цю дискусію, історик і далі прагнув сполучити класовий та національний дискурси. Зокрема, він обстоював думку, що історія України – це «своєрідна суцільність всіх цих [наявних] особливостей загальних класових процесів» і, водночас, розглядав *«українську народність, як основний національний [визначник] дійсності»* [275, с. 271]. Звісно, автора засудили та розкритикували, хоч дехто з учасників дискусії негативно висловився й про праці М. Покровського і навіть почасти намагався оборонити його українського опонента.

Та значення травневої дискусії для українського історіописання не обмежувалося постаттю М. Яворського і його концепцією української історії. Натомість йшлося про можливі межі представлення та місце української історії в радянській соціогуманітаристиці доби «великого перелому», зокрема у контексті переоцінки попередньої історіографії, передусім доробку М. Грушевського. Фатальність тогочасних подій як для себе, так і української соціогуманітаристики М. Яворський усвідомив лише в останню – таборову добу свого життя. За свідченням С. Підгайного, саме тоді він висловив думку, що *«фактичний розгром української історичної науки почався ще восени 1929 року, по першій конференції істориків-марксистів у Москві»* [402, с. 5] (див. докладніше [539, с. 89-112; 912]).

7.4. Концепція «господарської автономії» України О. Оглоблина

О. Оглоблин увійшов у середовище українського історіописання на хвилі тодішньої кампанії висуванців, які мали представляти нову пролетарсько-селянську науку та педагогіку. Саме на педагогічній ниві він виявив себе і заклав підвалини для майбутнього кар'єрного зростання на академічних теренах [552, с. 61].

Однак, О. Оглоблин суттєво вирізнявся з-поміж когорти напівосвічених радянських висуванців, які здебільшого прикривалися тріскучою революційною риторикою та не мали виразно окреслених зацікавлень на обширах української науки. Тим паче, що він здобув непогану освіту у стінах Третьої Київської (Подільської) гімназії, в якій навчалися вихідці з різних станів суспільства, зокрема місцевого міщанства, купецтва, духовенства та чиновництва.

На авансені української історіографії О. Оглоблин з'явився як репрезентант і поборник «масової» – економічно-соціальної історії. Відтак уже перші задекларовані дослідницькі інтенції чітко постулюють авторські наміри: *«встановити послідовний хід розвитку української фабрично-заводської промисловості, виокремити головні моменти цього розвитку, схарактеризувати основні форми цієї промисловості...»* [630, с. 3].

Незважаючи на проголошення принципу генералізації як установчого концепту монографії про мануфактуру в Гетьманщині О. Оглоблин, на відміну від М. Слабченка, заострює увагу і на фактографічній достовірності й особливій формі представлення наукових результатів. «Увага неминуче дробиться на дрібниці. Історія окремих підприємств, у вивченні деталей, які з'ясовують ф о р м у (розбив О. Оглоблина. – Авт.) промисловості, висувається на перше місце. Форма нарисів виявилася єдино можливою», – наголошує вчений [630, с. 4].

Такий підхід почасти був зумовлений тодішнім станом розробки проблематики у царині економічної історії України. Заразом він умотивувався

і науковими традиціями української історіографії кінця XIX – початку XX ст., оскільки у позитивістському історіописанні монографія, зокрема у вигляді низки пов'язаних між собою нарисів, розглядалася як взірець та певною мірою еталон науковості.

У першій російськомовній монографічній студії, написаній наприкінці 1922 р., О. Оглоблин не тільки прагне представити економічну минувшину України з позицій національної історіографії, а й практично заявляє про свою належність до українського історіописання [630, с. 3-4]. Однією з провідних тез його монографії є думка про колоніальний характер українського господарства XVIII ст., хоч автор не був прихильником її абсолютизації і тлумачив у сенсі загальної спрямованості російської політики.

«Монополія московських мануфактур не повинна була порушуватися. Ця гадка неодноразово відкрито висловлювалася в указах російського уряду. *Українському господарству була вказана роль чисто колоніального господарства.* Однак, ця послідовна програма залишилася майже невиконаною. Навіть той слабкий розвиток мануфактури, який ми можемо простежити на Україні, свідчить про те, що в місцевому господарстві були деякі сприятливі умови», – зазначає історик [630, с. 40].

Утім, конструюючи масову, економічну історію О. Оглоблин все ж таки уникає її знеособлення. На сторінках його монографії віднаходимо яскраві й образні характеристик низки історичних осіб.

Наприклад, історик називає генерал-фельдмаршала Б.-К. Мініха «петровським пташеням», яке не рахувалося зі звичаями й устроєм Гетьманщини, зокрема дивилося на неї як на російську колонію [630, с. 111]. Досить іронічно він характеризує «слухняне» та «сумірне» гетьманство Кирила Розумовського, котрого породило і висунуло петербурзьке середовище [630, с. 144-146].

Водночас автор розглядає прагматичні кроки президента другої Малоросійської колегії Петра Румянцева як своєрідний пролог до появи

приватних мануфактур та зміни національного складу їх власників наприкінці XVIII – початку XIX ст. [630, с. 155].

Певна річ, персоналістські зацікавлення О. Оглоблина, якому ще в юнацькому віці (1916) подарували чотири томи студії В. Модзалевського – «Малороссийский Родословник» (К., 1908–1914) [380, с. 22], були суттєвим запобіжником супроти універсального нівелювання минувшини, що часто-густо спостерігалось на ниві «масової» історії [899]. Українська минувшина у його представленні так і не стала знеособленою, принаймні в ідеальному розумінні.

Зауважимо, що для О. Оглоблина як дослідника властивий надзвичайно великий, іноді просто-таки дивовижний масштаб архівної та бібліографічної евристики, а також пильне ставлення до прочитання й тлумачення джерел. У його працях повсякчас споглядаємо зауваги про інформативні особливості джерел. Зокрема, він із жалем констатує уривчастість і скудність відомостей про зовнішній вигляд та устрій мануфактур, побутове життя робітників та ін. [630, с. 194].

Іншою прикметною рисою монографічних студій О. Оглоблина є достатньо виразне окреслення каузальних зв'язків, виявлення і пояснення тих чи інших суперечностей, особливостей, української специфіки в загальноімперських межах і т. п. Такі позитивістські канони щодо фактографічної основи студій простежуються і в авторських спробах генералізації й інтерпретації матеріалу, які безпосередньо впливали з опрацьованих джерел, чітко розрізняли сферу сформульованих узагальнень та припущень тощо.

Та найповніше позитивістський ідеал науковості О. Оглоблина простежується у його рецензіях 1920-х років. У цих текстах представлений типовий набір закидів історика-позитивіста: акцентування уваги на фактичних перекошуваннях та помилках, констатація недостатності джерельної бази і неповноти в охопленні наукової літератури, вказівки на некоректне поширення висновків на інший матеріал, порушення співмірності архітектоніки праці та її

хронологічних і просторових меж, недоліки в оформленні наукового апарату, зокрема цитування без зазначення джерела, труднощі у прочитанні посилань та ін.

Втім, тексти О. Оглоблина протягом 1920-х років демонструють значно ширший діапазон інтелектуальних впливів, які, щоправда, побутують у латентному вигляді. До того ж, поступове фактографічне опрацювання економічної (господарської) площини української минувшини висувало перед дослідником проблеми концептуальні й інструментальні.

Передусім, з'явилося усвідомлення непридатності існуючої схеми української історіографії до студіювання економічної історії, особливо XIX – початку XX ст. На думку О. Оглоблина, «до цього часу українська історична наука могла проводити свою роботу в межах тієї схеми, яка була створена ще в старій українській історіографії другої половини XVIII століття, то наступний розвиток України (з кінця XVIII віку), зазвичай уміщується в формах науки російської історії, примушує нашу історіографію *виробити схему українського історичного процесу XIX–XX вв. на нових наукових засадах*. Дослідник історії української промисловості першої половини XIX віку, у процесі своєї праці, виразно усвідомлює всю складність спеціальних студій, без встановлених історіографічних меж і віх» [631, с. 3].

Більше того, О. Оглоблин неодноразово виступає супроти «канонічних приписів звичайної схеми історії Східної Європи» та традиційних тлумачень російської економічної думки [631, с. 17]. Зокрема, він критикує навіть конструкції тогочасних російських учених. «Російські історики-марксистки, зокрема Покровський, хоч і застерігали визнання українського історичного процесу, а проте в своїх працях і далі *стверджували “звичайну схему”*», – підкреслює історик в одному з лекційних курсів [173, арк. 51].

Такі зауваги не тільки виказують авторське протиставлення за лінією російська / українська наука, а й окреслюють опозицію – стара / нова національна історіографія. За великим рахунком, ця думка О. Оглоблина

виступає як назріла потреба, врешті-решт як своєрідна предтеча концептуальних трансформацій у тогочасному українському історіописанні.

Загалом середина 1920-х років – це доба революційного романтизму в українській соціогуманітаристиці, зокрема групової експресії і творчих експериментів нової генерації письменників, митців, учених. Це простежується у стилістиці творів, постановці нових масштабних проблем, опануванні новітніх теренів творчості і навіть у самоідентифікації низки українських істориків цього покоління, зокрема О. Оглоблина, як представників «нової революційної школи» [622, с. 256; 621, с. 7].

Недаремно О. Оглоблин саме в цей час формулює масштабні й амбітні дослідницькі проблеми з обсягу української економічної історії, які планує розробляти на сторінках шеститомної серії монографічних нарисів: «Очерки истории украинской фабрики: Мануфактура в Гетманщине» (Т. 1), кріпацька фабрика (Т. 2), «Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика» (Т. 3), внутрішня організація фабрики (Т. 4), капіталістична фабрика (Т. 5–6). Ця серія немовби перегукується з тогочасним циклом монографій М. Слабченка «Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни».

У такому контексті «принцип господарської автономії України» [631, с. 4], проголошений автором як установчий концепт монографії про передкапіталістичну фабрику, виглядає як уповні вмотивований. Адже цей підхід до української економічної історії докорінно трансформує не тільки масштаб його дослідження, а й логіку розгортання і репрезентації фактографічного матеріалу. «Слід оцінювати різні факти та чинники господарського розвитку України у першій половині XIX віку, виходячи не з Великої Росії, не з руського господарства, а насамперед з *українського господарства, його масштабу, його інтересів, його розвитку*», – відзначає вчений [631, с. 18].

О. Оглоблин тримається думки, що «історичний розвиток України в першій половині XIX ст.» суттєво ускладнює загальну схему [631, с. 11]. На

його думку, це виявилось у побутуванні, змаганні та взаємодії різних форм промисловості на українських землях, що набули незвичайної самотності у багатьох конкретних випадках. Але вирішити цю проблему історик намагається традиційними позитивістськими інструментами – зіставленням статичного і динамічного стану того чи іншого явища.

«Взаємодія кріпосного господарства та передкапіталістичної фабрики була досить складною, заплутана надмірною індивідуалізацією місця, часу та виробництва, не залишалася незмінною, а безперервно змінювалася. Дилема: сільське господарство – “фабричність” була, за сутністю, тільки зовнішньою, теоретичною оболонкою, яка приховувала справжню суть цікавого економічного конфлікту. *Необхідно спершу встановити статичну (в певних умовах) взаємодію двох економічних форм, а потім уже простежити їхню динамічну боротьбу*», – зазначає вчений [631, с. 181].

Заразом О. Оглоблин вирізняє і домінуючу вагу «м а т е р і а л ь н о г о (розбив О. Оглоблина. – *Авт.*) значення кожного факту» [631, с. 53]. Проте автор не абсолютизує цю методологічну вимогу у сенсі представлення тотального соціального антагонізму та класової боротьби. Ці мотиви простежуються десь на другому, а то й на третьому плані його студії. Наприклад, він досить прихильно й об’єктивно коментує умови життя та праці робітників середини 1850-х років на заводі у Городищі на Черкащині, хоч і тлумачить це явище як виняткове [631, с. 157-158].

Та навіть із урахуванням означених постулатів концептуальні і, особливо, методологічні засади цієї монографії сприймаються як доволі невиразні. Вони являють собою певну комбінацію позитивістських настанов, що сполучаються з деякими матеріалістичними канонами щодо трактування минувшини, зокрема економічної історії.

М. Слабченко у своїй рецензії на зазначену працю О. Оглоблина слушно зауважує, що авторська теза про «господарську автономію України» повисає у повітрі [1145, с. 558]. Причому рецензент вважає, що ця прогалина зумовлена кількома причинами. Зокрема, він вказує на відсутність вступного

екскурсу до вказаної монографії, який мав би репрезентувати передісторію економічного розвитку українських земель до ХІХ ст.

Водночас М. Слабченко обстоює думку, що єдність «української господарки в межах дніпровського водозабору» зв'язується чорноморськими центрами, тобто природними й соціокультурними чинниками [1145, с. 558]. Відтак рецензент наголошує на відсутності засадної ланки в історичній концептуалізації О. Оглоблина, котра конче необхідна для організації та потрактування фактографічного матеріалу в українському масштабі. Проте М. Слабченко стверджує, що О. Оглоблин не тільки представляє багатющий фактографічний матеріал, а й намагається *«надати йому соціологічної оцінки, обійняти філософською концепцією й освітлити з єдиного погляду»* [1145, с. 557].

Варто згадати і про те, що обидві монографії О. Оглоблина, опубліковані 1925 р., первісно планувалися як шеститомна серія взаємопов'язаних студій. Натомість вони побачили світ із тривалим запізненням і не в запланованій послідовності (перша і третя за хронологією) [630, с. 4; 631, с. 5]. Праця про кріпосницьку фабрику (друга за хронологією), так і не була видана в 1920-х роках. Наклад цієї доповненої й переробленої монографії, надрукований 1931 р., був знищений радянською цензурою. Всі три монографії О. Оглоблина були видрукувані тільки у мюнхенському виданні 1971 р.

Отже, був порушений не тільки загальний авторський план із публікації цієї серії монографій, а й суттєво урізані можливості О. Оглоблина внести потрібні корективи та доповнення. Чи варто за таких передумов очікувати від його праць, як і від студій інших дослідників того часу концептуальної завершеності? Питання, мабуть, суто риторичне... Та й сам автор розглядав означену серію монографій як «дитину свого часу», себто акцентував увагу на її функціональному призначенні – поставити, сформулювати певні наукові проблеми й окреслити перспективні шляхи їх розробки.

Наприкінці 1920-х років питання про висунення установчої схеми економічної історії України ХІХ – початку ХХ ст. та її інструментальні

компоненти набуває помітної гостроти. Тож експлікацію поняття «українська економіка» О. Оглоблин проводить спираючись на кілька дослідницьких засобів. Зокрема, він вивчає історію суспільної думки, прагне виявити певні інтелектуальні маркери, що вказують на зрушення у царині громадської свідомості. Водночас автор нав'язує компаративні масштаби висвітлення соціально-економічних процесів на українських обширах, які дозволяють уникнути однобічності у тлумаченні та репрезентації фактографічного матеріалу, нарешті подивитися на місцеве господарство як на певну цілісність.

О. Оглоблин вважає, що первісно дефініція «українська економіка» постала виключно у територіальному розумінні. Він розглядає її в контексті колізії між «економічними інтересами *укр[аїнської] територіальної буржуазії* й тогочасним політичним станом України, що не давав змоги укр[аїнській] буржуазії захищати свої інтереси від тиску з боку російської буржуазії, або (почасти) буржуазії польської» [853, с. 173].

Згодом ця колізія трансформується в усвідомлення відповідних суперечностей, а відтак «десь на початку 80-х років (XIX ст. – *Авт.*), *проблема української економіки з'являється вже в національній формі*» [853, с. 174]. Автор пов'язує зазначений конфлікт із появою антипода національної буржуазії – українського пролетаріату.

З експансією західноєвропейського, головним чином французького та бельгійського капіталу, українські землі наприкінці XIX ст. перетворюються в арену міжнародних змагань. Відтак різниця між національними економічними інтересами стає вповні очевидною, що, власне, і фіксується українською суспільною та науковою думкою, в якій висувається теза про Україну як «окремий господарський терен» [853, с. 176]. Скажімо, у рецензії на три випуски «Записок Одеського наукового при УАН товариства» (1927–1928. – Ч. 1–3) історик наголошує на ідеї «одноцільности українського економічного терену» [172, арк. 42].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. «територіальна проблема української економіки», за висловом О. Оглоблина, сполучається з соціально-

економічними та політичними інтересами революційного руху, які торують шлях до «національного визволення України» [853, с. 176].

Таким чином, учений пропонує, якщо не довершено схему стосовно української економічної історії XIX – початку XX ст., то, принаймні, її основні елементи. О. Оглоблин формулює цю конструкцію у вигляді своєрідної тріади: «територіальна економіка» – «національна форма» – «національне визволення». Незважаючи на істотне спрощення, властиве практично будь-якій версії «масової» історії на початку XX ст., і низку апеляцій до інтелектуальних та ідеологічних компонентів марксизму, ця схема давала певні концептуальні орієнтири.

Більше того, вона відкривала солідні, як на ті часи, інструментальні можливості, позаяк дозволяла широко залучати матеріали з обсягу історії суспільної та наукової думки, культурної минувшини, зокрема для розкриття тих чи інших трансформацій колективної свідомості. Потенційно така дослідницька пропозиція торувала шлях до повноцінного та взаємодоповнюючого представлення українського минулого в інтелектуальній, культурній, соціальній, економічній і політичній площинах. Цю схему уживав у своїх розвідках Д. Бованенко – учень О. Оглоблина [769, с. 90-91].

Така концептуалізація підносила принцип контексту до засадних постулатів дослідницьких практик на ниві економічної і соціальної історії України. Тим більше, що конструювання навіть вихідного концепту – «українська економіка» потребувало компаративного, перехресного підходу, а часто-густо врахування найширшого, загальноєвропейського діапазону впливів, вірогідних перспектив і можливостей.

Ці концептуальні настанови автор прагнув застосувати вже у своїх текстах наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років. Зокрема, перший випуск «Нарисів з історії капіталізму на Україні», який дивовижним чином був опублікований 1931 р., себто у розпал «викривальної кампанії» супроти О.

Оглоблина, має досить промовисту назву – «Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини ХІХ століття».

Зазначений підхід О. Оглоблина не тільки засвідчує його давню прихильність установчій тезі про «автономність господарства України», а й демонструє цікаві спроби віднайти достатні основи для такої концептуалізації. Зауважимо, що О. Оглоблин прагнув не стільки пояснити соціально-економічну вмотивованість російської зовнішньої політики, скільки показати на її тлі становлення і функціонування «українського господарського організму». Власне, автором був обраний цікавий ракурс висвітлення історії української економіки, який дозволяв наповнити новим змістом концептуальну схему про її автономний розвиток.

Зазначимо, що наприкінці 1920-х років історик уже не тільки наголошує на філософських, соціологічних, соціальних (класових) та національних підвалинах тої чи іншої історичної схеми, а й обстоює думку про змагання різних концептуальних побудов. «Тим-то схема історичного процесу не є якесь стале поняття: змінюються й зміст і форма тої схеми, отже маємо фактично кілька схем, що їх створили відповідні історичні епохи», – відмічає О. Оглоблин [173, арк. 2].

Приміром, «звичайна схема “руської” історії», на думку історика, «“науково” підпирала колоніальну політику Російської імперії на Україні й нищення української культури» [173, арк. 13]. Попри домінування історико-економічної проблематики у творчості О. Оглоблина впродовж 1920-х – на початку 1930-х років, учений мав неабиякі зацікавлення і в інших галузях української минувшини. Щоправда, останні ледь-ледь проступали у його спорадичних розвідках або взагалі лишалися прихованими для широкого академічного загалу з огляду на зростаючий тиск ідеологічних канонів.

Зацікавлення О. Оглоблина політичною історією України-Гетьманщини протягом 1920-х років виглядають як епізодичні. На перший погляд, вони побутують на маргінесі його наукових праць. Та ці враження, котрі постають під впливом прочитання студій О. Оглоблина з української економічної

історії, є оманливими. Натомість дослідницькі інтенції, представлені в одній із його розвідок, виказують несподіваний розмах у постановці проблем з обсягу історії української політичної думки XVII–XVIII ст.

О. Оглоблин не тільки критикує надмірну зацікавленість народними рухами, яка заступала попередній українській історіографії інші явища та процеси, а й вважає, що такі наукові пріоритети спотворили загальну палітру минувшини, зокрема добу Руїни. «У цьому історіографічному хаосі гинули надзвичайно важливі моменти. Особливо не пощастило державній думці, яка втрачує в писаннях істориків Руїни свою невідмінну тяглість та закономірність, одривається від конкретних обставин соціальної економіки. Щоб правдиво зрозуміти ту епоху, неодмінно *треба зв'язати Руїну з одного боку – з революційними часами Хмельниччини, з другого боку – з добою Мазепинського ренесансу, господарчого та культурного*; треба з хаотичного матеріалу виділити окремі процеси; в тій невиразній купі “людей Руїни” роздивитися живі обличчя діячів тогочасної України, вивчити їхнє громадське й особисте життя на тлі великих подій того часу», – резюмує історик [849, с. 200].

Зауважимо, що таке формулювання і розуміння проблеми виявляє справжній масштаб наукових зацікавлень О. Оглоблина в царині української політичної історії. Відтак нібито побіжні сюжети щодо основної тематики його праць, що постали, здавалося б, як побічний продукт архівної евристики, демонструють не тільки певну симптоматичність, а й послідовність авторських задумів. Яка ж сюжетна спрямованість статей О. Оглоблина з української політичної історії?

Діяльність «старого дорошенківця» (прибічника гетьмана Петра Дорошенка) Михайла Вуяхевича-Височинського [849]. Перемовини стародубського полковника Михайла Миклашевського з литовським магнатом Михайлом Казимиром Коцелом у 1703 р. щодо об'єднання України як Великого князівства Руського з Польською Коронаю та Литвою [850, с. 233] Справа сотника Дмитра Дарагана 1728–1729 рр., який на польському

Правобережжі згадував про часи Б. Хмельницького та його плани щодо утворення Соборної України [854, с. 301]. Зрештою, низка студій про «ханського гетьмана» Петрика (Петра Іваненка) та його договір із Кримом 1692 р. [627].

Отже, навіть звичайний перелік сюжетів розвідок О. Оглоблина з обсягу української політичної історії другої половини XVII – першої половини XVIII ст. є досить промовистим.

Та найповніше стильова підоснова історичних поглядів О. Оглоблина виявляється у його студіях про повстання Петрика (Петра Іваненка). З-під пера історика цей діяч постає як «репрезентант і оборонець української політичної думки, спадкоємець давньої політичної традиції» [852, с. 41]. Більше того, автор свідомо наголошує на домінації політичних аспектів у творенні образу цієї історичної постаті, позаяк попередні дослідники акцентували увагу на «соціальному характері справи Петрика» [852, с. 42].

Маркування окремих соціальних верств як носіїв певних ідей чи ідеалів державного устрою, не тільки виказує появу неромантичних мотивів у творчості О. Оглоблина, а й нав'язує певні аналогії з працями В. Липинського. Передусім, простежується вплив відомої студії «Україна на переломі 1657–1659 : Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті», зокрема щодо потрактування державницької традиції давньої Русі за доби Хмельниччини [506, с. 204-231]. Вірогідно, саме в цьому напрямі варто шукати витoki дослідницьких інтенцій О. Оглоблина щодо студіювання політичної історії України, зокрема його наміри простежити і пов'язати традиції української політичної думки від Хмельниччини до Мазепинського ренесансу.

Врешті, наведені припущення, зауваги і відгуки в працях О. Оглоблина є показовими для розуміння еволюції його історичних поглядів та світосприйняття. З одного боку, вони свідчать, що автору ставав затісний позитивістський ідеал науковості, притаманний для більшості його студій, опублікованих протягом 1920-х років. З другого боку, такі сентенції

наближають ученого до неоромантичних інтенцій, зокрема нав'язують ідеологічний зв'язок низки постатей із державницькими традиціями української політичної думки другої половини XVII – початку XVIII ст.

Власне, тексти О. Оглоблина написані впродовж 1920-х – на початку 1930-х років виявляють два інтелектуальні пласти в стилі мислення історика. Передусім, споглядаємо своєрідне представлення соціально-економічної візії «масової» історії, що сполучала як позитивістські канони (органіцизм, суворі каузальність, документалізм, акцентування уваги на статичному й динамічному стані суспільства), так і деякі вимоги марксистської методології (матеріалістичне тлумачення історичних фактів, домінація економічних законів).

Згодом у студіях із політичної історії Гетьманщини, принаймні, у друкованих працях О. Оглоблина, з'являються неоромантичні елементи (співвіднесення ролі соціальних верств із певними державними ідеями, потрактування історичної ролі окремих осіб як репрезентантів або виразників і навіть творців суспільних ідеалів) тощо. Таке сполучення економічно-соціальної конструкції «масової» історії з неоромантичними устремліннями у царині політичної минувшини видається досить оригінальним. Київський історик І. Верба пропонує для означення цих мисленневих шарів термін «державницький націонал-марксизм» [552, с. 88-89].

Та поєднання різних стильових елементів у дослідницьких практиках О. Оглоблина було ще складнішим. Це виявляється навіть у його історико-економічних студіях, зокрема у розвідці про поняття «української економіки». Тим паче, що провідним критерієм експлікації цієї дефініції є реакція суспільної свідомості на певні економічні явища та процеси на українських обширах. У широкому сенсі цей підхід дещо нагадує фіксацію результатів соціальної діяльності у світі ідей, себто витлумачення певних понять як своєрідних маркерів культурної свідомості, що нав'язує деяку схожість із підходами неокантіанців.

Зазначені дослідницькі устремління, вочевидь, обіцяли у найближчому майбутті перетворення позитивістського органіцизму й економічного детермінізму О. Оглоблина в якусь із версій соціологізації історії з багатоплановим і добре структурованим представленням минувшини з широкими інструментальними можливостями щодо студіювання різних сфер – культурної, соціальної, інтелектуальної та ін. Адже до соціально-психологічного потрактування «органічної цілісності» як самостійної «реальності» з власною колективною свідомістю у текстах історика залишалось кілька невеликих кроків!

У лекціях з історії України, читаних О. Оглоблиним 1929/30 академічного року, обстоюється думка, що засилля схем російської та польської історії спричинилося до «зникнення поняття України, як ЄДИНОГО ГРОМАДСЬКОГО ОРГАНІЗМУ (виділення О. Оглоблина. – *Авт.*)» [173, арк. 3].

Пізніше О. Оглоблин згадував, що в ті часи «відчувалося *прагнення синтези* (курсив О. Оглоблина. – *Авт.*), робилися навіть поважні спроби її...» [380, с. 36]. Та не так сталося, як гадалося! На зламі 1920-х–1930-х років відбувається швидке утворення радянської тоталітарної системи, яка розпочала систематично «розрівнювати» культурний та інтелектуальний ландшафт, зокрема впроваджувати квазімарксистські стандарти науковості, ритуальні чи обрядові норми соціального і культурного буття (див. докладніше [539, с. 113-154; 907, 942]).

РОЗДІЛ 8.
СТАРІ ПОРАХУНКИ ТА НОВІТНІ ВИКЛИКИ:
СТИЛЬОВІ ПРОФІЛІ ЕМІГРАЦІЙНИХ
І ДІАСПОРНИХ ІСТОРИКІВ

У другій половині 1940-х років соціогуманітаристика західноєвропейських країн перебувала у стані культурної кризи та психологічного шоку. Тогочасні європейські інтелектуали, вражені спогляданням нечуваних масштабів руйнації матеріальної культури, величезних людських втрат та суцільних лихоліть, втрачали останні залишки віри у будь-які історичні візії, тою чи іншою мірою пов'язані з ідеєю Поступу. Мораль, релігійні і духовні цінності та навіть ліберальні свободи людської особистості, які вважалися міцними й непорушними надбаннями європейської цивілізації до страшного молоху Другої світової війни, були затьмарені та поглинуті сутінками тоталітарних режимів. Відтак нещодавно популярні теорії та концепції сприймалися, переважно з неприхованим скепсисом і зневірою, позаяк вони не могли пояснити / осягнути жахливу воєнну минувшину та новітні й страхітливі реалії радянської тоталітарної ери.

На часі поставали впливи на кшталт шпенглерівського «Присмерку Європи» та культурного песимізму, які нагадували інтелектуальні настрої початку 1920-х років. Загалом пізнавальна ситуація після 1945 р. розгорталася під знаком катастрофічності мислення, трагізму сприйняття повоєнної дійсності та численних інтелектуальних мутацій, запозичень, а іноді й химерного сполучення дослідницьких практик і методологічних підходів із різних наук та сфер соціального життя. Ба більше, йшлося навіть про саму руйнацію історичного часу, котрий асоціювався з модерною добою. *«Ми плекали й плекаємо в собі свідомість історії, коли історії немає. Події перестали бути наслідком історії. Її доводиться починати спочатку, з себе. Усе: минуле й майбутнє, народ, своє покликання»,* – зазначав проникливий,

вдумливий і, водночас, надзвичайно чутливий до нових інтелектуальних та культурних віянь український учений В. Петров [959, с. 34].

У пошуку шляхів подолання цієї пізнавальної, культурної та духовної кризи європейські мислителі й інтелектуали вкотре звернулася до циклічних теорій та концепцій [944]. Здавалося б, що саме конструкції культурно-історичних типів чи циклів буття цивілізацій мають значний гносеологічний потенціал щодо висвітлення і пояснення воєнних потрясінь ХХ ст. та тодішніх метаморфоз повоєнного устрою на тлі масштабної історичної ретроспективи.

З цієї перспективи ще донедавна міродайна ідея Поступу поступилася місцем старим-новим концептам, як-от «зростання» та «занепад», «народження» «вмирання» і т. п. Останні розглядалися як своєрідні мірила вартості стосовно масштабних соціокультурних зрушень воєнної доби, які начебто могли впорядкувати страшні уявлення про таку близьку минувшину. Отож давня інтелектуальна традиція Старого світу зазнала своєрідного оновлення й переформатування у напруженій емоційно-психологічній атмосфері повоєнної Європи, зокрема згенерувала неабияке зацікавлення до циклічних концепцій та теорій.

Та світова катастрофа 1939–1945 рр. спричинилася й до нових інтелектуальних, культурних і духовних експериментів та новацій. Тим паче, що всеохопні, глобальні конструкції історичного минулого залишали досить невеликий і обмежений простір для побутування історичної людини, висвітлення її внутрішнього світу, зокрема у контексті тих глибоких потрясінь, які спостерігалися протягом різних епох.

Врешті, у повоєнну добу минувшина дедалі частіше розглядається через персоналізацію історичної Людини з різноманітними площинами її соціального, культурного та духовного буття. У фокусі дослідницьких практик опиняється сама Людина, її індивідуальні та колективні реакції на розмаїтий спектр явищ та подій, зрештою на історичне середовище функціонування, в яких вона конструювала своє існування, відповідні інститути і структури, свідомість й ієрархію цінностей тощо.

За такої пізнавальної ситуації людська діяльність втрачала звичну детермінованість чи очевидну каузальність, що начебто продукувалася самими суб'єктами історичного буття. Заразом ширяться інтелектуальні і культурні впливи персоналізму, екзистенціалізму й історичної антропології. Будь-що-будь науковці прагнуть осмислити й оцінити ступінь вірогідності та можливості історичного пізнання з різноманітних, часто-густо дрібних соціальних масштабів і культурних ракурсів. Ця тенденція повоєнної соціогуманітаристики ознаменувала перехід від ери макроісторії – «масової» та знеособленої, що домінувала протягом першої половини ХХ ст., до мікровізій, локальних і регіональних ракурсів репрезентації, людських вимірів минувшини, апогей яких припав на 1960-ті–1970-ті роки й отримав назву «антропологічного повороту» у соціогуманітаристиці.

За цим метафоричним означенням переховувалася низка різноманітних дослідницьких практик та стратегій західних інтелектуалів, які зруйнували чи суттєво модифікували старі проекти національних гранд-наративів. Адже багатство масштабів і контекстів представлення історії, передусім, строкатість та мінливість культурного, соціального, національно-регіонального й багатьох інших шарів сконструйованої минувшини, підважили одну з найважливіших функцій великого тексту – легітимацію політичних, ідеологічних та інших суспільних практик. Натомість постав майже неосяжний простір різноманітних візій минувшини, що спричинив кардинальні стильові трансформації у повоєнному історіописанні другої половини ХХ ст.

На тлі таких багатоманітних європейських інтелектуальних настроїв і рефлексій, українська еміграційна, згодом діаспорна чи зарубіжна історіографія мала самобутні соціокультурні контексти, інтелектуальні й світоглядні орієнтири. Саме вони значною мірою визначали її побутування у Вільному світі, себто поза межами «залізної завіси», зокрема стильові профілі й наукові інтенції багатьох істориків післявоєнної доби.

Передусім, варто відзначити незавершеність старих інтелектуальних поррахунків українського історіописання міжвоєнної доби – 1920-х–1930-х

років. Саме ця нереалізованість низки концептуальних пропозицій, які у західній соціогуманітаристиці перетворилися вже в інтелектуальне надбання анналів науки, суттєво впливала, ба навіть творила ту хитку рівновагу між національними традиціями та вимогами й викликами світового модерну після 1945 р. Гвалтовно обірвані і незавершені проекти українського історіописання на зламі 1920-х–1930-х років перманентно актуалізували травматичний досвід часів національно-визвольних змагань та Другої світової війни, який на еміграції продукував неоромантичні устремління. *«Думка українського суспільства досі неспокійно кружляє довкола тих подій (революції 1917–1921 рр. – Авт.). Вони впродовж тридцяти чотирьох років (стаття М. Шлемкевича написана 1951 р. – Авт.) є головним змістом українського мислення, а відношення до тих років ще досі визначає ідейні і політичні постави в самому українстві»*, – відзначав М. Шлемкевич [893, с. 87].

Звісно, інтенсивність і категоричність таких настроїв істотно поступалася міжвоєнній добі, в яку виник та поширився державницький напрям в українському історіописанні. Проте інтелектуальна опозиція народницький / державницький напрями все ж таки посідала чільне місце у дослідницьких практиках багатьох істориків-емігрантів і після 1945 р. Певної трансформації зазнають лише аксіологічні орієнтири, котрі формулюються з виразним неоромантичним, себто державницьким рефреном. Скажімо, велика оповідь М. Грушевського та вся його наукова спадщина дедалі більше розглядаються й висвітлюються у державницьких контекстах. Заразом історики-емігранти посідають становище нещадних і непримиренних критиків та супротивників радянського історичного канону, хоч більш помірковані з них убачали своє завдання не в тому, щоби підмінити, а, навпаки, корегувати й виправляти український радянський наратив.

Поза тим неабияку роль у стильовій формації творчості відомих учених-емігрантів відгравало специфічне соціо- та етнокультурне становище еміграційної / діаспорної науки, яке після 1945 р. зазнало кількох суттєвих перетворень. Первісно, це – славнозвісна доба Ді-Пі (скорочення з англ.

Displaced Persons – переміщені особи, тобто доба переміщених осіб 1945–1951/52. – *Авт.*), відома ще за званою метафоричною формулою письменника Уласа Самчука як «планета Ді-Пі».

Наступна доба після трансатлантичного переїзду української наукової еміграції до Канади та США зазвичай локалізується початком 1950-х – серединою чи кінцем 1960-х років. Вона ледве-чи може бути зіставлена з періодом Ді-Пі, позаяк вирізняється печаткою перехідного стану. Не випадково її називають добою «розсіяння» (Б. Крупницький) [592, с. 133] чи «організаційної кризи» (Л.-Р. Винар) [776, с. 2] і т. п.

Зрештою, поява нових науково-дослідних інституцій, іншомовного покоління вчених-українців та новітніх інтелектуальних і світоглядних орієнтирів протягом 1970-х–1980-х років призвела до трансформації українського зарубіжного історіописання. Діаспорна наука поступово втрачала еміграційний статус та набувала західних інтелектуальних й інституційних рис, хоч і зі своєрідними українськими науковими зацікавленнями у межах мультикультурної академічної спільноти. Тож колишня наукова еміграція перетворювалася на складову частину західного наукового світу, але продовжувала репрезентувати культурні й інтелектуальні потреби мільйонних діаспорних громад українців у Сполучених Штатах та Канаді.

Проте трансформаційні процеси української науки у діаспорі впродовж 1970-х–1980-х років повною мірою так і не були завершені, позаяк політичне й ідеологічне протиборство на теренах біполярного світу перманентно підживлювало та актуалізувало травматичний досвід національно-визвольних змагань і Другої світової війни.

8.1. Людина модерна та Людина історична, або Переддень «антропологічного повороту» в рецепції Б. Крупницького

Проблема конфлікту особистості та її автономного простору буття з нівелюючими й репресивними практиками тоталітарних режимів стала однією із знакових ідей європейської соціогуманітаристики після 1945 р. Більше того, вона спричинила розмаїті реакції та рефлексії інтелектуалів, які прагнули запропонувати власні відповіді на виклики повоєнного світу. Б. Крупницький метафорично назвав означені культурні і духовні устремління як «шукання людини доби трагічного гуманізму» чи «кризою західної людини» [593, с. 210, 205].

З історичної перспективи такі розумування продукували зіставлення відмінних темпів буття людини, котрі суттєво змінювалися від однієї епохи до іншої доби, зокрема набули неабиякого прискорення у середині ХХ ст. Відтак йшлося про культурну кризу модерної людини не тільки у післявоєнну епоху, а й на зорі нової – ядерної доби! Тим паче, що катастрофічні світовідчуття та настрої за часів Другої світової війни підважили вічні, універсальні й, здавалося б, «непохитні» правди, котрі обстоював чи, принаймні якоюсь мірою поділяв пересічний європейський обиватель.

Водночас надзвичайно гостро поставали питання пов'язані з дегуманізацією й масовізацією людини, на яку спиралися тоталітарні режими. Видавалося, що політичні практики доби тоталітаризму здатні поглинути і навіть повністю розчинити, знівелювати звичайну людину з її неповторним внутрішнім світом та самобутніми реакціями.

Б. Крупницький розглядає виникнення тоталітарних режимів як один із можливих вислідів тодішніх грандіозних проектів із побудови суспільств «масової людини». Зокрема, він згадує відому візію Х. Ортеги-і-Гассета про «втечу еліти» й «повстання мас», котрі спричинилися до поширення й домінування «масової людини». Автор тримається думки, що буття «масової

людини» є вислідом суцільної примітивізації соціальних та культурних практик, які нормуються й уніфікуються відповідно до ідеологічних настанов, накинута режимом. На думку Б. Крупницького, саме «машинізація відносин», а, зрештою, і самого духовного світу «масової людини» призвела до її внутрішньої порожнечі, котру легко заповнили сумнозвісні ідеологічні практики тоталітарних держав.

Утім, «масова людина» не тільки відіграла провідну роль у творенні тоталітарних режимів, а й спричинилася до постання своєїрідної «медійної» цивілізації на теренах низки західних суспільств. За висловом Б. Крупницького, ця «великоміська» чи «кіногазетна» цивілізація була зорієнтована на тотальну руйнацію традиційних духовних і культурних цінностей. Так постала західна варіація «масової людини» першої половини ХХ ст. з разючим культурним і духовним вакуумом.

Однак, «великоміська цивілізація» не тільки створила викривлений та вкрай примітивізований простір буття «масової людини», а й упростила повсюдну спеціалізацію соціальних ролей, себто зумовила спрощену типізацію життєвих сценаріїв. На думку Б. Крупницького, така спеціалізація зорієнтована на штучне обмеження й унормування людських зацікавлень та устремлінь, які особливо помітні у тодішньому західному суспільстві. Відтак старі станові межі заступила величезна кількість дрібних спільнот на основі тотального фахового вишколу й розподілу праці, що дедалі більше впливали на соціальне буття модерної Людини.

Таким чином, криза модерної людини та пов'язані з нею інтелектуальні, культурні й духовні експерименти у представленні Б. Крупницького постають не лише як подолання «травматичного досвіду» недавньої воєнної спадщини, страхітливих і нищівних практик нацистського та фашистського режимів. Натомість йдеться про повсякчасне реагування на актуальні загрози радянського тоталітаризму, а також про процес осягнення буття «масової людини» та «великоміської цивілізації» на західних теренах. Причому підоснову цієї кризи український історик сприймав напрочуд рельєфно і

глибоко, зокрема з багатьох ракурсів і перспектив. Окрім того, він доволі своєрідно реагував на виклики повоєнної доби, у т. ч. стосовно низки проблем, пов'язаних із переосмисленням тоталітарного спадку, котрі тогочасні інтелектуали і мислителі сприймали по-різному.

З такої культурної й інтелектуальної перспективи історія сприймалася вже не стільки як вислід низки каузальних залежностей, стільки як драма людини за часів «масового суспільства», що продукувала песимістичні настанови як щодо минувшини, так і стосовно тодішньої сучасності та очікуваного майбуття. Людське існування, доля особистості у світі, віра й безвір'я, втрата та віднайдення сенсу буття стають наскрізними, знаковими інтенціями повоєнної європейської соціогуманітаристики. Та найголовніше те, що провідний рефрен культурних і дослідницьких практик однозначно пов'язується з виключною роллю людської свідомості та її нероздільної зв'язаності зі світом буття, котру відтепер означували у дусі німецького філософа М. Гайдеггера як єдину цілісність – людина-світ. Отож провідне місце відводилося Людині з її власним і, заразом, наскрізь ірраціональним проектом буття.

Такі повоєнні настрої певною мірою споглядаємо і у текстах Б. Крупницького, котрий вкрай скептично ставиться до генералізаційних процедур у дослідницьких практиках, зокрема негативно висловлюється навіть щодо самої можливості «закономірного» представлення минувшини.

Приміром, розмірковуючи про появу Б. Хмельницького на авансцені української історії він зауважує: *«коли добре подумати, то ніякі органічно-закономірні процеси породити геніїв нормальним, так би мовити, способом, не можуть – ні у нас, ні у кого іншого з більшою сталістю історичного розвитку. Обставини – це тільки сприятливе чи несприятливе підґрунтя для провідництва. Поява геніяльного історичного діяча завжди має в собі щось несподіване, таємниче, чудесне. Це ласка Божа. Але знову ж випадковим виступ історичного діяча не є. Між певною добою й історичним діячем мусить існувати якась співзвучність, пов'язаність. Якимись сторонами свого єства*

діяч відповідає добі. Він і продукт доби, і творець її, бо він оформляє добу, очолює її, дає їй напрям» [826, с. 3].

Ця сентенція Б. Крупницького доволі виразно демонструє той помітний поворот, який стався у його тодішніх поглядах, порівняно з міжвоєнними часами, котрі були позначені державницькими чи неоромантичними устремлінням. Тож у представленні Хмельниччини автор виходить уже не стільки від самої доби, скільки від особи її творця, точніше співтворця – історичного діяча! Але ж де шукати витoki тієї чи іншої пов’язаності, ритміки історичного процесу у репрезентації Б. Крупницького? Що саме спричиняє історичний рух, зокрема його інтенсивність – прискорення, сповільнення, гальмування і, врешті-решт, вибух?! Почасті відповіді на ці запитання віднаходимо у його полеміці з В. Петровим щодо шляхів концептуалізації історії.

У цій дискусії Б. Крупницький досить промовисто декларує антропоцентричність своїх поглядів: «...я не належу до істориків – об’єктивістів, які хочуть з історичного процесу зробити щось, що ніби відбувається або витворюється поза нашими людськими плечима. Ми творимо історію і ми є її носіями. Цей “суб’єктивний підхід” примушує мене в центр ставити саму людину і говорити про людське наставлення, про людську реакцію» [827, с. 7-8].

Зауважимо, що сам історик досить виразно схарактеризував ту зміну дослідницьких і світоглядних настанов, яку породила повоєнна культурна доба. У своїх розумуваннях Б. Крупницький покликувався на міркування таких відомих учених як його університетський наставник Ф. Мейнеке та голландський історик і філософ Й. Гейзинга (у текстах Б. Крупницького – Гойцінга або I. Heuzinga!) – автор відомої візії про роль гри у становленні культури. Тим паче, що обидва згадані інтелектуали наголошували на індивідуалістичному спрямуванні новітніх дослідницьких практик.

Більше того, Б. Крупницький розглядає і тлумачить генералізаційні устремління не як встановлення / відкриття об’єктивних законів чи

закономірностей, а тільки як пошук деякої повторюваності, сталості й схожості у людських реакціях на певні явища та процеси. Та сталість чи повторюваність у його репрезентації у жодному разі не є автоматичною, себто безумовною.

Саме у людських реакціях Б. Крупницький прагне відшукати ті засадні зміни, котрі спричиняють різноманітні імпульси історичного процесу («скоки», «спазми», «зриви» і т. п.). Відтак історична Людина та її діяльність поступово стають лейтмотивом багатоманітних дослідницьких практик науковців повоєнної доби. Натомість ідеї та концепти, пов'язані з закономірним представленням плину історії, відкидаються на маргінеси повоєнної соціогуманітаристики.

Б. Крупницький констатує зміщення спрямування тодішніх дослідницьких, культурних та духовних практик, зокрема наголошує на їхній антропоцентричності. Він упритул наближається до думки про потребу новітніх, точніше інших засад конструювання минувшини, порівняно з міжвоєнною добою, коли панувало тяжіння до суцільної соціологізації історії. Причому історик виступає як прихильник індивідуалізованого, суб'єктивного знання. «Але все ж таки *вихідним пунктом є саме людина*. – зазначає вчений. – Це помітно і в філософії (екзистенціалізм, персоналізм), і в соціології, і в інших дисциплінах... Модерний історик не заперечує ні впливу оточення, ні впливу зовнішніх речей, він тільки ставить факти в інший зв'язок. На першому плані в нього людина, а не об'єктивні фактори. Коли об'єктивні фактори і роблять історію, то тільки через людину. В центрі історії мусить стояти людина з своїми реакціями на внутрішні і зовнішні обставини» [593, с. 109-110].

Зазначимо, що Б. Крупницький прагнув розглядати географічне та природниче середовище не стільки з перспективи означення каузальних залежностей, скільки як простір буття історичної Людини, що викликає певні реакції та змінює, трансформує характер і напрями її діяльності. З такої перспективи історична Людина виривалася з ланцюга каузальних залежностей,

які домінували у концептуальних пропозиціях першої половини ХХ ст. Тож увага Б. Крупницького акцентувалася на людській діяльності та реакціях, в яких він намагався дошукатися своєрідної ритміки історичного процесу.

Зрештою, історичній Людині, за візією Б. Крупницького, відводилась роль не стільки пасивного учасника «масового» дійства, скільки його співтворця! Не випадково в іншій праці автор наголошує, що «ми сьогодні думаємо екзистенціалістично, навіть коли не признаємося до екзистенціалізму. *Не тільки епоха, але й людина є щось для себе і в собі, і вона відчуває себе відповідальною і за саму себе і за той світ, в якому вона живе.* Цей світ не є тільки даність, але й завдання. Ми його будуємо або руйнуємо» [592, с. 147-148].

Загалом історик сприймав екзистенціалізм, персоналізм та інші розквітлі напрями (Б. Крупницький іменував їх рухами!) західної повоєнної соціогуманітаристики як низку культурних і духовних реакцій на антигуманні, механістичні та поглинаючі суспільні практики доби тоталітаризму. У широкому розумінні він розглядав ці течії як самобутні спроби морального звільнення чи етичного очищення «масової людини», котрі мають запобігти поширенню тоталітарної пошесті.

Втім, Б. Крупницький розглядав поворот до екзистенціального антропоцентризму не тільки з перспективи дослідницьких, а й культурних і духовних практик. Приміром, історика цікавила можлива реакція українського культурного типу на екзистенціалізм сартрівського вислову. Зокрема, він доволі своєрідно сприймав екзистенціальну візію Ж.-П. Сартра, котру іноді називають атеїстичним екзистенціалізмом, оскільки вона конфліктувала з релігійною підосною його світогляду. Тим більше, що український інтелектуал змалечку від батьків успадкував високий релігійний пієтет.

Недаремно у його текстах, часом мимоволі, проступають своєрідні порівняння певних подій та вражень, як-от будівлі київського університету Св. Володимира з біблійним Левіафаном. У студіях українського історика віднаходимо низку морально-релігійних апеляцій до чогось вищого,

сакрального, зокрема згадки про земне існування, Божу кару, позаземний суд, релігійну толерантність і т. п.

Б. Крупницький розглядає цілу низку візій, які актуалізувалися та відігравали поважну роль у культурному й інтелектуальному житті Європи повоєнних часів, як-от «суверенну людину» Ж.-П. Сартра, «вільну людину з м'яса та крові» А. Камю, «філософію серця» німецького католицького богослова Р. Гвардіні, інтегральний гуманізм чи філософію «загального добра» Ж. Марітена, первинність «чистої екзистенції» данського теолога С. К'єркегора. Останній у його текстах подається як Кіркегард. Саме релігійний екзистенціалізм на кшталт візій Р. Гвардіні чи С. К'єркегора приваблює вченого-емігранта тим, що продукує ідею взаємопов'язаності «моральних істот», хоч і за умов збереження автономного простору вільної людини, котра сполучається з обстоюванням «внутрішньої» та «зовнішньої» гармонії.

Зрештою, Б. Крупницький вважає, що за інтелектуальними, культурними та духовними пошуками повоєнних часів, які розгортаються під означенням «нового гуманізму», переховується спроба віднайти, точніше заново «створити» модерну людину. В означеному дусі він характеризує одну з найвпливовіших повоєнних філософських візій, яку пов'язували з Ж. Марітенем. На його думку, «філософія Марітена є не тільки філософією “загального добра”, побороенням макіявелізму в політичній сфері, але й *проклямацією нового гуманізму простої людини*» [827, с. 3].

Пошуки «нового гуманізму» Б. Крупницький розглядає як спільне підґрунтя, навколо якого розгорталися повоєнні культурні, духовні й інтелектуальні практики. Відтак він відзначає антропоцентричність філософських пошуків повоєнної доби. На думку Б. Крупницького, ідея «нового гуманізму» сполучала і такі різні та строкаті в культурному й інтелектуальному сенсі філософські течії як екзистенціалізм та персоналізм. Схоже, що у персоналізмі, за версією Е. Муньє, історика приваблювала не тільки апологія самодостатності вільної людини, а й теза про її пов'язаність із демократичним суспільством, себто з такими ж незалежними особистостями!

У рецепції Б. Крупницького персоналізм постає як своєрідна «синтеза» колективного й індивідуального, котра дозволяла гармонізувати, врівноважити суспільні зацікавлення, устремління, цінності.

Та, попри «травматичний» життєвий досвід (офіцер-окопник часів Першої світової війни та армії УНР, очевидець Другої світової війни), Б. Крупницький був у край скептично налаштований щодо численних катастрофічних і навіть апокаліптичних прогнозів, які провіщали крах чи загибель західної цивілізації, котрі побутували на зорі ядерної ери і пов'язувалися з культурною та духовною кризою тодішньої людини. На його думку, культурна і духовна криза модерної людини є «небезпечною хворобою», яка все ж таки не передрікає неминучості подібних сценаріїв, а, навпаки, містить обнадійливі паростки, котрі, можливо, провіщають про «одужання», зокрема культурне та морально-релігійне оновлення.

Вочевидь, українському вченому імпонувала ідея особистої відповідальності людини за той чи інший вибір, яка побутувала у багатьох візіях екзистенціалізму. Тим більше, що у цих концепціях свобода розглядалася як особисте переживання, переломний духовний, психологічний та культурний стан Людини.

Чільне місце Б. Крупницький відводив культурним теренам історичного буття, позаяк уважав, що саме вони значною мірою формують і впливають на перебіг національних історій, зокрема української минувшини. Проте й у культурницьких інтенціях українського інтелектуала простежуємо антропоцентричні мотиви. *«По суті жива, діюча культура є завжди репрезентована самими людьми, це культурне настановлення людей. Люди – носії культури, яку не можна подумати без етики, моралі (поруч з естетикою)»*, – наголошує історик [593, с. 182].

Зауважимо, що саме у цій площині Б. Крупницький убачає шанс для українців як молодої нації, котра спроможна на культурні скоки, що зможуть кардинально змінити її становище у тодішній сучасності. Причому самі культурні (цивілізаційні) «скоки» він уподібнює до біологічних мутацій, але на

нів «духової енергії народів» [592, с. 227]. Такі розумування історика досить своєрідно сполучають ідеї циклічного та багатолінійного представлення минувшини, що у певному сенсі наближає їх до хвильових теорій другої половини ХХ ст.

На думку Б. Крупницького, актуальність теорії «скоків» походила з тих обставин та умов повоєнної дійсності, котрі розгорталися у перехідну добу, що була своєрідним прологом до майбутніх культурних чи цивілізаційних хвиль. Зокрема він уважав, що європейська культура перебуває на порозі кардинальних метаморфоз, які обіцяють докорінні зміни звичних обрисів духовності модерної людини.

Б. Крупницький був одним із перших українських учених, який звернув увагу на повсюдну трансформацію дослідницьких практик у повоєнну добу. На його думку, такі перетворення пов'язані не тільки з антропоцентричною репрезентацією минувшини, що стала генеральною і знаковою вимогою повоєнного часу, а й з представленням історії як низки динамічних, полівимірних сфер буття людини.

Отож провідною настановою повоєнних текстів Б. Крупницького є думка про те, що історична Людина є автономною у своїй діяльності, мотивах і цілях, себто трансформує й адаптує середовище свого буття до відповідних потреб та зацікавлень, а не тільки виступає у ролі пасивного пристосуванця і споживача! Водночас він вважає, що навіть вільна чи автономна людина не може самореалізуватися поза суспільним середовищем, але акцентує увагу на її активній, творчій ролі. На думку історика, «людина не є тільки відтиском оточення. В людині діють сили, які ведуть її до перероблення самої себе і свого оточення. *В людині є, говорячи Бергсонівською термінологією, творчий порив, творчий імпульс*» [593, с. 110].

Віталістична термінологія А. Бергсона (Заклик / Порив, Виклик / Відповідь і т. п.) широко вживалася у цивілізаційній теорії А. Тойнбі. Видається, що деякі з цих понять та ідей імпонували Б. Крупницькому, позаяк

дозволяли представити активність, динамічність («творчий порив») історичної Людини.

Зрештою, з буттям історичної Людини з її розмаїтими й суперечливими реакціями, «творчими поривами» Б. Крупницький пов'язував своєрідну імпульсивність історичного процесу. «В кінцевому результаті залежить від нас самих, чи ми поступаємо вперед, чи ми занепадаємо і деморалізуємося. – наголошує вчений. – І саме це відчуття, що ми здані на самих себе – не через Божу кару, а тому, що маємо від Бога своєрідну автономію – є найглибший підставовий мотив і для історика, коли він береться писати історію. Його завдання многоплощинне; він має розглядати не тільки епохи, але й людей, що творять епохи, найперше цих людей – так, як вони були, і з тими прикметами, які їх то наближують до нас, то віддаляють. *Він має розглядати також і розвиток в усій його нерегулярності або нерегульованій регулярності, в його розвитку поштовхами, спазмами, скоками*» [592, с. 148-149].

Таким чином, Б. Крупницький висловлює думку про кардинальну зміну уявлень про плин минувшини у середині ХХ ст., котрі однозначно підважують ідею лінейного поступу та доволі скептично сприймають циклічні візії у вигляді буття цивілізацій чи культурно-історичних типів. Натомість поступово проступають концептуальні пропозиції, котрі уподібнюють представлення історичного руху у виглядів певних імпульсів і скоків, що відмінно діють у різних сферах та площинах.

Утім, попри інтуїтивні компоненти у стилі мислення Б. Крупницького, історик неодноразово застерігав від надмірного захоплення концептуальними побудовами. «Взагалі ми мусимо не забувати одного: *історичний процес – це потік, живе життя, яке тяжко піддається розумовим конструкціям з нашого боку*», – зауважує автор [592, с. 217].

Варто відзначити, що у численних розумуваннях Б. Крупницького про культурну чи духовну кризу модерної людини повсякчас відчуваються морально-релігійні мотиви. Іноді вони нібито простежуються на другому плані,

проте постійно присутні в авторському представленні багатоманітних сюжетів і проблем як тодішньої сучасності, так і з обсягу різних епох минувшини.

Зрештою, повоєнні тексти Б. Крупницького, особливо дві збірки його статей – «Історіознавчі проблеми історії України» та «Основні проблеми історії України», вирізняються не тільки доволі вільним перетіканням ідей і концептів із однієї сфери до іншої, а й продукують самобутнє багатоголосся смислів! Криза модерної людини сполучається в авторському викладі з трансформацією повоєнних культурних і духовних вартостей, а проблема «автономного простору» особистості конфронтує з «територією» масової людини та «великоміською цивілізацією» Заходу.

Незважаючи на напівізольоване та складне буття тяжкохворої людини, Б. Крупницький був одним із небагатьох учених-емігрантів, які не тільки своєрідно відреагували на нові течії європейської соціогуманітаристики, а й прагнули їх творчо переосмислити і вжити на ниві української проблематики. Відтак І. Лисяк-Рудницький влучно схарактеризував Б. Крупницького як історика з «нахилом до філософської рефлексії» [508, с. 405].

Зауважимо, що Б. Крупницький як учений сформувався в інтелектуальному річищі міжвоєнної доби з її тяжінням до соціологізації історії. До того ж, він значною мірою перебував під впливами еміграційного середовища з його державницькими / неоромантичними, хоч і дещо пом'якшеними чи поміркованими інтенціями [919, 920]. На цьому культурному тлі дивовижним видається повоєнний ідеал науковості історика, в якому наскрізним рефреном проходять ідеї антропоцентризму й релятивності щодо концептуалізації та репрезентації світу минувшини, котрі, здавалося б, у жодному разі не могли сполучитися з державницькими устремліннями!

Та антропоцентризм і релятивізм Б. Крупницького постають не стільки як одноцільні категоричні настанови, скільки як умовні епістемологічні орієнтири за складної, невизначеної пізнавальної ситуації повоєнних років. Скажімо, релятивізм історика містить не тільки обґрунтовані сумніви щодо

продуктивності циклічних, лінійних, багатолінійних та інших концептуалізацій минувшини, а й спирається на морально-релігійні засади.

У широкому сенсі такий дослідницький лейтмотив нав'язував суб'єктивне й індивідуалізоване представлення минувшини, котра уявлялась історику як низка динамічних, мінливих, взаємодоповнюючих площин. Недаремно Б. Крупницький у повоєнних текстах дедалі більше пише про реакції, «пориви», творчість, діяльність історичної Людини, її спроможність до трансформації природного середовища, подолання географічного простору, перетворення соціального оточення, здатність нагромаджувати й вивільняти духовну та культурну енергію і т. п.

Ці розумування досить своєрідно корелюються з його уявленнями про історичний рух, який він пов'язує, з одного боку, з безперечною уривчастістю, а з іншого боку – з багатоманітними імпульсами, що по-різному сприймаються, відображаються та переломлюються у тих чи інших сферах. Схоже, що саме на цьому підсонні постає авторська ідея історичного ритму. Проте ритм у представленні Б. Крупницького набуває вигляду не якогось більш-менш послідовного, принаймні сталого повторення чи чергування, а, навпаки, уривчастої, ламаної лінії, котра при погляді з ближчої перспективи розпадається на кілька самостійних відгалужень, які історик убачає у «спазмах», «скоках», «зигзагах», «поштовхах» історичного руху.

Зазначимо, що антропоцентричні та релятивістські настанови Б. Крупницького досить своєрідно співіснували з його державницькою вимогою щодо концептуалізації й репрезентації національної історії. Зокрема, історик прагнув модернізувати старі державницькі засади, що відобразилося у його текстах, присвячених проблемі «історіографічної синтези» – синтетичного сполучення напрямів, методів, соціальних та національних «ліній» історичного процесу, окремих ідей, наприклад – «волі» й «авторитету» і т. п.

У цьому ж ракурсі можемо розглядати й ідею «державницько-колоніального» ритму, котру Б. Крупницький поклав в основу своєї періодизації української історії. Та його «синтези» майже ніколи не були

«прямими», себто однозначними, всеохоплюючими й універсальними. Виглядає, що Б. Крупницький повсякчас усвідомлював релятивність синтетичних процедур, які у його представленні часто-густо постають як «неповні» чи «незавершені». Зазвичай його «синтези» у світі історії окреслюють можливі шляхи творення, проте не гарантують автоматичного виникнення нової якості!

Прикметною рисою повоєнного історичного письма Б. Крупницького є його спроба сполучити антропоцентричні мотиви з національною минувиною. Приміром, варто згадати його думку про те, що нація може бути представлена з перспективи буття історичної Людини. Вірогідно, з цієї царини походять його розумування про «український духовий тип» та його можливі реакції на західні інтелектуальні й культурні новації, як-от екзистенціалізм, персоналізм, а також міркування про суперечливість і релятивність типологічного методу.

Водночас Б. Крупницький був послідовним прихильником компаративних практик. Не випадково у його текстах досить часто споглядаємо апеляції до «порівняльно-соціологічної методи», хоч друга частина цього означення виказує зв'язок автора з міжвоєнною добою, в котру простежується тотальна орієнтація на соціологізацію історії.

Ба більше, навіть такі різні інтелектуали як соціаліст-позитивіст М. Драгоманов та консерватор-неоромантик В. Липинський у його рецепції зіставляються саме на ґрунті компаративістики, себто як послідовні прихильники порівняльно-історичного методу. Ці симпатії Б. Крупницького до таких відмінних, а у багатьох рисах полярних представників української історичної та політичної думки згодом немовби «успадкував» І. Лисяк-Рудницький.

Космополітична настанова у компаративних практиках М. Драгоманова значною мірою перегукується, принаймні добре нагадує європеїзм Б. Крупницького. Тим більше, що для Б. Крупницького компаративний («порівняльно-соціологічний», «універсальний» чи «структуральний») метод

пов'язаний не тільки з певними дослідницькими практиками, а й культурними і навіть духовними сферами діяльності, себто постає як важлива світоглядна настанова! У певному розумінні компаративістика була одним із вимірів європейськості у його світосприйнятті, що зауважив свого часу вищезгаданий В. Петров. Однак, і на ниві компаративістики споглядаємо релятивність мислення Б. Крупницького, котрий намагався віднайти різноманітні порівняльні сюжети, але здебільшого уникав «прямих» порівнянь, зокрема Хмельниччини з французькою революцією кінця XVIII ст.

Зрештою, незважаючи на нові мотиви і тенденції щодо концептуалізації історії, повоєнні тексти Б. Крупницького все ж таки тяжіють до державницької, хоч і помітно модернізованої репрезентації української минувшини, особливо у його публікаціях з історії України-Гетьманщини. Більше того, він щиро вірив, що черговий поворот у геополітичних змаганнях «холодної війни» може витворити нові історичні можливості, зокрема вивільнить творчу енергію українців для нового культурного «скоку» та осягнення власної національної держави! «Державницько-колоніальний» ритм, на якому вибудовувалася його періодизація історії України, є промовистим свідченням самотутніх реакцій Б. Крупницького як на інтелектуальні та культурні виклики повоєнної доби, так і на старі, незавершені порахунки на полі українського історіописання міжвоєнних часів (див. докладніше [539, с. 164-217; 896, 917]).

8.2. «Невикінчена харизма»: Гетьман І. Мазепа в конструкції Мазепинського ренесансу О. Оглоблина

На повоєнних теренах української еміграційної історіографії О. Оглоблин з'явився як представник старої наддніпрянської академічної й культурної традиції. Однак, остання була трансформована повсякденними соціальними і науковими практиками буття за досить екстремальних умов радянського режиму. За спостереженням О. Домбровського, котрий розглядав О. Оглоблина як «інтелектуала великого формату», наслідки «совєтської ментальности» та радянські «експерименти індоктринізації» наклали помітний відбиток на його особистість [277, с. 206].

Культурні та дослідницькі практики О. Оглоблина адсорбували як старі українські традиції, що сягали своїми коренями ще України-Гетьманщини, так і революційний ентузіазм доби українізації 1920-х років та жахливі спомини 1930-х років – часів суцільних репресій, народження і тотального панування радянського гранд-нарративу.

У міжвоєнну добу О. Оглоблин інтенсивно студіював різні пласти української минувшини: працював над схемою економічної історії, прагнув відтворити політичне життя та суспільну думку України-Гетьманщини XVII–XVIII ст., зокрема сполучити революційну добу Хмельниччини з Мазепинськими часами. Крім того, він мав широкі академічні інтереси на ниві культурної та соціальної історії XVII–XIX ст., у т.ч. з перспективи родознавства – генеалогії тощо. У його писаннях 1920-х – початку 1930-х років побутували як устремління у річищі «масової» історії, так і латентні неоромантичні мотиви.

Такі масштабні наукові зацікавлення О. Оглоблина продукували його специфічні інтенції щодо концептуалізації української минувшини, які спиралися на високу культуру джерелознавчої й архівної евристики. Це поєднання, з огляду на еміграційні умови та відірваність від головних джерельних комплексів тодішніх дослідників поза межами Радянської

України, виглядає справді-таки унікальним! Якщо взяти до уваги, ще й тривалу, фактично 70-ти річну науково-дослідну працю О. Оглоблина на теренах українського історіописання ХХ ст., то постать цього вченого та стильові виміри його творчості і до сьогодні становлять неабиякий інтерес.

Доба І. Мазепи посідає виключне місце у творчості О. Оглоблина, позаяк сполучає Хмельниччину зі складними і суперечливими часами Старої України, які постали після присмерку та ліквідації Гетьманщини. Власне, конструкції історика з обсягу цих двох сегментів з української минувшини кінця XVII–XVIII ст. є засадними для розуміння його стильового профілю. «За Мазепинським ренесансом я бачив, як живого, гетьмана Мазепу, його сподвижників, його помічників і його противників, – і, звичайно, насамперед творців і меценатів тогочасного відродження», – зазначає О. Оглоблин у своїй науковій автобіографії [380, с. 51]. Відтак авторська рецепція Мазепинських часів та «старої доби», що розгорталася на зламі двох століть – XVIII та XIX, позначена окресленням побутування історичної людини і навіть своєрідною персоніфікацією минулого.

Власне, персоналістичний зріз української минувшини у представленні О. Оглоблина не тільки продукує цікаві та рельєфні образи, а й нав'язує цілісні уявлення про ту чи іншу історичну добу. Тому мисленнєві конструкції вченого сполучають різні масштаби висвітлення авансцени української минувшини. Такою, приміром, є його монографія «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (Нью-Йорк – Париж – Торонто, 1960).

Зауважимо, що постать І. Мазепи сприймалася в українському історіописанні як знакова і, заразом, контраверсійна історична особистість. У підготовчих записах, зроблених наприкінці 1930-х років, О. Оглоблин ретельно нотує позитивні й негативні оцінки цього гетьмана у працях істориків. Зокрема, він виокремлює кілька ліній у рецепції українських учених XIX – першої третини ХХ ст. стосовно цього історичного діяча [163, арк. 44].

Мабуть, з огляду на суперечливість таких візій автор постулює низку установчих положень, точніше, своєрідних мірил вартостей, з перспективи

яких він конструює та тлумачить Мазепинські часи у монографії «Гетьман Іван Мазепа та його доба».

Передусім, О. Оглоблин обстоює тезу, що «*доба Мазепи – це часи відродження: політичного, економічного, культурного* – по Руїні, що знищила великі пляни Хмельницького, Виговського і Дорошенка...» [617, с. 54]. Іншою засадною думкою історика є ідея про два тори чи дві фази у політиці І. Мазепи – «співжиття з Москвою» та розрив з Росією [617, с. 54-55]. Т. зв. «москвофільство» гетьмана у його представленні виглядає як «блискуча тактика» для досягнення українських політичних інтересів [617, с. 55].

Врешті, вихідні положення цього «загального монографічного нарису» [617, с. 56], як визначає його сам автор, творять своєрідну тріаду: 1) Мазепинська доба як епоха українського відродження; 2) дві стадії в політиці гетьмана, але єдність далекосяжної стратегічної мети; 3) мазепинство як неодмінний атрибут чи символ українства. Ця тричленна формула значною мірою визначає не тільки конструкцію студії О. Оглоблина, а й ті акценти, контексти та ціннісні орієнтири, які вчений розставляє для репрезентації історичної постаті гетьмана.

Видається, що ці аксіологічні настанови визначають провідні лінії генералізації фактографічного матеріалу. Ба більше, вони підносять низку персональних контекстів до масштабу всієї історичної доби – Мазепинського ренесансу.

Зазначимо, що у цій монографії О. Оглоблин, як і в студіях про Б. Хмельницького, використовує щодо означення І. Мазепи термін «володар» чи «господар». Причому він уживає його у досить широкому контексті, зокрема стосовно часів, які передували самому гетьманству. Зокрема, він наголошує на походженні І. Мазепи і, водночас, представляє його з перспективи цікавого соціокультурного явища другої половини XVII ст., пов'язаного з появою відомих правобережних родин на підросійських теренах, які «поволі здобувають собі керівні місця в економічному та політичному житті Лівобережної України» [617, с. 65].

Та найважливішими все ж таки видаються авторські контексти висвітлення, які скеровані на виявлення прихованих рис майбутнього гетьмана-володаря. «А понад усе він мав *надзвичайний хист володаря*. І тридцять років догетьманського життя Мазепи – то була не лише звичайна людська школа й незвичайно вдала старшинська кар’єра. *Це була школа формування господаря Української держави й володаря дум української нації*», – відмічає О. Оглоблин [617, с. 67].

Такі думки вченого почасти нагадують його конструювання образу гетьмана Б. Хмельницького як «харизматичного володаря». Тим більше, що «героїчна епопея Хмельниччини», так і не була завершена, а її проблеми переходили, транслювалися в інші історичні часи, себто вимагали свого розв’язання за нових соціокультурних реалій.

І, дійсно, низка контекстів висвітлення постаті І. Мазепи нав’язує паралелі з представленням особи Великого гетьмана в авторському письмі у добу «революційного зриву». Саме революційні чи переломні часи продукують соціокультурні передумови, які дозволяють виявити якості самобутньої, сильної постаті, що різьоме контрастують з ординарністю, повсякденністю, ба навіть сірістю звичайного буття.

Таким чином, завдяки конфлікту історичного діяча з плином обставин та подій, що часто-густо постають у вигляді випробувань, і виробляються ті суспільні настанови незвичної поваги й пошани до особистості, які складають, власне, її харизматичний образ. Відтак конструюючи модель харизматичного діяча інтелектуали зазвичай намагаються віднайти саме ті приховані, завуальовані риси й якості, які згодом висунули цього діяча на перший план, піднесли його персональну роль над плином буденності, врешті-решт дозволили адекватно зреагувати на загрозливий виклики.

Цю латентну евристичну програму віднаходимо і у монографії О. Оглоблина, зокрема щодо постаті фундатора Мазепинського ренесансу. Приміром, автор обстоює думку, що тогочасне «нагромадження господарчої енергії країни знайшло собі *доброго керівника в особі гетьмана Мазепи*» [617,

с. 103]. Зокрема, він наголошує на надзвичайному вмінні останнього *«знаходити потрібних йому і здібних людей, зокрема в царині господарства»* [617, с. 105]. Як тут не згадати відомі авторські пасажі про організаційні здібності Б. Хмельницького, які, щоправда, здебільшого виявилися на ниві військово-політичного та державного будівництва України-Гетьманщини [619, с. 61]. Натомість неабиякий організаційний та адміністративний талант І. Мазепи, на думку О. Оглоблина, проявився у царині соціальної політики.

Отож гетьман постає у тексті О. Оглоблина як яскравий речник відповідного соціального ідеалу – ієрархічного, станового суспільства, яким керує сильний володар. З іншого боку, І. Мазепа у представленні О. Оглоблина сприймається як вправний керманіч, що прагнув локалізувати господарську експансію козацької старшини, принаймні втримати рівновагу між різними станами. Тож він боронить права міст та тамтешнього купецтва, зокрема навіть Києва, в якому знаходилася російська залога [617, с. 134]. Заразом гетьман намагався обмежити старшинські зловживання стосовно козацтва та відмежувати цей стан від поспільства [617, с. 120].

Та найяскравіше потуги І. Мазепи постають на полі української культури, на якому він виступає як репрезентант та співтворець нових стильових вартостей і духовних цінностей, генерованих ще добою *«революційного зриву»* чи Хмельниччиною. *«Доба Мазепи вперше давала можливість українській культурній творчості пореволюційної доби знайти своє завершення й реальне втілення, створити свій власний стиль»*, – підкреслює історик [617, с. 144].

О. Оглоблин прагне до тотальної генералізації своїх спостережень та міркувань. Ба більше, вчений наголошує, що *«Мазепинська доба створила свій власний стиль, що виявився не лише в образотворчому мистецтві і в літературі, але в цілому культурному житті гетьманської України. Це було бароко, українське бароко, близький родич західноєвропейського, але, разом з тим, глибоко національний стиль, який мав своє найвище завершення в часи Мазепи»* [617, с.156].

Властиво, йдеться про стильову цілісність культурної доби, відомої як Мазепинське бароко. Причому навіть політичні плани й задуми українського гетьмана тлумачаться вченим у контексті барокового стилю культури, ймовірно, під впливом текстів Д. Чижевського [533, с. 67-77, 78-96].

Показовою видається й авторська теза про єдність стилю, який поширюється практично на всі сфери культурного, мистецького та духовного життя України-Гетьманщини. Власне, вона нагадує відомі думки Д. Чижевського про інструментальне використання загальних термінів щодо конкретного фактографічного матеріалу, зокрема поняття «культурний стиль» [533, с. 29-30]. Ця стильова цілісність Мазепинського ренесансу чи Мазепинського бароко О. Оглоблин намагається прикласти до студіювання різноманітних явищ і процесів тієї доби.

Загалом харизматичність І. Мазепи у представленні О. Оглоблина виявляється, передусім, на культурних і духовних теренах. Недаремно гетьман виступає як творець культурної традиції Гетьманщини, яка відіграла неабияку роль протягом усього XVIII ст. і навіть пізніше. Подібно до Хмельниччини відбувається персоналізація самої історичної доби, яка нав'язується до образу гетьмана І. Мазепи.

Ця персоналізація проводиться з виразним рефреном щодо стильової єдності та культурної значимості Мазепинського відродження. Тим-то, Мазепинська доба суттєво різнилася від революційних часів Хмельниччини, в яку постали і домінували військово-політичні та державні цінності, котрі висунув Великий гетьман.

Отже, І. Мазепа постає як історичний діяч, що продукує певні культурні цінності, які стають неодмінною складовою його харизматичного образу. Відзначимо, що харизма є часовим феноменом, себто зазвичай постає і персоніфікується на хвилі революційних або критичних військово-політичних подій. У такому сенсі Мазепинські часи є досить складними та суперечливими для дослідника-інтерпретатора, особливо, з перспективи застосування концепту «великої людини», позаяк містять чимало прихованих чинників,

обставин і передумов. Мабуть, саме тому О. Оглоблин і шукає відповідні площини зіставлення визначних козацьких керманичів. Відтак найкраще постаті Б. Хмельницького та І. Мазепи співвідносяться істориком у царині дипломатичних і зовнішньополітичних практик.

Варто підкреслити, що осягнення правобережних обширів є однією з провідних тез в авторському представленні образу І. Мазепи як «сильного володаря». Власне, цей успіх репрезентує українського гетьмана як успішного державного діяча на сцені минувшини, що має неабияке значення з огляду на трагічні асоціації, пов'язані з Полтавською катастрофою 1709 р.

Окрім того, історик вказує на масштабні зовнішньополітичні плани І. Мазепи зі створення «великої антимосковської коаліції», до якої мали увійти Туреччина, Кримське ханство, Молдова, Валахія, Трансільванія, Донські козаки, Кубанські черкеси, Калмицька орда, Казанські татари, Башкирія. *«Це був справді епохальний, гідний великого політика, дипломата й державного діяча плян подолання московської могутності, утворення непереможної греблі проти московського імперіялізму»*, – стверджує О. Оглоблин [617, с. 297].

Більше того, на сторінках монографії «Гетьман Іван Мазепа та його доба» провідний персональний герой постає як фундатор самої *«ідеї східноєвропейських коаліцій XVIII ст., скерованих проти Російської імперії»* [617, с. 298].

І. Мазепа в авторській замальовці виглядає як «політична людина» барокової доби з її «великими, універсальними планами», що нав'язує порівняння з відомою культурознавчою візією Д. Чижевського [533, с. 72]. Постать гетьмана у замальовці О. Оглоблина постає як у світлі великих задумів, так і у затінку фатальних обставин, суперечливих подій та нездоланих передумов, які, врешті-решт, поховали його політичний проект.

Цей мотив привносить певні особливості до конструювання такого харизматичного образу, зокрема підносить самоцінність масштабних зовнішньополітичних задумів і планів українського гетьмана. Наведені

сентенції про І. Мазепу як державного діяча безпосередньо продукують асоціації з дипломатичною майстерністю Б. Хмельницького, якого О. Оглоблин уважав творцем трьох зовнішньополітичних коаліцій, зокрема широкого антипольського альянсу 1656–1657 рр. [619, с. 58].

Врешті, прагнення О. Оглоблина нав'язати зв'язок між Хмельниччиною та Мазепинським ренесансом, зокрема провести компаративні паралелі між постатями двох українських гетьманів, які уособлювали ці історичні епохи, простежуємо і в інших контекстах висвітлення. Останні постають як в імпліцитному, так і експліцитному вигляді. Наприклад, такою виглядає думка про те, що «офіційне становище його, і *персональний авторитет робили Мазепу дуже атрактивною* (від лат. *attraho* – привабливою – Авт.) *політичною фігурою* як для правлячої, так і особливо для опозиційної московської верхівки» [617, с. 259].

Звичайно, ця згадка про «персональний авторитет» ініціатора українсько-шведського альянсу 1708 р. все ж таки не є вповні співмірною з могутньою «силою авторитету» [619, с. 70] переможного полководця і фундатора Української козацької держави у добу Хмельниччини. Тим паче, що харизма Б. Хмельницького спиралася на блискучі військові та політичні успіхи, що створили ореол його виключності як гетьмана / володаря!

Натомість за особою І. Мазепи нерозривно тягнувся густий шлейф та гіркий присмак Полтавської катастрофи 1709 р. Мабуть, тому О. Оглоблин відводить значне місце висвітленню історичної ситуації 1708–1709 рр., зокрема обстоює думку про неготовність Гетьманщини до перенесення військових дій на українські терени [617, с. 278-279].

Водночас історик зупиняється на складному психологічному стані українського гетьмана напередодні укладання українсько-шведського союзу. Зокрема, він наголошує, що І. Мазепа «переживає важкі удари долі»: смерть матері, загрозлива справа В. Кочубея, складний перебіг тяжкої і небезпечної хвороби, котра точила його фізичні сили тощо [617, с. 281]. Та, попри Полтавську поразку та трагічну долю І. Мазепи, О. Оглоблин усе ж таки

конструює образ цього гетьмана як сильного володаря, хоч і з низкою пояснень, коментарів та застережень.

Такий рефрен у представленні постаті І. Мазепи висуває його на роль фундатора культурних цінностей та стильових вартостей окремої історичної доби – Мазепинського ренесансу, що суттєво трансформує харизматичну модель. Зокрема, ця авторська «компенсація» у творенні образу головного персонального героя проводиться за рахунок відомих неоромантичних метафор «сили» та «волі», хоч і з акцентуацією на культурних й інтелектуальних якостях І. Мазепи.

Зауважимо, що «патріотичний» / неоромантичний пласт в історичному письмі О. Оглоблина, хоч і є помітним, але не є визначальним, оскільки суттєво обмежується сциєнтистським, точніше фактографічним ідеалом науковості вченого, котрий тяжіє як до позитивістських взірців мислення, так і до інших стильових компонентів.

Передусім, доцільно звернути увагу на те, що О. Оглоблин змальовує Мазепинську добу через представлення низки макроконтекстів минувшини, які здебільшого властиві візіям «масової» історії, зорієнтованих на вивчення масштабних процесів, великих етнонаціональних спільнот, соціальних верств, явищ, урешті-решт подій високого рівня загальності. Відзначимо, що це враження продукують провідні сюжетні лінії монографії: зовнішня й внутрішня політика, соціальні взаємини, господарство, культура і духовне життя Гетьманщини, дипломатичні контакти й зовнішньополітичні заходи, козацький рух на Правобережній Україні, конфлікт І. Мазепи та старшинської опозиції тощо.

Саме вони конструюють багатшаровий образ Мазепинської доби у контексті тотального трьохчленного поділу світу минувшини на історію матеріальну, духовну та соціальну, притаманний різноманітним варіаціям «масової» історії, що постали на хвилі соціологізації минувшини першої третини ХХ ст. Ця тричленна ієрархія у висвітленні проблематики покладена

автором в основу архітектоніки монографії, незаперечно виявляє його тяжіння до відповідної концептуалізації матеріалу.

Така архітектоніка студії О. Оглоблина свідчить про концептуалізацію фактографічного матеріалу у дусі «масової» історії, яка творить добре структуровану, ієрархічну конструкцію Мазепинського ренесансу. Причому таке представлення історичної доби досить складно співвіднести, принаймні узгодити з концепцією «великої людини».

Ба більше, харизматична модель «сильного володаря» конче вимагає однієї складової – феноменального й тріумфального здобутку на сцені історії, наприклад такого, як у Б. Хмельницького, що став фундатором Української козацької держави. Такий успіх ставав оспіваним вікопомним звершенням, яке перетворювало визначну особистість у харизматичного діяча з ореолом виключних здібностей та рис, що ототожнювалися з незвичайним, ба навіть Божим даром!

Властиво, що створеному образу І. Мазепи якраз і бракувало того дивовижного акту, непереможної дії, котра мала остаточно вирвати його із полону військово-політичної рутини та з зачарованого кола уявлень соціальної повсякденності і, кінець-кінцем, освятити цю постать сяйвом виключності! Саме цієї винятковості, яка часто-густо у студіях багатьох європейських істориків перетворює поразку на перемогу, вагання на мудре прозирання, очевидні прорахунки на стратегічне передбачення, не вистачало для побудови довершеної харизматичної моделі гетьмана-володаря у монографії О. Оглоблина «Гетьман Іван Мазепа та його доба».

Авторські спроби «покрити» цей компонент за рахунок інших складників (фундатор культурної доби і духовної традиції, видатний діяч епохи бароко, «сила культури», «сила інтелекту», творець ідеї антиросійських коаліцій XVIII ст., виключні дипломатичні й комунікативні здібності і т. п.) у конструюванні образу І. Мазепи відобразилися у низці гіпотетичних припущень, аналізі численних ситуаційних контекстів побутування українського гетьмана,

нереалізованих можливостей, руйнівного впливу обставин, подій та передумов, що звели нанівець його блискучі задуми і плани.

Та, незважаючи на такі дослідницькі устремління, у монографії переважає сцієнтистський ідеал науковості О. Оглоблина. Насамперед, у його викладі домінує непорушна, незміна повага до фактографічних канонів відтворення минувшини, попри їхній конфлікт з очевидними неоромантичними елементами, що не дозволяла вченому докорінно трансформувати складну і суперечливу постать І. Мазепи у викінчений харизматичний образ «сильного володаря». Врешті, на сторінках монографії О. Оглоблина фундатор Культурного ренесансу кінця XVII – початку XVIII ст. постає не стільки реально «сильним», скільки потенційно «сильним» українським володарем (див. докладніше [539, с. 218-282; 900, 926, 943]).

РОЗДІЛ 9. ТРАНСФОРМАЦІЇ РАДЯНСЬКОГО КАНОНУ ТА ЙОГО УКРАЇНСЬКІ ПРОЕКЦІЇ

Повоєнні часи привнесли на терени радянської соціогуманітаристики не тільки законсервовану пізнавальну ситуацію, а й нові ідеологічні вітри, крижаний подих яких поховав примарні надії на лібералізацію тоталітарного режиму, нав'язані травневою перемогою 1945 р. Доба пізнього сталінізму, як її досить часто називають інтелектуали, наклала специфічний відбиток як на радянську історичну науку загалом, так і на її українську чи республіканську версію зокрема.

По закінченню Другої світової війни поставали нові соціокультурні реалії та їх ідеологічне освячення, котрі складно означити універсальними чорними чи білими формулами, позаяк вони відображали тенденції, що тільки-но вимальовувалися на обширах радянської соціогуманітаристики. За спостереженням Б. Крупницького, відбувалася канонізація російського народу як *«носія правдивого прогресу, за допомогою якого створено Советський Союз»* [594, с. 49].

Ця тенденція в ідеологічних та культурних практиках намітилася ще у другій половині 1930-х років, але набула повної сили і певного символічного підтексту саме у післявоєнні роки. Відтак ідея про *«першість великого російського народу»* поміж інших *«рівних»* народів у *«братній радянській родині»* доволі швидко транслювалася у царину ідеологічних практик та партійних оргвисновків.

Утім, тяжіння соціокультурних трансформацій воєнної та повоєнної доби, попри їхню кон'юнктурність і скороминущість, безперечно давалося взнаки на культурних й інтелектуальних теренах, зокрема у взаєминах центру і периферії. Передусім, варто наголосити на особливому значенні культурних та ідеологічних практик воєнної доби, котрі створили певний простір для *«локальних»* чи місцевих патріотизмів, зокрема українського радянського

патріотизму як мобілізуючого чинника в умовах тяжкої радянсько-німецької війни.

Це відкривало певні можливості як для українських інтелектуалів, так і республіканських адміністраторів, які прагнули використати нові ситуації за воєнних, згодом – повоєнних часів для реалізації власних зацікавлень – кар'єрних, культурних та навіть інтелектуальних. Але загальна палітра була вкрай складною і суперечливою. Тим паче, що і місцеві адміністратори, і українські інтелектуали, з одного боку, виступали як провідники відповідних ідеологічних та політичних практик, нав'язаних згори, а з іншого боку – прагнули якоюсь мірою відстояти якщо не автономність, то бодай своєрідність республіканського сегмента радянського культурного простору.

З такої перспективи взаємовідносини між центром та периферією не зводилися виключно до взаємин за моделлю жорсткої владної вертикалі, а постають як низка своєрідних, мінливих ролей і потуг столичних керівників й інтелектуалів та республіканських функціонерів і громадсько-культурних діячів. Очевидно, що останні не грали «перших партій» у творенні нового радянського історичного канону повоєнних років, але й не завжди були пасивними провідниками ідеологічних практик, нав'язаних Москвою.

Зауважимо, що у часи пізнього сталінізму та «хрущовської відлиги» на науковій авансцені з'явилася досить строката й самобутня повоєнна генерація вчених. Власне, радянсько-німецька війна стала важливою межею і провідним чинником, який спричинився до формування нового покоління радянських істориків. Ця генерація мала не тільки досвід виживання за складних обставин і умов тоталітарного режиму, а й специфічне світосприйняття, виплекане спогляданням трагічних та драматичних подій, зокрема їх неформального, ба навіть приватного осмислення.

Більше того, повоєнні інтелектуали не тільки здобули практичні навички сприйняття і засвоєння культурних та ідеологічних практик сталінської доби, а й гнучкої адаптації до нових кампаній і настанов. Водночас історик чи учений-гуманітарій, який розпочинав академічну кар'єру у середині ХХ ст. на теренах

Радянської України, стикався з кількома векторами, що значною мірою впливали на його практики або навіть визначали загальні контури наукової творчості. Це – соціокультурна спадщина й рудименти сталінізму, паліативні можливості, котрі з'явилися за часів «відлиги», а також поступове, складне та суперечливе усвідомлення чи самоусвідомлення українськими інтелектуалами того зв'язку, що єднав їх із попередниками.

Зрештою, у середині 1950-х років розпочинається процес лібералізації радянського режиму, котрий досягає українських теренів із помітним запізненням. Культурна атмосфера й інтелектуальні настрої на обширах Радянської України дещо змінилися за доби П. Шелеста (1963–1972 рр.). Тоді ж поширюються й впливи шестидесятництва, котрі почасти побутують і в українському радянському історіописанні. Зокрема, намітилося кілька можливих сценаріїв еволюції «паралельного» наративу.

Наріжна проблема, навколо якої оберталися дослідницькі практики всіх істориків на обширах УРСР, полягала у реакції на канон радянського «великого тексту» та його нормативні настанови. Варто наголосити, що повоєнний радянський гранд-наратив значною мірою спирався й у багатьох площинах наслідував попередню – централістичну концептуалізацію російської історії з її легітимацією імперських устремлінь та територіальних завоювань, у т. ч. відомої тези про «збирання» Москвою руських земель. Відтак канонічні заборони й обмеження щодо представлення української минувшини були досить широкими, порівняно з іншими республіканськими, а де-факто адаптованими національними історіями, котрі не «зазіхали» на стару імперську спадщину.

Переважна більшість українських істориків прагнула пристосуватися чи прикритися великим радянським канonom у вигляді «обрядової» фразеології та «правильних» посилань на класиків. Різновидом такої мімікрії було занурення до конкретних фактографічних лакун, в яких переховувалися за показним «парканом» із низки стереотипних ідеологічних означень та відповідних мовних кліше. Втім, від середини 1950-х років з'являється ціла низка

українських реформістських (ревізійністських, реабілітаційних, нонконформістських, неофіційних) істориків (О. Апанович, І. Бойко, І. Бутич, В. Голобуцький, І. Гуржій, Я. Дзира, О. Компан, І. Крип'якевич, О. Лугова, М. Марченко, Ф. Шевченко та ін.), які у своїх текстах прагнули помітно розсунути / обійти межі радянського гранд-нарративу, принаймні його «паралельної» – республіканської версії.

Власне, нормативні настанови використовувалися як установчі концепти, проте дещо змінювалися контексти їх ужитку, щоби просунути українські сюжети, зокрема продемонструвати лояльність місцевих авторів до радянського центру. Зокрема, класовий дискурс уживався українськими істориками для представлення певних постатей чи сюжетів під машкарою їхньої гаданої «прогресивності». Заразом науковці послуговувалися і видозміненим «народницьким», точніше новим «народницьким» дискурсом, який дозволяв тою чи іншою мірою представити, хоча б частину «дожовтневої» історіографічної спадщини у світлі змагань і потуг «народних мас».

Популярним був і офіційний дискурс «братерства народів» чи «великої російсько-української дружби», який давав право убрати у відповідні «шати» чи частково «обілити», принаймні показати у відповідному ідеологічному світлі конкретні постаті та події. Комбінація різних дискурсів творила досить заплутане, суперечливе мереживо «паралельного» нарративу, в якому задекларовані приписи сполучалися з прихованими, завуальованими контекстами, часом із багатьма недомовками, котрі автори прагнули донести до читача, або залишали йому простір для власних розмірковувань.

Нарешті, споглядаємо творчі «експерименти» з часткової модифікації самого радянського канону. Приміром, варто згадати про намагання відновити вживання термінів «середні віки» та «ренесанс» в українському радянському нарративі (О. Компан). Ці спроби спиралися на своєрідне потрактування формаційної теорії, зокрема нав'язували компаративне висвітлення історичного розвитку різних країн. Відтак тези «класиків» клалися в основу

порівняльних запитів, що апріорно продукувало потрібні висновки. Такі устремління поставали у дусі спроб «нового» прочитання і потрактування марксизму у радянській соціогуманітаристиці 1960-х років із наголосом на його культурницьких та гуманістичних вимірах.

Отож дослідницькі практики істориків реформаційної, нонконформістської орієнтації тою чи іншою мірою були зорієнтовані на пошуки уточнюючих, доповнюючих, розширюючих або, навпаки, звужуючих підходів щодо радянського канону. Часто-густо їхні писання поставали у вигляді суперечливого сполучення кількох дискурсів, під прикриттям якого вони намагалися донести читачу дещо інше представлення історії України.

Втім, плекання компромісних, посередніх формул не тільки спричиняло складні внутрішні конфлікти, а й ставило вченого у досить вразливе становище у кризових ситуаціях, зокрема коли змінювалася політична та ідеологічна кон'юнктура, проводилися адміністративні кампанії скеровані супроти певних осіб, розгорталася боротьба за сфери впливу на академічній ниві тощо.

Вислідом таких дослідницьких і культурних практик були тексти, котрі продукували амбівалентні, інколи невизначні, розмиті смисли, зокрема взаємовиключне трактування певних подій, явищ, процесів, осіб, постійні відмови від попередніх тлумачень та оцінок під тиском офіційних позицій, суцільні недомовки, замовчування і т. п. Відтак співбуття радянського інтелектуала з канonom постійно нав'язувало декілька культурних ролей – показних і тіньових. Інколи такі ролі призводили до досить своєрідних спроб, точніше інтелектуальних і культурних експериментів, які демонстрували творчий політ думки за сірих умов радянської повсякденності. Однією з таких спроб була візія Ф. Шевченка про «суд історії».

9.1. У пошуках доповнюючих мірил вартості: «Суд історії» за версією Ф. Шевченка

З-поміж українських радянських істориків повоєнної доби Ф. Шевченка розглядають як одного з найерудованіших дослідників (Я. Дзира) [304, с. 159], ученого з небуденною широтою історичного світогляду (В. Яремчук) [671, с. 169], а також звертають увагу на системність чи універсальність його стилю мислення (І. Колесник) [802, с. 183]. Вочевидь, до цієї універсальності / системності спричинилося розмаїття дослідницьких, редакторських і науково-організаційних практик історика.

Заслуговує на увагу походження багатьох ідей та проектів Ф. Шевченка, котрі виникали не спонтанно, а виношувалися роками, часто-густо десятиліттями! Тому теза про безпосередню й однозначну пов'язаність низки дослідницьких практик історика з трансформаціями радянського режиму, відомих як «хрущовська відлига» чи лібералізація, потребує певного уточнення й корекції. Скажімо, ідею створення фахового часопису для українських істориків Ф. Шевченко висунув ще у квітні 1947 р. на нараді істориків при ЦК КП(б)У, себто за 10 років до заснування «Українського історичного журналу» [157, арк. 245].

Ймовірно, ще давніше коріння мало його зацікавлення постаттю М. Грушевського. За свідченням Я. Дзири, Ф. Шевченко під час навчання у Москві бачив М. Грушевського, котрий працював у бібліотеці [304, с. 152]. Цю згадку нині вважають напівміфічною, напівсимволічною, котра репрезентує потужний український пласт у свідомості та поглядах Ф. Шевченка [802, с. 184].

Відзначимо, що у його робочих матеріалах переховується досить докладна хроніка життя та діяльності М. Грушевського, котра обіймає період 1917–1924 рр. Ця хроніка була складена Ф. Шевченком наприкінці 1945 р.! До того ж, її машинописна версія, котра за тодішніх обставин могла б розглядатися як компрометуючий матеріал щодо її автора, свідчить, що

йдеться не про звичайні робочі нотатки вченого з обсягу особистих зацікавлень, а про матеріали, які планувалося якось використати!

Варто наголосити, що хроніка життя і діяльності М. Грушевського укладена на підставі досить широкого кола джерел, переважна більшість з яких на той час була вилучена із наукового обігу на радянському культурному просторі. Зокрема, слід відмітити спогади Д. Дорошенка, І. Мазепи, праці М. Андрусика, В. Міяковського, С. Наріжного та ін., українську пресу революційної доби 1917–1921 рр. та часів німецько-фашистської окупації 1941–1943 рр.

Власне, про ступінь небезпечності робочих матеріалів Ф. Шевченка свідчать його докладні виписки зі статті Ю. Музиченка «Останнє лицемірство» (Українське слово. – 1941, 26 листопада). У цій розвідці Ю. Музиченко стверджував, що до раптової смерті М. Грушевського безперечно причетні радянські каральні органи [85, арк. 72]. Прикметною особливістю, точніше, колоритною подробицею хроніки є те, що частина її написана на зворотах розірваних нацистських пропагандистських листівок, які закликали українців їхати на добровільну працю до Великої Німеччини.

Можливо, зазначену хроніку (звичайно у підчищеному і ретушованому вигляді!), котра в архівному описі подається як стаття Ф. Шевченка, первісно планувалося вмістити під якоюсь ідеологічною покривкою в одному зі збірників документів.

Видається, що саме у середині 1940-х років на хвилі настроїв повоєнного патріотизму і героїки у молодого історика зародилися думки про часткову реабілітацію М. Грушевського та його спадщини. Тим більше, що у середині 1940-х років на низці нарад українських істориків, письменників, культурно-громадських діячів та партійних функціонерів неодноразово висловлювалися думки про можливість, якщо не часткової реабілітації, то принаймні певних «пом'якшувальних» змін в офіційних потрактуваннях М. Драгоманова, М. Костомарова і навіть П. Куліша.

Ф. Шевченко як інтелектуал, що сформувався за сталінської доби та учасник низки тих нарад, чудово усвідомлював ілюзорність і небезпечність подібних замірів за тогочасних передумов та обставин! Однак, саме у ці роки історик, мабуть, і почав виношувати задуми щодо повернення імені та спадщини М. Грушевського до радянського культурного простору.

Зрештою, проголошуючи «правильні» й ідеологічно виважені формули Ф. Шевченко у притаманній йому манері вносив до них невеликі уточнюючі та доповнюючі корективи, зазвичай сперті на відповідне цитування «класиків». Тож згадуючи про «закони» історичного розвитку він повсякчас пише про «винятки» з таких «законів», які варто враховувати і вивчати [891, с. 30].

Таке уточнення звісно, не підважує ідею тотального формаційного та класового детермінізму, проте вводить деяку варіативність у представленні світу минувшини. В аналогічному дусі сприймаються й авторські зауваги про колективний характер наукової праці, котра не повинна поглинати індивідуальність [891, с. 31].

Видається, що саме така практика балансування на межі між офіційними та неофіційними контекстами висвітлення, канонічними тлумаченнями і дещо відмінними потрактуваннями української історії поступово підводила вченого до думки про необхідність введення якихось доповнюючих мірил вартості, хоч і прихованих, себто вбраних у відповідні ідеологічні шати. Вірогідно, до цього Ф. Шевченка підштовхував не тільки досить потужний український шар світосприйняття, а й потреби представлення минувшини України, передусім, дожовтневої чи дореволюційної спадщини. Схоже, що саме ці мотиви та міркування, кінець-кінцем, й породили одну з найвідоміших і резонансних статей історика – «Про суд історії».

Ідея суду історії належить до класичних концептів європейського проекту Модерну. Вона була виплекана у річищі природно-правового, раціоналістичного мислення. Зокрема, знаменитий афоризм німецького поета Ф. фон Шіллера – «Історія і є всесвітній суд» (1784) був вислідом культурної доби Просвітництва. У широкому сенсі ця сентенція постала як перелицьована

ідея Вищого чи Божого суду, котру модифікували у дусі пізньопросвітницького раціоналізму. З легкої руки Г.-В. Гегеля теза про те, що всесвітня історія є світовим судом міцно ввійшла до німецької класичної філософії, згодом до європейської соціогуманітаристики. Відтоді цією ідеєю послуговалося чимало інтелектуалів, зокрема істориків, хоч вживали її у найрізноманітніших контекстах та вкладали відмінний сенс.

Зрештою, будь-яке звернення до ідеї «суду історії», зокрема спокуса надати розумуванням історика правничого підтексту, хоч і у метафоричному сенсі, переміщує дослідника на поле взаємин між сучасністю та знаннями й уявленнями про неї. Загалом ідея «історичного суду» нав'язує конфлікт між відмінними уявленнями чи образами минувшини, що, кінець-кінцем, продукує цілу низку питань. Як «виробляється» чи твориться історичне знання? Яким є нормативне знання, точніше уявлення про це знання у світлі відповідних соціокультурних вимог, у даному випадку – настанов радянського канону? Яким має бути фаховий кодекс історика як учасника цього «судового процесу» та члена професійної корпорації?

Зауважимо, що такі конотації безперечно нав'язують порівняння з низкою думок Ф. Шевченка, висловлених у статті «Про суд історії». Ймовірно, що саме роздуми М. Грушевського підштовхнули цього українського інтелектуала радянської доби до спроби концептуалізувати та представити ідею «суду історії» у межах республіканського наративу. Тим паче, що згадана розвідка була видрукувана в «Українському історичному журналі» (1967. – № 2) за кілька місяців після того як вчений опублікував іншу резонансну статтю – «Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?» (УІЖ. – 1966 – № 11). Певна річ, осмислюючи постать і спадщину М. Грушевського революційної та післяреволюційної доби Ф. Шевченко навряд чи міг обійти його тодішню публіцистику, в якій представлені розлогі роздуми про суд історії.

Стаття «Про суд історії» репрезентує Ф. Шевченка з нового боку як ученого, схильного до складних, динамічних і масштабних рефлексій, що

нав'язують не тільки методологічні, а й аксіологічні настанови. Якщо взяти до уваги ще й умови та обставини специфічного, обмеженого і заангажованого численними ідеологічними догматами радянського культурного поля, зокрема його українського, точніше республіканського сегмента, то стає очевидним досить незвичайне місце цього тексту, котре він посідав посеред тодішнього масиву публікацій.

Показово, що Ф. Шевченко розпочинає свій текст із міркувань про те, який сенс продукує поняття «суд історії» [892, с. 45-46]. Причому авторські означення доволі розмаїті: «певне співвідношення подій і фактів у часі та просторі», «самий процес суспільного розвитку й висновки з нього» [892, с. 46] і навіть метафоричне порівняння з «колесом історії» [892, с. 45].

Зазначимо, що остання теза у чомусь перегукується з відомою сентенцією М. Грушевського про «колесо еволюції». Звісно, Ф. Шевченко демонструє опертя своїх міркувань на відповідні покликання «класиків», зокрема щодо «закономірного» розвитку людської історії та невблаганного крокування «прогресу» на її теренах. Утім, його розумування продукують відмінні, а то і зовсім інші конотації.

З такої перспективи «суд історії» у потрактуванні Ф. Шевченка постає як позачасове мірило вартості! Більше того, той сенс, який продукують авторські зауваги, повною мірою узгоджується з думкою історика про роль судді («судових засідателів»), котру він відводить «народним масам» чи народу [892, с. 47]. Ця теза знову нав'язує порівняння з розумуваннями М. Грушевського, у великому наративі якого народ / нація є не тільки провідним героєм, а у певному розумінні постає як «вічна» категорія національної історії.

Та Ф. Шевченко керувався іншими мотивами й міркуваннями, хоч у його тексті народ також розглядається як *«справжній творець і герой історії»* [892, с. 47]. Видається, що його статтю про суд історії варто сприймати у світлі нового «народницького» дискурсу у «паралельному» чи республіканському наративі. Відтак постає низка досить цікавих аналогій, які мимоволі

спонукають до певних порівнянь із думками М. Грушевського щодо народної традиції та її ролі на «суді історії», що продукує позачасовий сенс.

Але Ф. Шевченко послугується ідеєю «суду історії» не тільки для ствердження і розбудови нового «народницького» дискурсу, а й розмірковує про фахове призначення історика у світлі його громадсько-політичних, культурних та дослідницьких практик. Отож у його викладі порушується питання про багатоманітність ролей історика у цьому «судовому процесі»: слідчий, обвинувачувач, оборонець та експерт.

Ці розмірковування Ф. Шевченка постають як своєрідна репрезентація квінтесенції його поглядів на професію та призначення історика у суспільстві. Ба більше, вони сприймаються як проголошення свого кредо для колег по історичному цеху. Передусім, автор наголошує на безсторонності, об'єктивності історика як «слідчого». *«Слідчий не виступає у суді. За нього говорять зібрані ним для розгляду судом історії матеріали. Питання, що виносяться на цей суд, не надумані істориком-слідчим. Їх, як правило, ставить саме життя, а історик лише з'ясовує суть цих питань»*, – підкреслює дослідник [892, с. 48]. На перший погляд, ця заувага сприймається як апологія об'єктивізму у дослідницьких та громадських практиках.

Однак, Ф. Шевченко не забуває і про інші ролі історика – обвинувачувача та захисника-оборонця. Функцію обвинувачувача він убачає у з'ясуванні та поясненні причин, які породили ті чи інші явища. Водночас учений згадує і про історика-оборонця, зокрема не забуває і про оборонців, які керуються власними симпатіями / антипатіями, а то й банально відпрацьовують свій гонорар [892, с. 48]. Відтак призначення історика вже не зводиться до представлення доказів, а й вимагає їх висвітлення, тлумачення та пояснення широкому загалу!

У такому світлі численні ролі історика на науковій сцені пов'язані не тільки з певним фаховим призначенням, а і з його обов'язком перед «судом історії»! Ця думка автора справляє враження самотутнього морально-етичного імперативу, котрий поширюється на всіх представників професійної

корпорації. Якщо взяти до уваги стандартні настанови, які висувалися до гуманітаріїв країни Рад (партійність, класовість, історизм), то ідея фахового обов'язку вченого та й ще перед якимось вищим, надчасовим мірилом вартості, аніж вимоги і потреби поточної політичної чи ідеологічної кон'юнктури, вочевидь, продукувала конфлікт між різними шарами свідомості радянського інтелектуала.

Зауважимо, що Ф. Шевченко представляє ідею «суду історії» у всеохоплюючому сенсі, позаяк акцентує увагу на тотальній підсудності всіх дійових осіб – героїв, учасників та свідків певних подій, зокрема – переможців і переможених.

Приміром, він відзначає, що «історія суворо засуджує тих, що мали на увазі свої особисті, вузькогрупові інтереси. Вона карає також за “гріхи”, зроблені свідомо чи несвідомо. Особливо це завжди стосувалося людей, наділених владою. Їх завжди різко засуджували за зловживання нею. *Врешті, історія судить не тільки за те, що нічого хорошого, корисного не зроблено, але й за те, що і як зроблено*» [892, с. 50]. Ця заувага сприймається як прихований закид щодо тодішніх можновладців, хоч звичайно не має виразної адресної спрямованості.

За візією Ф. Шевченка, «суд історії» постає справді-таки як тотальне мірило вартості, котре однозначно вище за згадані вимоги класовості та партійності, позаяк ухвалює вердикти не тільки щодо певних осіб, а й визначає місце і значення всіх подій та явищ на теренах історії. «Вивчаючи історію, можна зустрітися з численними прикладами, коли певні події оголошувалися епохальними, такими, що мають привести до перевороту в розвитку суспільства. *Суд історії в цьому відношенні – єдино авторитетна інстанція.* Він відкинув дуже багато таких “славних”, “історичних” дат, а залишив тільки ті, що справді визначають новий етап, період, епоху в розвитку країни або всього людства», – стверджує історик [892, с. 51].

Ф. Шевченко обстоює думку, що своєрідним «кодексом суду історії» слугують «об'єктивні закони» розвитку. Ця заувага нібито узгоджує

проголошену ідею з канонічними положеннями «класиків». Утім автор відзначає, що *«кодекс суду історії має ту особливість, що він неоднаково застосовується до подій різних епох»* [892, с. 51].

Таку релятивність «кодексу» автор відносить на карб формаційної теорії, позаяк кожна суспільно-економічна формація розвивається за «своїми законами». Проте історик уважає, що суд історії *«виходить не тільки з формально юридичних, але й з моральних етичних норм»* [892, с. 51]. У світлі такого потрактування «норми кодексу», себто «законали», стають ще більш релятивними, позаяк їхня дія корелюється не тільки специфікою доби та історичним досвідом, а й морально-етичними настановами!

Власне, Ф. Шевченко убачає призначення «суду історії» та істориків як фахових експертів у пошуку конкретної й об'єктивної істини. Не випадково він пише, що *«дії й вирок суду історії ґрунтуються на аргументах історичної науки. В зв'язку з цим може виникнути твердження, що оскільки історична наука неточна, остільки й вирок її суду – річ умовна. Це можна зрозуміти так, що ніякий історичний досвід не веде до необхідності дій, якої потребують, наприклад, результати дослідження в точних науках. Але відомо, що навіть у математиці наукові висновки також не ведуть до альтернативності, примусовості, а дають можливість, враховуючи об'єктивні закономірності, діяти у відповідних напрямках. Історичний досвід, або вирок суду історії, теж не є альтернативним. Він має характер ймовірності й можливості»* [892, с. 54].

Таким чином, автор наголошує на імовірнісному характері історичного знання, котре виходить із певного спектра можливостей для тієї чи іншої доби!

Ці розумування Ф. Шевченка суперечили одному з положень тодішнього канону про вирішальну роль «об'єктивних законів» суспільного розвитку, котрі повсюдно вносили «залізну» необхідність спрямованого, невпинного «поступу» і «формаційного порядку» на історичні терени. Натомість він не тільки відзначає їх релятивність, а й ще висловлює думку про можливості їхнього застосування відповідно до певного історичного часу! Одна з кінцевих

зауваг ученого загалом сприймається майже як відкритий закид на адресу фанатичних прибічників радянського канону: «Для дурнів в усіх випадках законів не пишуть» [892, с. 54].

Зрештою, автор резюмує наведені думки закликом до читача – зважати на рішення й вирок «суду історії». Варто зазначити, що первісна версія цієї статті мала інше, майже символічне закінчення: «Всі суцї – “Встаньте, суд історії йде”. Слухайте, зважайте на його рішення, вирок, бо стосується він не тільки минулого, але й вчить сучасників» [90, арк. 21]. Звісно, така кінцівка продукувала більш гострі конотації, позаяк підсилювала враження щодо авторського представлення «суду історії» як вищого мірила вартості. У цьому випадку редакторські корективи виглядають як уповні зрозумілі й умотивовані.

Публікація Ф. Шевченка про «суд історії» спричинила складні і різноманітні оцінки та реакції. Кілька з них занотував сам автор статті. «Одержував і одержую багато схвальних відгуків. Правда вже в перші дні після виходу журналу із статтею один наш співроб[ітник] заявив: “Прочитав статтю. Але в ній можна прочитати і те чого в ній й немає”» [90, арк. 22]. Цей коментар одного з колег-істориків є доволі показовим, оскільки нюансує складнощі тогочасної реценсії, коли читач повсякчас прагнув віднайти у тексті інший, прихований сенс.

Схвально, хоч і з певними застереженнями, про цю статтю відгукнувся М. Рубач – один із непримиренних критиків монографії Ф. Шевченка у червні 1960 р. «М. А. Рубач (підкреслення Ф. Шевченка. – Авт.). Прочитав з інтересом. Цікаво, гостро, хоч і є окремі місця з приводу яких можна і потрібно поговорити. Я сам читаю лекції в ІПК про досвід історії і багато ваших думок співпадають з моїми. Є ряд питань, які вимагають дальшої розробки і уточнення» [90, арк. 22].

Стаття «Про суд історії» неодноразово фігурувала як своєрідний компрометуючий «доказ» під час важкого і драматичного періоду біографії Ф. Шевченка. Ця розвідка кілька разів згадується у його щоденникових записах,

зокрема коли вченому запропонували зняти свою кандидатуру на обрання в академіки АН УРСР [304, с. 596], намагалися на редколегії «Українського історичного журналу» засудити його публікації [304, с. 633], а також піддавали нещадній обструкції у середині 1970-х років [304, с. 638-639].

Однак, ця розвідка Ф. Шевченка, як і низка інших текстів, зокрема численні робочі записи (останні як за своїм обсягом – тисячі виписок і нотаток, так і широтою проблемного діапазону заслуговують, щонайменше, на спеціальну студію!), демонструють досить суперечливий, проте невихолощений, а, навпаки, вельми складний і розмаїтий ідеал науковості українського історика радянської доби.

Варто наголосити, що історичне знання сприймалося Ф. Шевченком у вигляді низки можливостей та ймовірностей, які не обов'язково реалізуються на авансцені минувшини. Видається, що історик намагався не доводити ці міркування до граничної межі, себто не транслював їх у відкритому вигляді до історичних студій, а прагнув прикрити відповідними «обрядовими» розумуваннями. Натомість він повсякчас складав відповідну данину «законам» історичного розвитку.

Ф. Шевченко постійно віднаходив «винятки», «відхилення», «парадокси» з таких «законів», які мали збагатити й урізноманітнити канонічну формаційну концептуалізацію. Він рішуче виступав супроти «стерилізації» й ретушування історії, зокрема прагнув донести всю складність, мозаїчність, суперечливість палітри минулого. Заразом учений був однозначним противником модернізації історії та виступав за її об'єктивне представлення від джерел і фактів, здобутих із «перших рук». Вірогідно, ці настанови значною мірою постали під впливом студій М. Грушевського, котрими дослідник інтенсивно послугувався від кінця 1930-х років.

Більше того, на «території історика» Ф. Шевченка знайшлося місце й людині минулого, котру він сприймав як «історичну категорію»! Водночас його пасажі про творчу індивідуальність та її поважну, а у чомусь навіть

засадну роль у дослідницьких практиках виглядають майже виїмковими на тодішньому полі республіканського нарративу.

Зауважимо, що складно окреслити витoki таких настанов і орієнтирів у текстах Ф. Шевченка. Вочевидь, до їх формування спричинилися соціокультурні зрушення за доби хрущовської відлиги. Та першорядну роль у цьому процесі відіграли не стільки соціокультурні трансформації, скільки багатоманітність дослідницьких, архівних, редакторських, науково-організаційних практик історика. Власне, розмаїття проблем, які доводилося розробляти й опрацьовувати вченому спонукало його до нетривіальних, самобутніх поворотів мислення.

Ймовірно, давався взнаки і досвід воєнної доби, котрий суттєво розширив простір особистих, приватних, неофіційних спостережень. Слід згадати і про розгалужені контакти і зв'язки Ф. Шевченка з російськими істориками-медієвістами й архівістами, у середовищі яких циркулювали нові віяння та підходи. Відзначимо, і його ідеалістичні, часом максималістські орієнтири, котрі прочитуються за рядками щоденникових записів воєнної доби. Адже без плекання ідеалізму не може з'явитися на світ жоден видатний учений!

Показовими для ідеалу науковості Ф. Шевченка є його думки про професійний обов'язок історика, котрі нав'язують морально-етичне, а почасти навіть ригористичне потрактування. У широкому сенсі авторські думки про «суд історії» продукують своєрідний фаховий кодекс честі історика. Причому останній, хоч формально узгоджується з вимогами радянського канону, проте породжує зовсім інші конотації.

Врешті, самобутній ідеал науковості Ф. Шевченка не варто виносити поза межі радянського історіописання. Тим більше, що він однозначно й щиро вважав себе радянським ученим, хоч і прагнув поліпшити та розсунути межі «паралельного» нарративу. Загалом цей ідеал науковості відображав складне і дражливе становище українського інтелектуала, котрий прагнув конструювати повноцінну республіканську історію, проте водночас хотів уникнути відвертої конфронтації з радянським канonom, намагався

представити об'єктивну, «нестерилізовану» минувшину, але разом хотів зберегти ідеологічну коректність, дотримувався формаційної і класової репрезентації, але бажав будь-що-будь урізноманітнити й збагати її за рахунок масштабного фактографічного представлення соціального світу. Цей межовий характер ідеалу науковості Ф. Шевченка між офіційним та неофіційним, провідним, союзним, російським і маргінальним, «паралельним», республіканським наративами відобразив та увібрав як низку суперечностей, так і стильових особливостей його історичного письма другої половини 1940-х – початку 1970-х років (див. докладніше [539, с. 297-363; 905, 932]).

9.2. Історія як «точна наука», або Марксизм у національно-культурницькому прочитанні О. Компан

Олена Компан належить до істориків зі схильністю до широкої концептуальної рефлексії у царині минувшини зазвичай нетипової для українського радянського історіописання повоєнної доби, позаяк подібні дослідницькі устремління неодмінно продукували потенційні і реальні конфлікти з офіційним каноном. Власне, у спогадах сучасників вона постає як український інтелектуал із самобутніми аксіологічними настановами та незвичайними поворотами мислення. Приміром, О. Апанович називає її «філософом в історії» [305, с. 422].

Виглядає, що О. Компан доволі скептично сприймала «переяславські» настанови та офіційний дискурс, спрямований на канонізацію «великого російського народу» і його виняткової ролі на обширах східного слов'янства. В одному з рецензійних оглядів, написаному дослідницею у співавторстві з Є. Скляреном, не тільки негативно оцінюється теза львівських учених про боротьбу за «возз'єднання» з Росією вже у XIV ст., а й наголошується, що на той час не було навіть централізованої Російської держави [1042, с. 71].

Загалом тексти О. Компан виявляють неординарність її мислення та широту евристичного пошуку. Скажімо, потвердження своїх думок про зародки «капіталістичних відносин» на українських землях XVII ст. та зростання міського населення дослідниця дошукувалася у найрізноманітніших джерелах, зокрема у літературних пам'ятках. Такою, наприклад, є її розвідка «Творчість Климентія Зинов'єва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст.».

Зазначимо, що ієромонаха Климентія Зинов'єва авторка репрезентує як представника нижчих верств міщанства кінця XVII – початку XVIII ст. [814, с. 254]. На її думку, вірші Климентія містять важливу інформацію про розклад селянства та майнове розшарування у ранньомодерній Україні [814, с. 263, 266]. Зокрема, дослідниця відзначає, що Климентію була добре відома така

категорія тодішнього населення як «бурлака», якого вона вважає типом найманого робітника [814, с. 265-266].

Крім того, О. Компан порівнює його вірші, присвячені різним видам ремесел, із відомою «Енциклопедією наук, мистецтв та ремесел», написаною за редакцією французького просвітника Дені Дідро [814, с. 268]. Пізніше вона навіть висловить припущення, що ієромонах Климентій випередив французьких учених [809, с. 7].

Такі порівняння українських інтелектуалів із західноєвропейськими мислителями досить поширені у текстах О. Компан. Відтак авторка зіставляє мандрівного філософа Г. Сковороду з французьким мислителем Ж.-Ж. Руссо, зокрема обстоює думку про спільну просвітницьку підоснову їх світоглядів [305, с. 401].

Та найповніше погляди О. Компан представлені у монографії «Міста України в другій половині XVII ст.», яка склала основу її докторської дисертації. Редактором цієї праці був відомий історик М. Марченко.

Зауважимо, що зазначена монографія розглядалася авторкою як своєрідний творчий експеримент [584, с. 43] з огляду на недостатній стан вивчення тієї доби української історії, зокрема тогочасних соціально-економічних відносин. Ця заувага нав'язує певну паралель із монографією Ф. Шевченка, котрий також акцентував увагу на дискусійних положеннях своєї студії [666, с. 9].

На думку дослідниці, у середині XVII ст. на українських землях існувала значна кількість міст і містечок, а їх мешканці складали надзвичайно високу частку усього населення. Їх загальна кількість, за обрахунками історика, становила 46 % [584, с. 73].

Проте значна частина тодішніх міст, вважає О. Компан, утворилася не у процесі відокремлення сільського господарства від торгівельно-промислової діяльності, а внаслідок низки інших причин: гостра потреба в оборонних пунктах, козацькі поселення, виникнення фіктивних та напівфіктивних міст і т.

п. [584, с. 74-75] Відтак багато тодішніх українських міст мало, переважно сільськогосподарський характер.

Отже, у більшості випадків там не було справжнього міського життя у класичному західноєвропейському розумінні [584, с. 377]. Навіть великі міста не стали значними центрами формування промислового та торгівельного населення. За візією О. Компан, безправ'я міщанського стану та засилля привілейованих іноземців у містах призвели до того, що останні так і не змогли претендувати на провідну роль в об'єднанні України [584, с. 378] та в «антифеодальній боротьбі» [584, с. 105].

Водночас дослідниця стверджує, що, незважаючи на ці особливості соціально-економічного процесу, на українських землях відбувався розвиток нових «буржуазних» відносин, який тісно переплітався з побутуванням старих та низкою перехідних форм [584, с. 382, 384-385]. Окрім того, О. Компан відзначає певний розвій господарства та ремесел, у т. ч. нараховує понад 300 професій у ремеслах і промислах на тогочасних українських землях [584, с. 174]. Причому історик розглядає промисли, котрі об'єднували великі групи ремісників-спеціалістів і чорноробів, як вищий етап у розвитку тодішнього господарства, порівняно з домашньою промисловістю та цеховим ремеслом [584, с. 232].

О. Компан уважала, що у другій половині XVII ст. розпочалося формування внутрішнього ринку та «предпролетаріату» в Україні [584, с. 382-383]. На її думку, складання зв'язків між місцевими ринками на українських землях відображало початки формування національних відносин, оскільки виникнення нації спирається на єдність економічного порядку [584, с. 330].

Видається, що візія О. Компан, скерована на модернізацію української історії XVI – початку XVIII ст., формувалася надзвичайно складно, зокрема була продуктом тривалих роздумів та переживань. Про цю емоційну напругу довідуємося з листа її чоловіка І. Сенченка, котрий поділяв усі її сумніви та виношування нових ідей [180, арк. 11]. Очевидно, йшлося про виступ і

полеміку О. Компан під час всесоюзної дискусії, присвяченої переходу Росії від феодалізму до капіталізму.

Цей масштабний науковий форум був організований Науковою радою «Закономерности исторического развития общества и перехода от одной социально-экономической формации к другой» та проводився в Інституті історії АН СРСР у Москві протягом 2–4 червня 1965 р. [401, с. 249-253].

За офіційною версією, у цій академічній полеміці брало участь майже 300 науковців, хоч кількість дійсно активних учасників, звичайно, була набагато меншою. Тож дискусія виявила різноманітні підходи істориків стосовно проблематики «міжформаційних стиків», але все ж таки не спричинилася до помітних зрушень в офіційній репрезентації формаційної теорії на як теренах історії СРСР, так і з обсягу республіканських наративів.

Позиція О. Компан під час цієї полеміки була досить своєрідною. З одного боку, вона вважала, що останні дослідження з української літератури та мистецтва однозначно засвідчили яскравий характер українського відродження кінця XVI – першої половини XVII ст. [401, с. 251]. Фактично дослідниця тою чи іншою мірою поділяла погляди про ренесансно-барокову підоснову української культури, що у викривленій, суперечливій, часто-густо химерній формі побутували у текстах низки українських учених-гуманітаріїв (як правило, не істориків!) упродовж 1960-х–1970-х років.

З іншого боку, О. Компан трималася думки, що, попри панування феодальних взаємин у російській та українській минувшині XVI–XVII ст., варто ввести мову про формування «буржуазних» зв'язків і навіть про сплав «феодалів» і «капіталістів» саме у цей час. Заразом авторка наголошувала на необхідності широких історико-соціологічних студій, які мають представити сутнісні риси історичних епох, зокрема «якісних граней доби у всесвітньо-історичному масштабі» в їх співвіднесенні з «внутрішньою історією» кожної країни [401, с. 252]. Така дослідницька пропозиція не тільки нав'язувала модернізацію української та російської історії, а й спричиняла розмиття існуючого формаційного канону.

З листів Д. Маковського довідуємося про дискусію О. Компан із російськими істориками на кафедрі історії СРСР Московського державного університету, котрих вона у полемічному запалі назвала «реакціонерами й антимарксистами». Крім того, саме у листуванні Д. Маковського з О. Компан постає ідея модернізації історії у вигляді перемоги «точної науки» [185, арк. 28]. Мабуть, контакти О. Компан із російськими істориками, передусім із прихильниками модернізації, спричинилися і до її публікацій у загальносоюзній науковій періодиці.

У річищі означених тенденцій слід розглядати й кілька студій О. Компан, зокрема статтю «Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму». У цій розвідці авторка згадує про закономірність та єдність всесвітнього історичного процесу, відзначає розмаїття і багатство конкретних форм, в яких він розгортається й побутує на теренах різних країн. Заразом вона виступає супроти штучного відокремлення історії слов'янських народів від світової та європейської історії. *«Така ізоляція, – пише О. Компан, – виховує у молодого покоління почуття нігілізму до вітчизняної історії як історії нібито другорядної»* [812, с. 41]. Ця констатація дозволяє дослідниці порушити питання про невмотивоване вилучення терміна «середньовіччя» з праць українських учених, зокрема вона наголошує на штучності такого підходу. *«Як немає відокремленої історії народу, так немає й ізольованого факту або явища», – відзначає історик* [812, с. 43].

Фактично вістря зауваженої критики О. Компан скероване супроти механічного детермінізму, який зводив багатоманітність історичного процесу до простих, завчених схем, насамперед сумнозвісної «формаційної п'ятичленки». Зокрема, дослідниця висловлюється супроти однобічного порівнювання у межах формальної аналогії, що здебільшого обмежувалося вертикальним зіставленням генетично пов'язаних між собою подій, явищ та процесів. Натомість вона обстоює тезу про необхідність урізноманітнити дослідницький інструментарій з обсягу компаративістики за рахунок

порівнювання не тільки у «вертикальному» (часовому), а і у «горизонтальному» (просторовому) зрізі історичного руху.

На її думку, саме комбінація таких порівняльних запитів дає можливість ученому розрізнити форму і зміст історичних явищ [812, с. 43]. Зауважимо, що схожі думки про призначення порівняльно-історичного методу та його застосування стосовно «вертикальної» й «горизонтальної» поверхні минувшини споглядаємо у працях відомого російського історика І. Ковальченка [578, с. 186-187].

Цікаві думки, які споріднені з роздумами О. Компан у статті про компаративний метод, викладені і в її брошурі «Єдність світового історичного процесу» (К., 1966). Останню працю навіть розглядають як історіософську студію. Специфічна особливість цього тексту полягає у рішучому поверненні авторки до концепту «точної» науки.

Зазвичай ідею «точного знання» на ниві соціогуманітаристики пов'язують із натуралістично-природничою програмою пізнання другої половини XIX – початку XX ст., передусім із настановами натуралістичного сцієнтизму, себто з вимогами доказового, аргументованого і навіть у чомусь прогностично зорієнтованого історичного письма. Відтак на теренах радянського історіописання теза про «точну» науку розглядалася як перейдений етап розвитку «буржуазної» науки, зокрема як своєрідне свідчення її неспроможності здобути «справжнє» наукове знання.

Проте О. Компан, хоч і наголошує, що «передові історики ніколи *не переставали мріяти про точність своїх досліджень*» [583, с. 7], але прагне сперти ідею «точного знання» на інші засади. Тож дослідниця зосереджує увагу на «діалектико-матеріалістичному методі», ба навіть на всесвітньому терені його застосування! Власне, вона обстоює тезу, що від кінця XV ст. великі географічні відкриття, технічні новації та світова торгівля спричинилися до творення всесвітнього зв'язку, себто справжньої всесвітньої історії [583, с. 11].

Отож О. Компан не тільки тримається думки про універсальність і всесвітній характер історичного досвіду, а й фактично постулює світовий масштаб та критерії його висвітлення і представлення щодо будь-якої національної історії, в т. ч. української минувшини. Причому історик потрактовує всесвітній характер історичного процесу з перспективи як просторово-територіальної, так і часової єдності [583, с. 13]. У певному розумінні ця концептуальна пропозиція нагадує теорію «єдиного процесу» М. Слабченка, котрий підкреслював спільність всесвітньої та всіх національних історій.

Зрештою О. Компан вважає, що *«певний час можуть співіснувати різні соціально-економічні уклади – від первісно-общинного до соціалістичного»* [583, с. 3]. Ба більше, авторка твердить, що у *«світі одночасно існують всі відомі нам соціально-економічні формації»* [583, с. 24]. Такий підхід звісно не суперечив постулатам «класиків», але переводив розгляд та репрезентацію проблеми «міжформаційних стиків» у зовсім іншу площину.

На цьому місці вповні логічно постає питання: де ж шукати «точне» знання на ниві історичної науки?

На перший погляд, пропозиція дослідниці видається доволі тривіальною, принаймні для теренів радянського історіописання – «закони» історичного розвитку й принцип історизму. Та О. Компан вносить низку суттєвих доповнень, які помітно змінюють звичний сенс «формаційної п'ятичленки». Зокрема, вона пише про *«момент повторюваності в історії, без усвідомлення якого вона ніколи б не стала точною наукою»* [583, с. 16]. Йдеться про «повторюваність» на ґрунті розмаїття «створюваних суспільством форм», хоч і об'єднаних матеріальними передумовами («спосіб виробництва» і т. п.) [583, с. 24].

Але наступна теза О. Компан бентежить ще більше, позаяк вона стверджує, що *«визначити точні хронологічні формації або епохи неможливо»* [583, с. 25]. Здавалося б, це твердження не тільки підважує, а й руйнує навіть саму ідею історії як «точної науки», оскільки ключові положення формаційної

теорії набувають неабиякої релятивності. Чи можна за такого підходу взагалі ввести мову про якесь «точне знання»? Тим більше, що авторка висловлює думку про неможливість «точного» окреслення меж не тільки суспільно-економічної формації, а й навіть історичної доби?!

Натомість О. Компан вважає, що «точність» історії як науки варто дошукуватися у царині єдності та різноманітності форм, які побутують у всесвітньому процесі. Тому дослідниця тримається думки, що саме представлення певної доби національної історії у всесвітньому масштабі є тим універсальним засобом, який дозволить надати історії статусу «точної науки», себто допоможе розрізнити форми, зміст і сутність перетворень у світлі «єдиного» процесу. Недаремно вона зауважує, що *«вилучення історії будь-якого народу з єдиного потоку суспільного розвитку мститья історикові, не дозволяє йому звести кінці з кінцями»* [583, с. 28].

Таким чином, ідея «точної науки» фактично скеровується супроти традиційних, апіорних підходів радянського канону, які нав'язували одноманітне, накинута «згори» представлення минувшини. О. Компан обстоює думку, що як «серед всього населення земної кулі не знайдеться двох абсолютно однакових людей, так і *нема, і ніколи не було, двох абсолютних однакових суспільств»* [583, с. 24].

Це розмаїття історичних форм О. Компан пропонує відображати за допомогою впровадження понять меншого рівня загальності, порівняно з суспільно-економічними формаціями, зокрема вона послугується терміном «епоха». *«Подібно до формацій епоха містить у собі елементи, властиві лише їй, і поруч – елементи попереднього періоду, а також зародки майбутнього»*, – підсумовує авторка [583, с. 25]. В унісон сприймаються й її думки про неможливість т. зв. «чистого» походження будь-якого класу [583, с. 40], переплетіння радикального, революційного та еволюційного, реформістського в «єдиному потоці історії» [583, с. 41].

Загалом «єдність» історичного процесу, насамперед культурного розвитку, тлумачилася О. Компан не з перспективи нав'язування «однорідного

цілого», а у сенсі «єдності інтегральної» [583, с. 47]. Тому ідея «точного знання» на ниві історії пов'язувалася не з плеканням одноманітної чи однорідної репрезентації минувшини, а з її культурною диференціацією, хоч і з виразним матеріалістичним рефреном.

Цей підхід дозволяв розширити прокрустове ложе формаційної теорії за рахунок низки термінів. Останні мали відігравати певну інструментальну роль та продукувати ширші можливості для більш адекватного упорядкування великого фактографічного матеріалу, що не вкладався у догматичні межі радянських концептуальних схем. Співзвучні думки про введення таких понять до дослідницьких практик віднаходимо і у тогочасних працях відомих російських істориків М. Барга, Л. Баткіна, А. Гуревича, Б. Поршнева та ін.

Отож ідеал «точної науки», за версією О. Компан, досягався за рахунок формулювання відповідних порівняльних запитів, які дозволяють вписати / включити певну подію чи явище у річище світового історичного процесу. Тим паче, що пошукування аналогів дозволяє не тільки продемонструвати національну своєрідність явища, а й осягнути його справжній сенс у світовому масштабі.

У світлі цього підходу компаративістика розглядалася як інструментарій «точної» історії, ідеал якої всіляко плекався О. Компан. Недаремно вона вживає метафоричний вираз про єдиний чи всесвітній «казан чарівниці-історії» (запозичений із листування «класиків»), у котрому народжується те чи інше явище. Та і вживання певного інструментарію вона пов'язує з відповідним «філософським світоглядом» [812, с. 38].

Отже, історичні погляди та світобачення О. Компан спиралися на марксистське підґрунтя. Та це не був вульгаризований марксизм у його радянській ерзац-версії, а скоріше спроба його прочитання у національно-культурницькому дусі. Відтак дослідниця прагнула хоча б частково модифікувати радянський канон, зокрема його жорстку детермінованість, яка накидала апріорні схеми. Приміром, вона намагалася ввести до республіканського наративу історію українського міщанства пізнього

середньовіччя та ранньомодерних часів. Більше того, О. Компан прагнула включити саме українське середньовіччя до загальноєвропейського процесу.

Звідси походять її концептуальні й інструментальні пропозиції – відновити застосування термінів «Передвідродження», «Відродження» («Ренесанс»), «Реформація», «Контрреформація», «середні віки», вживання компаративістики з просторово-територіальним рефреном, зокрема понятійної сув'язі всесвітня / місцева історична доба, оригінальні розробки проблеми «міжформаційних» стиків на фактографічному матеріалі з минувшини українських міст, теза про симбіоз середньовічного міста та села, думки про схожі функції міста й козацтва у господарському житті, сплетіння «феодальних» та «ранньокапіталістичних» форм в економічному процесі на теренах України і Росії тощо.

За ідеалом науковості, О. Компан була зорієнтована на сциєнтичний тип науково-історичних знань, що спирався на міцний соціологічний каркас, який зумовлював магістральні лінії соціально-економічної мотивації класів, станів, прошарків, верств, груп та інших спільнот. Не випадково один з її виступів на радіо називався «*Історія – точна наука*» [153, арк. 9].

Зауважимо, що цю формулу неодноразово споглядаємо як у її наукових текстах, так і в приватному листуванні. У цьому розумінні погляди О. Компан істотно відрізняються від підходів Ф. Шевченка, котрий здебільшого представляв історичне знання у вигляді низки можливостей або ймовірностей, хоч публічно повсякчас декларував його детерміністський / закономірний характер. В одній із розвідок Ф. Шевченко навіть зауважив, що «*історія наука неточна*» [892, с. 54].

Втім, домінація соціально-економічних чинників у текстах О. Компан почасти врівноважувалася неабиякою увагою до мистецтва та культури, що суттєво урізноманітнювало її історичне письмо. Тим більше, що дослідниця поділяла візію про ренесансно-барокову підоснову ранньомодерної української культури, котра у різних, часто-густо суперечливих та покручених варіаціях циркулювала у текстах низки гуманітаріїв в УРСР, хоч, вірогідно,

була запозичена з писань західних і діаспорних інтелектуалів, зокрема зі студій Д. Чижевського.

Такі погляди та світобачення певною мірою постали під впливом українських шестидесятників, до яких була близька О. Компан. Але не варто забувати й впливів І. Сенченка – інтелектуала, що сформувався за доби революційного романтизму 1920-х років. Окрім того, слід згадати і про праці марксистів-ревізіоністів, які ввійшли до неодмінного книжкового репертуару низки шестидесятників. За свідченням її колег, зокрема Я. Дзири, О. Компан із захопленням читала ревізіоністські праці М. Джіласа, П. Тольятті, а також польських, чеських, угорських комуністів-ревізіоністів.

Отож дослідницькі інтенції О. Компан, зорієнтовані на переосмислення марксизму, принаймні його вульгаризованої радянської варіації, у національно-культурному та гуманістичному сенсі, спиралися на досить різноманітні інтелектуальні й культурні складові. Видається, що саме багат шаровість світосприйняття і поглядів дослідниці спричинилася до її різновекторних спроб на ниві модернізації радянського канону.

Відзначимо, що модернізаційні потуги О. Компан були скеровані, з одного боку, на включення республіканського нарративу до загальноєвропейських контекстів, хоч і у світлі марксистських постулатів. Власне, переосмислення спадщини «класиків» і виплекало ідею «точної» науки, що спиралася на тотальне вживання компаративного інструментарію. Проте, з другого боку, вона прагнула ввести культурницькі та мистецькі ракурси у традиційну формаційну і класову репрезентацію історії України. Відтак її дослідницькі устремління й культурознавчі експерименти продукували очевидні суперечності з нівелюючими настановами щодо конструювання радянського великого тексту, котрі вихолощували національно-культурне розмаїття.

Ймовірно, саме подолання цих кричущих світоглядних суперечностей (недаремно її близькі згадували як тяжко авторка виношувала і писала свої тексти!) підштовхувало О. Компан до нового прочитання марксизму з

наголосом на його гуманістичних і навіть культурознавчих вимірах. Ці суперечності повсякчас виявлялися не тільки у її дослідницьких, а й громадських практиках.

Наприклад, вона була переконаним і навіть безкомпромісним інтернаціоналістом, але водночас із прихильністю ставилася до учасників дисидентського руху, зокрема неодноразово допомагала репресованим особам. Зрештою, О. Компан, як і Ф. Шевченко, щиро вважала себе українським і, заразом, радянським інтелектуалом, що спричиняло як складні творчі колізії, так і креативні повороти думки, котрі й дотепер неоцінені повною мірою (див. докладніше [539, с. 364-398; 908]).

ВИСНОВКИ

Тексти істориків не дуже спонукають до суцільних генералізацій та формалізованих висновків, а, навпаки, продукують індивідуалізовані враження і розумування, зокрема щодо представлення неповторності стилю того чи іншого автора. У нагоді стає звернення до макроконтекстів культурних епох, які дозволяють не тільки окреслити певні стильові варіації та типи вчених, а й нав'язати більш-менш релевантні мірила вартості щодо їхнього історичного письма.

Українське академічне історіописання початку XIX ст. формувалося на перехресті двох культурних епох – просвітництва та романтизму. Отож споглядаємо нетривкість і навіть певну хаотичність стильових вимог у текстах тодішніх істориків, зокрема у перших «синтетичних» працях Д. Бантиша-Каменського та М. Маркевича.

Письмо Д. Бантиша-Каменського, який репрезентував доволі поширений на теренах російської історіографії тип історика-чиновника, тяжіло до одноманітного, однорідного представлення української минувшини. Загалом «малоросійський історіограф» вирізнявся специфічною нормативністю мислення, котра спиралася на природно-правові канони з виразним моралізаторським рефреном, але без особливих філософських чи культурних устремлінь. Взірцем для нього слугували праці М. Карамзіна та Й.-Х. фон Енгеля.

З іншого боку, першорядне значення мав особистий досвід Д. Бантиша-Каменського, котрий локалізувався обмеженою цариною його практик як дослідника-архівіста, чиновника, губернатора-адміністратора та дипломата. До того ж, батьківська спадщина як у сенсі світоглядних та дослідницьких настанов, так і у розумінні тих робочих (джерельних) матеріалів, які дісталися йому у спадок, заклали потужний інерційний шар у стилі мислення Д. Бантиша-Каменського. Недаремно автору «Истории Малой России» було вкрай складно реагувати не тільки на ранньоромантичні віяння 1820-х років, а

навіть увести й опрацювати багатоманітний фактографічний матеріал у звичне річище пізньопросвітницького історіописання.

Самобутнє становище Д. Бантиша-Каменського як російського інтелектуала, що мусив реагувати на вимоги і запити кількох культурних середовищ, спричинилося до появи двох відмінних видань «Истории Малой России» (1822, 1830). У такому сполученні і криється секрет тривалої популярності цих текстів «малоросійського історіографа», позаяк обидва видання відповідали вподобанням різних верств освіченого суспільства протягом усього ХІХ ст.

На відміну від Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевич являв собою перехідний тип ученого (іноді його метафорично називають істориком-поетом!) – «щирого малоросіянина» та поміщика-культурника з помітним пластом антикварного мислення, котрий химерно сполучався з літературно-естетичними й етнографічними інтенціями як у дусі раннього романтизму, так і старого класицизму початку ХІХ ст. Як автор «Истории Малороссии» (1842–1843) М. Маркевич опізнився зі своєю працею, щонайменше, на 10–15 років. Тим паче, що свої творчі задуми він публічно задекларував ще 1831 р. Відтак його п'ятитомник не тільки репрезентував різкий стильовий дисонанс поміж романтизмом та пізньопросвітницьким раціоналізмом, а й вирізнявся крайньою розмитістю, суперечливістю та масштабними фактографічними і сюжетними запозиченнями з «Истории русов».

Проте апологія слави, за версією М. Маркевича, продемонструвала самобутній, амбівалентний і доволі розмитий шар культурної свідомості лівобережного панства, що виявився у реакціях на різні рецензійні відгуки. Скажімо, малоросійське дворянство досить індіферентно поставилося до відомих пасажів В. Белінського про «політичну вбогість Малоросії», проте надзвичайно рішуче виступило супроти зазіхань на «героїчну спадщину» козацтва (справа про т. зв. «польську інтригу» Й.-Ю. Сенковського).

Культурна доба романтизму принесла на українські терени нові типи істориків – історик-критик (М. Максимович) та історик-художник (М.

Костомаров), які не тільки здобули університетський вишкіл, а й свого часу обіймали провідні позиції у фахових корпораціях учених у Московському, С.-Петербурзькому та Київському університетах. Відтак розгорнулася поступова професіоналізація українського історіописання, хоч не варто надмірно переоцінювати масштабність цього процесу. З цієї перспективи дещо особнє місце посідає постать П. Куліша – талановитого вченого-аматора та письменника, котра репрезентує суперечливість і варіативність життєвих сценаріїв українських інтелектуалів Миколаївської доби.

Романтизм спричинив потужні стильові трансформації українського історичного письма, зокрема перехід від великих багатотомних історій до дрібних публікацій з обсягу численних дослідницьких практик – етнографічних, фольклорних, літературних, мовознавчих, архівних, краєзнавчих, археологічних, мистецько-естетичних, музичних тощо. Та найголовніше те, що тотальність настанов раціоналістичного та природно-правового мислення досить швидко перетворилася у строкате розмаїття фрагментарних, мозаїчних і динамічних мисленнєвих структур, властивих романтичному стилю мислення.

Зрештою, дрібні, часом випадкові тексти українських істориків-романтиків відіграють неабияку роль у формуванні культурного простору дореформеної України. Більше того, романтичний фрагмент мислення нав'язує цілісну програму творення українського історіописання в імперському культурному просторі, котра набуває дедалі більших обертів: листи та дрібні публікації М. Максимовича, історичні монографії М. Костомарова, врешті-решт багатотомники П. Куліша («История воссоединения Руси», «Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654)»), написані у дусі пізнього романтизму з раціоналістичними та позитивістськими вкрапленнями.

Таким чином, із «мовної програми» романтизму фактично розпочався проект «винайдення України». Зокрема, народжується відома формула М. Костомарова про «дві руські народності», котра нав'язувала поступове виокремлення українства у координатах Руського світу. Причому до

костомаровської тези впритул наблизився М. Максимович ще у 1830-х–1840-х роках (чернеткові нотатки про психологічні відмінності великорусів та українців), хоч і не наважився, мабуть, з огляду на свій слов'янофільський консерватизм, винести ці роздуми на публічну дискусію. Відтак ревізійністський поворот П. Куліша у 1870-х роках у певному розумінні можемо розглядати як одну з можливих варіацій цього проекту, позаяк він протиставляв ідеї сепарації від Руського світу думку про перерозподіл ролей у цьому культурному просторі. Ймовірно, саме звідси походить авторський поділ Руського світу на Стару та Нову Русь, з якого поступово визріла візія П. Куліша про «возз'єднання» Русі.

Культурна доба романтизму в українській інтелектуальній історії вирізнялася як особливими темпоральними характеристиками, себто своєю тривалістю (від 1820-х років до кінця XIX ст.), так і розмаїтими стильовими перехрещуваннями. Зокрема, доволі потужним залишався пласт пізньопросвітницького раціоналізму, котрий посідав поважне місце у мисленневих структурах М. Максимовича (понятійна зв'язка Просвітництво / Руський дух) і навіть М. Костомарова (ідея народоправства й свободи особистості). Щодо П. Куліша, то його самопроекції у багатоманітних культурних, публіцистичних, літературних і навіть комунікативних практиках тяжіли до образу не стільки романтичного Пророка, скільки мудрого Вчителя-ментора на кшталт відомих просвітницьких максим.

Окрім того, варто відзначити досить тривале співбуття доби романтизму не тільки з просвітництвом, а й з іншими культурними епохами. Приміром, фантастичний успіх історичних монографій М. Костомарова протягом 1860-х–1870-х років співпадає зі стрімким поширенням «першого» позитивізму та ідеалів «точного» знання в імперії Романових. Тому навіть відому зустріч із М. Костомаровим («помираючим левом») у січні 1885 р. Д. Яворницький подає у своєму листуванні як символічну передачу романтичної «віри», впливи якої залишаються домінуючими у його писаннях навіть на початку XX ст.!

Ймовірно, причини такого тривалого співбуття культурних епох на українських обширах варто дошукуватися у сповільненій інституціоналізації національного історіописання та соціогуманітаристики. Вочевидь, на цей процес вплинув і погром кирило-мефодіївських братчиків 1847 р., які повернулися до повноцінного наукового та культурного життя лише на зламі дореформених і пореформених часів (проект с.-петербурзької «Основи»). Водночас романтичні концепти були затребувані багатьма діячами національно-визвольного руху другої половини XIX ст.

Наприклад, романтичні ідеї відіграють помітну роль у мисленневих сполученнях істориків, які засвоюють натуралістичну програму пізнання «першого» позитивізму, зокрема у відомій формулі В. Антоновича – «три національні типи народні».

Культурна доба позитивізму не тільки успадкувала й трансформувала класичні просвітницько-раціоналістичні зразки мислення, а і його устремління щодо поліпшення «природи» самої людини. Така специфіка «першого» позитивізму (за версією О. Конта) спричинилася до того, що низка українських інтелектуалів спершу сприймала цю стильову течію за посередництвом просвітницької спадщини. Не випадково просвітницький пласт посідав чільне місце у стилі мислення багатьох українських інтелектуалів другої половини XIX ст., зокрема О. Лазаревського.

Нова культурна епоха згенерувала й низку вимог до професіоналізації історичної науки, зокрема нав'язала формальну (часописи, товариства) та неформальну (київська школа істориків В. Антоновича) інституціоналізацію українського історіописання. Стильова формація «першого» позитивізму з його натуралістичним сцієнтизмом виплекала й появу нових типів учених – професійних істориків із космополітичними (М. Драгоманов) та культурно-просвітницькими світоглядними настановами (В. Антонович), які почасти виявилися і в їхніх вподобаннях стосовно дослідницького інструментарію – компаративного й типологічного, а також у сприйнятих інтелектуальних

впливах – теорія «мандрівних сюжетів» Т. Бенфея та антропологічні практики П. Топінара.

Втім, стильові сполучення українських інтелектуалів, що сформувалися у рідній «першого» позитивізму, були доволі строкатими. Зокрема, стиль мислення В. Антоновича не тільки поєднував пізньопросвітницький, романтичний та позитивістський шари, а й містив численні вкраплення з тогочасних антропологічних теорій, прудонізму, слов'янофільства та ін. Відтак співіснування відмінних стильових компонентів у його текстах та дослідницьких, культурних і громадських практиках призвело навіть до контраверсійних варіацій на ниві представлення В. Антоновича як певного типу ученого-гуманітарія – історик-аналітик чи історик-синтетик. Неабияким розмаїттям вирізнялися й мисленнєві структури М. Драгоманова, що загалом спиралися на раціоналістично-позитивістський підмурок, але водночас адсорбували широкий спектр соціалістичних, анархічних, ліберальних ідей другої половини XIX ст.

Натуралістична програма «першого» позитивізму спричинилася до суцільного еволюційного представлення минувшини, зокрема відвела перші ролі у дослідницьких практиках історико-генетичному методу, критично-аналітичним процедурам та різного роду каузальним залежностям, що поступово нав'язували ідею детермінізму у конструюванні світу минувшини. Вислідом таких практик стала низка монографічних текстів, яка створила локально-регіональну «еволюційну палітру» (серія обласних монографій учнів В. Антоновича) і, врешті-решт, виплекала проект єдиної «еволюційної панорами» національної історії («Історія України-Руси» М. Грушевського).

Ймовірна альтернатива щодо такої репрезентації потенційно намічалася у компаративістиці М. Драгоманова. Його тексти, хоч і базувалися на еволюційній підоснові, проте суттєво розширили і модифікували позитивістські уявлення про стадіальне представлення світу історії і, заразом, були відкриті до впливів раннього дифузійнізму та соціологізації минувшини.

Зрештою, монументальний проект великого наративу, котрий визрів здебільшого у річищі позитивістських дослідницьких стратегій, призвів до появи своєрідного типу історика-енциклопедиста (М. Грушевський) із незвичайною жертвовною самопосвятою та універсальним діапазоном наукових зацікавлень і практик.

З одного боку, такі контексти продукують порівняння особи автора зі славнозвісними французькими енциклопедистами другої половини XVIII ст., які прагнули створити єдиний універсальний звід знань. З другого боку, вони логічно вписують «Історію України-Руси» у низку «великих» проектів національних історій XIX – початку XX ст., котрі мали освятити та легітимізувати буття націй і держав у часі й просторі.

Водночас монументальний багатотомник М. Грушевського (його назва фактично успадкувала відому пропозицію В. Антоновича про вживання у перекладних працях «Руської історичної бібліотеки» замість означення «малоросійський» дефініції «українсько-руський») не тільки інтегрував здобутки романтиків та «перших» позитивістів, а фактично перевів проект «винайдення» України, точніше, конструювання української історії на новий рівень.

Наріжною віссю великого тексту, навколо якої оберталися практично всі мисленнєві структури М. Грушевського, стала майже «вічна» категорія народу / нації, котру історик прагнув представити у всій еволюційній багатоманітності, генетичній тяглості та фактографічній повноті. Однак, проект який виношувався у руслі дослідницьких стратегій «першого», згодом «критичного» позитивізму довелося реалізовувати за культурної доби, відомої як *Fin de Siècle* чи Срібний вік, котра кинула низку інтелектуальних та культурних викликів класичному історизму.

Ці виклики поклали край домінуванню єдиного «великого» стилю у межах певної культурної епохи. Натомість постало самобутнє багатоголосся конкуруючих стильових пропозицій (соціологізація, віталізм або філософія життя, неоромантизм, неокантіанство, психологізація, «критичний» чи

модернізований позитивізм, циклічне представлення минувшини та низка ін.), на тлі яких відбувався перехід від традиційного / класичного до некласичного історіописання.

Провідним рефреном епохи *Fin de Siècle* став поворот до інтуїтивного способу мислення, котрий тою чи іншою мірою простежуємо майже у всіх стильових комбінаціях. Отож М. Грушевський, який сформувався як інтелектуал у дусі критично-аналітичних та раціоналістичних взірців мислення, на котрих базувалися позитивістські дослідницькі стратегії, опинився перед проблемою стильового вибору, себто певного сполучення аналітичних та інтуїтивних мисленнєвих структур як способу переходу від традиційної до некласичної історіографії.

Будь-що-будь М. Грушевський прагнув зберегти еволюційну підоснову та генетичне представлення побутування нації як колективного «діяча-героя» української історії, а також втримати виразні сцієнтистські вимоги до історичного письма. Це торувало шлях до соціологізації історії за версією паризької наукової школи (Е. Дюркгайм, Л. Леві-Брюль), хоч і не виключало вибіркового вживання певних ідей та концептів з обсягу інших стильових пропозицій (віталізму, психологізму, неоромантизму).

Проте у перші десятиліття ХХ ст. намітилися й альтернативні версії конструювання української історії, котрі вимальовувалися у річищі неоромантизму. У широкому сенсі цей стильовий напрям пропонував поєднання інтуїтивного й аналітичного способів мислення на модерністських засадах, себто у вигляді незвичайних, інколи еkleктичних сполучень персоніфікації й соціологізму, символізму та волюнтаризму, психологізму і віталізму, органіцизму та героїзації і т. п. Відтак неоромантизм спричинився до модерної актуалізації різноманітних версій відомих політичних проєктів: від консерватизму до анархізму.

Найяскравішим речником українського неоромантизму став В. Липинський. Він представляв досить цікавий тип приватного вченого з блискучим університетським вишколом, але позбавленого інерційних складових

традиційних дослідницьких і культурних практик, які зазвичай побутували у мисленні більшості академічних учених. Його концептуальна пропозиція вирізнялася неабиякою креативністю та надзвичайним динамізмом, попри те, що продукувала консервативний політичний сенс – «класократичну державу» чи гетьманську хліборобську монархію. Тож візія В. Липинського нав'язувала харизматичну персоніфікацію та героїзацію, символістську естетику і волюнтаристське потрактування динамізму у світі історії, але з виразним соціологічним лейтмотивом, що тяжів до відомих теорій циркуляції еліти за версіями В. Парето та Г. Моски.

Іншу варіацію українського неоромантизму репрезентував С. Томашівський – галицький інтелектуал і, заразом, один із найталановитіших учнів М. Грушевського, котрого з певними застереженнями можна означити як тип гуманітарія-культурника, хоч і з неабиякими громадськими та політичними амбіціями. Його неоромантична візія являла собою апологію ідеї Галичини («українського П'ємонту») та її виключної ролі, передусім, культурного та політичного призначення в українській історії. На відміну від концептуалізації В. Липинського, тексти С. Томашівського виділялися помітним віталістичним забарвленням і продукували низку культурницьких смислів (ідея «культурного героїзму» та ін.).

Так чи інакше, український неоромантизм виплекав дві відомі метафоричні формули модернізації проекту «винайдення» України – через державу до нації (В. Липинський) та через націю до держави (С. Томашівський). У 1920-х роках обидва інтелектуали публічно задекларували наміри перевести означені інтенції до академічної царини у вигляді написання великих студій з української історії (проект 12-ти томної «Великої історії Галичини» С. Томашівського та «державної історії» В. Липинського), котрі однозначно розглядалися як альтернативні візії щодо «Історії України-Руси». Але ці задуми залишилися тільки на стадії їх виношування.

Втім, у 1920-х роках актуальності набувають й інші шляхи модернізації українського історіописання, пов'язані з загальним поворотом до

соціологізації минувшини у культурну добу, котру метафорично можемо означити як епоху «масової історії». Скажімо, у цьому напрямку просувався М. Грушевський, який здебільшого скептично, а подекуди і негативно сприймав концептуальні й інструментальні пропозиції неокантіанства, неоромантизму та феноменології. Натомість історик віддавав перевагу соціологізації минувшини за версією Л. Леві-Брюля, «психології народів» за візією В. Вундта, котрі, хоч і спиралися на компаративний та типологічний інструментарій, проте зберігали традиції докладного фактологічного опису та ще й з виразним просторовим історично-генетичним ухилом.

Переведення таких настанов до «Історії України-Руси» спричинилося до того, що установчі концепти розмивалися величезною масою фактографії, наприклад, у тексті дев'ятого тому. Відтак автор опинився у своєрідному «зачарованому колі», позаяк уведення нових доповнюючих культурознавчих й етнологічних площин на ниві соціологізації минувшини («Початки громадянства (генетична соціологія), «Історія української літератури») нав'язувало опрацювання величезних фактологічних масивів.

Це перевершувало фізичні можливості одного вченого навіть із такою фантастичною працездатністю, як у М. Грушевського. Тим паче, що він, хоч і спирався на своїх учнів та співробітників у царині джерелознавчої й архівної евристики, проте мусив особисто інтерпретувати зібраний матеріал і проводити концептуальний синтез. На превеликий жаль, зла «гра долі» обірвала дослідницькі практики М. Грушевського у найцікавіший час, оскільки наступні томи з обсягу монументального проекту, вочевидь, змусили б його по-новому реагувати на культурні й інтелектуальні виклики міжвоєнної доби.

Та впродовж 1920-х років постає і низка інших варіацій соціологізації української історії. Такою, приміром, була теорія «єдиного процесу» М. Слабченка, котра розглядала всі національні історії, зокрема українську минувшину, у світлі низки «відхилень» від магістральних тенденцій світового розвитку. Ця концептуальна пропозиція була вислідом строкатого, почасти

еклектичного стильового сполучення економічного матеріалізму, марксизму, теорії граничної корисності австрійської економічної школи Е. Бем-Баверка та К. Менгера, візій В. Зомбарта про «буржуазний дух» і децентралізм соціально-економічного життя та Г. фон Шмоллера про оцінку різних видів і форм господарських взаємин на підставі спеціалізованих коефіцієнтів розвитку тощо.

Доволі своєрідну концепцію «господарської автономії» України висунув О. Оглоблин. За формальними ознаками він, хоч і належав до нового типу історика-висуванця, котрий з'явився на авансцені українського історіописання протягом 1920-х років, але у стильовому та культурному плані суттєво відрізнявся від цього «ідеального типажу». Зокрема, О. Оглоблин прагнув сполучити ідею «господарської автономії» з неоромантичною концептуалізацією у дусі В. Липинського та поширити її на терени політичної і культурної історії України.

Зауважимо, що тексти О. Оглоблина (дві монографії із запланованої шеститомного циклу) та М. Слабченка (п'ять томів із проекрованої десяти томної серії «Організація господарства України від Хмельнищини до світової війни») відіграли помітну роль у формуванні відомої візії М. Волобуєва про економічну цілісність УСРР.

Врешті, не варто забувати і про спробу марксистсько-більшовицької соціологізації М. Яворського. Зазначена візія, попри вульгаризований матеріалістичний детермінізм і примітивну класову апологію, обстоювала самостійне представлення української минувшини в історії народів СРСР, а у низці випадків навіть перегукувалася зі схемою М. Грушевського. Певна річ, палітра 1920-х років була ще більш складною і багатоманітною, позаяк поза межами нашого дослідження залишилися тексти цілої низки українських істориків (Й. Гермайзе, К. Грушевська, Н. Мірза-Авак'янц, Л. Окіншевич, В. Романовський, К. Штепа та ін.), які мали оригінальні підходи на ниві соціологізації історії зокрема та соціогуманітаристики загалом.

На зламі 1920-х–1930-х років процес модернізації українського історіописання був зупинений. Натомість розгорнулася тотальна радянська націоналізація національних, точніше республіканських наративів, яка розпочалася з суцільної лімітації культурного простору на два «континенти» – «свій» та «чужий». Водночас нав'язувалося ритуальне входження учених-гуманітаріїв до радянської науки у вигляді публічного «обряду каяття», що мав продемонструвати розрив із попередньою спадщиною. Відтак постав доволі великий масив «покаянних» і «викривальних» текстів першої половини 1930-х років. «Покаянний жанр» став тією знаковою межею, котрий відділив епоху відносно «нормальної» науки на українських обшарах від доби, в яку, власне, народилося радянське історіописання та його республіканські проєкції.

Руйнація ВУАН та української соціогуманітаристики на межі 1920-х–1930-х років гвалтовно обірвала низку проєктів у національному історіописанні міжвоєнної доби, пов'язаних із неоромантизмом та соціологізацією минувшини. Більше того, незавершеність інтелектуальних і культурних поррахунків стала одним із визначальних векторів, який повсякчас впливав на дослідницькі практики українських істориків поза межами УРСР, зокрема значною мірою формував стильову палітру їх творчості. За великим рахунком, еміграційна та діаспорна історіографія тривалий час залишалася у полоні «травматичного» досвіду української революції 1917–1921 рр. та незакінчених інтелектуальних проєктів 1920-х років.

Отож дослідницькі практики багатьох істориків на еміграції розгорталися у царині інтелектуальних поррахунків з історіографічною традицією. У річищі таких наукових інтенцій і постала низка відомих текстів О. Оглоблина еміграційної чи діаспорної доби. Згадаємо, приміром, його студії із досить характерними сюжетами – нова персоніфікація образу Великого гетьмана Б. Хмельницького, котра розширювала і навіть реконцептуалізувала візію «великої» людини В. Липинського, спроба вибудувати харизматичну модель представлення гетьмана І. Мазепи на культурницькій підоснові мазепинського Ренесансу, автономістсько-патріотична ревізія образу Старої України / Старої

Малоросії, висунутого О. Лазаревським та ін. Загалом мисленнєві пласти у тодішніх текстах О. Оглоблина виявляють відголос його давніх устремлінь, як-от неоромантична героїзація, конструювання шару «масової» історії, настанови позитивістського сцієнтизму, хоч і не завжди побутують у виразному вигляді, порівняно з працями 1920-х років.

Сюжети, пов'язані з інтелектуальними порахунками, споглядаємо і у текстах представників старої міжвоєнної еміграції, зокрема одного з найвідоміших учнів Д. Дорошенка – Б. Крупницького. Останній репрезентував собою цікавий тип інтелектуала-державника з домінуванням інтуїтивного способу мислення, котрий найбільш послідовно з українських учених доби Ді-Пі відреагував на кардинальні перетворення повоєнної західної соціогуманітаристики (екзистенціалізм, персоналізм, культурна антропологія). Відтак він намагався впровадити ідею «історіографічного синтезу» народництва й державництва, котра у його працях поступово переросла терени історіописання і постала як проблема культурного синтезу. Заразом Б. Крупницький прагнув сполучити концептуальні пропозиції міжвоєнної доби, що виникнули у руслі неоромантизму та соціологізації минувшини, зокрема запропонував нову періодизацію української історії, в основу якої поклав ідею «державницько-колоніального» ритму.

Та найголовніше те, що Б. Крупницький не тільки сприймав інтелектуальні трансформації західної соціогуманітаристики у Переддень «антропологічного повороту», а й обстоював думку про епістемологічний релятивізм і антропоцентризм у дослідницьких практиках, хоч до кінця життя залишався переконаним державником. Окрім того, він належав до прихильників дисконтинуїтету та хвильової концептуалізації історичного процесу у вигляді «спазмів», «скоків», «зигзагів» і «поштовхів», але разом із тим доволі скептично ставився до теорій А. Тойнбі й О. Шпенглера. За своїми симпатіями й устремліннями Б. Крупницький часто-густо виступав на культурному полі українського історіописання як попередник І. Лисяка-Рудницького.

На відміну від еміграційних істориків, їх колеги на теренах УРСР здебільшого переймалися проблемами, пов'язаними з тим чи іншим реагуванням на канон радянського історіописання, котрий значною мірою визначав конфігурацію дослідницьких практик. До початку 1950-х років такий канон регулювався формулою приєднання України до царської Росії як «меншого лиха», а від 1954 р. – концепцією т. зв. «возз'єднання» двох «братських» народів. Ця концепція легітимізувала офіційні дискурси «великого російського народу» та «дружби народів», котрі стали визначальними для республіканського наративу.

Помітні зміни у реакціях українських учених-гуманітаріїв на «великий історіографічний поворот» 1954 р. намітилися за часів запізнілої «хрущовської» лібералізації («доба Шелеста»). Провідну роль у цьому процесі відігравали історики реформістської (нонконформістської, ревізійної) орієнтації, формування яких відбулося за часів воєнного лихоліття та пізнього сталінізму, завдяки плеканню неформального і навіть приватного осмислення тоталітарної дійсності. Видається, що саме цей неформальний культурний шар за доби «відлиги» спричинився до наукових устремлінь низки українських інтелектуалів, скерованих на усвідомлення / відновлення зв'язку з національною історіографічною спадщиною, хоч і у закамуйльованому, ретушованому вигляді.

Стильова палітра республіканського наративу визначалася сполученням різних дискурсів, під покривкою яких історики прагнули донести уточнюючі контексти української минувшини. Зокрема, чільне місце посідали новий «народницький» та класовий дискурси, вживання яких дозволяло повернути певну частину «дожовтневої» спадщини до «паралельного» наративу, хоч і у викривленому вигляді. Заразом побутували обмежені спроби паліативної реабілітації постатей і творчого спадку низки українських істориків під машкарою гаданої «прогресивності», зокрема навіть М. Грушевського (Ф. Шевченко). Натомість у великих багатотомних працях домінував вихолощений, безбарвний («колективний») стиль наукових писань.

Наприкінці 1950-х – на початку 1970-х років намітилося кілька можливих шляхів співбуття з радянським каноном на обширах республіканської історії: а) розширююче, уточнююче, доповнююче потрактування за рахунок поєднання різних дискурсів із показною офіційною обгорткою (Ф. Шевченко та ін.); б) модифікація самого канону за рахунок модернізації окремих історичних періодів (О. Компан).

Останні експерименти переважно спиралися на хвилю нового прочитання марксизму у радянській соціогуманітаристиці 1960-х років із наголосом на його культурницьких і гуманістичних вимірах, а почасти – на ревізійні потрактування «класиків», які набули певної популярності у середовищі шестидесятників. Такі спроби мали низку прихильників і союзників поміж російських істориків та дослідників з інших республік, які також прагнули модернізувати історію XVI–XVIII ст. за рахунок виявлення ранньобуржуазних взаємин і визнання широкого розмаїття перехідних форм і типів відносин у «міжформаційних» трансформаціях.

Утім, як прибічників модернізації (О. Компан), так і колег-скептиків, які побоювалися, що таке осучаснення може ще більше спотворити представлення української минувшини (Ф. Шевченко та ін.), об'єднували спільні устремління, зорієнтовані на повернення старої спадщини до наукового вжитку. Так постала низка цікавих спроб реконцептуалізації відомих ідей на ниві республіканського наративу – «суду історії» як фахового кодексу історика (Ф. Шевченко) та ідеалу «точного» знання як своєрідного способу оновлення радянського канону (О. Компан). На початку 1970-х років черговий поворот партійного курсу поклав край творчим потугам істориків-реформістів.

Такими, у найзагальніших рисах, постають наші спостереження над текстами українських істориків у світлі стильових підходів і культурних епох.

Насамкінець зауважимо, що окреслені перетворення української історіографії продукують не тільки конотації щодо стильових особливостей низки визначних інтелектуалів, а й доволі добре демонструють варіативність історичного письма у межах певної культурної доби. Зрештою, розглянуті

студії показують, що, попри потужні методологічні та культурні колізії, у тому чи іншому вигляді (малоросійська історія, історія України-Руси, історія УРСР) у більшості текстів істориків зберігалася ідея територіальної минувшини на обох берегах Дніпра як єдиної історії України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури

ім. Т. Г. Шевченка НАН України

Ф. 36 : Алчевська Христя Олексіївна

1. *Спр. 38* : Алчевська Х. Поети-вчені й наука (М. Костомаров і А. Кримський) / Х. Алчевська [автограф статті]. – 28 арк.

Ф. 52 : Котляревський Іван Петрович

2. *Спр. 1* : Котляревский И. П. – Бантыш-Каменский Д. Н. [автограф ; уривок із відповіді-чернетки на лист від 29 жовт. 1829 р.]. – Арк. 1зв.

Ф. 99 : Бодянський Осип Максимович

3. *Спр. 99* : Бантыш-Каменский Д. Н. – Бодянский О. М. [автограф ; 13 січ. 1848 р.]. – Арк. 197–197зв.
4. *Спр. 99* : Бантыш-Каменский Д. Н. – Бодянский О. М. [автограф ; 16 квіт. 1849 р.]. – Арк. 196.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.

В. І. Вернадського

Ф. 1 : (Літературні матеріали)

5. *Спр. 558/1474* : Максимович М. А. Полемическое Обозрение Малороссийской Словесности / М. А. Максимович [автограф статті ; 1860 р.]. – 11 арк.
6. *Спр. 570/1463* : Максимович М. А. Предисловие / М. А. Максимович [автограф ; матеріали до перекладу «Слова о полку Игореве» ; Михайлова гора, 14 листоп. 1854 р.]. – 65 арк.
7. *Спр. 7902* : Антонович В. Б. Конспекты лекций по истории Галицкой Руси 1870 / 71 / В. Б. Антонович – 35 арк.

8. *Спр. 7905 : Антонович В. Б.* Конспекты лекций по истории козачества / В. Б. Антонович [1870–1871 pp.]. – 16 арк.
9. *Спр. 7906 : Антонович В. Б.* Конспекты лекций по истории козачества / В. Б. Антонович [1871–1872 pp.]. – 34 арк.
10. *Спр. 7918 : Антонович В. Б.* Введение в новую историю / В. Б. Антонович – 6 арк.
11. *Спр. 7920 : Антонович В. Б.* Значение исторических трудов М. А. Максимовича / В. Б. Антонович [автограф доповіді]. – 2 арк.
12. *Спр. 7922 : Антонович В. Б.* К характеристике деятельности Богдана Хмельницкого / В. Б. Антонович [автограф вступного слова до публічної лекції]. – 1 арк.
13. *Спр. 7936 : Антонович В. Б.* Источники для истории Литовской Руси / В. Б. Антонович. – 42 арк.
14. *Спр. 8013 : Антонович В. Б.* Краткий очерк землевладения в Южной Руси / В. Б. Антонович [Лекція, читана В. Антоновичем та записана В. Крижанівським ; 1880 р.]. – 13 арк.
15. *Спр. 8083 : Антонович В. Б.* Историко-топографический очерк Южной Руси / В. Б. Антонович. – 131 арк.
16. *Спр. 8086 : Антонович В. Б.* Программа преподавания на кафедре Русской истории / В. Б. Антонович [автограф ; 1870 / 71 р.]. – 9 арк.
17. *Спр. 8091 : Антонович В. Б.* Гидрография Южной Руси / В. Б. Антонович. – 42 арк.
18. *Спр. 8093 : Антонович В. Б.* История Галицкой Руси / В. Б. Антонович. – 148 арк.
19. *Спр. 8093 : Антонович В. Б.* История Юго-Западной Руси. Лекции проф. Киевского императорского университета В. Б. Антоновича. Издал студент Историко-филологического факультета Г. Линник (Киев, 1879 года, мая 1-го дня) / В. Б. Антонович. – Арк. 245–298.

20. *Спр. 8094* : Антонович В. Б. Источники Западно-Русской истории / В. Б. Антонович. – 32 арк.
21. *Спр. 8104* : Антонович В. Б. История Руси до монголов. Лекции проф. В. Б. Антоновича / В. Б. Антонович [літографія, примірник В. Ляскоронського]. – 185 арк.
22. *Спр. 8104* : Антонович В. Б. История малорусского козачества. Лекции проф. В. Б. Антоновича / В. Б. Антонович [літографія, примірник В. Ляскоронського]. – К., 1882. – Арк. 186–269зв.
23. *Спр. 8105* : Антонович В. Б. Записки по Русской истории. Курс 1878 / 79 г. / В. Б. Антонович. – 8 арк.
24. *Спр. 11488* : Слабченко М. Як склалися «Права по которым судится малороссийский народ» (До 170-ліття Прав) / М. Слабченко. – 9 арк.
25. *Спр. 22527* : Слабченко М. Є. Феодалізм на Україні (Лекції, читані в Одеському ІНО 1928–29 рр.) / М. Слабченко [Склограф]. – 78 арк.
26. *Спр. 28442* : Кулиш П. А. Записная книжка / П. А. Кулиш [автограф ; виписки з праць Г. Бокля, О. Бісмарка, О. Конта, Г. Спенсера, американських позитивістів, а також із періодичних видань та ін.]. – 73 арк.
27. *Спр. 28460* : Кулиш П. А. История Воссоединения Руси / П. А. Кулиш [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т. 1. – XIV, 312 арк.
28. *Спр. 28461* : Кулиш П. А. История Воссоединения Руси / П. А. Кулиш [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т. 4. – 150 арк.
29. *Спр. 28462* : Кулиш П. А. История Воссоединения Руси / П. А. Кулиш [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т. 3. – 294 арк.
30. *Спр. 28463* : Кулиш П. А. История Воссоединения Руси / П. А. Кулиш [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т. 5. – 170 арк.
31. *Спр. 28464* : Кулиш П. А. История Воссоединения Руси / П. А. Кулиш [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т. 6. – 111 арк.

32. *Спр. 28466* : Кулиш П. А. История Воссоединения Руси / П. А. Кулиш [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т. 7. – 340 арк.
33. *Спр. 28467* : Кулиш П. А. История Воссоединения Руси / П. А. Кулиш [авторський список для 2-го, випр. і доп. вид.]. – Т. 2. – 289 арк.
34. *Спр. 28476* : Кулиш П. Коротенька історія нашого народу Українського, як він проявивсь проміж іншими народами, що з ним діялось із давніх давен і як він пробув на світі аж до нашого часу. Зложив П. Куліш / П. Куліш [автограф чернетки ; поч. 1860-х років]. – 38 арк.
35. *Спр. 28494* : Кулиш П. А. Задумы / Кулиш П. А. [автограф, підготовчі матеріали]. – 32 арк.
36. *Спр. 28500* : Кулиш П. А. Записная книжка «Заметки по алфавиту» / П. А. Кулиш [автограф]. – 324 арк.
37. *Спр. 28699* : Славницкий [И. П.] Воспоминания о П. А. Кулише / И. П. Славницкий. – 6 арк.
38. *Спр. 44067* : Драгоманов М. П. Историография Эллады (Конспект лекций) / М. П. Драгоманов [автограф ; 1867 р.]. – 173 арк.
39. *Спр. 44068* : Драгоманов М. П. Древний Восток. Лекции по древней истории / М. П. Драгоманов [автограф ; 1869 р.]. – 105 арк.
40. *Спр. 44069* : Драгоманов М. П. Лекции по новой истории. Время Возрождения и реформация / М. П. Драгоманов [автограф ; верес. 1868 р.]. – 73 арк.
41. *Спр. 44070* : Драгоманов М. П. Лекции по Всеобщей истории во II семестре 1868 г. Эпоха реформации / М. П. Драгоманов [автограф]. – 34 арк.
42. *Спр. 44072* : Драгоманов М. П. Сиракузские тираны. Конспект лекций по древней истории / М. П. Драгоманов [автограф ; 1867 р.]. – 25 арк.
43. *Спр. 44073* : Драгоманов М. П. Первобытная культура : 1) Ископаемые ; 2) Современные расы и дикари. Лекции / М. П. Драгоманов [1874 р.]. – 57 арк.

44. *Спр. 45332* : Багалій Д. І. Самокритичний огляд наукової продукції / Д. І. Багалій [з передмовами співробітників Інституту історії української культури та упорядника О. Багалій ; машинопис]. – 62 арк.

**Ф. 10 : Українська Академія наук – Всеукраїнська Академія наук
(УАН – ВУАН) (1918 – 1934). Архів і колекція документів,
зібраних її установами XVI – XX ст.**

45. *Спр. 2786* : Стенограма засідання бригади по обслідуванню установ акад. М. С. Грушевського [машинопис ; 24 трав. 1931 р.]. – 63 арк.
46. *Спр. 14628* : Стенограма дискусії на доповідь акад. В. О. Юринця «Соціологічні погляди акад. М. Грушевського» на об'єднаному пленумі філософії, соціології та циклу історії ВУАН [машинопис ; 1931 р.]. – 192 арк.
47. *Спр. 16950* : Бухбиндер Н. Письма Н. И. Костомарова к В. Ф. Одоевскому и К. Н. Бестужеву-Рюмину / Н. Бухбиндер [машинопис статті]. – 4 арк.
48. *Спр. 17182* : Грушевський О. З київської історіографії 1840-х рр. / О. Грушевський [машинопис статті]. – 19 арк.
49. *Спр. 17743* : Матвієвський П. Є. Рецензія на публ. : Проф. М. Є. Слабченко «Паланкова організація запорозьких Вольностей» (Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права) / П. Є. Матвієвський [машинопис ; 1929 р.]. – 25 арк.
50. *Спр. 17806* : Нейман Б. В. Кулиш и Вальтер Скотт / Б. В. Нейман [машинопис статті ; 17 жовт. 1925 р.]. – 34 арк.
51. *Спр. 17923* : Перетц Л. З листування М. Маркевича / Л. Перетц. – 26 арк.
52. *Спр. 17926 / 17927* : Перетц Л. Листування П. А. Куліша с П. П. Плетньовим (1843–1861 рр.) / Л. Перетц. – 49 арк.
53. *Спр. 17931* : Петров В. Куліш та Кирило-Методіївське товариство / В. Петров [машинопис статті ; 1930-ті роки]. – 36 арк.

54. *Спр. 18233* : *Теліга І.* Куліш-критик (Принцип етнографічної точності) / І. Теліга [машинопис статті ; м. Київ, 1920-ті роки]. – 22 арк.
55. *Спр. 18401* : *Шамрай Г.* Хуторні плани Куліша в 1870-х роках / Г. Шамрай [машинопис статті ; 1928–1929 рр.]. – 18 арк.
56. *Спр. 18440* : *Шевелів Б.* Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії / Б. Шевелів [автограф статті ; м. Чернігів, серпень 1927 р.]. – 16 арк.
57. *Спр. 18533* : *Юровська О.* Куліш і Грабовський / О. Юровська [2 машинописні копії статті 1929 р.]. – 46 арк.

Ф. 14

58. *Спр. 4977* : *Маркевич Н. А.* Статистика прошлого [18] столетия. Народонаселение, хозяйство, торговля, быт и пр. / Н. А. Маркевич [автограф]. – 105 арк.
59. *Спр. 4978* : *Маркевич Н. А.* О Малороссии и об Украине / Н. А. Маркевич [автограф статті для книги «Про Малоросію»]. – 9 арк.
60. *Спр. 4978* : *Маркевич Н. А.* О народах Обитавших в Стране, где Господствует Язык Малороссийский / Н. А. Маркевич [автограф статті для книги «Про Малоросію»]. – Арк. 10–26.
61. *Спр. 4979* : *Маркевич Н. А.* Украинские баллады и мелодии / Н. А. Маркевич [автограф статті]. – 24 арк.

Ф. 22 : Костомаров Микола Іванович

62. *Спр. 26* : *Костомаров Н. И. – Гатицук А. А.* [автограф ; Прилуки, 28 лип. 1881 р.]. – 2 арк.
63. *Спр. 109* : *Горленко В. П. – Костомаров Н. И.* [автограф ; Ярошівка, 27 жовт. 1884 р.]. – 4 арк.
64. *Спр. 175* : *Линниченко И. А. – Костомаров Н. И.* [автограф листа ; б. д., м. Київ]. – 2 арк.

65. *Спр. 249* : Ригельман Н. А. – Костомаров Н. И. [автограф та візитна картка М. Рігельмана ; м. Москва, 15 лют. 1871 р.]. – 2 арк.

Ф. 23 : Бережков Михайло Миколайович

66. *Спр. 287* : Бережков М. Н. Н. Н. Бантыш-Каменский. Д. Н. Бантыш-Каменский. Материалы к биографии / М. Н. Бережков [автограф, підготовчі записи ; м. Ніжин, 1903 р.]. – 40 арк.

Ф. 32 : Максимович Михайло Олександрович

67. *Спр. 381* : Максимович М. А. Записки из Естественной Истории, составленные М. М. / М. А. Максимович [автограф ; верес. 1826 р.]. – 16 арк.
68. *Спр. 389* : Максимович М. А. З первых лекций 1834 г. / М. А. Максимович [автограф ; записи до лекцій з російської словесності 1834 р. та 1843 р.]. – 42 арк.
69. *Спр. 391* : Максимович М. А. Склад великорусских песен / М. А. Максимович [автограф ; записи до лекцій 1830-х–1840-х років]. – 39 арк.
70. *Спр. 393* : Максимович М. А. Психологическое воззрение. Историческая жизнь / М. А. Максимович [автограф ; робочі записи 1830-х–1840-х років про психологічні відмінності та історичне побутування росіян і українців]. – 12 арк.
71. *Спр. 404* : Максимович М. А. Классификация изящных искусств / М. А. Максимович [автограф ; записи до лекцій 1836 та 1839 рр.]. – 9 арк.
72. *Спр. 406* : Максимович М. А. О чувстве вообще. Об эстетическом чувстве. Глава 2 / М. А. Максимович [автограф ; робочі матеріали 1840-і роки]. – 17 арк.

Ф. 46 : Іконников Володимир Степанович

73. *Спр. 616* : Антонович В. Б. Отчет о деятельности в Киевской археографической комиссии, географическом обществе, музеях и др. (с припиской В. С. Иконникова) / В. Б. Антонович [автограф 1878 р.]. – 2 арк.

Ф. 106 : Котляревський Іван Петрович

74. *Спр. 10* : Бантыш-Каменский Д. Н. – Котляревский И. П. [копія листа від 29 жовт. 1829 р.]. – 2 арк.

Ф. 113 : Ткаченко Микола Михайлович

75. *Спр. 30* : Компан О. С. – Ткаченко М. М. [автограф ; м. Київ, 21 верес. 1965 р.]. – 1 арк.

Ф. 131 : Могилянський Михайло Михайлович

76. *Спр. 208* : Могилянський М. М. Ідеологічна постать Куліша (спроба синтетичної характеристики) / М. М. Могилянський [автограф б. д. та без кінця]. – 41 арк.

Ф. 164 : Антонович Володимир Боніфатійович

77. *Спр. 5* : Антонович В. Б. О свойствах и обычаях человека древнего периода / В. Б. Антонович [автограф чернеткових виписок]. – 10 арк.

Ф. 172 : Драгоманов Михайло Петрович

78. *Спр. 1* : Драгоманов М. П. Курсы лекций по истории Древнего Востока, Римской империи и др., читанные в Университете Св. Владимира / М. П. Драгоманов [автограф ; 1864–1873 рр.]. – 298 арк.
79. *Спр. 2* : Драгоманов М. П. Новые исследования в Южнорусской истории / М. П. Драгоманов [автограф чернетки ; 1860-ті роки]. – 137 арк.

Ф. 274 : Півторадні Василь Ілліч

80. *Спр. 255* : *Півторадні В. І.* Шлях до Червонограда / *В. І. Півторадні* [авторизований машинопис 1972 р. із правками літ. редактора «Літературної України»]. – 16 + 3 др. арк.
81. *Спр. 1553/1554* : *Компан О. С.* – *Півторадні В. І.* [м. Київ, 6 верес. 1971 р. ; 2 квіт. 1981 р.]. – 2 арк.
82. *Спр. 1555* : *Компан О. С., Сенченко І. Ю.* – *Півторадні В. І.* [листівка ; м. Київ, 26 груд. 1967 р.]. – 1 арк.

Ф. 338 : Кулиш Пантелеймон Олександрович

83. *Спр. 4* : *Кулиш П. А.* Предисловие к сочинению Юрия Крижанича «Малорусские казаки между Россией и Польшей в 1659 г.» / *П. А. Кулиш.* – 6 арк.

Ф. 349 : Шевченко Федір Павлович

84. *Спр. 106* : *Шевченко Ф. П.* «Русские воеводы на Украине. Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия». Чорновий примірник кандидатської дисертації / *Ф. П. Шевченко* [машинопис із правками автора ; 1940 р.]. – 200 арк.
85. *Спр. 112* : *Шевченко Ф. П.* Хроніка діяльності М. С. Грушевського з 1917 р. до 1924 р. Стаття та підготовчі матеріали до неї / *Ф. П. Шевченко* [два варіанти – чорновий автограф та машинопис із правками ; м. Київ, 11 груд. 1945 р.]. – 73 арк.
86. *Спр. 119/129* : Матеріали для тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (м. Київ, берез.–груд. 1953 р.) [чорновий автограф ; машинопис із правками ; додаток «Літературна газета». № 3 за 14 січ. 1954 р.]. – 176 (14+7+4+2+5+28+18+8+8+1+25+36+21) арк.
87. *Спр. 130* : *Шевченко Ф.* Значение воссоединения Украины с Россией / *Ф. Шевченко* / *Ф. П. Шевченко* [стаття, авторизований машинопис із правками ; м. Київ, 15 груд. 1953 р.]. – 17 арк.

88. *Спр. 141* : Шевченко Ф. П. Вступ до праці «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.» / Ф. П. Шевченко [машинопис ; м. Київ, листоп. 1958 р. ; правки І. Крип'якевича 30. III. 1959 р.]. – 38 арк.
89. *Спр. 142* : Шевченко Ф. П. «Московські статті» 1665 року та нове становище України в складі Росії. Розділ другий / Ф. П. Шевченко [докторської дисертації на тему «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.» ; чорновий автограф, 1958–1959 рр.]. – 46 арк.
90. *Спр. 166* : Шевченко Ф. П. Суд історії. Стаття та нотатки / Ф. П. Шевченко [машинопис та чорновий автограф ; м. Київ, 21 груд. 1966 р.]. – 23 арк.
91. *Спр. 173* : Шевченко Ф. П. Особливості суспільного прогресу в нашу епоху / Ф. П. Шевченко [стаття для Відділу наук ЦК КПУ ; машинопис із правками ; м. Київ, 15 берез. 1970 р.]. – 5 арк.
92. *Спр. 208* : Шевченко Ф. П. Переяславська рада / Ф. П. Шевченко [авторизований машинопис із правками ; 1954 р.]. – 24 арк.
93. *Спр. 225* : Шевченко Ф. П. Виступ на Вченій Раді Інституту історії України АН УРСР про буржуазно-націоналістичну школу Грушевського М. С. та ін. / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф ; м. Київ, 1946 р.]. – 6 арк.
94. *Спр. 226* : Шевченко Ф. П. Доповідь про Грушевського [М. С.] 11 жовтня 1946 р. в Архівному управлінні / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф]. – 1 + 38 арк.
95. *Спр. 288* : Шевченко Ф. П. «Кирило-Мефодіївське товариство» і слов'янський світ першої половини XIX століття / Ф. П. Шевченко [Тези доповіді ; три примірники ; автограф та машинопис із правками – рос. та англ. мовами ; м. Київ, 14 лют. 1972 р.]. – 8 арк.

96. *Спр. 333* : *Шевченко Ф.* Документи розповідають про Кирило-Мефодіївське товариство / *Ф. Шевченко* [Передмова в двох варіантах до трьохтомного документального збірника ; машинопис із правками ; м. Київ, 7 берез. 1972 р.]. – 36 арк.
97. *Спр. 346* : *Шевченко Ф. П.* Довідка / *Ф. П. Шевченко* [в ЦК КПУ про опубліковані статті Крип'якевича І. П. – «Студії над державою Богдана Хмельницького», надруковані в 1925–1931 рр. ; машинопис ; м. Київ, осінь 1958 р.]. – 3 арк.
98. *Спр. 510* : *Шевченко Ф.* Зауваження на статтю Компан О. С. – «Творчість Климентія Зинов'єва як джерело вивчення Лівобережної України другої половини XVII – початку XVIII ст.» / *Ф. Шевченко* [машинопис із правками ; м. Київ, 7 серп. 1956 р.]. – 3 арк.
99. *Спр. 525/528* : Матеріали з приводу статті Ананьїча Б. В., Ганеліна Р. Ш. «С. Ю. Вітте, М. П. Драгоманов і “Вольное слово”» (критичний лист), відповідь авторів статті, листи Романченка І. С. – *Шевченко Ф. П.* [машинопис із правками та автограф] – 41 (11+18+7+5) арк.
100. *Спр. 569-570* : *Шевченко Ф. П.* Плани лекцій про роботу в архіві / *Ф. П. Шевченко* [чорновий автограф ; м. Київ, 10 квіт. 1956 р. та 1956 р.]. – 14 (9+5) арк.
101. *Спр. 571/574* : *Шевченко Ф. П.* Плани лекцій для канадців та співробітників КДБ УРСР / *Ф. П. Шевченко* [про визвольну війну українського народу і воз'єднання України з Росією» та про життя і творчість Т. Г. Шевченка ; чорновий автограф ; м. Київ, 24 лют. ; 9 берез. ; 31 жовт. 1960 р. ; 5 лют. 1964 р.]. Додаток до *Спр. 574* : запитання слухача лекції (арк. 43). – 91 (7+8+33+43) арк.
102. *Спр. 580* : *Шевченко Ф. П.* Парадокс. Лекція та робочі матеріали / *Ф. П. Шевченко* [чорновий автограф ; вирізки з газет і журналів]. Додаток записка-запитання Шевченку *Ф. П.* (арк. 97)]. – 97 арк.

103. *Спр. 585* : *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали / Ф. П. Шевченко [для незакінченої статті про культ особи і його негативні наслідки в суспільних науках] та газетні вирізки [чорновий автограф ; м. Київ, 1962 р.]. – 45 арк.
104. *Спр. 666* : *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали про реєстр Війська Запорізького 1649 р. / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф ; перша пол. 1970-х років]. – 217 арк.
105. *Спр. 672* : *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали про економічні зв'язки України з Польщею, Білорусією, Росією ; Зборівський договір та ін. / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф та машинопис ; 1950-ті роки]. – 137 арк.
106. *Спр. 678* : *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали : Класова боротьба 1648–1654 рр. / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф ; 1960-ті – початок 1970-х років]. – 101 арк.
107. *Спр. 680* : *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали про соціально-політичні погляди селянства України в період визвольної війни 1648–1654 рр. та ін. / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф]. – 86 арк.
108. *Спр. 681* : *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали про козацтво під час визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф]. – 143 арк.
109. *Спр. 691* : *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали про економічні, політичні відносини України з Росією. Ч. 1 / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф ; 1950-ті роки]. – 213 арк.
110. *Спр. 694* : *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали про економічні, політичні, дипломатичні та ін. відносини України з Росією. Ч. 1 (папка № 5) / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф і машинопис ; 1950-ті роки]. – 98 арк.
111. *Спр. 771/1* : *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали про / Ф. П. Шевченко [українську народність, формування української нації ; чорновий автограф 1970-ті]. Папка № 1. – 124 арк.

112. *Спр. 771/2* : Шевченко Ф. П. Про деякі питання історії України [машинопис статті]. У справі : Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про формування української нації. Мова. Економіка. Папка № 2 / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф, машинопис]. – Арк. 223–227.
113. *Спр. 771/3* : Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про [формування української нації. Загальні питання]. Папка № 3 / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф, машинопис]. – Арк. 243–401.
114. *Спр. 772* : Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про історичну науку та шляхи її розвитку / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф ; 1960-і роки]. – 182 арк.
115. *Спр. 773* : Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про прогностичну функцію історичної науки / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф ; м. Київ, друга половина 1970-х – 1980-ті роки]. – 34 арк.
116. *Спр. 776* : Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про історію з історією / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф]. – 3 арк.
117. *Спр. 777* : Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про історію як науку, значення функції критики, партійність та ін. [чорновий автограф ; м. Київ, 1960-ті – поч. 1970-х років]. – 79 арк.
118. *Спр. 781* : Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про тематику, структуру праць, майстерність / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф ; м. Київ, друга половина 1960-х років]. – 31 арк.
119. *Спр. 786/787* : Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про роль, завдання, значення та шляхи розвитку історичної науки та ін. / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф ; машинопис із правками ; 1960-ті роки]. – 485 (10+475) арк.
120. *Спр. 791* : Шевченко Ф. П. Робочі матеріали про історіографію (завдання, тематику, критику, протиріччя, масштабність, дискусію, полемічність, розробку теоретичних питань) / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф ; 1960-ті – поч. 1970-х років]. – 138 арк.

121. *Спр. 793* : *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали про місце історіографії в історичній науці та про інші історичні дисципліни / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф ; 1960-ті роки]. – 93 арк.
122. *Спр. 795* : *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали до 100-річчя з дня народження М. С. Грушевського / Ф. П. Шевченко [автограф ; м. Київ, 1966 р.]. – 72 арк.
123. *Спр. 798/1* : *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали про життєвий та творчий шлях М. С. Грушевського. Папка № 1 / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф ; м. Київ]. – 117 арк.
124. *Спр. 798/2* : *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали про життєвий та творчий шлях М. С. Грушевського. Папка № 2 / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф та машинопис із правками ; м. Київ]. – Арк. 118–324.
125. *Спр. 829* : *Шевченко Ф. П.* Робочі матеріали з приводу статті Нечкіної М. В. про «меньшее зло» / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф]. – 39 арк.
126. *Спр. 854* : *Пічета В. І.* Відгук про кандидатську дисертацію Шевченка Федора Павловича «Русские воеводы на Украине. Очерк взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия» / В. І. Пічета [машинопис ; м. Ташкент, 17 берез. 1943 р.]. – 5 арк.
127. *Спр. 855* : *Богоявленський С. К.* Відгук на працю *Шевченка Ф. П.* «Русские воеводы на Украине. Очерк взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия» / С. К. Богоявленський [машинопис із правками ; м. Москва, 18 берез. 1943 р.]. – 9 арк.
128. *Спр. 857* : *Шевченко Ф. П.* Відповіді опонентам щодо зауважень по кандидатській дисертації «Русские воеводы на Украине в XVII веке» / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф ; трав. 1943 р.]. – 10 арк.
129. *Спр. 860* : *Голобуцький В.* Відзив про роботу *Шевченка Ф. П.* – «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» / В. Голобуцький [машинопис ; м. Київ, 8 листоп. 1958 р.]. – 3 арк.

130. *Спр. 863* : Протокол № 9 засідання Відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР [про обговорення докторської дисертації Шевченка Ф. П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» ; машинопис ; м. Київ, 6 трав. 1960 р.]. – 69 арк.
131. *Спр. 865* : *Шевченко Ф. П.* «Коротка відповідь з приводу зауважень В. О. Голобуцького на мою книгу – “Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.”» / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф ; м. Київ, 23 трав. 1960 р.]. – 33 арк.
132. *Спр. 867* : Стенограма засідання Вченої Ради Інституту історії АН УРСР 10 червня 1960 р. (друге засідання) по обговоренню праці Шевченка Ф. П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [машинопис]. – 88 арк.
133. *Спр. 869* : Стенограма засідання Вченої Ради Інституту історії АН УРСР 13 червня 1960 р. по обговоренню праці Шевченка Ф. П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» [машинопис]. – 114 арк.
134. *Спр. 870* : Матеріали обговорення роботи Шевченка Ф. П. – «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» : стенограма засідання Вченої ради Інституту історії АН УРСР 14 червня 1960 р. – [першої та другої частини ; машинопис]. – 198 арк.
135. *Спр. 873* : *Гуслистий К. Г.* Серйозні методологічні хиби в освітленні історії України XVII ст. Рецензія на роботу Шевченка Ф. П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» / К. Г. Гуслистий [машинопис ; м. Київ, 27 лип. 1960 р.]. – 15 арк.
136. *Спр. 874* : *Мишко Д. І., Рознер І. Г., Шекера І. М.*, наукові співробітники Інституту історії АН УРСР. Акт / Д. І. Мишко, І. Г. Рознер, І. М. Шекера [про перевірку внесених змін до роботи Шевченка Ф. П. «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» ; машинопис ; м. Київ, 26–27 жовт. 1960 р.]. – 9 арк.

137. *Спр. 875* : *Рознер І. Г.*, молодший науковий співробітник відділу історії феодалізму – *Касименку О. К.*, директору Інституту історії АН УРСР / *І. Г. Рознер* [Службова записка про роботу *Шевченка Ф. П.* «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» ; машинопис ; м. Київ, 28 жовт. 1960 р.]. – 4 арк.
138. *Спр. 876* : *Шевченко Ф. П.* Заключне слово на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР / *Ф. П. Шевченко* [по обговоренню роботи «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» ; машинопис із правками та чорновий автограф ; м. Київ, черв. 1960 р.]. – 104 арк.
139. *Спр. 881* : *Шевченко Ф. П.* [Мої] зауваження до проекту резолюції / *Ф. П. Шевченко* [Вченої ради Інституту історії АН УРСР по обговоренню праці «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» ; машинопис ; м. Київ, черв. 1960 р.]. – 3 арк.
140. *Спр. 889* : *Гуржій І. О.* Відгук про докторську дисертацію *Шевченка Ф. П.* «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» / *І. О. Гуржій* [авторизований машинопис ; м. Київ, 1963 р.]. – 9 арк.
141. *Спр. 892* : *Шевченко Ф. П.* Матеріали про обговорення та захист докторської дисертації на тему «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.», виступ на секторі ; відповіді опонентам / *Ф. П. Шевченко* [чорновий автограф ; 1963 р.]. – 32 арк.
142. *Спр. 893* : *Шевченко Ф. П.* Коротка довідка / *Ф. П. Шевченко* [про монографію – «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» для Комісії партійного державного контролю ; чорновий автограф та машинопис із правками ; м. Київ, берез. 1964 р.]. – 8 арк.
143. *Спр. 895* : *Шевченко Ф. П.* План монографії на тему : «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.» та анотація / *Ф. П. Шевченко* [автограф і машинопис із правками]. – 4 арк.

144. *Спр. 896* : *Шевченко Ф. П.* План докторської дисертації на тему «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в другій половині XVII ст.» та робочі матеріали / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф та машинопис із правками]. – 18 арк.
145. *Спр. 989 / 991* : *Шевченко Ф. П.* Заяви з приводу звинувачень у зв'язках із закордоном міністру МВС УРСР Строкачу Т. А., в партійні комітети АН УРСР та МВС УРСР / Ф. П. Шевченко [автограф ; м. Київ, 1953 р.]. – 3 арк.
146. *Спр. 1105 / 1106* : *Мигул І. – Шевченко Ф. П.* Листи [автограф ; м. Ленноксвіль, Канада, 3 трав. 1971 р. ; м. Ленноксвіль, Канада, 15 трав. 1972 р.]. – 4 арк. + 2 конв.
147. *Спр. 1107* : *Шевченко Ф. П.* Доповідна записка – директору Інституту історії АН УРСР Шевелеву А. Г. про стан і завдання в справі вивчення історії феодалізму на Україні / Ф. П. Шевченко [чорновий автограф та машинопис із правками ; м. Київ, 28 берез. 1974 р.]. – 14 арк.
148. *Спр. 1117 / 1118* : *Сербин Р. – Шевченку Ф.* Листи [авторизований машинопис ; м. Монреаль, 20 жовт. 1970 р. ; м. Монреаль, 16 січ. 1971 р.]. – 2 арк. + конв.
149. *Спр. 1130* : *Шевченко Ф. П. – Затавському Л. А.* [чорновий автограф ; 23 листоп. 1956 р.]. – 1 арк.
150. *Спр. 1149* : *Дашкевич Я. Р. – Шевченко Ф. П.* [автограф ; м. Львів, 25 листоп. 1963 р.]. – 1 арк. + конв.
151. *Спр. 1184 / 1186* : *Крип'якевич І. П. – Шевченко Ф. П.* Листи [автограф ; м. Львів, 3 січ. 1958 р. ; м. Львів, 19 січ. 1958 р. ; м. Львів, 7 трав. 1958 р.]. – 6 арк. + 2 конв.

Науковий архів Інституту історії України НАН України

Ф. 1. Оп. 1

152. *Спр. 968* : Стенограма засідань Вченої ради Інституту історії АН УРСР 8–15 червня 1960 р. [машинопис]. – 417 арк.

Ф. 1. Оп. 1-л

153. *Спр. 866* : Особова справа Компан Олени Станіславівни. – 93 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

***Ф. 1 : ЦК КПУ. Оп. 23 : Документи загального відділу (особливий сектор)
ЦК КПУ (секретна частина)***

154. *Спр. 1652* : Стенограма совещания по вопросам истории Украины, состоявшегося при отделе пропаганды и агитации ЦК КП(б)У (10, 17 марта 1945 г.) [машинопис]. – 153 арк.

Ф. 1. Оп. 24 : Документи загального відділу ЦК КПУ. Секретна частина

155. *Спр. 784* : Особый сектор. ЦК КП(б) Украины. Таємна частина. Вопросы литературы и искусства (1951 г.)» : Докладная записка начальника Главного управления по делам литературы и издательств при Совете Министров УССР К. Полонника секретарю ЦК КП(б)У тов. Л. Г. Мельникову о политико-идеологических вмешательствах цензуры в книжно-журнальную продукцию УССР в I полугодии 1951 года (7 июля 1951 г.). – Арк. 18–26.

Ф. 1. Оп. 70 : Документи відділу агітації і пропаганди ЦК КПУ

156. *Спр. 387* : Стенограма совещания историков при ЦК КП(б)У. Отдел пропаганды и агитации (14 апреля 1945 г.) [машинопис]. – 59 арк.

157. *Спр. 753* : Стенограма совещания историков при ЦК КП(б)У (29–30 апреля 1947 г.). Управление пропаганды и агитации [машинопис]. – 316 арк.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України**

Ф. 3561 : Оглоблин (Оглоблін) Олександр Петрович Оп. 1

158. *Спр. 1* : *Оглоблін О. П.* Життєпис / О. П. Оглоблін [машинописна копія з авторськими виправленнями]. – Арк. 6–7.
159. *Спр. 3* : *Пичета В.* Отзыв члена-корреспондента АН СССР В. Пичеты об научной деятельности профессора А. П. Оглоблина от 6. 12. 1939 г. / В. Пичета [для присудження наукового ступеня доктора історичних наук]. – 3 арк.
160. *Спр. 35* : *Оглоблін О. П.* Сучасний стан і основні завдання історичної науки в У. С. Р. Р. / О. П. Оглоблін [машинопис ; 1 черв. 1934 р.]. – 10 арк.
161. *Спр. 50* : *Оглоблин О. П.* «Внучка двох гетьманів» (Причинок до української генеалогії XVIII ст.) / О. П. Оглоблін [автограф ; 6–7 груд. 1942 р.]. – 25 арк.
162. *Спр. 56* : *Оглоблин О. П.* Апанас Кирилович Лобисевич / О. П. Оглоблін [автограф монографії та чернеткові записи ; 1942–1943 рр.]. – 124 арк.
163. *Спр. 76* : *Оглоблін О. П.* Виписки та замітки до роботи «Історія України. Іван Мазепа» / О. П. Оглоблін [автограф ; кін. 1930-х років]. – 273 арк.
164. *Спр. 86* : *Оглоблін О. П.* Металургія Правобережної України XVI–XIX століття : Історико-економічне дослідження / О. П. Оглоблін [автограф з окремими сторінками машинопису]. – 302 арк.

165. *Спр. 191* : *Оглоблін О. П.* Зауваження до підручника «Історія України» Т. Скубицького, К. Гуслистого, Ф. Ястребова / О. П. Оглоблін [автограф ; 8 жовт. 1936 р.]. – 251 арк.
166. *Спр. 196* : *Оглоблін О.* Рец. на пр. : *Адамов И. А.* Рабочие и Моряки Одесского порта в революционном движении XIX и начала XX столетия / О. Оглоблін [машинопис ; 18 черв. 1940 р.]. – 3 арк.
167. *Спр. 196* : *Оглоблін О. П.* Рец. на пр. : *Барабой А.* О причинах присоединения Украины к России в 1654 г. / О. П. Оглоблін [автограф та 2 машинописи рецензій – стислої на 1 стор. 7 черв. 1939 р. та розгорнутої 27 жовт. 1939 р.]. – Арк. 4–37.
168. *Спр. 197* : *Оглоблін О. П.* Відзив про роботу тов. М. Марченка «Боротьба Росії й України проти шляхетської Польщі в перше десятиліття після Переяславської ради» (1654–1664 рр.) / О. П. Оглоблін [2 варіанти машинопису ; 8 трав. 1940 р.]. – Арк. 37–50.
169. *Спр. 197* : *Оглоблін О. П.* Героїчна епопея з історії українського народу (З приводу нової книги проф. М. Н. Петровського «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654)»). – К. : Вид-во АН УРСР, 1939) / Оглоблін О. П. [машинопис ; 25 листоп. 1938 р.]. – Арк. 124–134.
170. *Спр. 197* : *Оглоблін О. П.* Зауваження з приводу статті Н. Рубінштейна «Борьба украинского народа против польского гнета под руководством Богдана Хмельницкого. Присоединение Украины к Москве. Украина под властью Московского государства во второй половине XVII века» / О. П. Оглоблін [автограф та машинопис ; 3 листоп. 1938 р.]. – Арк. 142–151.
171. *Спр. 197* : *Оглоблін О. П.* Попередня рецензія на пр. : *Окиншевич Л.* Поміщицька кляса і шляхетський стан на Україні XVII–XVIII ст. (Знатне військове товариство Гетьманщини) / О. П. Оглоблін [автограф та машинопис ; 7 квіт. 1933 р.]. – Арк. 63–119.

172. *Спр. 200* : *Оглоблін О.* Рец. на вид. : Записки Одеського наукового при У. А. Н. товариства секція соціальна-історична. – ДВУ. – 1927. – Ч. 1. – 99 с. ; ДВУ. – 1928. – Ч. 2. – 92 с. ; ДВУ. – 1928. – Ч. 3. – 102 с. / О. Оглоблін [автограф та машинопис рецензії]. – 55 арк.
173. *Спр. 292* : *Оглоблін О. П.* «Історія України» (Конспект за лекціями професора Оглобліна). II-й курс соц.-істор. відділу Ф. П. О. [факультету партійної освіти] 1929/30 академічного року. Т. 2 / О. П. Оглоблін [друк. Київським Окрліт. тираж 37 прим.]. – 136 арк.
174. *Спр. 300* : *Оглоблін О. П.* Замітки до лекцій «Історіографія України» / О. П. Оглоблін. – 420 арк.
175. *Спр. 301* : *Оглоблін О. П.* Чернеткові замітки до лекцій «Історіографія України» / О. П. Оглоблін. – 331 арк.
176. *Спр. 303* : Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубіцького з приводу буржуазної Оглоблінської концепції українського історичного процесу, що відбулася в Києві в травні м-ці 1931 р. [машинопис]. – 225 арк.

Ф. 3695 : Шелухин Сергій Павлович. Оп. 1

177. *Спр. 119* : *Шелухин С.* Політика без історії й науки / Шелухин С. [авторизований машинопис ; 19–25. П. 1930 р.]. – Арк. 76–97.
178. *Спр. 238* : *Дорошенко Д. І. – Шелухин С. П.* [автограф ; 17 квіт. 1924 р.]. У збірці : «Листи від Демченко, Денисенко, Дорошенко, Деметренко, Зеркаль, Ісаєвич та інших осіб на літери Д–З–І [до С. Шелухина]». – Арк. 62–66.

Ф. 3864 : Щербаківський Вадим Михайлович. Оп. 1

179. *Спр. 46* : *Крупницький Б. Д. – Щербаківський В. М.* [автограф ; м. Берлін, 10 серп. 1941 р.]. У збірці : «Листи від О. Кандиби, Б. Кентржинського, О.

Колесси, Д. Левитського, І. Мазепи, С. Наріжного та ін. на літери : К–Л–М–Н» (7 січ. 1929 р. – 27 серп. 1943 р.). – Арк. 63–64.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України

Ф. 279 : Сенченко Іван Юхимович. Оп. 4

180. *Спр. 37* : Листи Сенченка І. Ю. до Компан О. С. [машинопис та автограф ; 1957–1967 рр.]. – 16 арк.
181. *Спр. 101* : Листи Компан О. С. до Сенченка І. Ю. [автограф ; м. Москва, м. Варшава, м. Київ, 1953–1959 рр.]. – 26 арк.
182. *Спр. 232* : Листи Зленка Г. Д. до Компан О. С. [автограф ; м. Одеса, 1975–1977 рр.]. – 4 арк.
183. *Спр. 234* : Листи Ісаєвича Я. Д. до Компан О. С. [автограф ; кін. 1960-х – поч. 1970-х років]. – 12 арк.
184. *Спр. 238* : Листи Кописького З. Ю. до Компан О. С. [автограф ; м. Мінськ, 1967–1972 рр.]. – 35 арк.
185. *Спр. 242* : Листи Маковського Д. П. до Компан О. С. [автограф та машинопис ; м. Смоленськ, 1955–1968 рр.]. – 45 арк.
186. *Спр. 246* : Листи Романовського В. до Компан О. С. [авторизований машинопис ; 1964 р.]. – 2 арк.
187. *Спр. 250* : Листи Суслопарова М. З. до Компан О. С. [та замітка М. З. Суслопарова «Нові матеріали до історії правобережної Київщини XVIII ст.» (16 трав. 1937 р.) автограф ; м. Київ, 1967–1971 рр.]. – 15 арк.
188. *Спр. 252* : Листи Устюгової А. М. до Компан О. С. [автограф ; м. Москва, 1964–1973 рр.]. – 22 арк.
189. *Спр. 253* : Листи Швидько Г. К. до Компан О. С. [автограф ; м. Дніпропетровськ, 1972–1977 рр.]. – 25 арк.

190. *Спр. 261* : Листівки Гончара О. Т. до Компан О. С. [автограф ; 1976–1977 рр.]. – 2 арк.
191. *Спр. 264* : Листівки Дзюби І. М. до Компан О. С. [автограф ; 1974, 1976 рр.]. – 5 арк.
192. *Спр. 267* : Листівки Перковського А. до Компан О. С. [автограф ; м. Київ, 1969 р.]. – 2 арк.
193. *Спр. 269* : *Компан О. С.* Листи до редакцій журналів «История СССР», «Радянська жінка», Головної редакції УРЕ, відділу суспільних наук БРСР з проханням надати допомогу в розробці окремих наукових тем [машинопис та автограф ; 1954–1967 рр.]. – (3+2) 5 арк.

Архив РАН

Ф. 359 : Институт истории Коммунистической Академии. Оп. 2

194. *Д. 278* : *Грушевский М. С.* «Историограф Малой России» / М. С. Грушевский [Монография]. – 140 л.

II. ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

195. *Бюффон Ж. Л. Л. де.* Речь при вступлении во Французскую Академию [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.infoliolib.info/philos/buffon/buffon.html>
196. *Демидова Н. Ф.* Из воспоминаний об Историко-архивном институте (интервью) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://iai.rsuh.ru/article.html?id=2190561>
197. *Кипіані В.* Погромний січень 72-го. Шістдесятництво як явище було «задушене» тридцять років тому) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kipiani.org/plain.cgi?260>
198. *Мильчина В.* Бюффоне и его стиле [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.infoliolib.info/philos/buffon/bufmilch.html>

199. *Степанова Н. Н.* Романтизм как культурно-исторический тип : опыт междисциплинарного исследования [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://anthropology.ru/ru/texts/stepanova/symp12_51.html
200. *Сюндюков І.* Воскресіння Івана Мазепи. Гетьман України очима Миколи Костомарова (День. – 2000. – 27 жовт. – № 196) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ukrayina-incognita/voskresinnya-ivana-mazepi>
201. *Третьяков В.* Джордж Оруэлл или Николай Костомаров? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.orwell.ru/a_life/tretjakov/russian/r_gonk
202. *Устюгова Е. Н.* Стиль человека (эволюция от Бюффона до наших дней) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://social.philosophy.pu.ru/?cat=publications>
203. *Фененко А. В.* Анализ консерватизма Карла Манхейма : кризис парадигмы? [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://conservatism.narod.ru/fen/fen7.doc>
204. *Хаджаров М. Х.* Стиль научного мышления в биологическом познании [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://http://www.portalus.ru/modules/philosophy/print.php?subaction=showfull&id=1108503792&archive=0211&start_from=&ucat=1&
205. *Чорновол І.* Я, Людвік Флек, жид, мікробіолог...? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mynews-in.net/news/2006-07-13/1049168.html>
206. *Щавелев С. П.* Дмитрюков Алексей Иванович (Курская энциклопедия) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.mke.su/>
207. *Щавелев С. П.* Из истории курской археологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.old.kurskcity.ru/book/kraeved/kr89-2.html>
208. *Ястребицкая А. Л.* «Новая историческая наука» в контексте современной культурной традиции [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://sscadm.nsu.ru/ssc/shiljaev/metodology/index.htm>

III. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

209. *А. Л.* Два письма Галагана 1859 г. (К истории освобождения крестьян) [текст] / Лазаревский А. М. [криптонім] // КС. – 1895. – № 9. – С. 68–70.
210. *А. Л.* Отрывки из Черниговских воспоминаний (1861–1863) [текст] / Лазаревский А. М. [криптонім] // КС. – 1901. – № 3. – С. 352–367 ; № 5. – С. 282–300.
211. А. С. Пушкин – критик / Сост. Е. Н. Лебедев, В. С. Лысенко ; прим. В. С. Лысенко. – М. : Сов. Россия, 1978. – 672 с.
212. *Абрамович Д. І.* З листування М. П. Драгоманова з О. С. Суворіним / Д. І. Абрамович // Україна. – 1927. – № 4. – С. 123–150.
213. Автобіографічні записки Володимира Антоновича // ЛНВ. – 1908. – Т. 43, № 7. – С. 3–17 ; № 8. – С. 193–204 ; № 9. – С. 387–407.
214. Акты, поясняющие Историю Малороссии и открытые Н. А. Маркевичем // ЧОИДР. – М., 1848. – Кн. 1. – С. 109–117.
215. *Антонович М.* Зізнання Степана Томашівського : коментарі і переклад / М. Антонович // УІ. – 1972. – № 1/2. – С. 91–99.
216. *Антонович М.* М. П. Драгоманов і «Вільне слово» (На базі таємних австрійських документів) / М. Антонович // УІ. – 1978. – № 4. – С. 42–58.
217. *Антонович М.* 50-річчя Української Вільної Академії Наук / М. Антонович // УІ. – 1995. – Т. 32, № 1/4. – С. 73–81.
218. Архів Михайла Драгоманова. – Варшава : Друк. НТШ у Львові, 1937. – Т. 1 : Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870–1895 рр.). – 442, [3] с.
219. *Багалій Д. І.* Автобіографія. П'ятдесят літ на сторожі української культури / Д. І. Багалій // *Багалій Д. І.* Вибрані праці : У 6 т. – Харків : ХГІ «НУА» ; ТОВ «Золоті сторінки», 1999. – Т. 1 : Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упоряд. та вступ. ст. В. В. Кравченка. – С. 57–214.

220. *Бажан О.* Під пильним контролем КДБ / О. Бажан // ІДУ / Голова ред. кол. В. А. Смолій ; відп. ред. О. А. Удод. – К. : НАНУ. Ін-т історії України, 2012. – Вип. 22 : Доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття» (20–21 жовтня 2011 р., м. Київ). – С. 115–133.
221. *Бантыш-Каменский Д. Н.* Шемякин суд в XIX столетии : Записки / Д. Н. Бантыш-Каменский // РС. – 1873. – Т. 7, № 6. – С. 735–784.
222. *Барвінський О.* Спомини з мого життя / О. Барвінський / Упор. А. Шацька, О. Федорук ; ред. Л. Винар, І. Гирич. – Нью-Йорк – Київ : Смолоскип, 2004. – 528 с.
223. *Барсуков Н.* Воспоминания о Н. И. Костомарове и А. Н. Майкове / Н. Барсуков // РО. – 1897. – Т. 45, № 5. – С. 123–141.
224. *Барсуков Н.* Жизнь и труды М. П. Погодина / Н. Барсуков. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1888. – Кн. 1. – IX, 344 с.
225. *Барсуков Н.* Жизнь и труды М. П. Погодина / Н. Барсуков. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1889. – Кн. 2. – VIII, 420 с.
226. *Барсуков Н.* Жизнь и труды М. П. Погодина / Н. Барсуков. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1890. – Кн. 3. – VII, 387 с.
227. *Барсуков Н.* Жизнь и труды М. П. Погодина / Н. Барсуков. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. – Кн. 4. – VIII, 450 с.
228. *Барсуков Н.* Жизнь и труды М. П. Погодина / Н. Барсуков. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1892. – Кн. 5. – XIII, 520 с.
229. *Барсуков Н.* Жизнь и труды М. П. Погодина / Н. Барсуков. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1892. – Кн. 6. – XII, 400 с.
230. *Барсуков Н.* Жизнь и труды М. П. Погодина / Н. Барсуков. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1893. – Кн. 7. – XVI, 603 с.
231. *Барсуков Н.* Жизнь и труды М. П. Погодина / Н. Барсуков. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1902. – Кн. 16. – X, 602 с.

232. *Барсуков Н.* Жизнь и труды М. П. Погодина / Н. Барсуков. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1904. – Кн. 18. – IX, 555 с.
233. *Барсуков Н.* Жизнь и труды М. П. Погодина / Н. Барсуков. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1905. – Кн. 19. – VI, 499 с.
234. *Барсуков Н.* Письма М. П. Погодина, С. П. Шевырева и М. А. Максимовича к князю П. А. Вяземскому : Предисловие / Н. Барсуков // Старина и новизна : Историч. сб., издаваемый при обществе Ревнителей русского исторического просвещения в память императора Александра III. – СПб. : Тип. М. Стасюлевича, 1901. – Кн. 4. – С. 1-31.
235. *Беренштам В.* Воспоминания о последних годах жизни Н. И. Костомарова / В. Берентштам // КС. – 1885. – № 6. – С. 219–237.
236. *Білас Л.* Оглядаючись назад. Пережите 1922–2000 і передумане / Л. Білас / Ред. Я. Ісаєвич. – Львів : НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2005. – 204 с.
237. *Білокінь С.* На зламах епохи : Спогади історика / С. Білокінь. – Біла Церква : Видавець О. Пшонківський, 2005. – 336 с.
238. *Бортняк Н.* З листування І. Крип'якевича та С. Томашівського / Н. Бортняк // УКСНСД. – Львів : НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001. – [Вип. 8 :] Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 395–415.
239. *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? Триптих / М. Брайчевський // Переяславська рада 1654 року : Історіографія та дослідження / Гол. ред. П. С. Сохань. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 294–418.
240. *Валк С. Н.* Воспоминания ученика [про О. С. Лаппо-Данилевського] / С. Н. Валк // РИЖ. – 1920. – Кн. 6. – С. 189–199.
241. *Вашкевич Г.* К биографии Николая Ивановича Костомарова / Г. Вашкевич // КС. – 1898. – № 11. – С. 207–217.

242. *Верба І.* Дмитро Багалій і Олександр Оглоблин : до історії творчих стосунків / І. Верба, С. Кіржаєв [листи О. П. Оглоблина до Д. І. Багалія 1926–1931 рр.] // СЗ. – Харків, 1999. – Вип. 2. – С. 218–270.
243. *Верзилов А. В.* Антонович і Костомаров. З споминів А. В. Верзілова / А. В. Верзілов // Україна. – 1928. – № 6. – С. 82–83.
244. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані / Ред. Ю. Луцького ; передм. Ю. Шевельова. – Нью-Йорк–Торонто : УВАН у США, 1984. – 326 с.
245. *Вигель Ф. Ф.* Записки / Ф. Ф. Вигель / Ред. и вступ. ст. С. Я. Штрайха : В 2 т. – М. : Изд-во артели писателей «Круг», 1928. – Т. 1. – 377 с.
246. *Вигель Ф. Ф.* Записки / Ф. Ф. Вигель / Ред. и вступ. ст. С. Я. Штрайха : В 2 т. – М. : Изд-во артели писателей «Круг», 1928. – Т. 2. – 355 с.
247. *Винар Л.* Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року / Л. Винар. – Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто : УІТ, 1981. – 47 с.
248. *Винар Л.* Заповіт Олександра Оглоблина з 1946 року / Л. Винар // УІ. – 2009. – Т. 46, № 1/4. – С. 200–204.
249. *Винар Л.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1943 року / Л. Винар // УІ. – 2000. – № 1/3. – С. 256–268.
250. *Винар Л.* Епістолярні джерела до історії Українського історичного товариства : З листування Олександра Оглоблина / Л. Винар, А. Атаманенко // УІ. – 2003. – Т. 40, № 1/5. – С. 414–460.
251. *Возняк М.* Невидана стаття М. П. Драгоманова про фольклорну літературу / М. Возняк [«З італьянської та французької літератури про народню словесность (Оповідь д. Ів. Франкові)» (2 грудня 1883 р.)] // ПГ. 1926 / За ред. К. Грушевської. – [К. :] ДВУ, 1926. – Вип. 1/2. – С. 118–122.
252. Воспоминания Н. А. Маркевича о встречах с Кюхельбекером в 1817–1820 гг. : Извлечения // ЛН / Гл. ред. А. М. Еголин. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 59, ч. 1. – С. 507–512.

253. [Воспоминания Н. И. Костомарова об М. А. Максимовиче для «Северного вестника» в изложении «Киевлянина»] // Киевлянин. – 1877, 2 июня. – № 65. – С. 2.
254. *Ганелин Р. Ш.* Советские историки, о чем они говорили между собой. Страницы воспоминаний о 1940-х–1970-х годах / Р. Ш. Ганелин. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ин-та истории РАН «Нестор-История», 2004. – 216 с.
255. *Гирич І.* Михайло Грушевський в 1904–1905 роках (За його щоденником) / І. Гирич, О. Тодійчук // УІ. – 2007. – Т. 43/44, № 4/1-2. – С. 75–94 ; 2007/2008. – Т. 44/45, № 3/4, 1/2. – С. 200–234.
256. *Голобуцкий В. А.* Страницы из моих воспоминаний / В. А. Голобуцкий // ИСССР. – 1966. – № 3. – С. 115–130.
257. *Гольштейн О.* Нові спогади про М. Драгоманова / О. Гольштейн // Україна (Париж). – 1950. – № 3. – С. 170–173.
258. *Горленко В.* Две поездки с Н. И. Костомаровым / В. Горленко // КС. – 1886. – № 1. – С. 111–123.
259. *Горленко В.* Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В. И. Чарныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) / В. Горленко // КС. – 1893. – № 1. – С. 41–76.
260. *Граховецький Д.* Документи, якими користувався Бантиш-Каменський для своїх історичних праць / Д. Граховецький [перелік документів, замовлених з архіву Чернігівського губернського правління] // Україна. – 1930. – № 43 : (верес.). – С. 55–57.
261. *Гревс І. М.* Александр Сергеевич Лаппо-Данилевский (Опыт истолкования души) / И. М. Гревс // РИЖ. – 1920. – Кн. 6. – С. 44–81.
262. *Грушевський М.* Наша політика / [Томашівський С.] Наша політика і професор М. Грушевський. Гльосси до брошури проф. М. Грушевського / Матеріяли до історії конфлікту в НТШ 1913 року/ М. Грушевський, С.

- Томашівський / Упоряд. Л. Винара, Є. Пшеничного. – Нью-Йорк – Дрогобич : Коло, 2003. – 240 с.
263. *Грушевський М.* Спомини / М. Грушевський / Публ. та прим. С. Білоконя ; передмова Ф. Шевченка // Київ. – 1988. – № 9. – С. 115–149 ; № 10. – С. 131–138 ; № 11. – С. 120–137 ; № 12. – С. 116–139 ; 1989. – № 8. – С. 103–154 ; № 9. – С. 108–149 ; № 10. – С. 122–158 ; № 11. – С. 113–155.
264. *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.) / М. С. Грушевський / Підготовка до друку, передне слово, упорядк., ком. і післямова Л. Зашкільняка. – К. : НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; ЦДІАЛ, 1997. – 261 с.
265. *Гуревич А. Я.* История историка / А. Я. Гуревич. – М. : РПЭ, 2004. – 288 с.
266. *Данилів В.* До історії української етнографії (Риси літературної діяльності М. А. Максимовича, А. Л. Метлинського та П. А. Лукашевича) / В. Данилів // ЗУНТК. – К. : З друк. Першої Київ. друкар. спілки, 1909. – Кн. 4. – С. 41–48.
267. *Данилов В. М.* Максимович і журнал «Основа» (Листи В. Білозерського до М. Максимовича) / В. Данилов // ЗНТШ (Львів). – 1930. – Т. 100, ч. 2 : Ювілейний зб. на пошану акад. К. Студинського. – С. 321–326.
268. *Данилов В. М.* О. Максимович на київській кафедрі / В. Данилов [лист до С. С. Уварова від 14 березня 1834 р. та інші матеріали] // Україна. – 1929. – № 34 : (трав.–черв.). – С. 92–95.
269. *Данилов В.* К биографии Н. А. Маркевича (Письма его к М. А. Максимовичу) / В. Данилов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии / Под ред. А. Синявского. – Екатеринослав, 1911. – Вып. 7. – С. 220–231.
270. *Данилов В.* Материалы для биографии Н. И. Костомарова : I. Письма Н. И. Костомарова к М. А. Максимовичу ; II. Н. И. Костомаров и «Киевская Старина» / В. Данилов // Україна. – 1907. – Т. 4, № 2/3. – С. 225–274.

271. *Дебогорій-Мокрієвич В.* Із споминів про М. П. Драгоманова (Писано весною р. 1922) / В. Дебогорій-Мокрієвич // ЗСЛ. – К., 1927. – Кн. 1. – С. 275–295.
272. *Дейч Л.* М. П. Драгоманов в изгнании / Л. Дейч // ВЕ. – 1913. – № 10. – С. 201–226.
273. *Денисюк І.* Листи Михайла Павлика до родини Драгоманових / І. Денисюк // ЗНТШ (Львів). – 1997. – Т. 234. – С. 452–542.
274. *Диев М. Я.* Благодетели мои и моего рода [спогади] / М. Я. Диев // РА. – 1891. – Кн. 2. – С. 61–89.
275. Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського (травень 1929 р.) // ЛР. – 1930. – № 2. – С. 267–326 ; № 3/4. – С. 176–237 ; № 5. – С. 289–324.
276. Диспут о книге Д. М. Петрушевского (О некоторых предрассудках и суевериях в исторической науке) // ИМ. – 1928. – № 8. – С. 79–128.
277. *Домбровський О.* Спомини / О. Домбровський / Ред. А. Атаманенко ; упор. Г. Клинова. – Нью-Йорк – Львів – Острог : УІТ, 2009. – 373 с.
278. *Дорошенко Д.* З моїх спогадів про Михайла Грушевського (До десятих роковин його смерті) / Д. Дорошенко // КВ. – 1944, 23 груд. – № 292. – С. 3 ; 27 груд. – № 294. – С. 3 ; 28 груд. – № 295. – С. 3 ; 29 груд. – № 296. – С. 3 ; 30 груд. – № 297. – С. 2–3.
279. *Дорошенко Д.* Пам'яті В'ячеслава Липинського (Сторінка з моїх споминів) / Д. Дорошенко // КВ. – 1943, 1 лип. – № 139. – С. 3 ; 2 лип. – № 140. – С. 4 ; 3 лип. – № 141. – С. 4 ; 4 лип. – № 142. – С. 4 ; 6 лип. – № 143. – С. 3.
280. *Дорошенко П.* Два письма историка Н. А. Маркевича [до Олександра Михайловича Марковича] о своем родоначальнике Марке Аврамовиче [1847–1848] / П. Дорошенко // КС. – 1885. – № 12. – С. 690–698.
281. *Драгоманів-Шишманова Л.* Зі споминів про М. Драгоманова / Л. Драгоманів-Шишманова // Дзвін. – 1991. – № 10. – С. 137–145.

282. *Драгоманов М.* Австро-руські спомини (1867–1877) / М. Драгоманов. – Львів : З друк. Т-ва ім. Шевченка, 1889–1892. – Ч. 1/5. – 456 с.
283. *Драгоманов М.* Листи до Івана Франка і інших. 1881–1886 / М. Драгоманов / Видав І. Франко. – Львів : Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1906. – [Ч. 1]. – 260 с.
284. *Драгоманов М.* Листи до Івана Франка і інших. 1887–1895 / М. Драгоманов / Видав І. Франко. – Львів : Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1908. – [Ч. 2]. – VI, 431 с.
285. *Драгоманов М. П.* Переписка / М. Драгоманов / Зібрав і зладив М. Павлик. – Львів : Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1901. – Т. 1. – 184 с.
286. *Драгоманов М. П.* Воспоминания о знакомстве с И. С. Тургеневым / М. П. Драгоманов. – Казань : Центральная тип., 1906. – 19, [1] с.
287. *Дружинин П. А.* Неизвестные письма русских писателей князю Александру Борисовичу Куракину / П. А. Дружинин. – М. : Трутень, 2002. – 504 с.
288. *Єгунова-Щербина С.* Пам'яті В. Б. Антоновича (Сторінка спогадів) / С. Єгунова-Щербина // Україна. – 1928. – № 5. – С. 94–98.
289. *Єфремов С. О.* Щоденники, 1923–1929 / С. О. Єфремов. – К. : ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. – 848 с.
290. *Жемчужников Л. М.* Заметка к статье «Воспоминания о Н. А. Маркевиче» / Л. М. Жемчужников [Н. Макарова] (с портретом) // Основа. – 1861. – № 2. – С. 185–187.
291. *Жемчужников Л. М.* Мои воспоминания из прошлого / Л. М. Жемчужников ; Вступ. ст. и общ. ред. А. Г. Верещагиной. – Л. : Искусство. Ленинград. отд., 1971. – 446 с.
292. *Житецький І.* Куліш і Костомаров (недруковане листування 1860–70 рр.) / І. Житецький // Україна. – 1927. – № 1/2. – С. 39–65.

293. *Житецький І.* Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова / І. Житецький // Україна. – 1927. – № 4. – С. 98–104.
294. *Жихарев С. П.* Записки современника / С. П. Жихарев / Ред., ст. и ком. Б. М. Эйхенбаума. – М.–Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – 835 с.
295. *Жук А.* Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття «Союзу») / А. Жук // МН. – 2002. – № 3. – С. 135–150.
296. З листів Д. І. Дорошенка до О. П. Оглоблина // УІ. – 1965. – № 3/4. – С. 84–88 ; 1966. – № 1/2. – С. 102–106.
297. З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток / Зладив М. Грушевський. – Wien : [Український соціологічний ін-т] ; друк. J. V. Verney, 1922. – 212 с.
298. Записки о Южной Руси : В 2 т. / Издал П. Кулиш. – СПб. : В тип. А. Якобсона, 1856. – Т. 1. – XXVI, 322, [2] с.
299. Записки о Южной Руси : В 2 т. / Издал П. Кулиш. – СПб. : В тип. А. Якобсона, 1857. – Т. 2. – XIII, 354, [1] с.
300. *Заруба В.* Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952) / В. Заруба. – Дн. : МВС. Юрид. акад., 2004. – 352 с.
301. «Зрадники мені не подобаються» : Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Оленою Апанович (28 серпня 1996 р.) // ІДУ. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2011. – Вип. 21. – С. 336–368.
302. Інститут історії України НАН України : друге двадцятиріччя (1957–1977) : Документи і матеріали / Упор. О. С. Рубльов ; відп. ред. В. А. Смолій. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2007. – 464 с.
303. Інститут історії України Національної академії наук України : Документи і матеріали 1936–1991 : У 2 кн. / Відп. ред. В. А. Смолій ; упор. О. С. Рубльов, О. В. Юркова. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2011. – Кн. 1 : 1936–1947. – 630 с.

304. «Істину встановлює суд історії» : Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка : У 2 т. / Відп. ред. Г. Боряк ; вступне слово Д. Табачника. – К. : ЗАТ «Віпол», 2004. – Т. 1 : Джерела. – 782 с.
305. Історик Олена Компан : Матеріали до біографії / Упоряд. Я. Компан. – К. : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2007. – 532 с.
306. Історія Національної академії наук України. 1946–1950 / Упор. Л. М. Яременко, С. В. Старовойт, О. М. Березовський, В. А. Кучмаренко ; гол. ред. О. С. Онищенко. – К. : НАН України. НБУВ. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2008. – Ч. 2 : Додатки. – 716 с.
307. Из бумаг Д. Н. Бантыш-Каменского (Письма к нему разных лиц) // РС. – 1904. – № 9. – С. 643–667.
308. Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. – М. : В унив. тип., 1858. – Ч. 1 : 1649–1687. – IV, 339 с.
309. Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. – М. : В унив. тип., 1859. – Ч. 2 : 1691–1722. – 340 с.
310. К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в университете св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. – К. : Тип. «Рус. печатня», 1908. – 68 с.
311. Каманин И. Письмо М. А. Максимовича к П. А. Кулишу / Каманин И. [30 січ. 1854 р.] // ЧИОНЛ / Под ред. А. М. Лободы. – К. : Типо-лит. Т. Г. Мейнандера, 1905. – Кн. 18, вып. 3/4. – С. 124–130.
312. Карамзин и Пушкин. Письма их к Д. Н. Бантышу-Каменскому (1818–1835) [сообщ. Н. Д и Е. Д. Бантыш-Каменские] // РС. – 1871. – № 4. – С. 525–528.
313. Кареев Н. И. Прожитое и пережитое / Н. И. Кареев / Вступ. ст. и ком. В. П. Золотарева. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1990. – 382 с.

314. Кирило-Мефодіївське товариство : У 3 т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко ; гол. ред. П. С. Сохань. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 544 с.
315. Кирило-Мефодіївське товариство : У 3 т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко ; гол. ред. П. С. Сохань. – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 2. – 696 с.
316. *Коваленко О. Б.* Лист М. О. Максимовича до В. В. Тарновського[молодшого] / О. Б. Коваленко // НТЕ. – 1980. – № 1. – С. 77–79.
317. Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62 / Видав К. Студинський. – Львів : Накладом НТШ, 1905. – CLXI, 592 с.
318. *Корсун А. Н. И.* Костомаров / А. Корсун // РА. – 1890. – № 3. – С. 199–221.
319. *Корчинський М.* Коли горів дім Михайла Грушевського (8 січня 1918 р.) / М. Корчинський // Діло (Львів). – 1937, 27 берез. – № 67. – С. 7.
320. *Косачевская Е. М.* Письма Н. А. Маркевича к О. М. Бодянскому (Из истории русско-украинских научных и культурных контактов) / Е. М. Косачевская // Духовная культура славянских народов. Литература. Фольклор. История : Сб. ст. к IX Международному съезду славистов. – Л. : Наука. Ленинград. отд., 1983. – С. 210–241.
321. *Костомаров Н. И.* Автобиография / Н. И. Костомаров // *Костомаров Н. И.* Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Авт. вступ. ст. и ком. Ю. Пинчук. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 77–328.
322. *Кримський А. Ю.* Твори в п'яти томах / А. Ю. Кримський ; гол. редколегії І. К. Білодід ; ред. тому С. Д. Зубков. – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 5, кн. 1 : Листи (1890–1917). – 547 с.
323. *Крип'якевич І.* Спогади (Автобіографія) / І. Крип'якевич // УКСНСД. – Львів : НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001. – [Вип. 8 :] Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 77–140.
324. *Крупницький Б. Д. І.* Дорошенко : (Спомини учня) / І. Крип'якевич // Наук. зб. УВАН. – Нью-Йорк : УВАН, 1952. – Т. 1. – С. 9–22.

325. *Крупницький Б.* З студентських спогадів історика : І. Київ / Б. Крупницький // Україна (Париж). – 1951. – № 6. – С. 446–449.
326. *Крупницький Б.* З студентських спогадів історика : ІІ. Берлін / Б. Крупницький // Україна (Париж). – 1952. – № 7. – С. 526–531.
327. *Крупницький Б.* Мої спогади про В. Петрова / Б. Крупницький // Україна (Париж). – 1953. – № 9. – С. 730–737.
328. *Крупницький Б.* Цензура Третього Райху : (уривок зі споминів) / Б. Крупницький // Україна (Париж). – 1950. – № 4. – С. 264–266.
329. [Куліш П. О.] *Жизнь Куліша* / П. О. Куліш // *Куліш П. Твори* : У 2 т. / Упоряд., прим. і вступ. ст. Є. Нахліка. – К. : Наук. думка, 1994. – Т. 1. – С. 234–264.
330. *Куліш П.* Історичне оповідання. Із збірки «Хуторна поезія» / П. О. Куліш // *Куліш П. Твори* : У 2 т. / Упоряд., прим. і вступ. ст. Є. Нахліка. – К. : Наук. думка, 1994. – Т. 1. – С. 359–381.
331. *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи / П. Куліш. – К. : Критика, 2005. – Т. 1 : 1841–1850 ; упоряд., ком. О. Федорук ; підготовка текстів О. Федорук, Н. Хохлова ; відп. ред. С. Захаркін. – 648 с.
332. *Куліш П.* Повне зібрання творів. Листи / П. Куліш. – К. : Критика, 2009. – Т. 2 : 1850–1856 ; Упоряд., ком. О. Федорук ; відп. ред. В. Дудко. – 672 с.
333. *Куліш П.* Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове / П. Куліш // *Новь*. – 1885. – Т. 4, № 13. – С. 61–75.
334. *Куліш П. А.* Материалы для истории Воссоединения Руси / П. А. Куліш. – М. : Изд. т-ва «Общественная Польза», 1877. – Т. 1 : 1578–1630. – XVIII, 322, 1 с.
335. *Куліш П.* Около полу столетия назад : Литературные воспоминания / П. Куліш ; публ., упор. та прим. Є. Нахліка, О. Федорука // *Пантелеймон Куліш : Матеріали і дослідження*. – Львів – Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 105–156.

336. *Кулиш П.* Украинские народные предания / П. Кулиш. – М. : В универ. тип., 1847. – Кн. 1. – 90, [2] с.
337. *Курас Г.* Листи Олександра Оглоблина до Євгена Архипенка / Г. Курас // УІ. – 2009. – Т. 46, № 1/4. – С. 205–230.
338. *Лазаревська К.* Листи Осипа Бодянського до Олександра Лазаревського (1854–1855 рр.) / К. Лазаревська // Україна. – 1926. – № 1. – С. 66–70.
339. *Лазаревський Г.* Київська старовина / Г. Лазаревський // УЛр. – 1943. – № 7. – С. 97–113 ; № 8/9. – С. 104–118 ; № 10/11. – С. 108–117 ; № 12. – С. 120–135 ; 1944. – № 1. – С. 137–148 ; № 2. – С. 130–139 ; № 3/4. – С. 145–154 ; № 5/6. – С. 142–153 ; № 7/8. – С. 162–173 ; № 9/10. – С. 168–179 ; № 11. – С. 148–157.
340. *Лазаревський О.* Короткі біографії [братів Лазаревських] / О. Лазаревський // УАЗ. – К. : 3 друк. УАН, 1927. – Т. 2. – С. 67–73.
341. *Лазаревський О.* [Спогади про конотіпців] / О. Лазаревський // УАЗ. – К. : 3 друк. УАН, 1927. – Т. 2. – С. 56–66.
342. *Лазаревский А.* Письмо Н. И. Костомарова [м. Москва, 23 вересня 1877 р.] / А. Лазаревский // КС. – 1891. – № 9. – С. 478–479.
343. *Лепкий Б.* Моя перша зустріч з Липинським / Б. Лепкий // КВ. – 1941, 14 черв. – № 125. – С. 3–4.
344. *Липинський В.* Архів / В. Липинський. – Філадельфія : СЄДІ, 1973. – Т. 6 : Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Коровицький. – XLIV, 450 с.
345. *Липинський В.* Архів / В. Липинський. – Філадельфія : СЄДІ, 1976. – Т. 7 : Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Лисяк-Рудницький. – XCIX, 530 с.
346. *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії / В. Липинський ; гол. ред. Я. Пеленський. – Київ – Філадельфія : СЄДІ ; Смолоскип, 2003. – Т. 1 : Архів. Листування (А–Ж) / Ред. Р. Залуцький, Х. Пеленська ; вступ. ст.

- Х. Пеленської, Р. Залуцького, І. Гирича, Т. Осташко ; відп. за випуск О. Проценко. – 960 с.
347. Листи Вячеслава Липинського до Осипа Назарука (1921–1930) / Упор. М. Дядюк ; наук. ред. Я. Федорук. – Львів : НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 2004. – 156 с.
348. Листи Олександра Лазаревського // УАЗ. – К. : З друк. УАН, 1927. – Т. 2. – С. 264–370.
349. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редколегія І. Вакарчук, Я. Ісаєвич (співголови) та ін. – Львів : ВЦ ЛНУ, 2006. – 564 с.
350. Листування Михайла Грушевського [з В. Доманицьким, С. Єфремовим, О. Кобилянською, О. Кониським, І. Нечуєм-Левицьким, О. Олесем, І. Франком та ін.] / Ред. Л. Винар ; передм. Л. Винара, М. Жулинського ; упор. Г. Бурлака. – Київ – Нью-Йорк – Париж – Львів – Торонто : УІТ, 1997. – 398, [2] с.
351. Листування Михайла Грушевського [з М. Біляшівським, Ф. Вовком, В. Дорошенком та В. Липинським] / Ред. Л. Винар ; упор. Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич. – Київ – Нью-Йорк : УІТ, 2001. – 412 с.
352. Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Ред. Л. Винар, І. Гирич ; упоряд. О. Мельник. – Київ – Нью-Йорк : УІТ, 2012. – 640 с.
353. Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи // УАЗ. – К. : З друк. УАН, 1927. – Т. 2. – С. 74–235.
354. Литературные сношения Пушкина : письма к нему А. А. Шишкова, братьев Полевых, Д. Н. Бантыша-Каменского, Н. И. Греча, Булгарина, А. А. Фукс, В. В. Измайлова, И. И. Лажечникова, Ф. Н. Глинки, И. П. Мятлева, М. П. Розберга, М. П. Погодина, В. И. Даля // РА. – 1880. – Кн. 3. – С. 447–480.
355. *Лободовский М.* Три дня на хуторе у Пантелеймона Александровича и Александры Михайловны (Ганны Барвинок) Кулиш / М. Лободовский // КС. – 1897. – № 4. – С. 163–176.

356. *МК*. Богдан Лепкий про Вячеслава Липинського / МК [криптонім невідомого автора] // КВ. – 1941, 24 черв. – № 134. – С. 4.
357. *Макаров Н.* Воспоминания о Н. А. Маркевиче / Н. Макаров // Основа. – 1861. – № 1. – С. 293–297.
358. *Максимович М.* Листи / М. Максимович / Упоряд. та вступ. ст. В. Короткого. – К. : Либідь, 2004. – 312 с.
359. *Марахов Г. І.* Нові сторінки з біографії М. І. Костомарова / Г. І. Марахов // Вісник АН УРСР. – 1972. – № 1. – С. 99–106.
360. *Маркевич А. І.* Марковичи / А. І. Марковичи. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – 55 с.
361. *Матяш І. Б.* «Первісне громадянство» – перший науковий етнографічний часопис в Україні 20-х років ХХ ст. (за матеріалами архівного фонду) / І. Б. Матяш // РКСУ. – К. : НАН України. ІР ЦНБ, 1996. – Вип. 3. – С. 213–220.
362. Мемуары декабристов : Южное общество / Собр. текстов и общ. ред. проф. И. В. Пороха и проф. В. А. Федорова. – М. : Изд. Москов. ун-та, 1982. – 352 с.
363. Михайло Драгоманов : Автожиттєпис / Уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко. – К. : Либідь, 2009. – 444 с.
364. Михайло Драгоманов. Документи і матеріали. 1841–1994 / Упоряд. Г. Болотова, І. Бутич, Н. Грабова, О. Купчинський, Д. Пельц, Г. Сорока ; передм. І. Бутича. – Львів : НТШ у Львові, 2001. – 731 с.
365. Михайло Петрович Драгоманов, 1841–1895 : Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів / Зладив і видав М. Павлик. – Львів : З друк. В. Манецького, 1896. – 442, XXXIV, [6] с.
366. *Михальчук К. П.* Из украинского былого / К. П. Михальчук // УЖ. – 1914. – № 5/6. – С. 13–20 ; № 8/10. – С. 70–85.
367. *М. М.* Воспоминание о Тимковских / М. А. Максимович [криптонім] // КС. – 1898. – №11. – С. 260–272.

368. *Могілянський М. П.* О. Куліш у 90-х роках (листи й документи) / М. Могілянський // ЧШ. – 1925. – № 8. – С. 180–199.
369. *Музичко О.* Листи Михайла Слабченка до Івана Линниченка / О. Музичко // КСт. – 2007. – № 2. – С. 130–145.
370. Надежда Александрова Белозерская, урожденная Ген : (Автобиография) // ИВ. – 1913. – № 6. – С. 925–941.
371. *Недоборовский З.* Мои воспоминания [про М. І. Костомарова, Т. Г. Шевченка] / З. Недоборовский // КС. – 1893. – № 2. – С. 189–208.
372. *Никитенко А. В.* Записки и дневник / А. В. Никитенко. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1893. – Т. 1. – VIII, [2], 588 с.
373. *Никитенко А. В.* Записки и дневник / А. В. Никитенко. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1893. – Т. 2. – [10], 498 с.
374. *Никитенко А. В.* Записки и дневник / А. В. Никитенко. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1893. – Т. 3. – [10], 458 с.
375. Николай Ник. и Дмитрий Николаевич Бантыш-Каменские в 1800–1829 гг. (сообщ. А. Д. Бантыш-Каменская) // РС. – 1889. – № 10. – С. 191–194.
376. Николай Полевой : Материалы по истории русской литературы и журналистики тридцатых годов / Ред., вступ. ст. и ком. В. Орлова. – Л. : Изд-во Писателей в Ленинграде, 1934. – 541 с.
377. *Никольская Г.* Из переписки Н. И. Костомарова с редактором «Исторического вестника» Шубинским / Г. Никольская // КА. – 1939. – Т. 2. – С. 256–262.
378. *Новиченко Л.* Родом з двадцятих... [В. П. Петров] / Л. Новиченко // Вітчизна. – 1990. – № 11. – С. 144–159.
379. *Овсяннико-Куликовский Д. Н.* Воспоминания / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – Петербург : Время, 1923. – 188 с.
380. *Оглоблин О.* Мій творчий шлях українського історика / О. Оглоблин // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина / Відп. ред. В. Омельченко. – Нью-Йорк : УВАН у США, 1977. – С. 20–56.

381. *Оглоблин О.* Про мій рід / О. Оглоблин / Публ. Л. Винара // УІ. – 1995. – Т. 32, № 1/4. – С. 204–208.
382. *Оглоблин О.* Рід / О. Оглоблин / Публ. Л. Винара // УІ. – 1994. – Т. 31, № 1/4. – С. 135–152.
383. *Оглоблин О.* Спогади про Миколу Зерова й Павла Филипповича / О. Оглоблин // Безсмертні. Зб. спогадів про М. Зерова, П. Филипповича і М. Драй-Хмару / Ред. та прим. М. Ореста. – Мюнхен : Ін-т літератури ім. М. Ореста, 1963. – С. 213–230.
384. *Окіншевич Л.* Моя академічна праця в Україні / Л. Окіншевич / Ред. О. Романів ; передмова Я. Падоха. – Львів : НТШ, 1996. – 87 с.
385. Олександр Мезько-Оглоблин : дослідження та матеріали (до століття народження історика) / Ред. Л. Р. Винар. – 2-е вид. – Нью-Йорк – Київ – Торонто : УІТ ; ун-т ОА, 2000. – 215 с.
386. Отрывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского // КС. – 1902. – № 6. – С. 470–494.
387. Отчет Московского публичного и Румянцевского музеев за 1870–1872 г., представленный директором музеев г. Министру народного просвещения. – М. : Тип. В. Готье, 1873. – 163 с.
388. *Палимпсестов И. У.* Из воспоминаний о Н. И. Костомарове / И. У. Палимпсестов // РО. – 1895. – Т. 34, № 7. – С. 155–190.
389. Памяти В. В. Тарновского, А. М. Лазаревского и Н. В. Шугурова // КС. – 1902. – № 7/8. – С. 282–292.
390. Памяти Ю. Д. Марголиса : Письма, документы, научные работы, воспоминания / Сост. Н. О. Серебрякова, Т. Н. Жуковская. – СПб. : Серебрянный век ; Контрфорс, 2000. – 798 с.
391. Переписка Михайла Драгоманова з Мелітоном Бучинським 1871–1877 / Зладив М. Павлик. – Львів : Накладом НТШ, 1910. – XIII, 353 с.

392. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик, видав Др. Л. Когут. – Чернівці : З друк. «Руської Ради», 1910. – Т. 2 : (1876–1878). – 317, X с.
393. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик, видав Др. Л. Когут. – Чернівці : З друк. «Руської Ради», 1910. – Т. 3 : (1879–1881). – 519, XI с.
394. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик, видав Др. Л. Когут. – Чернівці : З друк. «Руської Ради», 1910. – Т. 4 : (1882–1885). – 440, VI, [2] с.
395. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик. – Чернівці : З друк. тов-ва «Руська Рада», 1912. – Т. 5 : (1886–1889). – 414, X с.
396. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик, видав Др. Л. Когут. – Чернівці : З друк. «Руської Ради», 1910. – Т. 6 : (1890–1891). – 288, VI с.
397. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик, видав Др. Л. Когут. – Чернівці : З друк. «Руської Ради», 1911 – Т. 7 : (1892–1893). – 343, VI, [1] с.
398. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895) / Зладив М. Павлик, видав Др. Л. Когут. – Чернівці : З друк. «Руської Ради», 1911 – Т. 8 : (1894–1895). – 293, VI, [1] с.
399. Переписка Аксаковых с Н. С. Соханской (Кохановской) // РО. – 1897. – Т. 45, № 5. – С. 65–98.
400. *Перетц Л. Н.* Два українських кореспондента В. А. Жуковського [М. Максимович та М. Маркевич] / Л. Н. Перетц // Сб. ст. к сорокалетию ученої діяльності академіка А. С. Орлова / Ред. В. Н. Перетц. – Л. : Изд-во АН СРСР, 1934. – С. 93–101.
401. Переход от феодализма к капитализму в России : Материалы всесоюзной дискуссии / Отв. ред. В. И. Шунков. – М. : Наука, 1969. – 412 с.

402. *Підгайний С.* Соловецькі знайомі [М. І. Яворський] / С. Підгайний // КВ. – 1944, 6 лют. – № 26. – С. 5–6.
403. Письма В. А. Жуковского, А. Ф. Воейкова и И. И. Дмитриева к Николаю Андреевичу Маркевичу // Москвитянин. – 1853. – № 12. – Отд. 4 : Исторические материалы. – С. 11–18.
404. Письма И. С. Аксакова, Н. П. Барсукова, П. С. Билярского, О. М. Бодянского, кн. П. А. Вяземского, В. П. Гаевского, Г. Н. Геннади, Н. В. Гербея, Г. З. Елисеева, П. А. Ефремова, Н. И. Костомарова, М. А. Максимовича, В. И. Межова, М. П. Погодина, А. Н. Пыпина, М. М. Стасюлевича, М. И. Сухомлинова, Н. С. Тихонравова и А. А. Хованского к библиографу С. И. Пономареву с прим. издателя. Материалы для биографии С. И. Пономарева с хронологическим списком его трудов. – М. : Изд. Л. Э. Бухгейм, 1915. – CV, 230 с.
405. Письма [К. Ф.] Рылеева : Письма к Ф. В. Булгарину, А. Ф. Воейкову, П. А. Вяземскому, Д. И. Завалишину, Н. А. Маркевичу, в Московский цензурный комитет, Ф. А. Рылееву // ЛН / Гл. ред. А. М. Еголин. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 59, ч. 1. – С. 137–154.
406. *Полонська-Василенко Н.* Спогади / Н. Полонська-Василенко / Упоряд., вступ. ст. та імен. покажчик В. Шевчука. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 591 с.
407. *Пономарев С. И.* Памяти князя П. А. Вяземского. Письма кн. П. А. Вяземского к М. А. Максимовичу / С. И. Пономарев // СОРЯС. – СПб. : Тип. имп. АН, 1880. – Т. 20, № 5. – С. 145–178.
408. Постановление жюри правительственной комиссии по конкурсу на лучший учебник для 3 и 4 классов средней школы по истории СССР (22 августа 1937 г.) // ИЖ. – 1937. – № 3/4. – С. 137–141.
409. *Пріцак О.* Спогад про вчителя [І. П. Крип'якевича] / О. Пріцак // УКСНСД / Відп. ред. Я. Ісаєвич ; упоряд. Ф. Стеблій. – Львів : НАН України. Ін-т

- українознавства ім. І. Крип'якевича , 2001. – [Вип.8] : Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 562–566.
410. *Пчілка О.* Спогади про Михайла Драгоманова / О. Пчілка // Україна. – 1926. – № 2/3. – С. 38–64.
411. *Раевский В. Ф.* Воспоминания / В. Ф. Раевский / Публ. и вступ. ст. М. К. Азадовского // ЛН / Гл. ред. В. В. Виноградов. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – Т. 60, кн. 1 : Декабристы-литераторы. – С. 47–128.
412. Разрытие могилы кн. А. Д. Меншикова спустя сто лет после его кончины // РС. – 1903. – № 1. – С. 67–72.
413. *Раковський І.* Львів перед 50-ти роками (Зі спогадів про М. Грушевського) / І. Раковський // КВ. – 1945, 1 берез. – № 46. – С. 2 ; 2 берез. – № 47. – С. 2 ; 3 берез. – № 48. – С. 2.
414. *Раковський І.* Перші виклади проф. М. Грушевського у Львові : Спогади / І. Раковський // КВ. – 1945, 11 лют. – № 31. – С. 3.
415. *Романович-Славатинский А. В.* Моя жизнь и академическая деятельность 1832–1884 гг. : Воспоминания и заметки / А. Романович-Славатинский // ВЕ. – 1903. – № 1. – С. 138–197 ; № 2. – С. 606–650 ; № 3. – С. 168–214 ; № 4. – С. 527–566 ; № 5. – С. 181–205 ; № 6. – С. 499–508.
416. *Ротач П.* Іван Котляревський у листуванні / П. Ротач. – Опішне : Вид-во Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному «Українське народознавство», 1994. – 312 с.
417. С. Томашівський : Історик, політик, публіцист. – Львів : Накладом Орг. Комітету Укр. католицької народної партії ; з друк. видавничої спілки «Діло», [1931]. – 79 с.
418. *Сенченко І.* Автобіографія / І. Сенченко // *Єгорова Л., Павловський В., Чепіга Я.* Боротьба та будівництво. Рухома хрестоматія української сучасної літератури. – [Х. :] ДВУ, 1928. – Т. 1, вип. 3 : Радянський лад на селі. – С. 115–116.

419. Син України : Володимир Боніфатійович Антонович : У 3 т. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К. : Заповіт, 1997. – Т. 1. – 448 с.
420. Син України : Володимир Боніфатійович Антонович : У 3 т. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К. : Заповіт, 1997. – Т. 2. – 448 с.
421. *Скугар-Скварський М.* Спомини про П. О. Куліша / М. Скугар-Скварський // Україна. – 1930. – № 42 : (лип.–серп.). – С. 80–84.
422. *Слабченко Т.* До життєпису В. Антоновича / Т. Слабченко // ЗІФВ. – К., 1927. – Кн. 15. – С. 211–213.
423. *Сливка Ю.* Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком / Ю. Сливка // УКСНСД / Відп. ред. Я. Ісаєвич ; упоряд. Ф. Стеблій. – Львів : НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001. – [Вип. 8 :] Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 500–547.
424. Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича. Описание / Сост. Я. Н. Щапов ; под ред. И. М. Кудрявцева. – М. : Государственная ордена Ленина б-ка СССР им. В. И. Ленина, 1959. – 143 с.
425. *Спенсер Г.* Автобиография / Г. Спенсер / Пер. с англ. под ред. и вступ. ст. Л. Е. Владимирова. – СПб. : Изд-во «Просвещение», 1914. – Ч. 2. – 266 с.
426. Спомини Ірини Волод. Антонович про М. П. Драгоманова (Записав і до друку приладив С. Глушко) // Україна. – 1926. – № 4. – С. 120–134.
427. *Струговщиков А. Н.* Михаил Иванович Глинка : Воспоминания, 1839–1841 / А. Н. Струговщиков // РС. – 1874. – № 4. – С. 697–725.
428. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. / С предисл. А. Лазаревского. – К. : Тип. К. Н. Милевского, 1884. – XXII, 316 с.
429. Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654–1954 гг.). Одобрены ЦК КПСС. – М. : ГИПЛ, 1954. – 30 с.
430. *Томашівський С.* До історії перелому Хмельниччини (Листи королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 р.) / С. Томашівський // Юбілейний зб. на пошану акад. Д. І. Багалія з

- нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – Т. 1. – С. 529–530.
431. *Томашівський С.* Листи Петра Великого до А. М. Сінявського / С. Томашівський // ЗНТШ (Львів). – 1909. – Т. 92. – С. 194–238.
432. *Томашівський С.* Матеріяли до історії Хмельниччини / С. Томашівський // ЗНТШ (Львів). – 1896. – Т. 14. – С. 1–14.
433. Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года : В 2 т. – К. : Тип. имп. университета Св. Владимира, 1878. – Т. 1. – LXXXV, 352 с.
434. У лещатах тоталітаризму : Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.) : Зб. документів і матеріалів / Упоряд. Р. Я. Пиріг (керівник), Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов ; відп. ред. В. А. Смолій : У 2 ч. – К. : НАН України. Ін-т історії України ; ЦДАГО України, 1996. – Ч. 1 : (1936–1944 рр.). – 144 с.
435. У лещатах тоталітаризму : Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.) : Зб. документів і матеріалів / Упоряд. Р. Я. Пиріг (керівник), Т. Т. Гриценко, В. М. Мазур, О. С. Рубльов ; відп. ред. В. А. Смолій : У 2 ч. – К. : НАН України. Ін-т історії України ; ЦДАГО України, 1996. – Ч. 2 : (1944–1956 рр.). – 245 с.
436. Українська інтелігенція і влада : Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / Упоряд. В. М. Даниленко. – К. : Темпора, 2012. – 756 с.
437. *Черченко Ю.* Листування Богдана Кентржинського з Дмитром Дорошенком, Борисом Крупницьким, Володимиром Кубійовичем і Володимиром Яневим / Ю. Черченко // УАЩ : Нова серія. – К. : Укр. письменник, 2012. – Т. 19 / 20, вип. 16 / 17. – С. 545–569.
438. Чорна книга України : Зб. документів, архівних матеріалів, листів, доповідей, статей, досліджень, есе / Упоряд. Ф. Зубанича ; передмова В. Яворівського. – К. : ВЦ «Просвіта», 1998. – 783 с.

439. *Шелест П.* «Справжній суд історії ще попереду». Спогади, щоденники, документи, матеріали / П. Шелест ; за ред. Ю. Шаповала. – К. : Генеза, 2004. – 808 с.
440. *Шмельов В.* Доля академіка (Фрагменти із щоденника М. Слабченка) / В. Шмельов // КСт. – 1992. – № 2. – С. 16–23.
441. *Франко О. О.* З архівних матеріалів про М. О. Максимовича / О. О. Франко // НТЕ. – 1980. – № 1. – С. 71–77.
442. Юбилей М. А. Максимовича (1821–1871). – 2-е изд. – СПб. : Университет. тип., 1872. – 61 с.
443. Ювілей академіка М. С. Грушевського 1866–1926. I. Ювілейні засідання. II. Привітання. – К. : Видання Ювілейного комітету, 1927. – 142, [1] с.
444. *Юзефович В. М.* Тридцать лет тому назад. Очерк из студенческой жизни / В. М. Юзефович. – К. : Тип. Г. Л. Фронцкевича, 1898. – 96 с.
445. *Юнге Е. Ф.* (урожд. графиня Толстая). Воспоминания (1843–1860 гг.) / Е. Ф. Юнге. – Б. м. : Книгоиздательство «Сфинкс», [1913]. – XV, 490, XXXI с.
446. *Яворський М. І.* ЦК КП(б)У, тов. Косіору (лист) [4. II. 1930] / М. І. Яворський // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень : Величко, Маркевич, Маркович, Костомаров, Яворський / За ред. В. А. Смолія, Ю. А. Пінчука. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 1995. – С. 183–186.
447. *Якушкин В.* К литературной и общественной истории 1820–1830 гг. : Н. А. Маркевич – К. Ф. Рылееву (Туровка, 1825 г., сентября 25-го) // РС. – 1888. – № 12. – С. 597–599.

IV. БАГАТОГОМНІ ПРАЦІ

448. *Антонович В.* Твори / В. Антонович. – К. : 3 друк. ВУАН, 1932. – Т. 1. – LXXXIX с.

449. *Багалій Д.* Вибрані праці : У 6 т. / Д. Багалій / Гол. ред., упоряд., авт. вступ. ст. і ком. : В. В. Кравченко. – Харків : ТОВ «Золоті сторінки», 2001. – Т. 2 : Джерелознавство та історіографія історії України. – 661 с.
450. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края : В 4 ч. / Д. Бантыш-Каменский. – М. : Тип. С. Селивановского, 1822. – Ч. 1. – LIV, 153 с.
451. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края : В 4 ч. / Д. Бантыш-Каменский. – М. : Тип. С. Селивановского, 1822. – Ч. 2. – VIII, 324 с.
452. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края : В 4 ч. / Д. Бантыш-Каменский. – М. : Тип. С. Селивановского, 1822. – Ч. 3. – VII, 243 с.
453. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края : В 4 ч. / Д. Бантыш-Каменский. – М. : Тип. С. Селивановского, 1822. – Ч. 4. – XI, 303 с.
454. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России : В 3 ч. / Д. Бантыш-Каменский. – М. : В тип. С. Селивановского, 1830. – Ч. 1 : От водворения Славян, в сей стране до присоединения оной, в 1654 году, к Российскому Государству Алексеем Михайловичем. – XX, 366, 84 с.
455. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России : В 3 ч. / Д. Бантыш-Каменский. – М. : В тип. С. Селивановского, 1830. – Ч. 2 : От

присоединения сей страны к Российскому Государству до избрания в Гетманы Мазепы. – 223, 62 с.

456. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России : В 3 ч. / Д. Бантыш-Каменский. – М. : В тип. С. Селивановского, 1830. – Ч. 3 : От избрания Мазепы до уничтожения Гетманства. – 264, 96 с.
457. *Бузескул В.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века : В 2 ч. / В. Бузескул. – Л. : Изд-во АН СССР, 1929. – Ч. 1. – 218 с.
458. *Бузескул В.* Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века : В 2 ч. / В. Бузескул ; ред. и послесловие С. А. Жебелева. – Л. : Изд-во АН СССР, 1931. – Ч. 2 : (Материалы). – 223 с.
459. *Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді / М. Грушевський. – 2-е вид. – К. : Друк. акц. т-ва «Петро Барський в Київі», 1917. – Ч. 1 : [до XIII в.]. – 169 с.
460. *Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді / М. Грушевський. – К. : Друк. акц. т-ва «Петро Барський в Київі», 1917. – Ч. 2 : [XIII–XVI вв.]. – 176 с.
461. *Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді / М. Грушевський. – К. : Друк. акц. т-ва «Петро Барський в Київі», 1917. – Ч. 3 : [XVII–XVIII вв.]. – 144 с.
462. *Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді / М. Грушевський. – К. : Друк. акц. т-ва «Петро Барський в Київі», 1917. – Ч. 4 : [Європа в 1789–1848 рр.]. – 167 с.
463. *Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді / М. Грушевський. – К. : Друк. акц. т-ва «Петро Барський в Київі», 1918. – Ч. 5 : Позаєвропейські краї в останніх століттях. – 168 с.
464. *Грушевський М.* Всесвітня історія в короткім огляді / М. Грушевський. – К. : Друк. акц. т-во «Петро Барський в Київі», 1918. – Ч. 6 : Європа в другій половині XIX в. – 160 с.

465. *Грушевський М.* Історія України-Руси : У 10 т. / М. Грушевський. – Львів : НТШ, 1898. – Т. 1 [1-е вид.] : До початку XI віка. – [2], 495, [1] с.
466. *Грушевський М.* Історія України-Руси : У 10 т. / М. Грушевський. – Львів : НТШ, 1904. – Т. 1 [2-е вид., розширене] : До початку XI віка. – [2], 628 с.
467. *Грушевський М.* Історія України-Руси : У 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991. – Т. 1 [репринт 3-го вид.] : До початку XI віка. – LXXVI, VIII, 648 с.
468. *Грушевський М.* Історія України-Руси : У 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992. – Т. 2 [репринт 2-го вид.] : XI–XIII вік. – 640 с.
469. *Грушевський М.* Історія України-Руси : У 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1992. – Т. 3 [репринт 2-го вид.] : До року 1340. – 592 с.
470. *Грушевський М.* Історія України-Руси : У 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1993. – Т. 4 [репринт 2-го вид.] : XIV–XVI віки – відносини політичні. – 544 с.
471. *Грушевський М.* Історія України-Руси : У 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1994. – Т. 5 : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. – 704 с.
472. *Грушевський М.* Історія України-Руси : У 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1995. – Т. 6 : Житє економічне. Культурне. Національне XIV–XVII віків. – 680 с.
473. *Грушевський М.* Історія України-Руси : У 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1995. – Т. 7 : Козацькі часи – до р. 1625. – X, 624, [4] с.
474. *Грушевський М.* Історія України-Руси : У 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1995. – Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 1 : Від Куруківщини до Кумейщини (1626–1638). – 335 с.
475. *Грушевський М.* Історія України-Руси : У 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1995. – Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 2 : Початки Хмельниччини (1638–1648). – 224 с.

476. *Грушевський М.* Історія України-Руси : У 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1995. – Т. 8 [репринт 2-го вид.], ч. 3 : Хмельниччина в розцвіті (1648–1650). – 288 с.
477. *Грушевський М.* Історія України-Руси : У 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 9 : Роки 1650–1654, кн. 1 : (Хмельниччини роки 1650–1653). – 869 с.
478. *Грушевський М.* Історія України-Руси : У 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1997. – Т. 9 : Роки 1654–1657, кн. 2 : (Хмельниччини роки 1654–1657). – С. 870–1630.
479. *Грушевський М.* Історія України-Руси : У 11 т., 12 кн. / М. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1997. – Т. 10, ч. 1 : (Роки 1657–1658). – 408 с.
480. *Грушевський М.* Історія української літератури : В 6 т., 9 кн. / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1993. – Т. 1. – 392 с.
481. *Грушевський М.* Історія української літератури : В 6 т., 9 кн. / М. Грушевський. – К. : Либідь, 1995. – Т. 5, кн. 2 : Перше відродження (1580–1610 рр.). – 352 с.
482. *Драгоманов М. П.* Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство / М. П. Драгоманов. – Львів : Накладом НТШ, 1899. – Т. 1. – [Ш], 260 с.
483. *Драгоманов М. П.* Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство / М. П. Драгоманов. – Львів : Накладом НТШ, 1900. – Т. 2. – 238 с.
484. *Драгоманов М. П.* Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / М. П. Драгоманов / Зладив М. Павлик. – Львів : Накладом НТШ, 1906. – Т. 3. – VI, 362 с.
485. *Драгоманов М. П.* Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство / М. П. Драгоманов / Зладив М. Павлик. – Львів : Накладом НТШ, 1907. – Т. 4. – 399, [3] с.

486. *Драгоманов М. П.* Политические сочинения / М. П. Драгоманов ; под ред. И. М. Гревса, Б. А. Кистяковского. – М. : Тип. И. Д. Сытина, 1908. – Т. 1 : Центр и окраины. – LXXXII, 486, VI с.
487. *Драгоманов М.* Собрание политических сочинений / М. Драгоманов ; предисл. П. С. [П. Струве]. – Paris : Издание редакции «Освобождения», 1905. – Т. 1. – VII, 375 с.
488. *Драгоманов М.* Собрание политических сочинений. С биографическим очерком и портретом автора / М. Драгоманов ; предисловие ко второму тому Б. К. [Б. Кистяковского]. – Paris : Издание редакции «Освобождения», 1906. – Т. 2. – LIX, 874 с.
489. *Карамзин Н. М.* История государства Российского : В 12 т. / Н. М. Карамзин ; отв. ред. А. Н. Сахаров. – М. : Наука, 1989. – Т. 1. – 640 с.
490. *Карамзин Н. М.* История государства Российского : В 12 т. / Н. М. Карамзин ; отв. ред. А. Н. Сахаров. – М. : Наука, 1993. – Т. 5. – 560 с.
491. *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий : В 2 т. / Н. Костомаров. – 2-е изд., доп. – СПб. : Изд-во книгопродавца Д. Кожанчикова, 1859. – Т. 1. – XIX, 459 с.
492. *Костомаров Н.* Богдан Хмельницкий : В 2 т. / Н. Костомаров. – 2-е изд., доп. – СПб. : Изд-во книгопродавца Д. Кожанчикова, 1859. – Т. 2. – 550 с.
493. *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования : В 12 т. / Н. Костомаров. – СПб. : Тип. А. К. Киркора ; изд. Д. Кожанчикова, 1870. – Т. 9 : Богдан Хмельницкий. – 3-е изд., доп. и испр. – Т. 1. – CLXXII, 217 с.
494. *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования : В 12 т. / Н. Костомаров. – СПб. : Тип. А. К. Киркора ; изд. Д. Кожанчикова, 1870. – Т. 10 : Богдан Хмельницкий. – 3-е изд., доп. и испр. – Т. 2. – 433 с.
495. *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования : В 12 т. / Н. Костомаров. – СПб. : Тип. А. К. Киркора ; изд. Д. Кожанчикова, 1870. – Т. 11 : Богдан Хмельницкий. – 3-е изд., доп. и испр. – Т. 3. – 359, III с.

496. *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования / Н. Костомаров. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. – Т. 9 : Богдан Хмельницкий. Историческая монография. – 4-е изд., доп. и испр. – Т. 1. – XII, 378 с.
497. *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования / Н. Костомаров. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. – Т. 10 : Богдан Хмельницкий. Историческая монография. – 4-е изд., доп. и испр. – Т. 2. – 445 с.
498. *Костомаров Н.* Исторические монографии и исследования / Н. Костомаров. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1884. – Т. 11 : Богдан Хмельницкий. Историческая монография. – 4-е изд., доп. и испр. – Т. 3. – 455 с.
499. *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси : В 3 т. / П. А. Кулиш. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1874. – Т. 1 : От начала колонизации опустошенной татарским погромом Киево-Галицкой Руси до начала столетней козацко-шляхетской войны. – III, III, 363 с.
500. *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси : В 3 т. / П. А. Кулиш. – СПб. : Тип. т-ва «Общественная польза», 1874. – Т. 2 : От начала столетней козацко-шляхетской войны до восстановления в Киеве православной иерархии, в 1620 году. – VIII, III, 456 с.
501. *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси : В 3 т. / П. А. Кулиш. – М. : Тип. А. А. Гатцука, 1877. – Т. 3 : Религиозное, социальное и национальное движение в эпоху Иова Борецкого. – III, 374 с.
502. *Кулиш П. А.* Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654) : В 3 т. / П. А. Кулиш. – М. : Университетская тип., 1888. – Т. 1. – 281 с.
503. *Кулиш П. А.* Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654) : В 3 т. / П. А. Кулиш. – М. : Университетская тип., 1888. – Т. 2. – 399 с.
504. *Кулиш П. А.* Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654) : В 3 т. / П. А. Кулиш. – М. : Университетская тип., 1889. – Т. 3. – 415 с.

505. *Липинський В.* Твори / В. Липинський ; ред. Л. Білас. – Філадельфія : СЄДІ, 1980. – Т. 2 : Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – ХСVIII, 637 с.
506. *Липинський В.* Твори. Архів. Студії / В. Липинський ; ред. Л. Білас, Я. Пеленський. – Філадельфія : Східно-європейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського ; УАН. ІУА, 1991. – Т. 3 : Україна на переломі 1657–1659 : Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – LXX, 346 с.
507. *Липинський В.* Повн. збір. творів, архів, студії / В. Липинський ; ред. Я. Пеленський. – Київ – Філадельфія : НАНУ. Інститут східноєвропейських досліджень. Східно-європейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського, 1995. – Т. 6, кн. 1 : Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. – XLVIII, 470 с.
508. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : У 2 т. / І. Лисяк-Рудницький ; відп. ред. Ф. Сисин ; упоряд. Я. Грицак. – К. : Основи ; Ін-т держ. управління та місцевого самоврядування при КМУ, 1994. – Т. 1. – XXIII, 554 с.
509. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : У 2 т. / І. Лисяк-Рудницький ; відп. ред. Ф. Сисин ; упоряд. Я. Грицак. – К. : Основи ; Ін-т держ. управління та місцевого самоврядування при КМУ, 1994. – Т. 2. – 573 с.
510. *Максимович М.* История древней русской словесности / М. Максимович. – К. : Университет. тип., 1839. – Кн. 1. – 226 с.
511. *Максимович М. А.* Собр. соч. : В 3 т. / М. А. Максимович. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1876. – Т. 1 : Отдел исторический. – 847 с.
512. *Максимович М. А.* Собр. соч. : В 3 т. / М. А. Максимович. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1877. – Т. 2 : Отделы : историко-топографический, археологический и этнографический. – IV, 524 с.
513. *Максимович М. А.* Собр. соч. : В 3 т. / М. А. Максимович. – К. : Тип. аренд. Е. Т. Керер, 1880. – Т. 3 : Языкознание. История словесности. – 745 с.

514. *Маркевич Н.* История Малороссии : В 5 т. / Н. Маркевич. – М. : Изд. книгопродавца О. И. Хрусталева ; в тип. А. Семена при Имп. Медико-Хирургической Академии, 1842. – Т. 1. – 387, X с.
515. *Маркевич Н.* История Малороссии : В 5 т. / Н. Маркевич. – М. : Изд. книгопродавца О. И. Хрусталева ; в тип. А. Семена при Имп. Медико-Хирургической Академии, 1842. – Т. 2. – 673, XVI с.
516. *Маркевич Н.* История Малороссии : В 5 т. / Н. Маркевич. – М. : Изд. книгопродавца О. И. Хрусталева ; в тип. А. Семена при Имп. Медико-Хирургической Академии, 1842. – Т. 3. – 406, VI с.
517. *Маркевич Н.* История Малороссии : В 5 т. / Н. Маркевич. – М. : Изд. книгопродавца О. И. Хрусталева ; в тип. А. Семена при Имп. Медико-Хирургической Академии, 1842. – Т. 4. – 483, VII с.
518. *Маркевич Н.* История Малороссии : В 5 т. / Н. Маркевич. – М. : Изд. книгопродавца О. И. Хрусталева ; в тип. А. Семена при Имп. Медико-Хирургической Академии, 1843. – Т. 5. – 345, IV с.
519. *Нахлік Є. К.* Пантелеймон Куліш : Особистість, письменник, мислитель : У 2 т. / Є. К. Нахлік. – К. : Укр. письменник, 2007. – Т. 1 : Життя Пантелеймона Куліша : Наукова біографія. – 463 с.
520. *Нахлік Є. К.* Пантелеймон Куліш : Особистість, письменник, мислитель : У 2 т. / Є. К. Нахлік. – К. : Укр. письменник, 2007. – Т. 2 : Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – 462 с.
521. *Пытин А. Н.* История русской этнографии : В 4 т. / А. Н. Пыпин. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. – Т. 3 : Этнография малорусская. – 425 с.
522. *Савельева И. М., Полетаев А. В.* Знание о прошлом : теория и история : В 2 т. / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – СПб. : Наука, 2003. – Т. 1 : Конструирование прошлого. – 632 с.
523. *Савельева И. М., Полетаев А. В.* Знание о прошлом : теория и история : В 2 т. / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – СПб. : Наука, 2006. – Т. 2 : Образы прошлого. – 751 с.

524. *Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття / М. Є. Слабченко. – [Одеса] : ДВУ, 1925. – Т. 1. – 318 с.
525. *Слабченко М. Є.* Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття / М. Є. Слабченко. – [Одеса] : ДВУ, 1927. – Т. 2. – 278 с.
526. *Слабченко М.* [Організація господарства України... – Т. 5, вип. 1] Соціально-правова організація Січи Запорозької / М. Слабченко // ПКЗР / За ред. акад. Н. П. Василенка. – К. : 3 друк. УАН, 1927. – Вип. 3. – С. 203–340.
527. *Слабченко М.* [Організація господарства України... – Т. 5, вип. 2] Паланкова організація Запорозьких Вольностей / М. Слабченко // ПКЗР / За ред. акад. Н. П. Василенка. – К. : 3 друк. УАН, 1929. – Вип. 6. – С. 159–252.
528. *Слабченко М. Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны / М. Е. Слабченко. – Одесса : ГИУ, 1922. – Ч. 1 : Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 1 : Землевладение и формы сельского хозяйства. – VIII, 223 с.
529. *Слабченко М. Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны / М. Е. Слабченко. – Одесса : ГИУ, 1922. – Ч. 1 : Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 2 : Судьбы фабрики и промышленности. – VII, 208 с.
530. *Слабченко М. Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны / М. Е. Слабченко. – Б. м. : ГИУ, 1923. – Ч. 1 : Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 3 : Очерки торговли и торгового капитализма. – VIII, 189, [1] с.
531. *Слабченко М. Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны / М. Е. Слабченко. – Б. м. : ГИУ, 1925. – Ч. 1 : Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 4 : Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII вв. – VII, 325, [6 с.]

532. *Чижевський Д.* Філософські твори : У 4 т. / Д. Чижевський; під загальною ред. В. Лісового. – К. : Смолоскип, 2005. – Т. 1 : Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія С. Сковороди. – XXXVIII, 402 с.
533. *Чижевський Д.* Філософські твори : У 4 т. / Д. Чижевський ; під загальною ред. В. Лісового. – К. : Смолоскип, 2005. – Т. 2 : Між інтелектом і культурою : дослідження з історії української філософії. – 264 с.
534. *Яворський М.* Нарис історії України / М. Яворський. – [К. :] ДВУ, 1923. – Ч. 1 : Господарство натуральне. Первісне суспільство – Князівського-дружинний вік. Феодалізація України. Феодалізм. Галицько-Волинської та Литовської доби. – 170, IV с.
535. *Яворський М.* Нарис історії України / М. Яворський. – [К. :] ДВУ, 1924. – Ч. 2 : Станово-Шляхецьке суспільство. Козацька революція. – 134, [3] с.
536. *Яворський М.* Нариси з історії революційної боротьби на Україні / М. Яворський. – [Харків :] ДВУ, 1927. – Т. 1. – 414 с.
537. *Яворський М.* Нариси з історії революційної боротьби на Україні / М. Яворський. – [Харків :] ДВУ, 1928. – Т. 2, ч. 1. – 168 с.
538. *Ясь О.* Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.) : Монографія : У 2 ч. / О. Ясь ; за ред. В. А. Смолія. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2014. – Ч. 1. – 587 с.
539. *Ясь О.* Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.) : Монографія : У 2 ч. / О. Ясь ; за ред. В. А. Смолія. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2014. – Ч. 2. – 650 с.

V. МОНОГРАФІЇ, ОКРЕМІ ВИДАННЯ ТА ЗБІРКИ ПРАЦЬ ОДНОГО АВТОРА

540. Анкерсмит Ф. История и тропология : Взлёт и падение метафоры / Ф. Анкерсмит / Пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломоец и др. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 496 с.
541. Антонович В. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России В. Б. Антоновича / В. Антонович. – К. : Тип. Е. Я. Федорова, 1885. – Т. 1. – 351 с.
542. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович ; вступ. стаття та ком. В. Ульяновського ; бібліографія О. Тодійчук. – К. : Либідь, 1995. – 814 с.
543. Антонович В. Польсько-українські відносини XVII ст. в сучасній польській призмі (З нагоди повісти Г. Сенкевича «Огнем і мечем») / В. Антонович. – Львів : З друк. НТШ, 1904. – 66, [VI] с.
544. Антонович В. Про козацькі часи на Україні / В. Антонович / Післям. М. Ф. Слабошпицького ; ком. О. Д. Василюк, І. Б. Гирича. – К. : Дніпро, 1991. – 238 с.
545. Баткин Л. М. Итальянские гуманисты : стиль жизни и стиль мышления / Л. М. Баткин ; отв. ред. М. В. Алпатов. – М. : Наука, 1978. – 199 с.
546. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин ; сост. С. Г. Бочаров ; примеч. С. С. Аверинцева и С. Г. Бочарова. – М. : Изд-во «Искусство», 1979. – 424 с.
547. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
548. Бобров Е. А. Философия в России : Материалы, исследования и заметки / Е. А. Бобров. – Казань : Типо-литогр. имп. ун-та, 1899–1900. – 672 с.
549. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.) / О. М. Богдашина. – Харків : Вид-во Віровець А. П. «Апостроф», 2010. – 480 с.

550. *Богословский М. М.* Историография, мемуаристика, эпистолярная (Научное наследие) / М. М. Богословский ; отв. ред. А. И. Клибанов. – М. : Наука, 1987. – 215 с.
551. *Веденов М. Ф.* Проблема стилей мышления в естествознании / М. Ф. Веденов, Ю. В. Сачков. – М. : Знание, 1971. – 32 с.
552. *Верба І.* Олександр Оглоблин : Життя і праця в Україні : (До 100-річчя з дня народження) / І. Верба ; відп. ред. П. С. Сохань. – К. : НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1999. – 383 с.
553. *Винар Л.* Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866–1934) / Л. Винар. – Б. м. : Сучасність, 1985. – 120 с.
554. *Виндельбанд В.* Избранное. Дух и история / В. Виндельбанд ; Пер. с нем. – М. : Юрист, 1995. – 687 с.
555. *Воблий К. Г.* Організація роботи наукового працівника (Методика і техніка) / К. Г. Воблий. – 3-є вид. – К. : Наук. думка, 1969. – 176 с.
556. *Водотика С. Г.* Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості / С. Г. Водотика ; ред. проф. С. Р. Лях. – Київ – Херсон : Айлант, 1998. – 141 с.
557. *Водотика С. Г.* Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років / С. Г. Водотика. – Київ – Херсон : НАН України. Ін-т історії України, 1998. – 171 с.
558. *Горский В. С.* Историко-философское истолкование текста / В. С. Горский ; отв. ред. И. П. Головаха. – К. : Наук. думка, 1981. – 206 с.
559. *Грушевський М.* Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. / М. Грушевський. – Львів : б. в., 1894. – 11 с.
560. *Грушевський М.* Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи / М. Грушевський ; отд. оттиск из сб. «Статьи по славяноведению». – СПб. : Тип. имп. АН, 1904. – 9 с.

561. *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні / М. Грушевський. – К. : Освіта, 1992. – 192 с.
562. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України / М. Грушевський. – Київ – Відень : Друк. J. V. Vermau, 1921. – 575 с.
563. *Грушевський М.* На порозі Нової України : Гадки і мрії / М. Грушевський. – репринт вид. 1918. – К. : Наук. думка, 1991. – 128 с.
564. *Грушевський М.* Наша політика / М. Грушевський. – Львів : З друк. НТШ, 1911. – 119, [2] с.
565. *Грушевський М.* Початки громадянства (генетична соціологія) / М. Грушевський. – [Wien] : Institut Sociologique Ukrainien, 1921. – 328 с.
566. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. / М. Грушевський – К. : Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.
567. *Грязнов А. Ф.* Аналитическая философия науки / А. Ф. Грязнов. – М. : Высшая школа, 2006. – 375 с.
568. *Доманська Е.* Історія та сучасна гуманітаристика / Е. Доманська ; пер. з польськ. та англ. В. Склокіна ; наук. ред. В. Склокін, С. Троян. – К. : Ніка-центр, 2012. – 264 с.
569. *Дорошенко Д.* Гетьман Петро Дорошенко, огляд його життя і політичної діяльності / Д. Дорошенко ; ред. В. Омельченко. – Нью-Йорк : Вид. УВАН, 1985. – 712 с.
570. *Драгоманов М. П.* Вибране / М. П. Драгоманов ; упоряд. Р. С. Міщук ; прим. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К. : Либідь, 1991. – 684 с.
571. *Драгоманов М.* Либерализм и земство в России. 1. Земский либерализм в России (1858–1883). 2. Самодержавие, местное самоуправление и независимый суд / М. Драгоманов. – Genève : H. Georg, 1889. – 64 с.
572. *Заруба В.* Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952) : Монографія / В. Заруба. – Дн. : Ліра ЛТД, 2004. – 456 с.
573. *Іванько І. В.* Філософія і стиль мислення Г. Сковороди / І. В. Іванько ; відп. ред. В. М. Нічик. – К. : Наук. думка, 1983. – 270 с.

574. *Иоффе И.* Культура и стиль. Система и принципы социологии. Литература, живопись, музыка натурального, товарно-денежного, индустриального хозяйства / И. Иоффе. – Л. : Прибой, 1927. – 367 с.
575. *Кант И.* Критика чистого разума / И. Кант ; пер. с нем. Н. О. Лосского. – СПб. : Тайм-Аут, 1993. – 477 с.
576. *Карпов Г. Ф.* Критический обзор разработки главных русских источников до истории Малороссии относящихся, за время : 8-е января 1654 – 30-е мая 1672 года / Г. Ф. Карпов. – М. : Тип. Грачева и К°, 1870. – 179, [2] с.
577. *Карцев В. П.* Социальная психология науки и проблемы историко-научных исследований / В. П. Карцев. – М. : Наука, 1984. – 311 с.
578. *Ковальченко И. Д.* Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 2003. – 486 с.
579. *Ковальчук О. О.* Українське історичне джерелознавство доби романтизму / О. О. Ковальчук ; відп. ред. П. С. Сохань. – К. : НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2011. – 323 с.
580. *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут ; пер. з англ. С. Грачової за участі О. Бобровського та за ред. Т. Курила ; наук. ред. Т. Курила за участі В. Горобця. – К. : Критика, 2004. – 351 с.
581. *Колесник І.* Українська історіографія : концептуальна історія / І. Колесник ; за ред. В. Смоля. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2013. – 566 с.
582. *Компан О.* Вплив визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі / О. Компан. – К. : Держполітвидав, 1954. – 46 с.
583. *Компан О. С.* Єдність світового історичного процесу / О. С. Компан ; відп. ред. Ф. П. Шевченко. – К. : Т-во «Знання» УРСР, 1966. – 48 с.
584. *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан ; відп. ред. М. І. Марченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 387 с.

585. *Компан О. С.* Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. / О. С. Компан ; ред. І. О. Гуржій. – К. : Вид-во АН УРСР, 1954. – 112 с.
586. *Кониский Г.* История Русов или Малой России / Г. Конисский. – репринт моск. изд. 1846. – К. : Рекламно-издат. фирма «Дзвін», 1991. – IV, IV, 261, 44 с.
587. *Косачевская Е. М.* Н. А. Маркевич, 1804–1860 / Е. М. Косачевская ; научн. ред. Ю. Д. Марголис. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1987. – 286 с.
588. *Костомаров Н.* Руина. Историческая монография. 1663–1687 / Н. Костомаров // ВЕ. – 1879. – № 4. – С. 610–655 ; № 5. – С. 5–39 ; № 6. – С. 437–497 ; № 8. – С. 586–635 ; № 9. – С. 5–77 ; 1880. – № 7. – С. 202–271 ; № 8. – С. 401–468 ; № 9. – С. 5–78.
589. *Кравченко В. В.* Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко. – Харків : Основа, 1996. – 376 с.
590. *Кребер А. Л.* Избранное : Природа культуры / А. Л. Кребер ; пер. с англ. – М. : РПЭ, 2004. – 1008 с.
591. *Кроче Б.* Теория и история историографии / Б. Кроче ; пер. с итал. И. М. Заславской. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 191 с.
592. *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України : Зб. статей / Б. Крупницький ; на правах рукопису. – Мюнхен : УВУ, 1959. – 228, 2 с.
593. *Крупницький Б.* Основні проблеми історії України / Б. Крупницький ; на правах рукопису. – Мюнхен : УВУ, 1955. – 217 с.
594. *Крупницький Б.* Українська історична наука під Советами (1920–1950) / Б. Крупницький ; на правах рукопису ; вступ. слово Н. Полонської-Василенко. – Мюнхен : Ін-т для вивчення ССРСР, 1957. – XLVI, 120 с.
595. *Крупницький Б.* Федералізм на сході Європи (Роздумування з приводу праці Г. ф. Равха «Росія, державна єдність і національні своєрідності») / Б.

- Крупницький. – Париж : Вид. Першої укр. друкарні у Франції, 1956. – 36 с.
596. *Куліш П. А.* Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 року. Видана типом другим з додатком посліслов'я / П. А. Куліш. – Львів : З друк. Т-ва ім. Шевченка, 1882. – 40 с.
597. *Кун Т.* Структура научных революций / Т. Кун ; пер с англ. ; сост. В. Ю. Кузнецов. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 605, [3] с.
598. *Лавджой А.* Великая цепь бытия : История идеи / А. Лавджой ; пер. В. Софронов-Антони. – М. : Дом интеллектуальной книги, 2001. – 372, [1] с.
599. *Липинський В.* Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – Львів : Накладом «Дружини», 1933. – 131 с.
600. *Лихачев Д. С.* Очерки по философии художественного творчества / Д. С. Лихачев. – СПб. : Рус.-Балт. информ. центр БЛИЦ, 1996. – 159 с.
601. *Лосев А. Ф.* Проблема художественного стиля / А. Ф. Лосев. – К. : Collegium ; «Киевская Академия Евробизнеса», 1994. – 285 с.
602. *Лосев А. Ф.* Форма – Стиль – Выражение / А. Ф. Лосев ; сост. А. А. Тахо-Годи. – М. : Мысль, 1995. – 944 с.
603. *Магочій П.-Р.* Україна : історія її земель та народів / П.-Р. Магочій ; авторизований переклад з англійської Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук ; наук. ред. С. Біленький ; відп. ред. В. Падяк. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2012. – 794, XXII с.
604. *Максимович М.* Письма о Кieve и Воспоминания о Тавриде / М. Максимович. – СПб. : Тип. А. Траншеля, 1871. – 154 с.
605. *Максимович М.* Речь о русском просвещении, говоренная Адъюнктором Михаилом Максимовичем на Собрании Имп. Московского университета, 1832 года 12 января / М. Максимович. – М. : В университет. тип., 1832. – 24 с.

606. *Малиновский П. В.* Проблема стиля научного мышления : Научно-аналитический обзор / П. В. Малиновский. – М. : АН СССР. ИНИОН, 1986. – 59 с.
607. *Малкей М.* Наука и социология знания / М. Малкей ; Пер. с англ. ; послесловие Б. Г. Юдина. – М. : Прогресс, 1983. – 253 с.
608. *Мангайм К.* Идеологія та утопія / К. Мангайм ; пер. з нім. – К. : Дух і Літера, 2008. – 370 с.
609. *Мангейм К.* Очерки социологии знания : Проблема поколений – состоятельность – экономические амбиции / К. Мангейм ; отв. ред. Е. Я. Скворцов ; пер с англ. Е. Я. Додин. – М. : ИНИОН РАН, 2000. – 162 с.
610. *Манхейм К.* Диагноз нашего времени / К. Манхейм ; Пер. с нем. и англ. – М. : Юрист, 1994. – 700 с.
611. *Манхейм К.* Избранное : Диагноз нашего времени / К. Манхейм ; Пер. с нем. и англ. – М. : РАО «Говорящая книга», 2010. – 744 с.
612. *Манхейм К.* Социология культуры : Избранное / К. Манхейм. – М.–СПб. : Университетская книга, 2000. – 505 с.
613. *Масненко В.* Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років / В. Масненко. – Київ – Черкаси : БРАМА-ІСУЕП, 2000. – 283 с.
614. *Мейнеке Ф.* Возникновение историзма / Ф. Мейнеке ; Пер. с нем. В. А. Брун-Цеховой. – М. : РПЭ, 2004. – 480 с.
615. *Миллюков П.* Главные течения русской исторической мысли / П. Миллюков. – 3-е изд. – СПб. : Изд. М. В. Аверьянова, 1913. – XII, 342 с.
616. *Новиченко Л.* Від учора до завтра : Літературно-критичні статті / Л. Новиченко. – К. : Радянський письменник, 1983. – 286 с.
617. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин ; ред. Л. Винар ; упоряд. І. Гирич, А. Атаманенко. – 2-е вид. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто : Місіонер, 2001. – 464 с.

618. *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію / О. Оглоблин. – Нью-Йорк : ООЧСУ, 1963. – 88 с.
619. *Оглоблин О.* Думки про Хмельниччину / О. Оглоблин. – Нью-Йорк : ООЧСУ, 1957. – 88 с.
620. *Оглоблин О.* Кріпацька фабрика (Харків – Київ, 1931) / О. Оглоблин // *Ohloblyn O.* A History of Ukrainian industry / Reprint of the three volume study first published in Kiev in 1925 and 1931. – München : Wilhelm Fink Verlag, 1971. – 285 с.
621. *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) / О. Оглоблин. – Мюнхен – Нью-Йорк : УІТ, 1973. – 14 с.
622. *Оглоблин О.* Студії з історії України : Статті і джерельні матеріали / О. Оглоблин ; за ред. Л. Винара. – Нью-Йорк – Київ – Торонто : УІТ ; Іст. секція УВАН у США, 1995. – XLVII, 419 с.
623. *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 / О. Оглоблин. – Нью-Йорк – Торонто : ООЧСУ ; ЛВУ, 1954. – 100 с.
624. *Оглоблин О.* Хмельниччина і українська державність / О. Оглоблин. – Нью-Йорк : ООЧСУ ; СУМ, 1954. – Лекція 1. – 24 с.
625. *Оглоблін О.* Буржуазна історична школа Довнар-Запольського (до генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії) / О. Оглоблін // ЗІАІ / Відп. ред. С. Кокошко. – К. : Друкарня-літографія ВУАН, 1934. – № 1. – С. 157–225.
626. *Оглоблін О.* До питання про автора «Истории русов» / О. Оглоблін ; вступ. ст. В. А. Смолія, О. І. Путро, І. В. Верби ; упор. І. В. Верби, О. І. Путро ; ком. І. В. Верби, А. М. Федірко. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 1998. – 149 с.
627. *Оглоблін О. П.* Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика) / О. Оглоблін. – К. : З друк. ВУАН, 1929. – 65 с.
628. *Оглоблін О.* Нариси з історії капіталізму на Україні / О. Оглоблін ; передмова С. Гуревича. – Харків – Київ : Пролетар, 1931. – Вип. 1 :

Україна в суперечках міжнародної економіки й політики за першої половини ХІХ століття. – XV, 174 с.

629. *Оглоблін О. П.* Україна в часи Петра I / О. Оглоблін. – К. : Вид-во АН УРСР, 1939. – 59 с.
630. *Оглоблін А. П.* Очерки истории украинской фабрики : Мануфактура в Гетманщине / А. П. Оглоблін. – [К. :] ГИУ, [1925]. – 270 с.
631. *Оглоблін А. П.* Очерки истории украинской фабрики : Предкапиталистическая фабрика / А. П. Оглоблін. – [К. :] ГИУ, 1925. – 232 с.
632. *Парахонский Б. А.* Стиль мышления. Философские аспекты анализа стиля в сфере языка, культуры и познания / Б. А. Парахонский ; отв. ред. С. Б. Крымский. – К. : Наук. думка, 1982. – 119 с.
633. *Плохій С.* Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій ; Авторизований пер. з англ. М. Климчука. – К. : Критика, 2011. – 599 с.
634. *Пономарев С.* Михаил Александрович Максимович : (Биографический и историко-литературный очерк) / С. Пономарев. – СПб. : Печатня В. И. Головина, 1872. – 75, XX с.
635. *Попова Т. Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета. К 75-летию Исторического факультета / Т. Н. Попова. – Одесса : Астропринт, 2007. – 536 с.
636. *Потульницький В. А.* Історія української політології : (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці) / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 1992. – 232 с.
637. *Прицак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / О. Прицак ; ред. І. Бречак. – Київ – Кембридж : АН України. Археографічна комісія. Ін-т укр. археографії ; Укр. наук. ін-т Гарвардського ун-ту, 1991. – 78 с.

638. *Пріцак О.* Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973) / О. Пріцак. – Кембридж – Нью-Йорк : ФКУ, 1973. – XXXVI, 188 с.
639. *Пріцак О.* Шевченко-пророк / О. Пріцак. – К. : АН України. Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 1993. – 39 с.
640. *Репина Л. П.* Историческая наука на рубеже XX–XXI вв. : социальные теории и историографическая практика / Л. П. Репина. – М. : Круг, 2011. – 560 с.
641. *Савельева И. М., Полетаев А. В.* История и интуиция : наследие романтиков. Препринт WP6 / 2003 / 06 / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 52 с.
642. *Сакулин П. Н.* Русская литература. Социолого-синтетический обзор стилей / П. Н. Сакулин. – Л. : Ленинградская правда, 1928. – Ч. 1 : Литературная старина. – 206 с.
643. *Сорокин П. А.* Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; пер. с англ. ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
644. *Сохань П. С. М.* Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність / П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв. – К. : АН України. Ін-т укр. археографії, 1993. – 320 с.
645. *Тельвак В.* Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття) / В. Тельвак ; передмова Л. Тимошенка. – Нью-Йорк – Дрогобич : УІТ ; ДДПУ, 2002. – 234 с.
646. *Томашівський С.* Галичина. Політично-історичний нарис з приводу світової війни / С. Томашівський. – 2-е вид. – Б. м. : Накладом видавництва, 1915. – 30 с.
647. *Томашівський С.* Під колесами історії : Нариси і статті / С. Томашівський. – Берлін : Українське слово, 1922. – 102 с.

648. *Томашівський С.* Про ідеї, героїв і політику. Відкритий лист до В. Липинського (З додатками) / С. Томашівський. – Львів : Накладом автора, 1929. – 132 с.
649. *Томашівський С.* Українська історія : Нарис I : Старинні і середні віки / С. Томашівський. – Львів : Вчора і нині, 1919. – 154 с.
650. *Томашівський С.* Церковний бік української справи / С. Томашівський. – Відень : Накладом «Союзу визволення України» ; з друк. А. Гольцгавзена, 1916. – 20 с.
651. *Тош Дж.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Дж. Тош. – М. : Весь мир, 2000. – 296 с.
652. *Уайт Х.* Метаистория. Историческое воображение в Европе XIX века / Х. Уайт ; пер. с англ. под ред. Е. Г. Трубиной и В. В. Харитоновой. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2002. – 528 с.
653. *Уваров А. И.* Гносеологический анализ теории в исторической науке / А. И. Уваров ; научн. ред. Л. А. Смирнов. – Калинин : Калининский гос. ун-т, 1973. – 220 с.
654. *Устюгова Е. Н.* Стиль и культура : Опыт построения общей теории стиля / Е. Н. Устюгова. – 2-е изд. – СПб. : Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2006. – 260 с.
655. *Флек Л.* Возникновение и развитие научного факта : Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива / Л. Флек ; сост. и предисл., пер. с англ., нем. и польск. яз., общая ред. В. Н. Поруса. – М. : Идея-Пресс ; Дом интеллектуальной книги, 1999. – 220 с.
656. *Фуко М.* Археология знания / М. Фуко ; пер. с фр. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия» ; Университетская книга, 2004. – 416 с.
657. *Хобсбаум Э.* Век Империи. 1875–1914 / Э. Хобсбаум ; пер. с англ. Е. С. Юрченко, В. П. Белоножко ; научн. ред. А. А. Егоров. – Ростов н /Д : Изд-во «Феникс», 1999. – 541 с.

658. *Хобсбаум Э.* Век Капитала. 1848–1875 / Э. Хобсбаум ; пер. с англ. Т. Горяиновой, В. Белоножко ; научн. ред. А. А. Егоров. – Ростов н/Д : Изд-во «Феникс», 1999. – 480 с.
659. *Хобсбаум Э.* Век революции. Европа 1789–1848 / Э. Хобсбаум ; пер. с англ. Л. Д. Якуниной ; научн. ред. А. А. Егоров. – Ростов н/Д. : Феникс, 1999. – 480 с.
660. *Чудинов Э. М.* Теория относительности и философия / Э. М. Чудинов. – М. : Политиздат, 1974. – 304 с.
661. *Чудинов Э. М.* Теория познания и современная физика (гносеологические принципы и физические теории) / Э. М. Чудинов. – М. : Знание, 1974. – 64 с.
662. *Шаповал Ю.* Доля як історія / Ю. Шаповал / Передмова М. Поповича. – К. : Генеза, 2006. – 445 с.
663. *Шевченко Ф. П.* Історія і сучасність / Ф. П. Шевченко. – К. : Т-во «Знання» УРСР, 1965. – 47 с.
664. *Шевченко Ф. П.* Лук'ян Кобилиця. З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст. / Ф. П. Шевченко ; відп. ред. Ф. Ястребов. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 205 с.
665. *Шевченко Ф. П.* Нові риси в розвитку і зміцненні дружби народів СРСР : (Доповідь на науковій сесії, присвяченій новим починанням, суспільним явищам і процесам на сучасному етапі комуністичного будівництва) / Ф. П. Шевченко ; для службового користування. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 27 с.
666. *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Ф. П. Шевченко ; відп. ред. І. П. Крип'якевич. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 499 с.
667. *Шенрок В. П.* А. Кулиш : биографический очерк / В. Шенрок. – К. : Тип. имп. университета св. Владимира, 1901. – 255 с.

668. *Шмит Ф. И.* Искусство, его психология, его стилистика, его эволюция / Ф. И. Шмит. – Харьков : Книгоиздательство «Союз» Харьковського Кредитного Союзу Кооперативов, 1919. – 328 с.
669. *Яворський М.* На історичному фронті. Збірка статтів / М. Яворський. – Б. м. : ДВУ, 1929. – Т. 1. – 260 с.
670. *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 416 с.
671. *Яремчук В.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. Яремчук ; наук. ред. Л. Зашкільняк. – Острог : Вид-во Національного ун-ту «Острозька академія», 2009. – 526 с.
672. *Saunders D.* The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850 / D. Saunders. – Edmonton : University of Alberta. CIUS, 1985. – X, 415 p.
673. *Velychenko S.* National History as Cultural Process : A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914 / S. Velychenko. – Edmonton : University of Alberta. CIUS, 1992. – XXXV, 283 p.

VI. ДИСЕРТАЦІЇ, ТЕЗИ ДИСЕРТАЦІЙ ТА АВТОРЕФЕРАТИ

674. *Атаманенко А. Є. Д. М.* Бантиш-Каменський – історик України : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 06 / Атаманенко А. Є. ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1998. – 16 с.
675. *Балагутрак М. П.* Українська етнопсихологія XIX ст. : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 05 / Балагутрак М. П. ; НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Ін-т народознавства. – Львів, 2004. – 21 с.
676. *Батуріна С. С.* Федір Павлович Шевченко : Життя і творчість : Дис. ... к. і. н. : 07. 00. 06 / Батуріна С. С. ; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – 239 с.

677. *Біленький С. Г.* Роль М. О. Максимовича у формуванні українських академічних традицій та українознавчих дисциплін у Київському університеті (1834–1845) : Автореф. дис. ... к. і. н. : 09. 00. 12 / Біленький С. Г. ; Київський національний ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2001. – 21 с.
678. *Бойко Н. І.* Вчений-енциклопедист М. О. Максимович як історик України : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 01 / Бойко Н. І. ; Чернівецький національний ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2002. – 20 с.
679. *Бочарніков Д. І.* Суспільний та державний лад Київської Русі в історичній спадщині М. Грушевського : Автореф. дис. ... к. юрид. н. : 12. 00. 01 / Бочарніков Д. І. ; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 1999. – 16 с.
680. *Будз В. П.* Філософія історії Михайла Грушевського : Автореф. дис. ... к. філос.. н. : 09. 00. 03. / Будз В. П. ; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2001. – 20 с.
681. *Василюк О. Д.* В. Б. Антонович як археограф : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 06 / Василюк О. Д. ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1999. – 16 с.
682. *Ващенко В. В.* Стратегії конструювання М. Грушевським українських метанаративів : методи та їх функції : Автореф. дис. ... д. і. н. : 07. 00. 06. / Ващенко В. В. ; Дніпропетровський національний ун-т ім. О. Гончара. – Дн., 2009. – 36 с.
683. *Верба І. В.* Олександр Оглоблин та його внесок в українську історіографію 1920-х–1940-х років : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 06 / Верба І. В. ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2000. – 39 с.
684. *Водотика С. Г.* Історична наука УСРР 1920-х років : соціополітичні, науково-організаційні та концептуальні основи функціонування : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 01 / Водотика С. Г. ; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2001. – 33 с.

685. *Гирич І. Б.* Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко) : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 09 / Гирич І. Б. ; НАН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1995. – 24 с.
686. *Глушков В. А.* Стиль социального мышления : основные философско-методологические и социокультурные аспекты : Автореф. дис. ... к. филос. н. : 09. 00. 11 / Глушков В. А. ; Саратовский гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского. – Саратов, 2000. – 20 с.
687. *Голубчик Г. Д.* Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України : «нова сімейна історія» : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 06 / Голубчик Г. Д. ; Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара. – Дн., 2003. – 20 с.
688. *Гончар О. Т.* Проблеми історії та культури України в епістолярній спадщині М. І. Костомарова : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 06 / Гончар О. Т. ; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2008. – 20 с.
689. *Гордієнко М. Г.* Сутність та основні засади концепції української державності В'ячеслава Липинського : Автореф. дис. ... к. політ. н. : 23. 00. 01 / Гордієнко М. Г. ; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 20 с.
690. *Гоцуляк В. В.* М. Грушевський і українська історична наука (80-ті рр. ХІХ – початок ХХ ст.) : історіографія проблеми : Автореф. дис. ... д. і. н. : 07. 00. 06 / Гоцуляк В. В. ; Дніпропетровський державний ун-т. – Дн., 1999. – 32 с.
691. *Грінберг Л. Ф.* Історіософське світобачення П. Куліша (культурологічний аспект) : Автореф. дис. ... к. і. н. : 17. 00. 01 / Грінберг Л. Ф. ; Київський національний університет культури і мистецтв. – К., 2001. – 20 с.
692. *Грушевский М.* Положения к диссертации «Барское староство, исторические очерки» / Грушевский М. – К. : Тип. имп. ун-та Св. Владимира В. Завадзкого, 1894. – III с.

693. *Девдюк І. В.* Англійська література у творчій діяльності Пантелеймона Куліша (Переклади. Критичне сприйняття. Творче засвоєння) : Автореф. дис. ... к. філол. н. : 10. 01. 05 / Девдюк І. В. ; НАН України. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1999. – 19 с.
694. *Дука О. Г.* Эпистемологический анализ теорий и концепций исторического развития с позиций вероятностно-смыслового подхода (на примерах российской историографии) : Дис. ... д. и. н. : 07. 00. 09 / Дука О. Г. ; РАН. Уральское отделение. Ин-т истории и археологии. – Екатеринбург, 2001. – 386 с.
695. *Дутко О. М.* Педагогічні ідеї М. І. Костомарова у контексті просвітницького руху в Наддніпрянській Україні ХІХ століття : Автореф. дис. ... к. і. н. : 13. 00. 01 / Дутко О. М. ; Національна академія педагогічних наук України. Ін-т педагогіки. – К., 2010. – 20 с.
696. *Єгоров В. В.* М. І. Костомаров у формуванні етнокультурних засад українського національного руху ХІХ ст. : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 01 / Єгоров В. В. ; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2011. – 18 с.
697. *Заверющенко Н. С.* Михайло Драгоманов і газета «Вольное слово» (1881–1883) в полеміці з російською соціалістичною журналістикою : Дис. ... к. філол. н. : 10. 01. 08 / Заверющенко Н. С. ; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2005. – 206 с.
698. *Кіян О. І.* Володимир Антонович як історик й основоположник київської історичної школи в українській історіографії другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. : Автореф. дис. ... д. і. н. : 07. 00. 06 / Кіян О. І. ; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2008. – 36 с.
699. *Козачок Я. В.* Концепція нації як духовної спільноти в художній та публіцистичній творчості Миколи Костомарова : Автореф. дис. ... д. філол. н. : 10. 01. 01 / Козачок Я. В. ; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 40 с.

700. *Козуб Л. В. М. П. Драгоманов – дослідник суспільно-політичного руху XIX століття в Україні : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 06 / Козуб Л. В. ; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 20 с.*
701. *Комзюк Л. Т. Драгоманівська конституційно-правова концепція політичної самостійності України і XX століття : Автореф. дис. ... к. юрид. н. : 12. 00. 01 / Комзюк Л. Т. ; Ун-т внутрішніх справ. – Харків, 1999. – 18 с.*
702. *Кондратик О. В. Феномен релігії у філософії історії М. С. Грушевського : Автореф. дис. ... к. філос. н. : 09. 00. 11 / Кондратик О. В. ; НАН України. Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. – К., 1999. – 19 с.*
703. *Корольов Г. О. Автономістсько-федералістські погляди Михайла Грушевського : формування, втілення, трансформація : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00.01 / Корольов Г. О. ; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. – 19 с.*
704. *Круглашов А. М. Політичні ідеї Михайла Драгоманова : Автореф. дис. ... д. політ. н. : 23. 00. 01 / Круглашов А. М. ; НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К., 2002. – 39 с.*
705. *Курьянов С. О. Литературная деятельность Н. А. Маркевича в контексте русско-украинских литературных связей 1820–1830-х годов : Автореф. дис. ... к. филол. н. : 10. 01. 01 / Курьянов С. О. ; Днепропетров. Ордена Трудового Красного Знамени гос. ун-т им. 300-летия воссоединения Украины с Россией. – Дн., 1991. – 16 с.*
706. *Куценко Ю. Ю. Історіографічні образи М. Драгоманова в українській історичній науці (1860-ті–2011 рр.) : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 06 / Куценко Ю. Ю. ; Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2013. – 20 с.*

707. *Легеза С. В.* Романтизм і українська історіографія : методологічний аспект : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 06 / Легеза С. В. ; Дніпропетровський державний ун-т. – Дн., 1998. – 16 с.
708. *Масненко В. В.* Історична думка у процесі розвитку національної свідомості українців (кінець XIX – перша третина XX ст.) : Автореф. дис. ... д. і. н. : 07. 00. 06 / Масненко В. В. ; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – 42 с.
709. *Метельський Р. Е.* Конституціоналізм Михайла Драгоманова : Автореф. дис. ... к. юрид. н. : 12. 00. 01 / Метельський Р. Е. НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1998. – 16 с.
710. *Наумовська О. В.* Фольклористична спадщина Михайла Драгоманова : Автореф. дис. ... к. філол. н. : 10. 01. 07 / Наумовська О. В. ; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 18 с.
711. *Підгорна Л. М.* Фольклористична діяльність Миколи Костомарова (методологічний аспект) : Автореф. дис. ... к. філол. н. : 10. 01. 07 / Підгорна Л. М. ; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 18 с.
712. *Похила Л. С.* Історичні погляди П. Куліша : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 01 / Похила Л. С. ; Одеський державний ун-т ім. І. І. Мечникова. – К., 1998. – 19 с.
713. *Приймак О. О.* Громадсько-політична й наукова діяльність В'ячеслава Казимировича Липинського (1882–1931 рр.) : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 01 / Приймак О. О. ; Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2011. – 20 с.
714. *Пуліна В. І.* Естетичні позиції в культуротворчості Пантелеймона Куліша : Автореф. дис. ... к. філос. н. : 09. 00. 08 / Пуліна В. І. ; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 20 с.
715. *Резнік В. В.* Державницькі теорії Д. Донцова і В. Липинського, порівняльний аналіз : Автореф. дис. ... к. політ. н. : 23. 00. 01 / Резнік В.

- В. ; НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К., 2008. – 16 с.
716. *Ринсевич В. П.* Колекція Олександра Лазаревського як джерело історії України другої половини XVII століття : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 06 / Ринсевич В. П. ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2000. – 20 с.
717. *Роєнко В. І. М. І. Яворський – історик України : життя і наукова діяльність* : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 06 / Роєнко В. І. ; Запорозький національний ун-т. – Запоріжжя, 2008. – 20 с.
718. *Руда О. В.* Дослідження історії України в польській історіографії кінця XIX – початку XX століття : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 06 / Руда О. В. ; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2005. – 17 с.
719. *Самойленко О. П.* Ідейно-політична діяльність В. Липинського в контексті формування політичної культури сучасного українського суспільства : Автореф. дис. к. політ. н. : 23. 00. 03 / Самойленко О. П. ; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 18 с.
720. *Світлична В. В. О. П.* Оглоблин як історик народного господарства України : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 06 / Світлична В. В. ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2003. – 19 с.
721. *Сич О. І.* Громадсько-культурна та педагогічна діяльність М. П. Драгоманова : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 01 / Сич О. І. ; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2000. – 18 с.
722. *Сініцина А. В.* Історико-філософські ідеї українського романтизму (П. Куліш, М. Костомаров) : Автореф. дис. ... к. філос. н. : 09. 00. 05 / Сініцина А. В. ; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2001. – 20 с.

723. *Сосновська М. С.* Філософсько-світоглядні засади творчості В. Антоновича : Автореф. дис. ... к. філос. н. : 09. 00. 05 / Сосновська М. С. ; НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К., 2001. – 17 с.
724. *Тельвак В. В.* Рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського в історичній думці кінця XIX – 30-х років XX століття : Автореф. дис. ... д. і. н. : 07. 00. 06 / Тельвак В. В. ; НАН України. Ін-т історії України. – К., 2009. – 37 с.
725. *Тельвак В. В.* Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів М. С. Грушевського (кінець XIX – початок XX століття) : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 06 / Тельвак В. В. ; Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2001. – 19 с.
726. *Тельвак В. П.* Михайло Грушевський – дослідник української історіографії : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 06 / Тельвак В. П. ; Державний комітет архівів України. Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. – К., 2004. – 20 с.
727. *Ткаченко І. В.* Джерела з історії видавничої діяльності М. Грушевського в Києві (1907–1914 рр.) : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 06 / Ткаченко І. В. ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2006. – 20 с.
728. *Тукаленко І. А.* Проблема держави в історіософській концепції В. Липинського в контексті європейської консервативної думки : Автореф. дис. ... к. філос. н. : 09. 00. 05 / Тукаленко І. А. ; Київський університет ім. Т. Шевченка. – К., 1998. – 18 с.
729. *Тютюнник О. М.* Особа і суспільство у філософії Пантелеймона Куліша : Автореф. дис. ... к. філос. н. : 09. 00. 05 / Тютюнник О. М. ; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 19 с.
730. *Удод О. А.* Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу : 1920–30-і рр. : Автореф. дис. ... д. і. н. :

07. 00. 06 / Удод О. А. ; Дніпропетровський державний ун-т. – Дн., 2000. – 35 с.
731. *Устюгов В. А.* Проблема стиля мышления в научном познании : Автореф. дис. ... к. филос. н. : 09. 00. 01 / Устюгов В. А. ; Сиб. гос. аэрокосм. ун-т им. М. Ф. Решетнева. – Красноярск, 2006. – 23, [1] с.
732. *Ушій С. Н.* Філософсько-педагогічний феномен Михайла Драгоманова : Автореф. дис. ... к. філос. н. : 09. 00. 10 / Ушій С. Н. ; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2010. – 19 с.
733. *Федюк В. Ю.* Концепція «духу народності» в історіософії Миколи Костомарова : Автореф. дис. ... к. філос. н. : 09. 00. 05 / Федюк В. Ю. ; Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара. – Дн., 2009. – 19 с.
734. *Фокина Н. В.* Принцип федерализма в историко-политическом творчестве Н. И. Костомарова (1817–1885) : Автореф. дис. ... к. полит. н. : 23. 00. 01 / Фокина Н. В. ; Московский государственный ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2007. – 27 с.
735. *Халак Н. В.* Наукова спадщина і громадсько-політична діяльність Степана Томашівського : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 06 / Халак Н. В. ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1999. – 20 с.
736. *Харченко В. Ю.* Громадсько-політична діяльність Володимира Антоновича : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 01 / Харченко В. Ю. ; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 21 с.
737. *Цибенко І. П.* Бібліографічні аспекти наукової спадщини М. С. Грушевського : Автореф. дис. ... к. і. н. : 07. 00. 08 / Цибенко І. П. ; Київський національний університет культури і мистецтв. – К., 2005. – 19 с.
738. *Чалая Т. П.* Н. И. Костомаров (1817–1885 гг.) : Общественно-политические взгляды и деятельность : Автореф. дис. ... к. и. н. : 07. 00.

- 02 / Чалая Т. П. ; Воронежский государственный ун-т. – Воронеж, 2006. – 19 с.
739. *Шевченко Ф. П.* Политические и экономические связи Украины с Россией в середине XVII ст. : Автореф. дис. ... д. и. н. / Шевченко Ф. П. ; АН СССР. Ин-т истории. – К., 1963. – 71 с.
740. *Янкова Н. І.* Жанрово-стильові і поетикальні параметри творчості М. С. Грушевського : Автореф. дис. ... к. філол. н. : 10. 01. 01 / Янкова Н. І. ; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2008. – 20 с.
741. *Velychenko S.* The Influence of Historical, Political, and Social Ideas, on the Politics of Bohdan Khmelnytsky and the Cossack Officers Between 1648 and 1657 : A Dissertation ... Ph. D. / Velychenko S. ; University of London. London School of Economics. – London, 1980. – 275 p.

VII. ПОСІБНИКИ, ПІДРУЧНИКИ, КУРСИ ЛЕКЦІЙ, НАВЧАЛЬНІ ПРОГРАМИ

742. *Антонович В.* История Литовской Руси : Лекции профессора Университета Св. Владимира В. Б. Антоновича 1881–1882 / В. Антонович. – К. : Литография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – 318 с.
743. *Грушевський М.* Всесвітня історія. Приложена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх / М. Грушевський. – Київ – [Wien] : Видання Дніпровського союзу споживчих союзів України («Дніпросоюз»); друкарня J. V. Verney, 1920. – Ч. 1. – 202 с.
744. *Грушевський М.* Всесвітня історія. Приложена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх / М. Грушевський. – Київ – [Wien] : Видання Дніпровського союзу споживчих союзів України («Дніпросоюз»); друкарня J. V. Verney, 1920. – Ч. 2. – 270 с.
745. *Калакура Я. С.* Українська історіографія. Курс лекцій / Я. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.

746. *Колесник І. І.* Українська історіографія XVIII – початок XX ст. : (Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів) / І. І. Колесник ; ред. І. Гирич. – К. : Генеза, 2000. – 254 с.
747. *Крип'якевич І.* Українська історіографія XVI–XVIII в. / І. Крип'якевич – Львів : Накладом Філософічної громади, 1923. – 66 с.
748. *Марченко М. І.* Українська історіографія з давніх часів до середини XIX ст. / М. І. Марченко. – К. : Вид-во КДУ, 1959. – 258 с.
749. *Микешина Л. А.* Философия науки : современная эпистемология, научное знание в динамике культуры, методология научного исследования : Учеб. пособие / Л. А. Микешина. – М. : Прогресс-Традиция ; МПСИ ; Флинта, 2005. – 463 с.
750. *Полонська-Василенко Н.* Українська історіографія / Н. Полонська-Василенко ; на правах рукопису ; вступ. ст. *В. Янева.* – Мюнхен : УВУ, 1971. – X, 104 с.
751. *Румянцева М. Ф.* Теория истории : Учебное пособие / М. Ф. Румянцева. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 319 с.
752. *Слабченко М. Е.* Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. (Конспект лекций, читанных с 10 июня по 14 июля 1918 г. на украинских курсах для учителей средних школ) / М. Е. Слабченко. – Одесса : Тип. Губерниального Комиссариата Просвиты, 1918. – 96, [1] с.
753. *Степин В. С.* История и философия науки : Учебник для аспирантов и соискателей учёной степени кандидата наук / В. С. Степин. – М. : Академический Проект ; Трикста, 2011. – 423 с.
754. *Штанько В. И.* Философия и методология науки : Учебное пособие для аспирантов и магистрантов естественнонаучных и технических вузов / В. И. Штанько. – Харьков : ХНУРЭ, 2002. – 292 с.
755. *Яворський М.* Історія боротьби класів на Україні. Начерк лекцій, читаних у Вищій Партиїній школі / М. Яворський. – Полтава : ВДВ, 1921. – 13 с.

756. *Яворський М.* Історія України в стислому нарисі / М. Яворський. – 3-є вид. – Б. м. : ДВУ, 1929. – 345 с.
757. *Яворський М. І.* Коротка історія України / М. Яворський. – 6-е вид. – Харків : ДВУ, 1929. – 150 с.
758. *Яковенко Н.* Вступ до історії / Н. Яковенко ; ред. А. Мокроусов. – К. : Критика, 2007. – 375 с.

VIII. СТАТТІ, ЕСЕ, УРИВКИ ЗІ СТУДІЙ, ДОПОВІДІ Й ТЕЗИ КОНФЕРЕНЦІЙ, ВИСТУПИ

759. *Андреев И. Д.* О стиле научного мышления / И. Д. Андреев // ФН. – 1982. – № 3. – С. 45–54.
760. *Андрюхина Л. М.* Стиль мышления и его формы в научном познании / Л. М. Андрюхина // Диалектика, логика и методология науки / Отв. ред. П. П. Чупин. – Свердловск : Уральское гос. ун-т, 1978. – С. 67–71.
761. [Антонович В.] Происхождение запорожского козачества / В. Антонович // КС. – 1884. – № 8. – С. 580–608 ; № 9. – С. 27–52.
762. *Атаманенко А.* Наративні джерела та історична література в творчості Д. Бантиша-Каменського / А. Атаманенко // Осягнення історії : Зб. наук. пр. на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя / Гол. ред. Л. Винар, І. Пасічник. – Острог – Нью-Йорк : ОА. УІТ, 1999. – С. 119–136.
763. *Безрідний В.* Другий акт / В. Липинський [псевдонім] // НУС. – 1985. – Vol. 9, no. 3/4. – P. 368–381.
764. *Бережная Л.* «Украинский треугольник» Степана Томашивського (1875–1930), или об особенностях «воображаемой географии» начала XX века / Л. Бережная // Ab Imperio. – 2007. – № 4. – С. 173–198.
765. *Білас Л.* В'ячеслав Липинський і «територіялізм» (1908–1910) / Л. Білас // Сучасність. – 1962. – № 2. – С. 95–111 ; № 3. – С. 61–72.

766. Білас Л. В'ячеслав Липинський – історик / Л. Білас // В'ячеслав Липинський : історико-політологічна спадщина і сучасна Україна : Матери міжнародн. наук. конф. (Київ – Луцьк – Кременець, 2–6 черв. 1992 р.) – Київ – Філадельфія : Східноєвроп. ін-т ім. В. Липинського ; АНУ. Ін-т східноєвроп. досліджень ; ІУА, 1994. – С. 30–41.
767. Білас Л. В'ячеслав Липинський як історик кризової доби / Л. Білас // Липинський В. Твори. Архів. Студії / Ред. Л. Білас, Я. Пеленський. – Філадельфія : Східно-європейський дослідний ін-т ім. В. К. Липинського. УАН. Ін-т укр. археографії, 1991. – Т. 3 : Україна на переломі 1657–1659 : Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – С. XXIII–LXX.
768. Білас Л. Криза нашого образу історії / Білас Л. // Ісаєвич Я. Лев Білас і його історіографічні праці / Білас Л. Криза нашого образу історії. – Львів : НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – С. 26–56.
769. Бованенко Д. До методології вивчення українського господарства. Нарис перший / Д. Бованенко // ПМ. – 1929. – № 2. – С. 83–108.
770. Бойко Е. С. О понятии «стиль мышления» учёного и его загадках / Е. С. Бойко // Человек науки. – М. : Наука, 1974. – С. 210–213.
771. Бокль Г. Способы изучения истории / Г. Бокль // ОЗ. – 1861. – Т. 134, № 2. – С. 381–396.
772. Борн М. Интерпретация квантовой механики / М. Борн // Борн М. Физика в жизни моего поколения : Сб. ст. / Под общ. ред. и послеслов. С. Г. Суворова – М. : ИИЛ, 1963. – С. 252–266.
773. Борн М. Состояние идей в физике / М. Борн // Борн М. Физика в жизни моего поколения : Сб. ст. / Под общ. ред. и послеслов. С. Г. Суворова – М. : ИИЛ, 1963. – С. 226–251.
774. Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії / В. Брехуненко // Переяславська рада 1654 року : Історіографія та

- дослідження / Гол. ред. П. С. Сохань. – К. : Смолоскип, 2003. – С. 605–652.
775. *Ващенко В. В.* «Історія як фізика» : М. Грушевський у пошуках універсальних законів історичної дії / В. В. Ващенко // УІЖ. – 2007. – № 4. – С. 138–152.
776. *Винар Л.* Криза організації історичних дослідів / Л. Винар // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1958, 16 серп. – № 157. – С. 2–3.
777. *Галушко К. Ю.* У пошуку common sense : до дискусії з приводу національного гранд-нарративу / К. Ю. Галушко // УІЖ. – 2013. – № 1. – С. 4–23.
778. *Гермайзе О. В. Б.* Антонович в українській історіографії / О. Гермайзе // Україна. – 1928. – № 5. – С. 17–32.
779. *Грушевський М.* Богданові роковини / М. Грушевський // ЛНВ. – 1907. – Т. 39, № 8. – С. 207–212.
780. *Грушевський М.* В тридцяті роковини Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості / М. Грушевський // Україна. – 1927. – № 1/2. – С. 9–38.
781. *Грушевський М.* Відродження французької соціологічної школи / М. Грушевський // ПГ. 1926 / За ред. *К. Грушевської*. – [К. :] ДВУ, 1926. – Вип. 1/2. – С. 112–117.
782. *Грушевський М.* З соціально-національних концепцій Антоновича / М. Грушевський // Україна. – 1928. – № 5. – С. 3–16.
783. *Грушевський М.* На порозі століття (присвячено перемишльській українсько-руській громаді) / М. Грушевський // ЛНВ. – 1901. – Т. 13, № 2. – С. 77–87.
784. *Грушевський М.* На українські теми. З новорічних думок / М. Грушевський // ЛНВ. – 1910. – Т. 49, № 1. – С. 43–56.
785. *Грушевський М.* Украина и украинство / М. Грушевський // УЖ. – 1912. – № 1. – С. 11–28.

786. *Грушевський М.* Українсько-руське літературне відродження в історичнім розвою українсько-руського народу (Відчит проф. М. Грушевського на науковій академії, споряженій дня 1-ого падолиста 1898 р. на пам'ятку столітніх роковин відродження українсько-руської літератури) / М. Грушевський // ЛНВ. – 1898. – Т. 4, № 11. – С. 75–81.
787. *Грушевский М.* Украинцы [в России] / М. Грушевский // Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия. Россия. Германия / Под ред. А. И. Кастелянского. – СПб. : Изд-ва т-ва «Общественная Польза», 1910. – С. 307–330.
788. *Дмитриевская И. В.* Особенности системного стиля мышления в современном научном познании / И. В. Дмитриевская // Сознание и диалектика познавательной деятельности : Межвузовский сб. научн. тр. – Иваново : Ивановский гос. ун-т, 1984. – С. 89–100.
789. *Дорошенко Д.* Дмитро М. Бантиш-Каменський і його «История Малой России» / Д. Дорошенко ; публ. В. Андреева // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2006. – Вип. 2, ч. 2 : (appendix). – С. 15–73.
790. *Драгоманов М.* Україна і центри (Замість фельетона і бібліографії) / М. Драгоманов // Громада. Українська збірка / Впорядкована М. Драгомановим. – Женева : Печатня «Громади», 1878. – № 2 : Звістки про Україну 1876–1877. – С. 393–570.
791. *Жемчужников Л. М.* Заметка к статье «Воспоминания о Н. А. Маркевиче» / Л. М. Жемчужников [Н. Макарова] (с портретом) // Основа. – 1861. – № 2. – С. 185–187.
792. *Замлинський В.* Батько і син Бантиш-Каменські : Сторінки біографій / В. Замлинський // КСт. – 1994. – № 1. – С. 76–83.
793. *Ивин А. А.* Интеллектуальный консенсус исторической эпохи / А. А. Ивин // Познание в социальном контексте / Отв. ред. В. А. Лекторский, И. Т.

- Касавин ; научн. ред. В. Н. Порус. – М. : РАН. Ин-т философии, 1994. – С. 80–105.
794. *Ивин А. А.* Классический стиль мышления нового времени / А. А. Ивин // ФЖ. – М., 2011. – № 2. – С. 24–42.
795. *Ивин А. А.* Стили теоретического мышления и методология науки / А. А. Ивин // Философские основания науки (Материалы к VIII Всесоюзной конференции «Логика и методология науки», 26–28 сент. 1982 г., г. Паланга). – Вильнюс : АН Литовской ССР. Ин-т философии, социологии и права, 1982. – С. 51–54.
796. *Иггерс Г. Г.* История между наукой и литературой : размышления по поводу историографического подхода Хейдена Уайта / Г. Г. Иггерс ; пер. с англ. И. В. Дубровского // Одиссей. Человек в истории. 2001. Русская культура как исследовательская проблема. – М. : Наука, 2001. – С. 140–154.
797. *Ионов И. Н.* Судьба генерализирующего подхода к истории в эпоху постструктурализма (попытка осмысления опыта Мишеля Фуко) / И. Н. Ионов // Одиссей. Человек в истории. 1996. Ремесло историка на исходе XX века. – М. : Coda, 1996. – С. 60–80.
798. *Клепацький П. М. О.* Максимович як історик / П. Клепацький // Україна. – 1927. – № 6. – С. 80–84.
799. *Когут З.-Є.* Формування української національної історіографії / З.-Є. Когут // СЗ. – Харків, 2001. – Вип. 3. – С. 23–30.
800. *Козак С.* Михайло Максимович і формування романтичної думки в Україні / С. Козак // JUS. – 1984. – Vol. 9, no. 1. – P. 3–32.
801. *Колесник І.* Стиль історіографічного мислення як когнітивна свідомість / І. Колесник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2006. – Вип. 2, ч. 1. – С. 4–67.
802. *Колесник І. І.* Федір Шевченко : інтелектуальна генеалогія українського радянського історика / І. І. Колесник // УІЖ. – 2005. – № 1. – С. 178–192.

803. *Компан Є. С.* З історії району великих будов комунізму на півдні України (XIX ст.) / Є. С. Компан // Вісник АН УРСР. – 1951. – № 6. – С. 59–68.
804. *Компан О. С.* Вплив Коліївщини на антифеодальну боротьбу в Росії, Польщі і Білорусії / О. С. Компан // Коліївщина. 1768 : Матеріали ювілейної наук. сесії, присвяч. 200-річчю повстання / Відп. ред. П. Т. Тронько. – К. : Наук. думка, 1970. – С. 97–108.
805. *Компан О. С.* Демографія в історичному атласі / О. С. Компан // УІЖ. – 1965 № 11. – С. 111–112.
806. *Компан О. С.* До питання про заселеність України в XVII ст. / О. С. Компан // УІЖ. – 1960. – № 1. – С. 65–77.
807. *Компан О. С.* До питання про формування пролетаріату залізорудної промисловості Криворіжжя (1880–1900 рр.) / О. С. Компан // НЗП. – К. : Вид-во АН УРСР, 1953. – Т. 5. – С. 137–155.
808. *Компан О. С.* Значення визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. для визвольної боротьби в Білорусії і антифеодальних рухів у Польщі / О. С. Компан // Історичне значення возз'єднання України з Росією / Відп. ред. О. К. Касименко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 90–116.
809. *Компан О.* На поклик альбатросів / О. С. Компан // ЛУ. – 1986, 31 лип. – № 31. – С. 7.
810. *Компан О. С.* Ономастика як допоміжна історична дисципліна / О. С. Компан // ІДВ. – К. : Наук. думка, 1966. – Вип. 2. – С. 54–64.
811. *Компан О. С.* Передпролетаріат на Україні в XVII–XVIII ст. / О. С. Компан // Історія робітничого класу Української РСР : У 2 т. – К., 1967. – Т. 1. – С. 19–47.
812. *Компан О. С.* Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму / О. С. Компан // УІЖ. – 1966. – № 1. – С. 36–46.
813. *Компан О. С.* Проблеми українського середньовіччя / О. С. Компан // СВНУ / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 9–20.

814. *Компан О. С.* Творчість Климентія Зинов'єва як одне з джерел вивчення історії Лівобережної України другої половини XVII і початку XVIII ст. / О. С. Компан // НЗП. – К., 1957. – Т. 9. – С. 251–277.
815. *Компан О. С.* Українські словники XVI–XVII ст. як історичне джерело / О. С. Компан // ІДВ. – К. : Наук. думка, 1969. – Вип. 4. – С. 24–36.
816. *Компан О. С.* Правобережна Україна і Галичина у XVIII ст. / О. С. Компан, В. В. Грабовецький // Історія селянства Української РСР : У 2 т. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 1 : Від найдавніших часів до Великої Жовтневої революції. – С. 256–290.
817. *Компан О. С.* Створити «Історію української культури» / О. С. Компан, Г. Н. Логвин, М. М. Ткаченко // УІЖ. – 1964. – № 2. – С. 158.
818. *Компан О. С.* До 80-річчя з дня народження П. В. Клименка / О. С. Компан, М. З. Суслопаров // УІЖ. – 1967. – № 7. – С. 135–139.
819. *Компан Е. С.* В. И. Ленин о классах, сословиях и классовой борьбе в феодальном обществе / Е. С. Компан // Тезисы док. и сооб. на всесоюз. науч. сессии «В. И. Ленин и историческая наука» (Киев, 15–18 июня 1965 г.). – К. : Наук. думка, 1965. – С. 77–80.
820. *Компан Е. С.* Общие черты исторического развития средневековых городов Грузии и Украины / Е. С. Компан // Из истории украинско-грузинских связей / Отв. ред. А. Д. Скаба. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 54–63.
821. *Компан Е. С.* О некоторых особенностях социально-экономического развития городов Правобережной и Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. / Е. С. Компан, В. А. Маркина // Города феодальной России : Сб. статей памяти Н. В. Устюгова. – М. : Наука, 1966. – С. 350–362.
822. *Кострюкова Л. И.* Соотношение стиля и метода в процессе развития научного познания / Л. И. Кострюкова // Средства и факторы развития научного познания : Сб. научн. тр. – Свердловск : Изд. УрГУ, 1986. – С. 69–75.

823. *Кравец А. С.* Стиль научного мышления как понятие и реальный научный феномен / А. С. Кравец // Стиль мышления как выражение единства научного знания / Научн. ред. А. С. Кравец, В. А. Сидоркин. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1981. – С. 3–35.
824. *Кравец А. С.* Традиции и инновации в становлении научного стиля мышления / А. С. Кравец // Философия, естествознание, социальное развитие / Отв. ред. Ю. В. Сачков. – М. : Наука, 1989. – С. 169–186.
825. *Кравцов Д.* Гетьман Мазепа в українській історіографії ХІХ в. / Д. Кравцов // ЗІФВ. – К., 1925. – Кн. 6. – С. 234–246.
826. *Крупницький Б.* Богдан Хмельницький, як державний діяч / Б. Крупницький // Укр. слово (Париж). – 1954, 21 лют. – № 640/641. – С. 3–4.
827. *Крупницький Б.* Теорії доби і сучасність / Б. Крупницький // Орлик (Берхтесгаден). – 1947. – № 8. – С. 7–12 ; № 9. – С. 1–5
828. *Крымский С. Б.* О стиле мышления современного естествознания / С. Б. Крымский // Проблемы философии и методологии современного естествознания / Отв. ред. М. Э. Омеляновский. – М. : Наука, 1973. – С. 306–312.
829. *Крымский С. Б.* Понятие метода и стиля теоретического мышления / С. Б. Крымский, Б. А. Парахонский // ПрД. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1980. – Вып. 9 : Методологические проблемы развития материалистической диалектики. – С. 41–48.
830. *Кукарцева М. А.* Лингвистический поворот в историописании : эволюция, сущность и основные принципы / М. А. Кукарцева // ВФ. – 2006. – № 4. – С. 44–55.
831. *Кучабський В.* Значіння ідей В'ячеслава Липинського / В. Кучабський // НУС. – 1985. – Vol. 9, no. 3/4. – Р. 440–453.
832. *Л. Р. Б.* Краків, Женева і філіяція «Кричевського» : До родовідної мислення В. Липинського / Л. Р. Білас [криптонім] // *Липинський В.* Твори / Ред. Л. Білас. – Філадельфія : Східно-європейський дослідний ін-т ім. В.

- К. Липинського, 1980. – Т. 2 : Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. – С. XVII–XCVIII.
833. *Липинський В.* Генерал артилерії в. кн. Руського (З архіву Немиричів) / В. Липинський // ЗНТШ (Львів). – 1909. – Т. 87. – С. 37–47.
834. *Липинський В.* Данило Братковський – суспільний діяч і письменник кінця XVII століття / В. Липинський // ЛНВ. – 1909. – № 2. – С. 326–338.
835. *Лапицкий В. В.* О диалектике стилей научно-теоретического мышления / В. В. Лапицкий // ПрД. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1974. – Вып. 4 : Вопросы диалектики познания. – С. 91–104.
836. *Лихачев Д. С.* Развитие русской литературы X–XVIII веков. Эпохи и стили / Д. С. Лихачев. – Л. : Наука. Ленинград. отд., 1973. – 254 с.
837. *Магочий П.* Українське національне відродження. Нова аналітична структура / П. Магочий // УІЖ. – 1991. – № 3. – С. 97–107.
838. *Максимович М.* Об участии Московского университета в просвещении России. Речь, говорённая Адъюнктом М. Максимовичем в Университетском Собрании 1830 г. 12 января / М. Максимович // Русский зритель, журнал истории, археологии, словесности и сравнительных костюмов (М.). – 1830. – Ч. 6, № 21/22. – С. 3–19.
839. *Маннгейм К.* Консервативная мысль / К. Маннгейм // СИ. – 1993. – № 1. – С. 126–138.
840. *Маркевич Н.* Горкуша, украинский разбойник / Н. Маркевич // РСв. – 1859. – № 9. – С. 138–244.
841. *Микешина Л. А.* Стиль и метод научного познания / Л. А. Микешина // Проблемы методологии науки и научного творчества / Под ред. В. А. Штоффа, А. М. Мостепаненко. – Л. : Ленинград. ун-та, 1977. – С. 24–32.
842. *Неусыхин А. И.* Дмитрий Моисеевич Петрушевский / А. И. Неусыхин // СВк. – 1946. – Вып. 2. – С. 12–28.

843. *Новик И. Б.* Стиль мышления и прогресс научного познания / И. Б. Новик // *Философия, естествознание, социальное развитие* / Отв. ред. Ю. В. Сачков. – М. : Наука, 1989. – С. 187–199.
844. *Оглоблін О.* Вірші смоленського шляхтича Н. Поплонського р. 1691 р. на честь Перекопського бєя / О. Оглоблін // *Студії з Криму. I–IX* / Ред. А. Е. Кримський. – К. : 3 друк. ВУАН, 1930. – С. 32–38.
845. *Оглоблін О.* Династична ідея в державно-політичній думці України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. / О. Оглоблін // *УЛ (Авгсбург)*. – 1947. – № 5/6. – С. 11–19.
846. *Оглоблін О.* До історії будницької промисловости / О. Оглоблін // *ЗІФВ*. – К., 1927. – Кн. 10. – С. 303–310.
847. *Оглоблін О.* До історії повстання Петра Іваненка (Петрика) / О. Оглоблін // *ЗІФВ*. – К., 1928. – Кн. 19. – С. 226–230.
848. *Оглоблін О.* До історії порцелянно-фаянсової промисловости на Україні / О. Оглоблін // *Нариси соціально-економічної історії України : Праці комісії соціально-економічної історії України* / За ред. акад. Д. І. Багалія. – К. : ВУАН, 1932. – Т. 1. – С. 273–277.
849. *Оглоблін О.* До історії Руїни / О. Оглоблін // *ЗІФВ*. – К., 1928. – Кн. 16. – С. 200–215.
850. *Оглоблін О.* До історії української політичної думки на початку XVIII в. / О. Оглоблін // *ЗІФВ*. – К., 1928. – Кн. 19. – С. 231–241.
851. *Оглоблін О.* До питання про автора Літопису Самовидця / О. Оглоблін // *ЗІФВ*. – К., 1926. – Кн. 7/8. – С. 181–196.
852. *Оглоблін О. П.* Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року / О. Оглоблін // *Студії з Криму. I–IX* / Ред. А. Е. Кримський. – К. : 3 друк. ВУАН, 1930. – С. 40–63.
853. *Оглоблін О.* Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX–XX в. / О. Оглоблін // *ЧШ*. – 1928. – № 9/10. – С. 165–179.

854. *Оглоблін О.* Справа Дараганенка (1728–29 рр.) / О. Оглоблін // ЗІФВ. – К., 1927. – Кн. 10. – С. 299–303.
855. *Олянчин Д.* З моїх архівних дослідів в Німеччині від 1925 до 1938 р. : (Причинок до української історіографії) / Д. Олянчин // Наук. записки УВУ : Іст.-філософ. ф-т. – Мюнхен, 1965/1966. – № 8. – С. 130–150.
856. *Павловская О. Е.* Вариативность семантики термина «стиль» в пространстве гуманитарных наук / О. Е. Павловская, И. Н. Пономаренко // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2004. – № 49, т. 1. – С. 183–185.
857. *Парамонов Б.* Конец стиля. Постмодернизм / Б. Парамонов // Звезда. – 1994. – № 8. – С. 187–193.
858. *Парамонова М. Ю.* История в сослагательном наклонении : повод для беседы или научная проблема? Опыт современной германской историографии / М. Ю. Парамонова // Одиссей. Человек в истории. 2000. История в сослагательном наклонении? – М. : Наука, 2000. – С. 47–49.
859. *Парахонский Б. А.* Метод и стиль творческого мышления / Б. А. Парахонский // Логико-гносеологические исследования категориальной структуры мышления. Сб. научн. тр. / Отв. ред. М. В. Попович. – К. : Наук. думка, 1980. – С. 47–65.
860. *Паули В.* Влияние архетипических представлений на формирование естественнонаучных теорий у Кеплера / В. Паули ; Пер. с нем. Ю. А. Данилова // Паули В. Физические очерки : Сб. ст. / Отв. ред. Я. А. Смородинский. – М. : Наука, 1975. – С. 137–175.
861. *Пеленський Я.* В'ячеслав Липинський / Я. Пеленський // Зб. «Укр. літературної газети» (1956). – Мюнхен : Укр. т-во закордон. студій, 1957. – С. 197–213.
862. *Пеленський Я.* В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії / Я. Пеленський // УІЖ. – 1992. – № 2. – С. 139–141.

863. *Пивоев В. М.* Эволюция стилей мышления / В. М. Пивоев // Среднерусский вестник общественных наук (Орел). – 2012. – № 3. – С. 20–27.
864. *Пискорская С. Ю.* Стиль научного мышления и стиль научного познания / С. Ю. Пискорская // Вестник Сибирского государственного университета им. академика М. Ф. Решетнева. Сер. : Философия и социология. – 2007. – № 2. – С. 160–163.
865. *Полонська-Василенко Н.* Перша державницька праця з історії України (До 30-річчя виходу в світ «Історії України» д-ра Ст. Томашівського) / Н. Полонська-Василенко // ДД (Філадельфія). – 1951. – № 4. – С. 4–14.
866. *Порус В. Н.* Стиль научного мышления в когнитивно-методологическом, социологическом и психологическом аспектах / В. Н. Порус // Познание в социальном контексте / Отв. ред. В. А. Лекторский, И. Т. Касавин ; научн. ред. В. Н. Порус. – М. : РАН. Ин-т философии, 1994. – С. 63–79.
867. *Пружинин Б. И.* «Стиль научного мышления» в отечественной философии науки / Б. И. Пружинин // ВФ. – 2011. – № 6. – С. 64–74.
868. *Річицький А.* Як Грушевський «виправляє» Енгельса / А. Пісоцький [псевдонім] // ЧШ. – 1924. – № 3. – С. 183–190.
869. *Романовський В.* Куліш і його праці по історії України / В. Романовський // Книгар. – 1919. – Ч. 27. – Стб. 1801–1808.
870. *Савченко Ф.* Перший збірник українських пісень Максимовича / Ф. Савченко // Україна. – 1927. – № 6. – С. 25–79.
871. *Сачков Ю.* Проблема стиля мышления в естествознании / Ю. Сачков // Философия и естествознание. К семидесятилетию акад. Б. М. Кедрова. – М. : Наука, 1974. – С. 62–78.
872. *Семакова З. М.* Современный стиль научного мышления и его роль в активизации исследовательской деятельности / З. М. Семакова // Понятие деятельности в философской науке / Ред. В. Н. Сагатовский. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1978. – С. 191–211.

873. *Серебрякова Э. С.* Место стиля мышления в структуре научного знания / Э. С. Серебрякова // *Стиль мышления как выражение единства научного знания* / Научн. ред. А. С. Кравец, В. А. Сидоркин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1981. – С. 36–72.
874. *Слабченко М.* До методології історії робітничого класу / М. Слабченко // *ЧШ.* – 1927. – № 5. – С. 78–85.
875. *Соколова К. А.* Проблема операционализации понятия стиль мышления в социологии знания Карла Манхейма / К. А. Соколова // *Вестник Московского ун-та* : Сер. 18. Социология и политология. – 2013. – № 1. – С. 184–197.
876. *Стешенко И.* Михаил Александрович Максимович (К столетию годовщины его рождения) / И. Стешенко // *КС.* – 1904. – № 9. – С. 347–377.
877. *Ткаченко О. Н.* Теоретические концепции в определении сущности стиля мышления / О. Н. Ткаченко // *Омский научный вестник.* – 2008. – № 3. – С. 65–69.
878. *Томашівський С.* Війна й Україна / С. Томашівський // *Вістник Союзу визволення України (Відень).* – 1915, 12 верес. – № 29/30. – С. 2–3 ; 14 падолиста. – № 47/48. – С. 1–2 ; 28 падолиста. – № 51/52. – С. 1–2 ; 5 груд. – № 53/54. – С. 1–2 ; 26 груд. – № 59/60. – С. 1–2.
879. *Томашівський С.* Вступ до історії церкви на Україні / С. Томашівський // *ЗЧСВВ.* – 1932. – Т. 4, Вип. 1/2. – С. 1–160.
880. *Томашівський С.* Схід і Захід : Історично-політичний нарис / С. Томашівський // *Політика (Львів).* – 1926, 5-го січ. – № 1. – С. 6–12.
881. *Уайт Х.* Ответ Иггерсу / Х. Уайт / Пер. с англ. И. В. Дубровского, М. Ю. Парамоновой // *Одиссей. Человек в истории.* 2001. Русская культура как исследовательская проблема. – М. : Наука, 2001. – С. 155–161.

882. Уваров А. И. К вопросу о стиле мышления в исторической науке / А. И. Уваров // Вопросы методологии общественных и гуманитарных наук. – Калинин : Б. и., 1972. – Вып. 2. – С. 50–58.
883. Ульяновський В. І. Незавершені та маловідомі праці М. А. Маркевича / В. І. Ульяновський // РКСУ. – К. : НАНУ. ІР ЦНБ. ІУА, 1994. – Вип. 2 : Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів. – С. 42–62.
884. Устюгова Е. Н. Проблема стиля в контексте теории деятельности / Е. Н. Устюгова // Понятие деятельности в философской науке / Ред. В. Н. Сагатовский. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1978. – С. 178–190.
885. Устюгова Е. Н. Культура и стили / Е. Н. Устюгова // Метафизические исследования. Альманах Лаборатории метафизических исследований при философском факультете С.-Петербургского гос. ун-та. – 1997. – Вып. 5 : Культура. – С. 32–45.
886. Устюгова Е. Н. Этические и эстетические смыслы стиля и стилизации / Е. Н. Устюгова // Этическое и эстетическое : 40 лет спустя : Материалы научн. конф. (26–27 сент. 2000 г.) : Тезисы докл. и выступл. – СПб. : С.-Петербургское философское общество, 2000. – С. 157–160.
887. Устюгова Е. Н. Стиль научного мышления как культурологическая проблема / Е. Н. Устюгова // Наука и культура / Отв. ред. В. Ж. Келле. – М. : Наука, 1984. – С. 126–137.
888. Федорук О. Сконфісована брошура Пантелеймона Куліша (спостереження над текстом і контекстом) / О. Федорук // Пантелеймон Куліш : Матеріали і дослідження. – Львів – Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 185–212.
889. Федорук Я. О. Відгук Василя Гарасимчука на ІХ том «Історії України-Руси» М. Грушевського / Я. Федорук // УАЩ : Нова серія. – К., 1999. – Т. 6/7, Вип. 3/4. – С. 534–541.

890. *Харченко В.* Етнічна антропологія в науковій концепції В. Б. Антоновича / В. Харченко // Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича (11–12 груд. 1995 р. м. Київ). Доп. та матеріали : [У 2 ч.]. – К. : Київський ун-т ім. Т. Шевченка ; Республ. асоціація українців ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1996. – [Ч. 2]. – С. 440–455.
891. *Шевченко Ф. П.* Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки / Ф. П. Шевченко // УІЖ. – 1965. – № 3. – С. 27–41.
892. *Шевченко Ф. П.* Про суд історії / Ф. П. Шевченко // УІЖ. – 1967. – № 2. – С. 45–54.
893. *Шлемкевич М.* 1917–20 роки й українське суспільство / М. Шлемкевич // Сучасність. – 1971. – № 5. – С. 87–99.
894. *Яворський М.* Провідні думки в розвитку історичної науки / М. Яворський // ПМ. – 1929. – № 1. – С. 98–116.
895. *Яковенко Н.* Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського / Н. Яковенко // Михайло Грушевський і українська історична наука : Матеріали наук. конф., присвяч. М. Грушевському (Львів, 24–25 жовт. 1994 р. ; Харків, 25 серп. 1996 р. ; Львів, 29 верес. 1996 р.) – Львів : НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення, 1999. – С. 86–97.
896. *Ясь О.* Борис Крупницький / О. Ясь // ІДУ. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2003. – Вип.12. – С. 405–458.
897. *Ясь О. В.* В. Липинський та неоромантизм (до 125-річчя від дня народження) / О. В. Ясь // УІЖ. – 2007. – № 5. – С. 75–95.
898. *Ясь О.* В'ячеслав Липинський / О. Ясь // ІДУ. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип.15. – С. 432–486.
899. *Ясь О.* Генеалогічні ідеї Вадима Модзалевського в рецепції української зарубіжної історіографії другої половини 1940–1980-х років / О. Ясь // Студії з архівної справи та документознавства. – К. : Державний комітет

- архівів. Український науково-дослідний ін-т архівної справи та документознавства. Європейський ун-т, 2007. – Т. 15. – С. 189–193.
900. Ясь О. В. Два образи Старої України : візії О. Лазаревського й О. Оглоблина / О. В. Ясь // УІЖ. – 2009. – № 3. – С. 67–92.
901. Ясь О. В. Дослідницький інструментарій та інтелектуальні засади «Истории Малороссии» Миколи Маркевича / О. В. Ясь // УІЖ. – 2006. – № 1. – С. 27–42.
902. Ясь О. З історії методико-технічних прийомів науково-дослідної праці : «летючі картки» та конспективні записи / О. Ясь // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики : Зб. наук. пр. : У 2 ч. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Ч. 12. – С. 118–153.
903. Ясь О. З методики історичного дослідження (кілька думок щодо вибору теми і формулювання проблеми) / О. Ясь // Іст. журн. – 2003. – № 1. – С. 111–117.
904. Ясь О. З методики і термінології історичного дослідження : поняття «архітектоніка», «структура» та «техніка викладу» / О. Ясь // Іст. журн. – 2004. – № 1/2. – С. 79–86.
905. Ясь О. Ідеал науковості українського історика радянської доби, чи кілька спостережень над текстами Ф. Шевченка другої половини 1940-х – початку 1970-х років / О. Ясь // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2013. – Вип. 7. – С. 204–224.
906. Ясь О. Ідеалістичні та ірраціональні мотиви в науковій творчості Миколи Костомарова / О. Ясь // Україна модерна. – 2006. – Ч.10. – С. 37–57.
907. Ясь О. Історичні погляди Олександра Оглоблина : радянська доба (1919–1941) / О. Ясь // ІДУ. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 18. – С. 214–252.
908. Ясь О. В. Історичні погляди Олени Компан (До 90-річчя від дня народження) / О. В. Ясь // УІЖ. – 2006. – № 4. – С. 140–156.
909. Ясь О. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних

- метаморфоз 1870–80-х років / О. Ясь // ІДУ. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2007. – Вип. 17. – С. 78–105.
910. Ясь О. В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова / О. В. Ясь // УІЖ. – 2007. – № 2. – С. 89–106.
911. Ясь О. «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського в світлі дослідницького інструментарію / О. Ясь // УАЩ : Нова серія. – 2006. – Т. 13/14. – Вип. 10/11. – С. 343–361.
912. Ясь О. Клас і нація у концепції української історії Матвія Яворського / О. Ясь // ІДУ. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2013. – Вип. 23. – С. 198–235.
913. Ясь О. Козацько-гетьманська минувшина в рецепції П. Куліша (1840-ві – початок 1860-х років) / О. Ясь // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 8. – С. 220–244.
914. Ясь О. Конструкція часу в історіописанні Миколи Костомарова / О. Ясь // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип. 5. – С. 512–530.
915. Ясь О. Конфлікт процес / структура у конструкції «довгого» ХІХ ст. Михайла Слабченка / О. Ясь // ІДУ. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2014. – Вип. 24. – С. 196–224.
916. Ясь О. Критичний метод та його роль у становленні академічної історіографії / О. Ясь // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики : Зб. наук. пр. : У 2 ч. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2004. – Ч. 11, част. 2. – С. 209–227.
917. Ясь О. Людина модерна та людина історична, або Переддень «антропологічного повороту» у рецепції Бориса Крупницького / О. Ясь // УАЩ : Нова серія. – 2013. – Вип. 18, т. 21. – С. 379–398.
918. Ясь О. Матеріальний світ у неоромантичній концептуалізації В'ячеслава Липинського / О. Ясь // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки.

- К. : НАН України. Ін-т історії України, 2011/2012. – Вип. 6. – С. 160–174.
919. *Ясь О.* Микола Андрусак та його наукова спадщина (матеріали до біобібліографії) / О. Ясь // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики : Зб. наук. пр. : У 2 ч. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2006. – Ч. 13. – С. 313–342.
920. *Ясь О.* Микола Андрусак та його студії про походження і значення терміна «Україна» (До історії однієї наукової дискусії) / О. Ясь // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики : Зб. наук. пр. : У 2 ч. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2003. – Ч. 10, част. 2. – С. 318–333.
921. *Ясь О.* Михайло Максимович і його наукова творчість у світлі наративних експериментів романтичної історіографії / О. Ясь // ІДУ. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип. 16. – С. 190–209.
922. *Ясь О.* Між достовірним та уявним. Микола Костомаров як історик-художник // УАЩ : Нова серія. – 2010. – Т. 18, вип. 15. – С. 232–250.
923. *Ясь О.* Між пізнім романтизмом та позитивізмом (роздуми над «Историей воссоединения Руси» П. Куліша) / О. Ясь // Іст. журн. – 2006. – № 2. – С. 57–67.
924. *Ясь О.* Монографічні студії в українській історіографії другої половини ХІХ ст. / О. Ясь // ІДУ. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2004. – Вип. 14. – С. 365–404.
925. *Ясь О.* Монументальний проект великого наративу М. Грушевського у світлі його дослідницьких стратегій / О. Ясь // ІДУ. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2012. – Вип. 22. – С. 565–664.
926. *Ясь О.* «Невикінчена» харизма. Образ Івана Мазепи в конструкції Мазепинського Ренесансу Олександра Оглоблина / О. Ясь // УАЩ : Нова серія. – 2009. – Т. 16/17, вип. 13/14. – С. 398–414.
927. *Ясь О.* Неоромантизм в історичній візії С. Томашівського / О. Ясь // УІЖ. – 2011. – № 4. – С. 195–214.

928. *Ясь О.* Поняття «методика» і «методологія» : співвідношення, субординація та функціональне призначення / *О. Ясь* // Іст. журн. – 2005. – № 4. – С. 45–56.
929. *Ясь О.* Поняття «поступ» у конструкції Михайла Драгоманова / *О. Ясь* // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2010/2011. – Вип. 5. – С. 151–171.
930. *Ясь О.* Поняття «стиль мислення» : функціональність, зміст, інструментальний потенціал / *О. Ясь* // Іст. журн. – 2006. – № 6. – С. 52–61.
931. *Ясь О. В.* Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова / *О. В. Ясь* // УІЖ. – 2012. – № 2. – С.133–158.
932. *Ясь О. В.* Постать і науковий доробок Ф. П. Шевченка : погляд з того боку «залізної завіси» / *О. В. Ясь* // УІЖ. – 2004. – № 4. – С. 117–125.
933. *Ясь О.* Раціоналізм versus романтизм : М. Маркевич як перехідний тип історика / *О. Ясь* // Іст. журн. – 2007. – № 5. – С. 62–73.
934. *Ясь О.* Раціональне та ірраціональне в науковій творчості Михайла Максимовича / *О. Ясь* // Генеза. – 2006. – № 1. – С. 51–63.
935. *Ясь О.* Рецензія у науковій творчості історика : проблеми різновидів та функціонального призначення / *О. Ясь* // Україна модерна. – 2007. – Ч. 12/1. – С. 97–128.
936. *Ясь О.* Романтизм і український гранд-нарратив / *О. Ясь* // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 3, ч. 1. – С. 207–226.
937. *Ясь О. В.* «Свій» серед «чужих», «чужий» серед «своїх». «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя (до 220-річчя Дмитра Бантиша-Каменського) / *О. В. Ясь* // УІЖ. – 2009. – № 2. – С.160–194.
938. *Ясь О.* Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських-істориків романтиків ХІХ ст. (методичний інструментарій та техніка викладу) / *О. Ясь* // Соціум. – 2004. – Вип.4. – С. 215–228.

939. *Ясь О.* Стиль мислення – метафора та інструмент / *О. Ясь* // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2006. – Вип. 2, ч. 1. – С. 19–40.
940. *Ясь О.* Типологічний метод у дослідницьких практиках В. Антоновича / *О. Ясь* // ІДУ. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2010. – Вип. 20. – С. 61–86.
941. *Ясь О. В.* Традиції великих історичних наративів у світлі культурних епох кінця XVIII–XX ст. / *О. В. Ясь* // УІЖ. – 2012. – № 5. – С. 6–38.
942. *Ясь О.* Три візії українського органіцизму : тіло-ідеал, органічна сполука й організм-конструкція (кілька думок щодо інструментальних трансформацій історичної термінології) / *О. Ясь* // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2009. – Вип. 4. – С. 524–552.
943. *Ясь О.* У пошуках контексту. О. Оглоблин як інтерпретатор доби Хмельниччини / *О. Ясь* // ІДУ. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2008. – Вип. 19. – С. 315–346.
944. *Ясь О.* Циклічні візії історії в рецепції Лева Окіншевича / *О. Ясь* // ІДУ. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2011. – Вип. 21. – С. 22–43.
945. *Bilas L. R.* The Intellectual Development of V. Lypyns'kyj : His World View and Political Activity before World War I / *L. R. Bilas* // HUS. – 1985. – Vol. 9, no. 3/4. – P. 263–286.
946. *Pritsak O., Reshetar J.* The Ukraine and the Dialectic of Nation-Building / *O. Pritsak, J. Reshetar* // SR. – 1963. – Vol. 22, no. 2. – P. 224–255.
947. *Pyziur E.* V. Lypyns'kyj's Idea of Nation / *E. Pyziur* // HUS. – 1985. – Vol. 9, no. 3/4. – P. 302–325.
948. *Ševčenko I.* Two Varieties of Historical Writing / *I. Ševčenko* // History and Theory. – 1969. – Vol. 8, no. 3. – P. 332–345.

ІХ. ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ ТА БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОТАТКИ

949. *А. В.* Рец. на кн. : Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т. 1 / А. Н. Пыпин [криптонім] // ВЕ. – 1885. – № 6. – С. 872–874.
950. *А. Я.* Рец. на кн. : Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ – Львів, 1909. – Т. 7 : Козацькі часи – до р. 1625. – Х, 624 с. / А. И. Яцимирский [криптонім] // ИВ. – 1910. – Т. 121, № 8. – С. 1072–1073.
951. *Антипович К.* Рец. на кн. : Оглоблін О. Транзитний торг України за першої половини ХІХ сторіччя. – К. : УАН, 1928 / К. Антипович // ЧШ. – 1928. – № 4. – С. 226–228.
952. *Антипович К.* Рец. на кн. : Слабченко М. Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. – ДВУ, 1927. – Т. 2. – 278 с. / К. Антипович // ЖР. – 1927. – № 3. – С. 393–394.
953. *Антонович В.* Отзыв о диссертации магистранта М. С. Грушевского «Барское староство», представленной в историко-филологический факультет для приобретения степени магистра русской истории (17 мая 1894 г.) / В. Антонович // УИ. – К., 1894. – № 7. – С. 5–7.
954. *Антонович В.* Рецензии [творів Д. Багалія та П. Голубовського, представлених студентами на здобуття нагород медалями в 1879 р.] на тему «История Северской земли» / В. Антонович // УИ. – К., 1880. – № 4. – С. 81–84.
955. *Багалій Д.* Рец. на кн. : Яворський М. Нарис україно-руської історії. – Харків : ДВУ, 1923. – 123 с. / Д. Багалій // Книга. – 1923. – № 2. – С. 48–50.
956. *Багалій Дм.* Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму (Рец. на кн. : Яворський М. І. Нарис історії України. – К. : ДВУ, 1923. – Ч. 1. – VIII, 188 с.) / Дм. Багалій // ЧШ. – 1923. – № 9. – С. 145–161.

957. *Багалей Д.* Новый историк Малороссии : (Рец. на кн. Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. – К., 1889. – Т. 1 : Стародубский полк. – XVI, 470, XXX с.) / Д. Багалей. – СПб. : Тип. имп. АН, 1891. – 148 с.
958. *Белинский В. Г.* Рец. на кн. : История Малороссии. Николая Маркевича. – М., 1842. – Четыре тома / В. Г. Белинский // ОЗ. – 1843. – Т. 28. – Отд. 5 : Критика. – С. 1–18.
959. *Бер В.* Наш час, як він є (З приводу статті Нормана Казнса «Несучасність сучасної людини»). The Saturday Review of Literature. New York. V. 1946) / В. Петров [псевдонім] // РСл (Мюнхен). – 1946. – № 8. – С. 28–40.
960. Библиографическая хроника : 271) Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. Д. Н. Бантыш-Каменским. – СПб., 1847. – Ч. 1. – VII, 570 с ; Ч. 2. – 573, 105 с ; Ч. 3. – 627 с. // ОЗ. – 1847. – № 8. – Отд. 6. – С. 95–100.
961. Библиографический листок : Костомаров Н. Мазепа и Мазепинцы. Исторические монографии. – СПб., 1885. – 752 с. // ВЕ. – 1885. – № 2. – [С. 905].
962. Библиография : Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. [Д. Н.] Бантыш-Каменский. – СПб., 1847. – Ч. 1. – VII, 570 с ; Ч. 2. – 573, 105 с ; Ч. 3. – 627 с. // ЛГ (СПб). – 1847, 14 авг. – № 33. – С. 525.
963. *Бильбасов В.* Рец. на кн. : Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – К., 1869. – Ч. 1 / В. Бильбасов // УИ. – К., 1869. – № 10. – С. 1–5.
964. *Бильбасов В.* Рим и Византия в трудах двух киевских историков (Иконников В. Опыт исследования о культурном значении Византии в русской истории. – К., 1869 ; Драгоманов М. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит. – К., 1869. – Ч. 1) / В. Бильбасов // РВ. – 1870. – Т. 90, № 11. – С. 273–308.
965. *Білас Л.* Ідеологія як історія і як поезія (З приводу двох нових праць О. Оглоблина) / Л. Білас // Сучасність. – 1961. – № 7. – С. 44–62.

966. *Л. Б.* Як пишеться історія 1957 року (Зауваги до книжки В. А. Голобуцького «Запорожское казачество». Київ, 1957. стор. 461) / *Л. Білас* [криптонім] // УЛГ (Мюнхен). – 1958. – № 4 (квіт.). – С. 1, 3.
967. *Богданюк В.* Советська історіографія на розпутті. Рец. на кн. : Очерки по историографии советского общества. – М. : Мысль, 1965. – 600 с. / *В. Богданюк* // ВШ. – 1966. – № 4. – С. 486–494.
968. *Борщак І.* Рец. на кн. : Рудницький Я. Слово й назва «Україна». – Вінніпег, 1951. – 131 с. / *І. Борщак* // Україна (Париж). – 1952. – № 7. – С. 591.
969. *Борщак І.* Рец. на кн. : Krupnyskyi V. Hetman Mazeppa und seine Zeit (1687–1709). In Auftrage des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. – Leipzig, 1942. – 260 s. / *І. Борщак* // Україна (Париж). – 1950. – № 4. – С. 294–295.
970. *Булгарин Ф.* История. Краткое обозрение Русской литературы 1822 года : 9. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1822. – Ч. 1–3 / *Ф. Булгарин* // СА. – 1823. – № 5. – С. 389–390.
971. *Бурачек С.* Рец. на кн. : Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – 3-е изд. – М., 1842. – Ч. 1–3 / *С. Бурачек* // Маяк. – 1842. – Т. 5, № 9. – С. 21–47.
972. *В. А.* Дневник антропологического отдела Императорского общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете под ред. А. Н. Харузина. – 1890. – Вып. 3, 4 и 6 / *В. Б. Антонович* [криптонім] // КС. – 1892. – № 4. – С. 139–144.
973. *В. А.* Рец. на кн. : Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. Историческая монография. – 4-е изд., доп. и испр. – СПб., 1884. – Т. 1–3 / *В. Б. Антонович* [криптонім] // КС. – 1884. – № 6. – С. 315–320.
974. *В. М.* Рец. на кн. : Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1–4 / *В. М.* // Москвитянин. – 1842. – № 12. – С. 445–449.

975. *Василенко М.* З історії устрою Гетьманщини : Критичні замітки. Рец. на кн. : *Слабченко М. Е.* Малорусский полк в административном отношении : Историко-юридический очерк. – Одесса, 1909. – 436, III с. / М. Василенко // ЗНТШ (Львів). – 1912. – Т. 108. – С. 103–116.
976. *Василенко М.* Рец. на кн. : Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ – Львів, 1913. – Т. 8, ч. 1. – 315 с. / М. Василенко // Україна. – 1914. – № 3. – С. 82–84.
977. *Василенко М.* Рец. на кн. : Грушевський М. Історія України-Руси. – 2-е вид. – Київ – Відень, 1922. – Т. 8, ч. 1 : роки 1626–1638. – 335 с. ; ч. 2. – 224 с. ; ч. 3. – 288 с. / М. Василенко // Україна. – 1925. – № 5. – С. 151–158.
978. *Василенко Н.* Новая книга по древней русской истории. Рец. на кн. : Грушевский М. Киевская Русь. – СПб., 1911. – Т. 1 : Введение. Территория и население в эпоху образования государства / Извлечено из 2-го укр. издания / Н. Василенко // ВЕ. – 1911. – № 3. – С. 296–303.
979. *Василенкова-Полонська Н.* Рец. на ст. Слабченка М. Соціально-правова організація Січи Запорізької (Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права / За ред. акад. Н. П. Василенка. – К. : 3 друк. УАН, 1927. – Вип. 3. – С. 203–340) / Н. Василенкова-Полонська // ЗІФВ. – К. : 3 друк. УАН, 1928. – Кн. 6. – С. 281–304.
980. *Вернадский Г.* Рец. на кн. : Грушевский М. История Украинского козачества до соединения с Московским Государством. – СПб. – Киев, 1913. – Т. 1 : До начала XVII века (Извлечено из VII т. «Історії України-Руси») / Г. Вернадский // Русская мысль. – 1913. – № 12. – С. 462–463.
981. *Винар Л.* Люди старої України [Рец. на кн. : Оглоблин О. Люди Старої України] / Л. Винар // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1960, 9 лип. – № 130. – С. 2.
982. *Волинський М.* Рец. на кн. : Оглоблин О. Думки про Хмельниччину. – Нью-Йорк : ООЧСУ, 1957. – 88 с. / М. Волинський // ВШ. – 1957. – № 11. – С. 1316–1317.

983. *Гатцука Ол.* Новости малороссийской литературы / Ол. Гатцука // Московские ведомости. – 1859, 26 апр. – № 98. – С. 734–735.
984. *Горин П.* Рец. на кн. : Яворский М. История Украины в сжатом очерке. – Гос. изд. Украины, 1928 г. / П. Горин // Правда. – 1929, 10 февр. – № 34. – С. 5.
985. *Григорьев А.* Рец. на кн. : Костомаров Н. Северно-русские народоправства во времена удельно-вечевого уклада. – СПб., 1863. – Т. 1–2 / А. Григорьев // Время (СПб). – 1863. – № 1. – С. 92–140.
986. *Грицак П.* Нові праці з історії пізнього середньовіччя в Східній Європі / П. Грицак // УЛГ. – 1957. – № 1 : (січ.). – С. 8.
987. *Гроссман Ю. М.* Рец. на кн. : Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. – К. : Изд. Киевского ун-та, 1961. – 223 с. / Ю. М. Гроссман, В. Ф. Инкин, Д. Л. Похилевич // ИСССР. – 1964. – № 1. – С. 176–178.
988. *Грушевська К.* Рец. на ст. : Levy-Bruhl L. La numération chez les Bergdama. Africa. Journal of the international Institut of African languages and cultures. – London. – Vol. 2, no. 2. – С. 164–173 / К. Грушевська // ПГ. 1929 / За ред. К. Грушевської. – [К.], 1929. – Вип. 2. – С. 124–125.
989. *Грушевський М.* Рец. на кн. : Белов Е. А. Русская история до реформы Петра Великого. – СПб., 1895. – V, 479, 8 с. / М. Грушевський // ЗНТШ (Львів). – 1895. – Т. 8. – С. 4–9.
990. *Грушевський М.* Рец. на кн. : Ключевский В. Курс русской истории. – М., 1904. – Ч. 1. – 456, 4 с. ; Рожков Н. Обзор русской истории с социологической точки зрения. – СПб., 1903. – Ч. 1 : Киевская Русь (с VI до конца XII века). – 173 с. ; Книга для чтения по русской истории, составленная при участии профессоров и преподавателей под ред. проф. М. В. Довнар-Запольского. – М., 1904. – Т. 1. – VII, 639 с. / М. Грушевський // ЗНТШ (Львів). – 1905. – Т. 47. – С. 4–8.

991. *Грушевський М.* Рец. на кн. : Ковалевский М. Социология : В 2 т. – СПб., 1910. – Т. 2 : Генетическая социология или учение об исходных моментах в развитии семьи, рода, собственности, политической власти и психической деятельности. – 296 с. / М. Грушевський // ЗНТШ. – 1910. – Т. 97. – С. 189–190.
992. *Грушевський М.* Рец. на публ. : Коцовский В. Исторично-литературные заметки до «Слова» о полку Игоревом (передрук із справоздання гімназії академічної за р. 1893). – 42 с. / М. Грушевський // ЗНТШ (Львів). – 1895. – Т. 5. – С. 9–11.
993. *Грушевський М.* Рец. на кн. Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.) : историко-юридический очерк. – К., 1908. – 108, XII с. / М. Грушевський // ЗНТШ (Львів). – 1908. – Т. 84. – С. 225.
994. *Грушевський М.* Рец. на кн. : Милюков П. Главные течения русской исторической мысли. – М., 1897. – XI, 306 с. / М. Грушевський // ЗНТШ (Львів). – 1898. – Т. 25. – С. 30–32.
995. *Грушевський М.* Рец. на кн. : Тахтарев К. М. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. – Л. : Гос. изд., 1924. – Ч. 1. – 371 с. ; Ч. 2. – 366 с. / М. Грушевський // ПГ. 1926 / За ред. К. Грушевської. – [К. :] ДВУ, 1926. – Вип. 1/2. – С. 126–127.
996. *Грушевський М.* Рец. на кн. : Уманец Ф. М. Гетман Мазепа. Историческая монография. – СПб., 1897. – 1, 455, III с. / М. Грушевський // ЗНТШ (Львів). – 1898. – Т. 21. – С. 20–23.
997. *Грушевський М.* Рец. на кн. : Lévy-Bruhl L. Das Denken der Naturvölker, in deutscher Übersetzung herausgegeben und eingeleitet von Dr. Wilhelm Jerusalem. – Wien und Leipzig : W. Braumüller, 1921. – XII, 352 s. ; La mentalité primitive par L. Lévy-Bruhl (Bibliothèque de philosophie contemporaine – Travaux de l'Année sociologique). – Paris : F. Alcan, 1922. – III, 537 p. ; Jerusalem W. Soziologie des Erkennens (Kölner Vierteljahrshefte

- für Sozialwissenschaften. I Jhrg. – 1921. – Heft 3) ; Thurnwald R. Zum gegenwärtigen Stande der Völkerpsychologie (Köln, Vierteljahrshefte. IV Jhrg. – 1924. – Heft 1–2) / М. Грушевський // Україна. – 1924. – № 4. – С. 145–153.
998. *Грушевський М.* Рец. на кн. : Wundt W. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. – 1917–1920. – Bd. VII–X / М. Грушевський // Україна. – 1924. – № 1/2. – С. 179–180.
999. *Грушевський М.* Східнеслов'янські народності та їх дослідження. З приводу книги : Russische (ostslavische) Volkskunde von Dmitrij Zelenin / М. Грушевський // ПГ. 1929 / За ред. К. Грушевської. – [К. :] ДВУ, 1930. – Вип. 3. – С. 3–13.
1000. *Грыцько.* Рец. на кн. : Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. – 2-е изд., доп. – СПб., 1859 / Г. З. Елисеев [псевдонім] // Современник. – 1859. – Т. 78, № 12. – Отд.3 : Современное обозрение. – С. 161–214.
1001. *Д. С...о-М.* Рец. на кн. : Кулиш П. А. История воссоединение Руси. – СПб., 1874. – Т. 1 / С...о-М. Д. // СВ. – 1874, 14 (26) нояб. – № 314. – С. 1–2.
1002. *Джиджора І.* Рец. на кн. : Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1902. – Т. 3 : Полк Прилуцкий. – XIV, 426, XXIII с. / І. Джиджора // ЗНТШ (Львів). – 1904. – Т. 58. – С. 12–23.
1003. *Д-ко Д.* Возвращение к родному народу. Рец. на изд. : Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świąćckiego i Tadeusza Ryłskiego, wydana staraniem d-ra J. Jurkiewicza, F. Wolskiej, L. Siedleckiego i W. Lipińskiego ; pod red. W. Lipińskiego. – Kijów, 1912. – XXIV, 675 s. / Д. Дорошенко [псевдонім] // УЖ. – 1912. – № 10. – С. 103–110.
1004. *Д-ко Д.* Исследование проф. М. Грушевского по истории украинского козачества. Рец. на кн. : Грушевский М. История Украинского козачества

- : До соединения с Московским государством / Извлечение из 7 т. «Історії України-Руси». – К. : тип. 1-ой Киевской артели печат. дела, 1913. – Т. 1 : До начала XVII в. – 408 с. / Д. Дорошенко [псевдонім] // УЖ. – 1913. – № 4. – С. 95–101.
1005. *Доманицький В.* Рец. на ст. : Томашівський С. Словацький висланник на Україні (1708–1709) (Науковий збірник, присвяч. проф. Михайлу Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. 301–345) / В. Доманицький // НГ. – 1906. – № 7. – С. 150–153.
1006. *Доманицький В.* Рец. на кн. : Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів, 1903. – Т. 4. – 532 с. / В. Доманицький // КС. – 1903. – № 12. – С. 163–171.
1007. *Дорошенко В.* Рец. на кн. : Грушевський М. Історія Української літератури. – Київ – Львів, 1923. – Т. 1. – 360 с. ; Т. 2. – 231 с. ; Т. 3. – 295 с. / В. Дорошенко // Діло (Львів). – 1923, 17 листоп. – № 183. – С. 6–7.
1008. *Дорошенко Д.* Рец. на кн. : Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ – Львів, 1913. – Т. 8, ч. 1. – 315 с. / Д. Дорошенко // ЛНВ. – 1913. – Т. 64, № 11. – С. 375–377.
1009. *Драгоманов М.* Рец. на вид. : Записки Товариства ім. Шевченка : вид., присвячене науці і письменству українсько-руського народу / впорядкував Ю. Целевич. – Львів, 1892. – Ч. 1. – 212 с. / М. Драгоманов // Народ (Коломия). – 1893. – № 14. – С. 128–130 ; № 17. – С. 186–188.
1010. *Драгоманов М. П.* «Сонячний промінь» (Повість Василя Чайченка, «Зоря», 1892, №№ 11–22) / М. П. Драгоманов // *Драгоманов М. П.* Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. / Упор. та прим. І. С. Романченка, В. В. Лисенка. – К. : Наук. думка, 1970. – Т. 2. – С. 386–392.
1011. [*Драгоманов М. П.*] Малорусское литературное движение / М. П. Драгоманов // КТ. – 1875, 7-го февр. – № 17. – С. 2.

1012. *Евецкий Ф.* Рец. на кн. : Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – 3-е изд. – М., 1842. – Ч. 1–3 ; Скальковский А. История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского Извлечения из собственного Запорожского Архива А. Скальковским. – Одесса, 1841 / Ф. Евецкий // Денница (Варшава). – 1842. – № 17 : (сентябрь). – С. 209–212.
1013. *Ждан М. Б.* Рец. на вид. : Середні віки на Україні. – К. : Наук. думка, 1971. – Вип. 1 / М. Б. Ждан // УІ. – 1972. – № 3/4. – С. 138–142.
1014. *Закревский Н.* Рец. на изд. : Максимович М. Письма о Киеве (первое, пятое и шестое). Помещены в журнале «Русский» на 1968 год., изд. М. Погодиным ; Максимович М. Объяснительные параграфы о Киеве № 2, 3 и 4-й «Киевских Епархиальных Ведомостей» на 1869-й год / Н. Закревский // Древности. ТМАО. – М., 1871. – Т. 3. – С. 101–107.
1015. *Залізняк М.* «Зарослими шляхами України». Рец. на вид. : Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świąćickiego i Tadeusza Ryłskiego, wydana staraniem d-ra J. Jurkiewicza, F. Wolskiej, L. Siedleckiego i W. Lipińskiego ; pod red. W. Lipińskiego. – Kijów, 1912. – XXIV, 675 s. / М. Залізняк // ЛНВ. – 1912. – № 12. – С. 552–557.
1016. *Івасюта М.* Дружба двох народів-братів (Рец. на кн. : Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.). – К., 1959. Видавництво АН УРСР. Відп. редактор академік АН УРСР І. Крип'якевич) / М. Івасюта, В. Грабовецький // Жовтень. – 1960. – №4. – С. 149–152.
1017. *Іларіон*, митрополит. Рец. на кн. : Оглоблин О. Люди Старої України. – Мюнхен, 1959 / Іларіон // ВК. – 1960. – № 9. – С. 30.
1018. *Історик.* Невдала спроба реабілітації українського шляхетства / Історик // За синім океаном. – 1960. – № 4. – С. 16–18.
1019. *И. Р.* Рец. на кн. : Исследования о городах в юго-западной Руси, по актам 1432–1798 гг. Сост. В. Антонович. – К., 1870 / И. Р. // ВЕ. – 1870. – № 9. – С. 424–434.

1020. *Иконников В. С.* Обзор литературы русской истории за 1874 год / В. С. Иконников // УИ. – К., 1875. – № 8. – С. 207–248.
1021. *Катков М.* Рец. на кн. : Максимович М. История Древней Русской словесности. – К., 1839. – Кн. 1 / М. Катков // ОЗ. – 1840. – № 4. – Отд. 5 : Критика. – С. 37–72.
1022. *Кісь Я.* Більше вимогливості і принциповості в історичних дослідженнях : (Рец. на кн. : Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І. П. Крип'якевич. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 499 с.) / Я. Кісь, О. Цибко // КУ. – 1961. – № 1. – С. 90–93.
1023. *Клименко П.* Рец. на кн. : Липинський В. Історичні студії та монографії. Т. 3 : Україна на переломі 1657–1659 : Записки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Київ – Відень, 1920 / П. Клименко // ЗІФВ. – К., 1923. – Кн. 2/3 : (1920–1922) – С. 239–246.
1024. *Ковалів П.* Про нову працю проф О. Оглоблина [«Люди Старої України»] / П. Ковалів // Київ (Філадельфія). – 1961. – № 4. – С. 44.
1025. *Колесник І.* Методологія історії чи історія методології : метафори історичного дискурсу. Рец. на кн. : Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. – Львів, 1996. – 96 с ; Зашкільняк Л. О. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів, 1999. – 227 с. / І. Колесник // УГО. – К., 2001. – Вип. 5. – С. 55–85.
1026. *Компан О. С.* Довідник з історії Польщі. Рец. на кн. : Mały słownik historii Polski. – Warszawa, 1959 / О. С. Компан // УІЖ. – 1961. – № 4. – С. 149–150.
1027. *Компан О. С.* Документи з історії братнього народу. Рец. на вид. : Белоруссия в эпоху феодализма. – Мн., 1959. – Т. 1 / О. С. Компан // УІЖ. – 1960. – № 4. – С. 138–139.

1028. *Компан О. С.* Дослідження з історії збройних сил українського народу. Рец. на кн. : Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969 / О. С. Компан // АУ. – 1969. – № 5. – С. 90–92.
1029. *Компан О.* Дослідження з історії промисловості України у XVIII ст. Рец. на кн. : *Пономарев А. М.* Промышленность Украины в XVIII в. – Черновцы, 1968. – 86 с. / О. Компан // АУ. – 1969. – № 4. – С. 90–92.
1030. *Компан О. С.* Збірник статей про початок нового періоду в історії Росії. Рец. на вид. : Русское государство в XVII в. Сборник статей. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 440 с. / О. С. Компан // УІЖ. – 1962. – № 2. – С. 125–129.
1031. *Компан О. С.* Книга про чорноморське козацтво. Рец. на кн. : Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К., 1956 / О. С. Компан // УІЖ. – 1958. – № 2. – С. 140–143.
1032. *Компан О.* Монографія про Драгоманова [Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половини XIX ст.). – К., 1971] / О. Компан // ЛУ. – 1971, 28 груд. – № 102. – С. 3.
1033. *Компан О. С.* Рец. на вид. : Вопросы социально-экономической истории и источниковедения периода феодализма в России. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 363 с. / О. С. Компан // УІЖ. – 1963. – № 3. – С. 144–146.
1034. *Компан О. С.* Рец. на кн. : Грабовецкий В. В. Антифеодальная борьба карпатского опришквства XVI–XIX ст. – Львів, 1966 / О. С. Компан // УІЖ. – 1966. – № 11. – С. 147–149.
1035. *Компан О. С.* Рец. на кн. : Киценко М. Хортиця в героїці і легендах. – Дн., 1967 / О. С. Компан // УІЖ. – 1968. – № 3. – С. 154–155.
1036. *Компан О. С.* Рец. на кн. Кісь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). – Львів : Вид-во Львівського університету, 1968. – 224 с. / О. С. Компан // УІЖ. – 1969. – № 5. – С. 138–140.
1037. *Компан О. С.* Рец. на кн. : Логвин Г. Украинское искусство X–XVIII вв. – М., 1963 / О. С. Компан // УІЖ. – 1963. – № 6. – С. 140–142.

1038. *Компан О.* Рец. на кн. : Млинарський З., Сліш А. Андрій Потебня – борець за спільну справу братніх народів. – К., 1957 / О. Компан // Вітчизна. – 1957. – № 6. – С. 209–212.
1039. *Компан О. С.* Сторінки з історії промисловості на Україні. Рец. на кн. : Федоренко П. К. Рудни Левобережної України в XVII–XVIII ст. – М. : Изд-во АН СРСР, 1960. – 262 с. / О. С. Компан // УІЖ. – 1961. – № 2. – С. 139–141.
1040. *Компан О.* Український Ренесанс. Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства / О. Компан // ЛУ. – 1967, 17 жовт. – № 82. – С. 4.
1041. *Компан О.* Лице часу. Рец. на кн. : Білецький П. Український живописний портрет. – К. : Мистецтво, 1969 / О. Компан, С. Сенюк, С. Таранушенко // Вітчизна. – 1970. – № 6. – С. 162–169.
1042. *Компан О. С.* Книги з історії Львова. Рец. на вид. : Нариси історії Львова (1256–1956). – Львів : Книжково-журнальне видавництво, 1956. – 440 с. ; Історія Львова. Короткий нарис. – Львів : Вид-во ЛДУ, 1956. – 294 с. / О. С. Компан, Є. М. Скляренко // Вісник АН УРСР. – 1957. – № 8. – С. 69–73.
1043. *Компан О. С.* Рец. на кн. : Маркина В. А. Крестьянство Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII в. – К. : Изд-во Киевского ун-та, 1971. – 170 с. / О. С. Компан, К. І. Стецюк // УІЖ. – 1972. – № 9. – С. 139–141.
1044. *Компан Е. С.* Рец. на кн. : Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века. – К. : Изд. Киевского ун-та, 1961. – 223 с. / Е. С. Компан // ИСССР. – 1964. – № 1. – С. 174–176.
1045. *Компан Е.* Рец. на кн. : Ломова М. Етнографічна діяльність І. Франка / Під ред. К. Г. Гуслистого. – К. : АН УРСР, 1957. – 119 с. / Е. Компан, А. Кувенева // СЭ. – 1958. – № 3. – С. 190–194.
1046. *Кордуба М.* Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1898 р. : І. Історіософія,

- помічні науки історії, загальні публікації / М. Кордуба // ЗНТШ (Львів). – 1899. – Т. 28. – С. 1–12.
1047. *Кордуба М.* Огляд західно-європейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1899 р. : І. Історіософія, помічні науки історії, загальні публікації / М. Кордуба // ЗНТШ (Львів). – 1900. – Т. 37. – С. 1–7.
1048. *Корсаков П.* Рец. на кн. : Бантыш-Каменский Д. Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. – СПб., 1840 / П. Корсаков // Маяк. – 1841. – Ч. 14, гл. 4. – С. 114–116.
1049. *Костомаров Н.* Историческая поэзия и новые ее материалы. Рец. на кн. : Исторические песни малорусского народа, с объяснением В. Антоновича и М. Драгоманова. Том первый / Н. Костомаров // ВЕ. – 1874. – № 12. – С. 573–629.
1050. *Костомаров Н.* О козаках. По поводу статьи Кулиша, напечатанной в 3-й и 6-й тетрадях Русского Архива (изд. 1877 г.). Историко-критический очерк / Н. Костомаров // РС. – 1878. – Т. 21, № 3. – С. 385–402.
1051. *Костомаров Н. И.* Рец. на журн. : Киевская старина : Ежемесячный исторический журнал. Киев, 1882. Кн. I–IV, январь-апрель / Н. И. Костомаров // Новое время (СПб.). – 1882, 27 апр. – № 2212. – С. 2.
1052. *Костомаров Н.* Рец. на изд. : Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. 1 / Н. Костомаров // ОЗ. – 1857. – Т. 110, № 2. – С. 114–123.
1053. *Костомаров Н.* Рец. на кн. : Антонович В. Б. Очерк истории великого княжества Литовского до половины XV века. – К., 1878. – Вып. 1 / Н. Костомаров // ИВ. – 1880. – № 5. – С. 178–186.
1054. *Костомаров Н.* Рец. на кн. : Буцинский П. Н. О Богдане Хмельницком. – Харьков, 1882 / Н. Костомаров // ЮК (Харьков). – 1882, 28 дек. – № 693. – С. 1–2.

1055. *Костомаров Н.* Рец. на кн. : Чорна рада, хроника 1663 года П. Кулиша. – СПб., 1857. Проповеди на малороссийском языке протоиерея Гречулевича. Издание второе, исправленное, П. Кулиша. – СПб., 1857 / Н. Костомаров // Современник. – 1858. – Т. 67, № 1. – С. 1–28.
1056. *Кравців Б.* Нова праця про гетьмана Івана Мазепу [Рец. на кн. : Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба] / Б. Кравців // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1960, 17 берез. – № 51. – С. 2.
1057. *Кревецький І.* Руїна європейської цивілізації? [про книгу Г. Ферреро «Гибель античної цивілізації». – Київ–Лейпциг, 1923] / І. Кревецький // ЛППМ (Берлін). – 1924. – № 2. – С. 21–22.
1058. *Крип'якевич І.* Нові напрямки в українській історіографії (3 нагоди «Огляду української історіографії» Д. Дорошенка, Прага, 1923) / І. Крип'якевич // Діло (Львів). – 1924, 27 квіт. – № 93. – С. 5.
1059. *Крип'якевич І.* Рец. на вид. : Z dziejów Ukrainy... – Kijów, 1912. – XXIV, 675 s. / І. Крип'якевич // ЗНТШ (Львів). – 1913. – Т. 115. – С. 188–191.
1060. *Крип'якевич І.* Рец. на кн. : Липинський В. Історичні студії та монографії. Т. 3 : Україна на переломі 1657–1659 : Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Київ – Відень, 1920 / І. Крип'якевич // ЛНВ. – 1922. – № 1. – С. 84–86.
1061. [*Крип'якевич І.*] Рец. на кн. : Томашівський С. Перший похід Хмельницького в Галичину. – Львів, 1914. – 136 с. / І. Крип'якевич // Ілюстрована Україна (Львів). – 1914, 1 лют. – № 2. – С. 38.
1062. *Крип'якевич І.* Хмельниччина в новім освітленні [про монографію С. Томашівського «Перший похід Хмельницького в Галичину»] / І. Крип'якевич // Діло (Львів). – 1914, 5 лют. – № 26. – С. 1–2.
1063. *Л. В.* Рец. на ст. : Шевченко Ф. П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну (Укр. іст. журн. – 1966. – № 11. – С. 13–30) / Л. Винар [псевдонім] // УІ. – 1967. – № 1/2. – С. 124.

1064. *Лавріненко Юр.* Історія без історії (Історія України, т. 1. Київ, Академія наук УРСР, 1953, 783 с. ; Історія української літератури, т. 1, Київ, Академія наук УРСР, 1954) / Юр. Лавріненко // УЛГ (Мюнхен). – 1955. – № 1 : (лип.). – С. 4.
1065. *Лаз-ий Ал.* Украинская литературная летопись за 1856 г. (Из Черниговских губернских ведомостей) / А. М. Лазаревский [псевдонім]. – Чернигов : Губернская тип., 1856. – 36 с.
1066. *Лазаревский А. М.* Замечания на исторические монографии Д. П. Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах (Рец. на соч. Д. П. Миллера : Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. 1/ Суды земские, городские и подкоморские в XVIII в. – Харьков, 1896. – 188 с. 2/ Превращение казацкой старшины в дворянство. – К., 1897. – 133 с.) / А. М. Лазаревский. – Харьков : Тип. А. Дарре, 1898. – 82 с.
1067. *Ланге Н.* Древнее русское право в «Истории» г. Костомарова / Н. Ланге // РВ. – 1876. – Т. 123, № 5. – С. 303–347.
1068. *Левитський В.* До питання про структуру історії економічного побуту України (З приводу праці акад. М. Є. Слабченка. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття, Т. I і II, 1925 р.) / В. Левитський // Україна. – 1929. – № 37 : (жовт.– листоп.). – С. 3–13.
1069. *Левитский В.* Рец. на кн. : Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в XVII и XVIII столетии. – Одесса, 1922. – Т. 1 : Землевладение и формы сельского хозяйства. – 222 с. ; Т. 2 : Судьбы фабрики и промышленности в Гетманщине в XVII–XVIII стол. – 208 с. / В. Левитский // Книга (Харків). – 1923. – № 2. – С. 32–33.
1070. *Левицький В.* Листи Липинського / В. Левицький // Діло (Львів). – 1926, 10 груд. – № 274. – С. 2 ; 11 груд. – № 275. – С. 2.
1071. *Линниченко И.* Сочинения П. Голубовского и Д. Багалея. Критическая оценка / И. Линниченко. – СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1883. – 43 с.

1072. *Липинський В.* Історія України Мик. Аркаса. Рец. на кн. : Аркас М. Історія України. – СПб., 1908. – XVI, 384, [2] с. / В. Липинський // ЛНВ. – 1908. – № 8. – С. 307–318.
1073. *ЛРВ.* Історіографічні статті Я. Пеленського і Ст. Горака / Л. Винар [криптонім] // УІ. – 1965. – № 3/4. – С. 102–104.
1074. *Л. Н. П.* Что требуется от историка / Л. Н. // РВ. – 1870. – № 9. – С. 355–362.
1075. *Л. С.* Русские книги : 1. [Бантыш-Каменский Д. Н.] История Малой России. – [Ч. 1–4] / Л. С. // ВЕ. – 1830. – № 12. – Отд : Смесь. – С. 296–306.
1076. *Лучицкий И.* Рец. на кн. : Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – К., 1888–1889. – Т. 1 : Стародубский полк, вып. 1–2 / И. Лучицкий // УИ. – К., 1889. – № 12. – С. 283–297.
1077. *Марковський М.* Рец. на кн. : Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1925. – Т. 4. – 666, 14 с. / М. Марковський // Україна. – 1926. – № 1. – С. 145–147.
1078. *Мартос А.* Рец. на кн. : Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – М., 1822. – Ч. 1–4 / А. Мартос // СО. – 1823. – Част. 83, № 3. – Отд. 3 : Современная рус. библиография. – С. 130–138.
1079. *Мицюк О.* Рец. на кн. : Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. – Відень : УСІ, 1922. – 212 с. / О. Мицюк // Нова Україна (Прага). – 1922. – № 10/11. – С. 52–53.
1080. *М-ський М.* Надмогильний пам'ятник і літературна спадщина М. Грушевського / М. Мочульський [псевдонім] // Діло (Львів). – 1937, 7 лют. – № 27. – С. 5–6.
1081. *М-ський М.* Рец. на кн. : Бантыш-Каменский Д. Жизнь Мазепы / М. М-ський. – М. : Тип. А. Семена, 1834. – 92 с. // СП (СПб). – 1835, 26 июня. – № 141. – С. 561.

1082. *Мякотин В. А.* К истории Нежинского полка в XVII-XVIII вв. Рец. на кн. : Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. – К., 1893. – Т. 2 : Полк Нежинский / В. А. Мякотин. – СПб. : Тип. имп. АН, 1896. – 126 с.
1083. *Н. П.* Библиографическая заметка : Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1874. – Т. 1 / Н. И. Петров [криптонім] // ТКДА. – К. : Тип. С. Т. Еремеева, 1874. – Т. 4. – С. 317–352.
1084. *Н. П.* Библиографическая заметка : Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1875. – Т. 2, вып. 1 / Н. И. Петров [криптонім] // ТКДА. – К. : Тип. С. Т. Еремеева, 1875. – Т. 4. – С. 146–160.
1085. *Н. П.* Книги 1830 года : [Бантыш-Каменский Д. Н.] История Малой России. – 2-е изд. – М. : Тип. С. Селивановского, 1830. – Ч. 1. – XX, 360 с ; Ч. 2. – 223, 62 с ; Ч. 3. – 264, 96 с. / Н. Полевой [криптонім] // МТ. – 1830. – Ч. 23, № 12. – Отд. : Современная библиография. – С. 478–481.
1086. *Н. П.* Малороссия. Ее обитатели и история. Рец. на кн. : *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России. – 2-е изд. – М., 1830. – Ч. 1–3 / Н. Полевой [криптонім] // МТ. – 1830. – № 17. – С. 74–97 ; № 18. – С. 224–257.
1087. Новий і останній том Історії М. Грушевського // Тризуб (Париж). – 1937. – № 6. – С. 29.
1088. *Новицкий И.* Новые издания народных песен. Рец. на изд. : Исторические песни малорусского народа. С объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова. – К., 1874. – Т. 1. – XXIV, 336 с. / И. Новицкий // Киевлянин. – 1874, 14 сент. – № 110. – С. 1–3.
1089. *О-ч Л.* Рец. на кн. : Крупницький Б. До методологічних проблем української історії / УВАН. Секція історична : I. Праці Конференції історичної групи 6 липня 1946. – Авгсбург : УВАН, 1946. – 23 с. / Л. Окіншевич [криптонім] // Україна (Париж). – 1949. – № 2. – С. 137–138.

1090. *Оглоблін О.* Рец. на вид. : Записки Одеського Наукового при У.А.Н. Товариства. Секція соціально-історична / За ред. М. Слабченка. – 1927. – Ч. 1. – 99 с. ; 1928. – Ч. 2. – 92 с. ; 1928. – Ч. 3. – 102 с. / О. Оглоблін // ЧШ. – 1929. – № 7. – С. 243–249.
1091. *Оглоблін О.* Рец. на кн. : Модзалевський В. Гути на Чернігівщині. – К. : УАН, 1926. – 191 с. / О. Оглоблін // ЗІФВ. – К., 1927. – Кн. 10. – С. 369–375.
1092. *Оглоблін О.* Рец. на кн. : Слабченко М. Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. – Б. м., 1925. – Т. 1. – VIII, 318 с. / О. Оглоблін // ЗІФВ. – К., 1926. – Кн. 7/8. – С. 560–571.
1093. *Оглоблін О.* Рец. на кн. : Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Український Інститут Марксизму. ДВУ. – 1928. – Т. 2, Ч. 1. – 167 с. / О. Оглоблін // ПМ. – 1929. – № 3. – С. 145–151.
1094. *Оглоблін О.* Рец. на пр. : Фесенко В. А. К истории возникновения города Луганска (Радянська Школа, 1926, жовтень, стор. 85–100) ; його-ж-таки. К истории возникновения города Луганска (ibid., 1927, II, стор. 93–97) ; його-ж-таки. К истории г. Луганска (ibid., 1927, III, стор. 104–120) ; його-ж-таки. Художественное литье на старом Луганском литейном заводе (ibid., 1927, VI–VII, стор. 93–100). – Луганське / О. Оглоблін // ЗІФВ. – К., 1927. – Кн.15. – С. 257–260.
1095. *Оглоблін О. П.* Старовинна українська фабрика (з приводу книги проф. М. Е. Слабченка – «Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны». Т. II. Судьбы фабрики и промышленности в XVII–XVIII стол. – Одесса, 1922 г.) / О. Оглоблін // ЧШ. – 1925. – № 8. – С. 91–100.
1096. *Оглоблін О.* Цінна книга по історії СРСР. Рец. на кн. : «В помощь изучающим историю СССР». Під редакцією члена-кореспондента АН СРСР А. В. Шестакова. Видавництво Політичної літератури при ЦК КП(б)У, 1941. – стор. 418 / О. Оглоблін // Комуніст (К.) – 1941, 11 берез. – № 58. – С. 3.

1097. *Окиншевич Л.* Рец. на кн. : Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. – Одесса, 1918 / Л. Окиншевич // Україна. – 1925. – № 3. – С. 166–167.
1098. *Окиншевич Л.* Рец. на ст. : Слабченко М. До методології історії робітничого класу (Червоний шлях. – 1927. – № 5. – С. 78–85) / Л. Окиншевич // ПКЗР / За ред. акад. Н. П. Василенка. – Київ : 3 друк. УАН, 1927. – Вип. 3. – С. 424–426.
1099. *Окр-ц С. С.* Отживающие русские Вальтер-Скотты. Рец. на кн. : Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. – 3-е изд. – СПб., 1870 / С. С. Окрейц [криптонім] // Дело. – 1870. – № 6. – С. 35–54 ; № 7. – С. 45–63.
1100. *П. Щ.* Рец. на кн. : Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. – 3-е изд. – СПб., 1870 ; его же. Последние годы Речи Посполитой. – СПб., 1870 / П. Щ. // РВ. – 1870. – № 5. – С. 354–357.
1101. *П-н А.* Рец. на изд. : Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. – СПб., 1856–1857. – Т. 1–2 / А. Н. Пыпин // Современник. – 1857. – Т. 63, № 5. – Отд. : Критика. – С. 1–21.
1102. *Павлович Ф. П.* Нове в шевченкознавстві : (Огляд джерел та літератури) / Ф. П. Шевченко [псевдонім] // УІЖ. – 1959. – № 3. – С. 123–130.
1103. *Пархоменко В.* Рец. на публ. : Слабченко М. Соціально-правова організація Січи Запорізької / Окрема відбитка з видання У. А. Н. «Праці Комісії для виучування історії Західньо-Руського та Українського права». – К., 1927. – Вип. 3. – С. 203–340 / В. Пархоменко // ЧШ. – 1928. – № 3. – С. 158–159.
1104. *Перетц В.* Рец. на кн. : Грушевський М. Історія української літератури. – Київ – Львів, 1923. – Ч. 1, т. 1. – 360 с. ; Т. 2. – 231 с. ; Т. 3. – 159 с. / В. Перетц // Україна. – 1925. – № 4. – С. 158–163.
1105. *Перцев В.* Новые русские труды по теории исторической науки / В. Перцев // ГМ. – 1914. – № 4. – С. 269–282.

1106. *Петровський М.* Рец. на ст. : Оглоблін О. До історії Руїни (Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 16. – С. 200–215) ; *його ж.* Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року (Ювілейний зб. на пошану акад. Д. І. Багалія. – К., 1927. – С. 720–744) ; *його ж.* До історії повстання Петра Іваненка (Петрика) (Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 19. – С. 226–230) / М. Петровський // Україна. – 1929 – № 36 : (верес.). – С. 153–155.
1107. *Пец-Галуховський Н.* Рец. на кн. : Кулжинский И. Малороссийская деревня. – М., 1827. – IX, 136 с. / М. Максимович [псевдонім] // МТ. – 1827. – Ч. 13, № 3. – С. 230–236.
1108. *Пичета В.* Рец. на кн. : Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ – Львів, 1913. – Т. 8, ч. 1 / В. Пичета // УЖ. – 1914. – № 3. – С. 128–130.
1109. *Погодин М.* Письмо к сочинению, начатое в 1837 г. Рец. на кн. : Максимович М. Откуда идет Русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим писаниям Русским. – К., 1837. – 147 с. / М. Погодин // Москвитянин. – 1841. – Ч. 2, № 3. – С. 219–243.
1110. *Погодин М.* Рец. на изд. : Словарь достопамятных людей Русской земли, сочинение Д. Н. Бантыш-Каменского. – СПб., 1847. – Т. 1–3. Стаття [первая]-вторая / М. Погодин // Москвитянин. – 1848. – Ч. 3, № 5. – Отд. : Критика. – С. 53–73 ; Ч. 5, № 10. – Отд. : Критика. – С. 46–79 ; Ч. 6, № 11. – Отд. : Критика. – С. 1–29.
1111. *Полонська-Василенко Н.* «Люди Старої України». [Рец. на кн. : Оглоблін О. Люди Старої України] / Н. Полонська-Василенко // УС (Мюнхен). – 1961. – № 3. – С. 38–44.
1112. *Правобережець В.* Кілька уваг з приводу книжки д. Васілевського «Ukraina I sprawa ukraińska» / В. Липинський [псевдонім] // ЛНВ. – 1912. – № 9. – С. 333–344.
1113. *Пріцак О.* Некролог із постскриптумом (Історичні джерела та їх використання. – К., 1964–72. – Т. 1–7) / О. Пріцак // Свобода (Джерсі-Сіті). –

1977. – 14, 17–21 трав. – № 110. – С. 2 ; № 112. – С. 2 ; № 113. – С. 2 ;
№ 114. – С. 2 ; № 115. – С. 2 ; № 116. – С. 2, 4.

1114. *Прутський Н.* Нова праця про Володимира Антоновича. Рец. на кн. :
Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та
громадська діяльність. – Прага : Вид-во Ю. Тищенко, 1942. – 163, 5 с. / Н.
Прутський // ЛВ. – 1942, 27 жовт. – № 244. – С. 2.
1115. *Пушкарев Л. Н.* Залог успеха в источниковедческом анализе (По поводу
книги Ф. П. Шевченко «Політичні та економічні зв'язки України з Росією
в середині XVII ст.», вид. АН УРСР, Київ, 1959. 500 с., тир. 2000) / Л. Н.
Пушкарев // ИСССР. – 1962. – № 2. – С. 174–176.
1116. *Пыпин А. Н.* Рец. на изд. : Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. –
СПб., 1856. – Т. 1 / А. Н. Пыпин // Современник. – 1857. – Т. 61, № 1/2. –
С. 11–21.
1117. *Пыпин А. Н.* Рец. на кн. : Грушевский М. Очерк истории Киевской земли
от смерти Ярослава до конца XIV столетия. – К., 1891 / А. Н. Пыпин // ВЕ.
– 1891. – № 12. – С. 849–851.
1118. *Р. М.* Рец. на изд. : Словарь достопамятных людей Русской земли, сост.
Д. Н. Бантыш-Каменским. – М., 1836. – Ч. 1. – 388 с ; Ч. 2. – 459 с ; Ч. 3. –
389 с ; Ч. 4. – 395 с ; Ч. 5. – 395 с. / Ф. В. Булгарин [криптонім] // СП. –
1837, 15 февр. – № 36. – С. 141–144.
1119. Рец. на изд. : Словарь достопамятных людей Русской земли, сост. Д. Н.
Бантыш-Каменским. – М., 1836. – Ч. 1. – 388 с ; Ч. 2. – 459 с ; Ч. 3. – 389 с
; Ч. 4. – 395 с ; Ч. 5. – 395 с. // БЧ. – 1837. – Т. 20. – Отд. 6. – С. 60–62.
1120. Рец. на изд. : Словарь достопамятных людей Русской земли, сочинение
Д. Н. Бантыш-Каменского. – СПб., 1847. – Т. 1–3. // Современник. – 1847. –
Т. 5, № 9. – С. 1–10.
1121. Рец. на кн. : Бантыш-Каменский Д. История Малой России. – М., 1842. –
Ч. 1–3 // БЧ. – 1842. – Т. 51. – Отд. 6 : Литературная летопись – С. 70–77.

1122. Рец. на кн. : *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 3-е изд. – М., 1842. – Ч. 1–3 // ОЗ. – 1842. – Т. 22, № 6. – Отд. 6 : Библиографическая хроника. – С. 41–42.
1123. Рец. на кн. : *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – 3-е изд. – М., 1842. – Ч. 1–3 // СО. – 1842. – № 3. – Отд. 6 : Критика. – С. 10–12.
1124. Рец. на кн. : *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии. – Харьков, 1843. // БЧ. – 1844. – Т. 66. – Отд. 6 : Литературная летопись. – С. 11–13.
1125. Рец. на кн. : *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии. – Харьков, 1843. // ОЗ. – 1844. – Т. 33. – Отд. 6 : Библиографическая хроника. – С. 11.
1126. Римская История, соч. Нибура – она же второго издания – Шлегелев Разбор Нибуровой Римской Истории – Древняя История Римского государства, соч. Вахсмута (окончание) // МТ. – 1829. – Ч. 27, № 9. – С. 82–118.
1127. *Річ. Анд.* Рец. на кн. : Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Одесса : Государственное изд-во Украины, 1922. – Т. 1 : Землевладение и формы сельского хозяйства. – 223 с. ; Т. 2 : Судьбы фабрики и промышленности. – 208 с. / А. Пісоцький [псевдонім]// ЧШ. – 1923. – № 1. – С. 284–285.
1128. *Рожков Н.* Рец. на кн. : Грушевский М. Иллюстрированная История Украины. Авторизованный перевод со второго укр. издания. С 387 рис. – СПб., 1913 / Н. Рожков // Современный мир. – 1913. – № 4. – С. 119–121.
1129. *Росковшенко И.* Рец. на изд. : Бантыш-Каменский Д. Н. Словарь достопамятных людей русской земли. – М., 1836. – Ч. 1. – 388 с ; Ч. 2. – 459 с. ; Ч. 3. – 389 с ; Ч. 4. – 395 с ; Ч. 5. – 395 с. / И. Росковшенко // ЖМНП. – 1837. – Ч. 13, № 2. – Отд. : Новости и смесь. – С. 426–429.
1130. *Рыбаков И. Ф.* Рец. на вид. : Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Харків : ДВУ, 1924. – Вип. 1 : Період початкової акумуляції. – 366 с. ;

- Полтава : ДВУ, 1925. – Вип. 2 : На шляху капіталістичної акумуляції. – 185 с. ; Харків : ДВУ, 1925. – Вип. 3 : В суперечках імперіялізму. – 309 с. / И. Ф. Рыбаков // Былое. – 1925. – № 3. – С. 244–247.
1131. С. В. История гетманства Мазепы. Рец. на кн. : Костомаров Н. И. Мазепа. Историческая монография. – М. : Типо-лит. И. Н. Кушнерева и К°, 1882. – VII, 446 с. / С. В. // РВ. – 1883. – Т. 166, №7. – С. 328–366.
1132. С. Т. Рец. на кн. : Кордуба М. Західне пограниччє галицької держави між Карпатами та долишним Сяном. – Львів, 1925 / С. Томашівський [криптонім] // Політика (Львів). – 1926, 5–20-го лют. – № 3/4. – С. 58.
1133. С. Т. Рец. на кн. : Міхновський М. Самостійна Україна : промова. – Львів : Вид. РУП, 1900 / С. Томашівський [криптонім] // Вільна Україна (Нью-Йорк). – 1971/1972. – № 65/66. – С. 74–77.
1134. С. Т. Рец. на кн. : Gay J. Les Papes du XI-e siècle et la Chrétienté. – Paris, 1926 / С. Томашівський [криптонім] // ЗЧСВВ. – 1927. – Т. 2, вип. 3/4. – С. 450–451.
1135. С. Т. Рец. на кн. : Güldenstubbé O. v. Betrachtungen zur russischen Agrarkrise. 1925 / С. Томашівський [криптонім] // Політика (Львів). – 1925, 10 падолиста. – № 3. – С. 54–56.
1136. С. Т. Рец. на кн. : Lord Bishop of Durham. The Gift of historical thinking. – [London], 1925 / С. Томашівський [криптонім] // Політика (Львів). – 1925, 25 жовт. – № 2. – С. 39.
1137. С. Т. Рец. на кн. : Poynter J. W. Nicaea. Sixteen hundred years ago and now. 1925 / С. Томашівський [криптонім] // Політика (Львів). – 1925, 25 падолиста. – № 4. – С. 71–72.
1138. С. Т. Рец. на кн. : Semkowicz W. Geograficzne podstawy Polski Chrobrego. 1925 / С. Томашівський [криптонім] // Політика (Львів). – 1925, 25 жовт. – № 2. – С. 39–40.

1139. *С. Ш.* Рец. на кн. : Малороссийские песни, изданные *М. Максимовичем*. – М. : Тип. А. Семена, 1827. – XXXVI, 234 с. / С. Шевырев // МВК. – 1827. – Ч. 6, № 22. – Отд. : Критика. – С. 310–317.
1140. *Савельев Н.* Рец. на кн. : Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1–4 / Н. Савельев // ЖМНП. – 1843. – № 8. – Отд. 6 : Обзорение книг и журналов. – С. 156–195.
1141. *Савельев Н.* Рец. на кн. : *Маркевич Н.* История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1–4 / Н. Савельев // СО. – 1843. – № 4. – Отд. : Критика. – С. 1–17.
1142. *Сенковский О.-Ю.* Рец. на кн. : Песнь о полку Игореве, сложенная в конце XII века, на древнем Русском языке. Издана, с переводом на нынешний Русский язык, профессором Русской словесности М. Максимовичем для своих слушателей. – К. : Тип. Университета Св. Владимира, 1837. – 49 с. / О.-Ю. Сенковский // БЧ. – 1837. – Т. 24, № 2. – Отд. 6 : Литературная летопись. – С. 33–37.
1143. *Сенковский О.-Ю.* Статья первая–вторая. Рец. на кн. : Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1–4 / О.-Ю. Сенковский // БЧ. – 1843. – № 9. – Отд. 5 : Критика. – С. 1–26 ; № 10. – Отд. 5 : Критика. – С. 27–46.
1144. *Скубицкий Т.* Рец. на кн. : Яворський М. Історія України в стислому нарисі. – ДВУ, 1929. – 345 с. / Т. Скубицкий // ИМ. – 1929. – № 12. – С. 282–285.
1145. *Слабченко М.* Рец. на кн. : Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики : Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925 / М. Слабченко // ЗІВФ. – К., 1926. – Кн. 7/8. – С. 557–560.
1146. *Славинский М.* Рец. на кн. : Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ – Львів, 1909. – Т. 7 : Козацькі часи – до р. 1625. – 628, X с. / М. Славинский // ВЕ. – 1909. – № 11. – С. 419–421.
1147. *Славинский М.* Рец. на кн. : Грушевский М. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1911 / М. Славинский // ВЕ. – 1911. – № 8. – С. 408.

1148. *Соловей Д.* До питання про кількість кріпаків на Україні (з приводу даних проф. Слабченка в «Матеріялах до економічно-соціальної історії України XIX століття» т. 1) / Д. Соловей // ЗІФВ. – К., 1927. – Кн. 11. – С. 287–292.
1149. *Соловьев С.* Уния, козачество, раскол. 1) Коялович М. Литовская церковная уния ; 2) Костомаров Н. Богдан Хмельницкий ; 3) Щапов А. Русский раскол старообрядства / С. Соловьев // Атеней. – 1859. – Ч. 2. – С. 393–420.
1150. *Срезневский И.* Рец. на кн. : Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии. – Харьков, 1843. – 216 с. / И. Срезневский // Москвитянин. – 1844. – Ч. 2, № 3. – С. 141–154.
1151. *Сумцов М.* Рец. на кн. : Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія). – Відень, 1921. – 328 с. / М. Сумцов // Україна. – 1925. – № 3. – С. 153–155.
1152. *Тихомиров М. Н.* Новый труд по истории освободительной войны на Украине в середине XVII века : (Рец. на кн. : Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Відп. ред. І. П. Крип'якевич. – К. : Вид-в АН УРСР, 1959. – 499 с.) / М. Н. Тихомиров, А. Н. Мальцев // ВИ. – 1962. – № 1. – С. 148–153.
1153. *Ткаченко М.* З приводу нової розвідки з історії української торгівлі за першої половини XIX ст. (Оглоблін О. Транзитний торг України за першої половини XIX сторіччя (Записки історично-філологічного відділу. – 1927. – Кн. 12. – С. 234–252 ; Кн. 15. – С. 166–195) / М. Ткаченко // ЗІФВ. – К., 1929. – Кн. 24. – С. 389–396.
1154. *Ткаченко М.* Рец. на кн. : Оглоблин О. П. Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. К. 1925, стор. 270. Його-ж, Предкапиталистическая фабрика. К. 1925, стор. 324 / М. Ткаченко // Україна. – 1928. – № 1. – С. 147–155.

1155. *Ткаченко М.* Рец. на кн. : Слабченко М. Є. Організація народного господарства від Хмельниччини до світової війни. – Т. 5, вип. 1 : Соціально-правова організація Січи Запорозької (Праці комісії для виучування історії західньо-руського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3 ; та окрема відбитка. – К., 1927. – 136 с.) / М. Ткаченко // Україна. – 1929. – № 32 : (січ.–лют.). – С. 101–106.
1156. *Томашівський С.* Історія і політика. Кілька думок із приводу книжки В. Липинського «Україна на Переломі» / С. Томашівський // ХУ (Відень). – 1921. – Кн. 3, зб. 5/6. – С. 165–170.
1157. *Томашівський С.* Нова книжка – нові часи. Рец. на кн. : Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – СПб., 1904 / С. Томашівський // ЛНВ. – 1905. – Т. 29, № 1. – С. 43–53.
1158. *Томашівський С.* Рец. на вид. : Твори Тараса Шевченка. Кобзар. Виданий під ред. І. Франка. – Львів, 1908. – Т. 1 / С. Томашівський // ЛНВ. – 1908. – Т. 41, № 2. – С. 440–441.
1159. *Томашівський С.* Рец. на кн. : Старицький М. Богдан Хмельницький. Історична драма в 5 діях і 6 одмінах, з апофеозом. – К., 1897 / С. Томашівський // ЛНВ. – 1898. – Т. 4, № 10. – С. 11–20.
1160. *Томашівський С.* Рец. на кн. : Старицький М. Оборона Буші. Історична драма в 5 діях і 6 одмінах за часів Хмельниччини (Киевская старина. – 1899. – № 3–4) / С. Томашівський // ЛНВ. – 1899. – Т. 8, № 10. – С. 136–152.
1161. *Томашівський С.* Рец. на ст. : Paszkiewicz H. U podstaw potęgi moskiewskiej. Studjum z dziejów Rusi suzdalsko-włodzimierskiej XIII wieku (Ateneum Wileńskie. – 1928. – Т. V, z. 14. – 84 s.) / С. Томашівський //ЗЧСВВ. – 1930. – Т. 3, вип. 3/4. – С. 735–737.
1162. *Томашівський С.* Угорські Русини в світлі мадярської урядової статистики. Рец. на кн. : Balogh P. A népfajok Magyarországon, 1902 ; A

magyar korona országainak 1900-évi népszámlálása, 1902 / С. Томашівський // ЗНТШ (Львів). – 1903. – Т. 56. – С. 1–46.

1163. *Федоренко П.* З спірних питань економіки України (Рец. на кн. : Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. – Б.м., 1922. – Ч. 1 : Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. – Т. 1 : Землевладение и формы сельского хозяйства ; Б.м., 1922. – Т. 2 : Судьбы фабрики и промышленности ; Б.м., 1923. – Т. 3 : Очерки торговли и торгового капитализма ; Б.м., 1925. – Т. 4 : Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII–XVIII вв. ; Його ж. Організація господарства України від Хмельничини до світової війни. – Б. м., 1923. – Т. 1 : Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII–XVIII століттів) / П. Федоренко // Україна. – 1929. – 35 : (лип.–серп.). – С. 9–33.
1164. *Федорук Я. О.* Відгук Василя Гарасимчука на IX том «Історії України-Руси» М. Грушевського / Я. О. Федорук // УАЩ : Нова серія. – К., 1999. – Т. 6/7, Вип. 3/4. – С. 534–541.
1165. *Чировський М.* Праця проф. О. Оглоблина про Мазепу / М. Чировський // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1960, 5 квіт. – № 64. – С. 3.
1166. *Шаповал М.* Рец. на кн. : Сорокин П. А. Система социологии. – Пг. : Изд-во «Колос», 1920. – Т. 1–2 : Социальная аналитика. – 357+463 с. / М. Шаповал // НУ (Прага). – 1922. – № 16/18. – С. 101–103.
1167. *Шевченко Ф. П.* Роль народних мас, класів, партій і особи в історії. Рец. на кн. : Роль народных масс и личности в истории. – М. : Госполитиздат, 1957. – 376 с. / Ф. Шевченко // УІЖ. – 1957. – № 1. – С. 152–156.
1168. *Шевченко Ф.* Серйозні хиби книжки про Київ (Рец. на кн. : Марченко М. И. Киев – столица Украинской ССР). – М. : Гос. изд-во географ. литературы, 1950. – 70 с. / Ф. Шевченко// РУ (К.). – 1952, 10 лют. – № 35. – С. 3.

1169. *Шпунт Р.* Рец. на кн. : Слабченко М. Е. Матеріали до економічно-соціальної історії України. – Б. м., 1925. – Т. 1. – VIII, 318 с. ; 1927. – Т. 2. – 278 с. / Р. Шпунт // БУ. – 1927. – № 2. – С. 96–102.
1170. *Щербина В.* Рец. на вид. : *Fontes historiae Ukraino-Russicae (Ruthenicae) a collegio archaeographico Societatis Scientiarum Ševčenkianaе editi. Vol. I.* Жерела до історії України-Руси. Видає археографічна комісія НТШ. – Львів, 1895. – Т. 1 : Люстрації королівщин в землях Галицькій, Перемиській з р. 1565–66 / В. Щербина // КС. – 1896. – № 7/8. – С. 37–41.
1171. *Щербина В.* Рец. на вид. : *Fontes historiae Ukraino-Russicae (Ruthenicae) a collegio archaeographico Societatis Scientiarum Ševčenkianaе editi. Vol. II.* Жерела до історії України-Руси. Видає археографічна комісія НТШ. – Львів, 1897. – Т. 2 : Люстрації королівщини в землях Перемиській і Сяноцькій з р. 1565 / В. Щербина // КС. – 1898. – № 1. – С. 25–27.
1172. *Яворський М.* Рец. на кн. : Грушевський Мих. Початки громадянства (генетична соціологія). – Прага : Institut Sociologique Ukrainien, 1921. – 328 с. / М. Яворський // Книга (Харків). – 1923. – № 2. – С. 33–34.
1173. *Ястребов Ф.* «Тому дев'ятого перша половина» Рец. на кн. : Грушевський М. Історія України-Руси. – ДВУ, 1928. – Т. 9, перша половина. – 601 с. / Ф. Ястребов // ПМ. – 1930. – № 1 : (січ.–лют.). – С. 133–148.
1174. *Korduba M.* *Der Ukraine Niedergang und Aufschwung* [Hruševskýj M. *Istoriija Ukrajinu-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) VIII. Band, 1. Teil. 1626–1638. 2. Auflage. Kyjiv–L'viv 1922. 335 s. ; Počatky Chmel'nyččynu. Istoriija Ukrajinu-Rusy. T. VIII. č 2. (Die Anfänge der Chmel'nyččyna. Die Geschichte der Ukraine-Ruś. VIII. Bd. 2. Teil.) 1638–1648. 2. Auflage. Kyjiv–Wien 1922. 224 s. ; Chmel'nyččyna v Rozcviti. Istoriija Ukrajinu-Rusy. T. VIII. č 3. (Die Chmel'nyččyna in ihrer Blüte. Die Geschichte der Ukraine-Ruś. VIII. Bd. 3. Teil.) 1648–1650. 2. Auflage. Kyjiv–Wien 1922. 288 s. ; Istoriija Ukrajinu-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) IX Bd. 1. Teil. 1650–1653.*

[Kyjiv] 1928. 601 + [III] s.) ; Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruś) IX Bd. 2. Teil. 1654–1657. [Kyjiv] 1931. 1026 + II s. (S. 605–1630.) / M. Korduba // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1932. – Bd. VI. – S. 36–60, 193–230, 358–385.

1175. *Velychenko S.* The Official Soviet View of Ukrainian Historiography (Kovalenko L. A. Istoriohrafiiia istorii Ukrainskoi RSR vid naidavnishykh chasiv do Velykoi Zhovtnevoi sotsialistychnoi revoliutsii. Kiev : Vyscha Shkola, 1983. – 118 p.) / S. Velychenko // JUS. – 1985. – Vol. 10, no. 2. – P. 81–91.
1176. *Wójcik Z.* [Recenzja :] Szewczenko F. P. Polityczni ta ekonomiczni zwjazky Ukrajiny w seredyni XVII st., Kyiw, Akademija Nauk Ukrajnskoj RSR. Instytut Istorii, 1959, 499 s. / Z. Wójcik // КН. – 1962. – Nr. 1. – S. 190–194.

Х. ХРОНІКАЛЬНІ ЗАМІТКИ, ПЕРЕДМОВИ, НЕКРОЛОГИ

1177. *Грушевська К.* Розвій словесної творчості і примітивна проза / К. Грушевська // Примітивні оповідання, казки і байки Африки та Америки / Зладила К. Грушевська. – Київ – Відень : Institut Sociologique Ukrainien, 1923. – С. 3–34.
1178. *Грушевський М.* Вступне слово / М. Грушевський // ПГ. 1926 / За ред. К. Грушевської. – [К. :] ДВУ, 1926. – Вип. 1/2. – С. III–VIII.
1179. *Грушевський М.* Передмова / М. Грушевський // *Грушевська К.* З примітивної культури. Розвідки і доповіді / З передм. акад. Мих. Грушевського. – [К. :] ДВУ, 1924. – С. 3–16, 16а–16д.
1180. *Лаппо-Данилевский А. С.* В. Б. Антонович. 1834–1908. Некролог (Читан в засіданні Историко-Филологического Отделения 12 марта 1908 года академиком Лаппо-Данилевским) / А. С. Лаппо-Данилевский // Известия Императорской Академии Наук. Серия VI. – СПб., 1908. – Т. 2, № 6. – С. 467–472.

1181. *Покровский М. Н.* Всесоюзная конференция историков-марксистов (декабрь 1928 г. – январь 1929 г.) / М. Н. Покровский // ИМ. – 1929. – № 11. – С. 3–10.
1182. *Томашівський С.* Пояснення й доповнення / С. Томашівський // *Сеньобо Ш.* Австрія в ХІХ ст. / З фр. пер. С. Томашівський. – Львів : Наклад Українсько-руської видавничої спілки, 1901. – С. 93–105.

ХІ. АНТОЛОГІЇ, ХРЕСТОМАТІЇ ТА ЗБІРНИКИ ПРАЦЬ

1183. Идеалы и нормы научного исследования / Ред.-сост. В. С. Степин. – Мн. : Изд-во БГУ, 1981. – 432 с.
1184. Мислителі німецького Романтизму / Упоряд. Л. Рудницький, О. Фешовець. – Ів.-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – 588 с.
1185. Нации и национализм / Пер. с англ. и нем. – М. : Праксис, 2002. – 416 с.
1186. Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка ; пер. з англ. Т. та А. Портнових. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 392 с.
1187. Стили в математике : социокультурная философия математики / Под ред. А. Г. Барабашева. – СПб. : РХГИ, 1999. – 552 с.
1188. Стиль человека. Психологический анализ / Под ред А. В. Либина. – М. : Смысл, 1998. – 310 с.
1189. Философия науки : Общие проблемы познания. Методология естеств. и гуманит. наук. хрестоматия : учеб. пособие для гуманит. и негуманит. направлений и спец. вузов / Отв. ред.-сост. Л. А. Микешина. – М. : Прогресс-Традиция ; МПСИ ; Флинта, 2005. – 992 с.

ХІІ. ЕНЦИКЛОПЕДІЇ, СЛОВНИКИ ТА ДОВІДНИКИ

1190. *Бантыш-Каменский Д.* Словарь достопамятных людей Русской земли, со держащий в себе жизнь и деяния знаменитых полководцев, министров и

мужей государственных, великих иерархов православной церкви, отличных литераторов и учёных, известных по участию в событиях Отечественной истории, сост. Д. Бантыш-Каменским и изданный А. Ширяевым : В 5 ч. / Д. Бантыш-Каменский. – М. : Тип. А. Семена, 1836. – Ч. 1 : А–В. – VIII, 388 с.

1191. *Бантыш-Каменский Д.* Словарь достопамятных людей Русской земли..., сост. Д. Бантыш-Каменским и изданный А. Ширяевым : В 5 ч. / Д. Бантыш-Каменский. – М. : Тип. С. Селивановского, 1836. – Ч. 2 : Г–И. – V, 460 с.
1192. *Бантыш-Каменский Д.* Словарь достопамятных людей Русской земли..., сост. Д. Бантыш-Каменским и изданный А. Ширяевым : В 5 ч. / Д. Бантыш-Каменский. – М. : Тип. Н. Степанова, 1836. – Ч. 3 : К–М. – 390, VI с.
1193. *Бантыш-Каменский Д.* Словарь достопамятных людей Русской земли..., сост. Д. Бантыш-Каменским и изданный А. Ширяевым : В 5 ч. / Д. Бантыш-Каменский. – М. : Тип. Лазаревых, 1836. – Ч. 4 : Н–Р. – 396, IV с.
1194. *Бантыш-Каменский Д.* Словарь достопамятных людей Русской земли..., сост. Д. Бантыш-Каменским и изданный А. Ширяевым : В 5 ч. / Д. Бантыш-Каменский. – М. : Тип. Лазаревых, 1836. – Ч. 5 : С–Ф. – 396, VIII с.
1195. *Бантыш-Каменский Д.* Словарь достопамятных людей Русской земли : В 3 ч. / Д. Бантыш-Каменский. – СПб. : Тип. Штаба Отдельного Корпуса внутр. стражи, 1847. – Ч. 1 : А–Д. – VII, 572 с.
1196. *Бантыш-Каменский Д.* Словарь достопамятных людей Русской земли : В 3 ч. / Д. Бантыш-Каменский. – СПб. : Тип. Штаба Отдельного Корпуса внутр. стражи, 1847. – Ч. 2 : Е–П. – IV, 574, 108 с.

1197. *Бантыш-Каменский Д.* Словарь достопамятных людей Русской земли : В 3 ч. / Д. Бантыш-Каменский. – СПб. : Тип. К. Края, 1847. – Ч. 3 : Р–Ф. – IV, 630 с.
1198. *Бодянский П. И.* Биографический словарь уроженцев Полтавской губернии или умерших в ней, известных своею служебною или литературною деятельностью / П. И. Бодянский // Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. – Полтава : Губ. стат. ком., 1865. – С. 433–465.
1199. Історіографічний словник : Навчальний посібник для студентів історичних факультетів університетів / За ред. С. І. Посохова. – Харків : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – 320 с.
1200. Новейший философский словарь. – 3-е изд., испр. ; сост. и гл. ред. А. А. Грицанов. – Мн. : Книжный дом, 2003. – 1279 с.
1201. Современная западная социология : Словарь. – М. : Политиздат, 1990. – 432 с.
1202. Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Гл. ред. И. Т. Касавин. – М. : «Канон+» ; РООИ «Реабилитация», 2009. – 1248 с.